

83
785

NUSRATULLO JUMAXO'JA
IQBOLOY ADIZOVA

**O'ZBEK
ADABIYOTI
TARIXI**
(XVI-XIX ASR I YARMI)

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

NUSRATULLO JUMAXO'JA, IQBOLOY ADIZOVA

**O'ZBEK ADABIYOTI
TARIXI
(XVI-XIX ASR I YARMI)**

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligining 2019-yil 21-noyabr 5-sonli qaroriga asosan 5120100
– Filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi bo'yicha bakalavriat
bosqichi talabalari uchun darslik

Qayta ishlangan, to'ldirilgan ikkinchi nashri

**Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2020**

UDK: 373.6
BBK: 74.200.526
J 85

Nusratullo Jumaxo'ja, Iqboloy Adizova

**O'zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi) / darslik/. – Toshkent:
«Innovatsiya-Ziyo», 2020, 540 bet.**

Darslik O'zbekiston respublikasi oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi hamda o'zbek tili va adabiyotini o'qitish yo'nalishidagi talabalar uchun mo'ljallangan. Shuningdek, undan umumiy, o'rta maxsus ta'lim dargohlari o'qituvchilari, o'quvchilari va talabalari hamda adabiyotimiz tarixi bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar foydalanishlari mumkin.

Darslikda XVI-XIX asr I yarmidagi adabiy jarayon, madaniy muhit, undagi ijodkorlar haqidagi eng muhim ma'lumotlar qamrab olingan. Yangi qarashlar, tushunchalar bilan boyitilib, mavjud matnlarning yangicha talqinlari havola etilgan. Davr adabiyoti haqida yaratilgan ilmiy asarlar, monografiya, risola, so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlardagi ilmiy yangiliklardan yetarli foydalanilgan. Darslikka ilk bor Qul Ubaydiy, Amiriy, So'fi Olloyor kabi allomalar ijodiga bag'ishlangan boblar kiritilgan.

Mas'ul muharrir:

Sh.Sirojiddinov - filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

H.Boltaboyev	- filologiya fanlari doktori, professor
N.Jabborov	- filologiya fanlari doktori, professor
D. Yusupova	- filologiya fanlari doktori

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018-yil 21-noyabr 5-sonli qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-7025-1-6

© N. Jumaxo'ja va boshq., 2020.

© "Innovatsiya-Ziyo", 2020.

85474

UQTIRISH XATI

Vatanimiz O'zbekiston mustaqillikka erishgani sharofati bilan mumtoz adabiy merosimizga munosabat yangilandi. Uni o'rganishga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. Davlatimiz rahbarining strategik yo'l xaritalarida bu masala alohida inobatga olinmoqda. Ko'plab xorijiy, jumladan, Rossiya, Fransiya, Hindiston, Germaniya kabi ulkan qo'lyozmalar zahirasiga ega mamlakatlar bilan madaniy aloqalarni o'rnatish va mustahkamlash borasida ulkan qadamlar tashlandi. Yurtimizdagi qo'lyozmalarni va mumtoz merosimizni o'rganishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlariga bag'ishlangan qarorlarning qabul qilinishi ham bu yo'ldagi o'zgarishlar qamrovini ko'rsatib turibdi.

Ilmga bo'lgan bunday e'tibor va rag'bat mumtoz adabiy merosimizni o'rganuvchilarga kuch-quvvat va ishtiyoq bag'ishladi. Uni yanada chuqurroq tadqiq etish, falsafiy asoslarini teran anglash jarayoni boshlandi. Natijada, mavjud darslik va qo'llanmalardagi ayrim fikr-mulohazalarning ma'nan eskirganligi, o'z mohiyatini yo'qotganligi ayon sezilib qoldi.

Mazkur darslik yangi qarash va ma'lumotlarni to'la qamrab olib aks ettirish, mumtoz merosimiz namunalari obyektiv va yangicha tadqiq etish ehtiyojini qondirish yo'lidagi urinish natijasidir.

Unda XVI asrdan XIX asr I yarmigacha yaratilgan adabiy merosimiz namunalari, adabiy jarayon, ilmiy-madaniy hayot talqin etilgan. Ularga obyektiv baho berishga harakat qilingan. Uzoq yillar darslik va qo'llanmalarga kiritilmagan, merosi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan Qul Ubaydiy, So'fi Olloyor, Amiriy kabi ijodkorlarning hayoti va adabiy merosini o'rganishga mazkur darslikda alohida e'tibor qaratildi.

Darslikda qo'yilgan muammolarni yoritishda, mustaqil izlanishlar natijasi bilan bir qatorda, ilmda mavjud yangiliklar, tadqiqot va dissertatsiyalardagi muhim ma'lumotlar ham qamrab olishga harakat qilindi. Adabiy namunalar dunyoviy va tasavvufiy nuqtayi nazardan yondashishni taqozo etganligi sababli, bunga diqqat bilan yondashildi.

Muhtaram kitobxon! Mazkur darslik bilan bog'liq samimiy fikr-mulohazalaringizni kutib qolamiz.

DARSLIK IMLOSIDAGI AYRIM XUSUSIYATLARGA IZOHLAR

Tarixiy manbalarda "Xeva" shaklida yozilgan shahar nomi keyinchalik rus tili ta'sirida tovush o'zgarishlariga uchrab, "Xeva", "Xiva" shakllarini olgan. Biz darsligimizda nomning asliyatiga yaqin "Xeva" shaklini asos qilib oldik.

Sharq mumtoz adabiyotiga oid "matla", "maqta", "tatabbu", "tashbih", "misra", "iymon", "iyhom" kabi terminlarni biz darsligimizda "O'zbek tilining imlo lug'ati" ("Fan", T., 1976) hamda "O'zbek tilining izohli lug'ati" ("O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, T., 2006-2008)ga muvofiq ravishda "matla", "maqta", "tatabbu", "tashbeh", "misra", "imon", "ihom" shakllarida ishlatishni to'g'ri deb topdik. Chunki, birinchidan, bu lug'atlar hozirgi zamon o'zbek adabiy tiliga asoslanib tuzilgan, ikkinchidan, so'zlarning bunday shakllarda qo'llanishi imlo uslubida soddalikni ta'minlaydi va xatoga yo'l qo'yilishi ehtimolini kamaytiradi.

Darslikda arabiy izofa bilan yoziladigan nomlar yagona shaklda – "Badoe ul-vaqoe", "Tazkirat ush-shuaro", "Tuhfat ul-ahbob", "Muntaxab ut-tavorix" va h.k. tarzda berilishi qabul qilindi. Mazkur nomlarning turli adabiyotlarda turlicha yozilishidan saqlanish va kitobxonlar uchun imlosi, talaffuzi, eslab qolinishi qulayligini ko'zlab shunday shakl ma'qul ko'rildi.

Ulug' mutafakkir Nizomiddin Mir Alisherning taxallusi asliyatiga muvofiq "Navoyi" shaklida yozildi. O'zbek milliy uyg'onish davri adabiyotining yirik namoyandasi Abdurauf Fitrat o'z asarlarida taxallusni shunday qo'llagan, asarlardagi taxallus imlosi zamonaviy nashrlarda ham aslicha chop etildi. Professor Hamid Sulaymon "Alisher Navoyi nomining yozilish shakllari va imlosi haqida"gi ("Adabiy meros", 1977-yil, 9-son, 43-bet) maqolasida masalaga manbashunos sifatida yondashib, "Navoiy" shaklidagi g'alati mashhurning kelib chiqishi tarixini batafsil yoritdi va muammoni to'g'ri hal etdi. Adabiyotshunos olim N.Jumaxo'ja 1990-yillari O'zbekiston matbuotida e'lon etilgan

qator maqolalarida va "Istiqlol va ona tilimiz" kitobidagi "Navoyi" taxallusining badiiy ma'no miqyoslari va imlosiga doir" sarlavhali maqolasida ("Sharq", T., 1998, 79-90-betlar) taxallusning to'g'ri yozilishini isbotladi. Shu kitobda, "Xalq so'zi" gazetasi va "Mushtum" jurnalida bir muddat taxallusning shu imlosiga o'tildi. Taxallusni qanday yozish haqida biror qaror qabul qilinmagan bo'lsa-da, jamiyat maxsus qarorga ehtiyoj sezdi shekilli, yana xato imloga qaytdi. Shunday pishib yetilgan masalalar to'g'risida uzil-kesil qaror qabul qilib, uni matbuotda chop ettirib, ijrosini ta'minlashni Davlat tilini rivojlantirish departamenti o'z zimmasiga olsa, yaxshi bo'lardi. Biz darslikda taxallusni asliga muvofiq shaklda qo'llashni lozim topdik. Tildagi o'zagi unli tovush bilan tugagan taxalluslarga yoyi nisbat "yi" shaklida qo'shilishi qonuniyati asosida Navoyi, Atoyi, Gadoyi taxalluslari bir xil yoziladi.

Yirik mutafakkir shoir Ogahiyning ismi ham "Muhammad Rizo" shaklida ikkiga ajratib ko'p adabiyotlarda xato yozib kelinadi. To'g'ri, ism ikki o'zakdan iborat, lekin eski o'zbek yozuvidagi "dol" (d) harfi o'zidan keyingi harfga qo'shilmasligi qoidasiga binoan arab yozuvidagi qo'lyozmalarda ikki o'zak ajratib yozilgan. Ammo bu Ogahiy ismi joriy kirill va lotin yozuvida ham ajratib yozilishini bildirmaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bir necha o'zakli nomlar qo'shib yoziladi. Masalan, Tursunpo'lat, Sultonmurod, Muhammadqosim kabi. Mana shu qoidaga muvofiq, Ogahiyning nomi ham "Muhammadrizo" shaklida ishlatiladi. Bundan tashqari, bir qancha asosiy ilmiy manbalar (masalan, 5 tomlik "O'zbek adabiyoti tarixi" tadqiqoti, IV tomi, "FAN" nashriyoti, 1978-yil, 413-441-betlar; "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 6-tomi, "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2003-yil, 452-454-betlar)da Ogahiy taxallusining to'g'ri "Muhammadrizo" shakli aniq va yorqin ifodasini topgan. Biz ana shunday asoslarga binoan, Ogahiy ismi sharifini darsligimizda "Muhammadrizo" shaklida qo'llaymiz va boshqalarni ham to'g'ri yo'lga o'tishga chaqiramiz.

XVI-XIX ASR I YARMIDAGI TARIXIY SHAROIT, MADANIY HAYOT VA ADABIY-ILMIY MUHIT

Reja:

1. *XVI-XIX asrning I yarmidagi tarixiy sharoit.*
2. *Manbalar va ularni o'rganish tamoyillari.*
3. *Madaniy hayot.*
4. *Davr adabiy jarayoni.*

Davrning tarixiy sharoiti. XVI asr siyosiy hayotda katta o'zgarishlar bilan boshlandi. Hukmron sulolalar almashishi yuz berdi. 137 yil Movarounnahr va Xurosonni boshqargan temuriylar sulolasi o'rnini shayboniylar egalladi. Temuriylar saltanatining so'nggi vakillari tanazzulga uchradi – Husayn Boyqaro vafot etib, shahzodalar parokanda bo'ldi. Bobur esa o'z vatanidagi parokandalikning, siyosiy tarqoqlikning qurboni bo'lib, yurtini tark etdi. Kobul, undan Hindistonga o'tib, uch asrdan (332 yil) ko'proq hukm surgan boburiylar saltanatiga asos soldi.

Muhammad Shayboniy o'zbek urug'ining shabon sulolasidan bo'lib, Dashti Qipchoqdagi o'zbek davlatining asoschisi Abulxayrxonning nabirasi edi.

Shayboniyxon 1499-yilda Buxoroni, 1500-yilda Samarqandni, 1505-yilda Xorazmni, 1507-yilda Xuroson poytaxti Hirotni egalladi.

1510-yilda Eron shohi Ismoil Safaviy qo'shini bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. So'ng taxtga amakisi Ko'chkunchixon (1510-1530), o'g'li Abusaid (1530-1533), Shayboniyxonning jiyani Ubaydulloxon (1533-1539), keyin Abdullo I (1539-1540), Abdulatif (1540-1551) chiqdilar. 1550-yillarda shayboniylar orasida toj-taxt uchun kurash kuchaydi. AbdulloII ning qo'li baland keldi. U Xuroson va Movarounnahrni birlashtirib yagona saltanatga aylantirishga harakat qildi. Xalqning turmushini yaxshilash, ma'naviy dunyosini boyitish yo'lida ko'p tadbirlarni amalga oshirdi. Uning faoliyati haqida tarixiy manbalarda ko'p ijobiy fikrlar bayon etilgan. Ammo, u 1598-yilda o'g'li

Abdulmo'min tomonidan zaharlab o'ldiriladi. Amakisi, uning o'g'illarini ham qatl ettiradi. Nizomiy "padarkush shoh bo'lolmaydi, bo'lsa ham olti oydan oshmaydi" deganidek, olti oydan keyin u ham amirlari tomonidan o'ldiriladi. Taxt Pirmuhammadxon qo'liga o'tadi.

1599-yilda Astraxanlik o'zbeklardan Boqimuhammad (1599-1605) avval Samarqandni, keyin Buxoroni egalladi. Shundan 150 yil davom etgan Ashtarxoniylar davri boshlandi. Bu davrda ham siyosiy hayotdagi beqarorlik, parokandalik davom etdi. Amir Temur davridagi barqaror, mustahkam, markazlashgan yirik saltanat orzu va armonga aylanib qoldi. Mamlakatdagi ichki tarqoqlikdan tashqari, Eron podshohi Shoh Abbos, Hindiston hukmdorlari Shohjahon va Avrangzeblar ham bobolari Mirzo Bobur uchun armon bo'lgan mamlakatni olishga intilishardi. Bu kurashlar, albatta, yurtning siyosiy va madaniy taraqqiyotiga to'sqinlik qilardi. Jumladan, ashtarxoniylardan bo'lgan Buxoro xonlari Abdulazizxon bilan Subhonqulixon o'rtasidagi uzoq yil davom etgan kurash taloto'plarini va oqibatlarini shu davrda yaratilgan tarixiy asarlardan, ayniqsa, voqealarning bevosita kuzatuvchisi, ishtirokchisi bo'lgan Turdi Farog'iy asarlari talqinidan anglab olishimiz mumkin. Yoki Xorazm xonligini talashishgan aka-uka Habash va Elborslar o'z otalari Arabmuhammadxonning ko'zlarini o'yib olishi va qatl etishi kabi jaholatlarning guvohi bo'lishimiz mumkin.

Shu davrlargacha Movarounnahr Sharq mamlakatlariaro savdo yo'li sifatida katta mavqega ega edi. Dengiz suv yo'llarining ochilishi uning bu rutbasiga putur etkazdi. XVI-XVII asrdagi tarqoqlik natijasi sifatida XVIII asr boshlarida mavjud ikki xonlik uch xonlikka (Buxoro, Xeva, Qo'qon) bo'linadi.

Ammo, bu fikrlardan butun jamiyat inqirozga yuz tutgan, madaniyat va adabiyot tanazzulga uchragan degan xulosaga kelish kerak emas (ayrim ilmiy ishlarda shunday fikrlar ham bayon etilgan). Chunki har qanday mushkul vaziyatlarda ham, inson hamisha ezgulikka, taraqqiyotga intiladi. Eng g'amgin, qorong'u

kunlaridan ham umid izlaydi. Shuning uchun ham, bizga bu davrlarda yaratilgan ulug' meros etib kelgan.

Ma'lumki, Sharq mamlakatlarida davlat boshliqlari, podshohlarni har tomonlama yetuk, qomusiy donishmand, ijodkor inson sifatida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilgan. Shu sababli, ularning ko'pchiligi badiiy ijod bilan shug'ullanish iqtidoriga ham ega bo'lishgan. Abulg'ozi, Bobur, Qul Ubaydiy, Amiriy, Feruz kabi (shu davrda yashab ijod etgan) allomalarimiz o'zlarining ana shunday nodir layoqatlarini namoyon eta olganlar. Ular hukmdor sifatida qattiqqo'l siyosatchi bo'lsalar-da, ijodkor qalb bilan hayotning turfa evrilishlari oldida iztirobga tushishgan. Dunyo va bashariyatni kamolga yetkazish dardi bilan yashashgan. Mamlakat ravnaqi yo'lida imkonlar izlashgan. Ular o'z saroylariga uzoq-yaqindagi barcha ijodkorlarni yig'ib, rahnamolik qilganlar. Ko'plab ijod chashmalari ko'z ochishiga da'vatkor va homiy bo'lishgan. Adabiyot va san'atning ko'plab nodir namunalari yaratilishi bevosita ularning faoliyati bilan bog'liqdir.

Davrni yorituvchi manbalar. Bu davrning to'g'ri, obyektiv bahosini berish uchun, albatta, o'sha paytda yaratilgan ilmiy, adabiy, tarixiy manbalarni mukammal o'rganish taqozo etiladi. Chunki ular davrning ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixiy sharoiti, adabiy muhiti haqida ma'lumot berib, falsafiy, ijtimoiy qarashlarni tahlil etish uchun muhimdir.

Bunday asarlar sirasiga Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma", muallifi noma'lum "Tavorixi guzidanusratnoma", Kamoliddin Binoyining "Shayboniynoma", Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Boburning "Boburnoma", Zayniddin Mahmud Vosifiyning "Badoe ul-vaqoe" Husayn Voiz Koshifiyning "Rashahot aynul-hayot", Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob", Mutribiyning "Tazkirat ush-shuaro", Maleho Samarqandiyning "Muzakkiri ashob", Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron", Vozehning "Tuhfat ul-ahbob", Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy", Mirmuhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullonoma", Hakimxon To'raning "Muntaxab

ut-tavorix", Munis, Ogahiy, Abulg'ozining tarixiy asarlarini kiritish mumkin.

Bu asarlarning mohiyati faqat davrning muhim tarixiy, siyosiy hodisalari haqida ma'lumot berish bilangina cheklanmaydi. Balki, u asarlar keng qamrovli, qomusiy mazmunga egadir. Ularda zamonning adabiy va madaniy hayotiga, iqtisodiyotiga, etnografiya, toponimiyasiga doir ma'lumotlarni ham uchratish mumkin.

Memuar va tazkiranavislik. Davr hayotini tasavvur qilishimizda tazkira va memuar asarlarning ham katta o'rni bor. Jumladan, *Zayniddin Vosifiyning "Badoe ul-vaqoe" asari* badiiy-memuar janriga mansub. U "Boburnoma" bilan bir janrga kiradi. Ammo, undan tasvir uslubi, voqealarga munosabati, badiiylilikning nisbati nuqtayi nazaridan farqlanadi. "Badoe ul-vaqoe"da muallifning munosabati yaqqolroq seziladi. "Boburnoma"da esa izchil tarixiylik tamoyili ustunlik qiladi. Vosifiy asarining qahramonlari turli soha vakillari. Unda sultonlar, musiqachilar, naqqoshlar, rassomlar, adiblar kabi xalqimizning ko'plab ulug'alloma farzandlari haqidagi qiziq hikoyalarni uchratishimiz mumkin. Solnomada ularning hayoti va ijodi bilan bog'liq voqea-hodisalar, qiziqarli ma'lumotlar bayon etilgan. Asarda biz boshqa manbalarda uchratmagan muhim dalillarni kuzatamiz. Muallif bevosita o'zi guvohi bo'lgan, insonlardan eshitgan ishonchli fikrlarni o'quvchilar diqqatiga havola etadi. Ayniqsa, Mirzo Ulug'bek, Firdavsiy, Navoyi, Binoyi, Qul Ubaydiy, Muhammad Solih kabi allomalarimiz taqdiri bilan bog'liq noyob hodisalar tasviri yangiligi, ishonchliligi, aniqligi bilan ilmiy qimmatga ega va muhimdir. Ulug'bek haqidagi hikoyatlarda uning adolati, davlat boshqaruv tizimi, ilm-fanga muhabbati va e'tibori namoyon bo'lsa, Firdavsiy va Navoyi shaxsiyatiga oid va Qul Ubaydiyning ijodiy salohiyati borasidagi yangiliklar tasavvurlarimizni yanada kengaytiradi.

"Badoe ul-vaqoe" bir necha marta fors tilidan o'zbek tiliga o'girilgan. 1826-yilda Dilovarxo'ja, keyinchalik Ogahiy, Naim Norqulovlar tarjima qilishgan.

Zayniddin Vosifiyning bizgacha faqat “Badoe ul-vaqoe” asarigina etib kelgan. Tarixchining hayoti va ijodi borasida xulosalarni shu asar asosida chiqaramiz. Asardagi ma’lumotlardan kelib chiqib, muallif taxminan 1485-1486-yillarda Hirotida tug’ilgan degan xulosaga kelamiz. Uning otasi Abdujamil olim va ma’rifatli, ijodkor inson edi.

Zayniddin ziyoli oilada tarbiya ko’rgani sababli yoshligidan she’riyatga, adabiyotga, ilmga qiziqqan. Kitobga muhabbati baland bo’lgan. U 15-16 yoshlaridanoq, shoir, olim sifatida tanila boshlagan. U lirik she’riyat va nasr yo’nalishida ijod qilgan. Ayniqsa, XV-XVI asr Hirot adabiy muhitida eng murakkab janr hisoblangan muammolar yaratishda, yechishda eng mahoratli va mashhur ijodkor edi. Kichik hikoyalar yaratishda benazir, mashhur tarixiy shaxslar haqidagi xotiralarni badiiy hikoyalarga aylantirib bayon etishda unga teng keladigani yo’q edi. Bunday mahoratiga dalillarni biz “Badoe ul-vaqoe”da ko’plab ko’rishimiz mumkin. U Hirotida madrasani tugatib, Husayn Boyqaroning o’g’illariga mudarrislik qiladi.

XVI asr boshlaridagi temuriylar tanazzuli, avj olgan jangu jadallar sababli Vosifiyning sargardonlik hayoti boshlanadi. 1507-yil Hirot Shayboniyxon, Xuroson Eron shohi Ismoil Savafiy tomonidan ishg’ol qilinganidan keyin u Eron, Xuroson, Movarounnahr, Samarqand, Buxoro, Sabron (Turkiston shahridan 40-50 km.), Farkat, Toshkent, Sahrisabz shaharlariga safar qiladi.

“Badoe ul-vaqoe” 1532-yilgacha bo’lgan voqealarni qamrab oladi. Vosifiy hayotining so’nggi yillari Toshkentda kechadi. 1566-yilda shu erda vafot etadi.

“Badoe ul-vaqoe” Xuroson, Movarounnahr, Turkiston va Erondagi ijtimoiy-siyosiy hayot bilan birga ilmiy-adabiy jarayon, madaniy hayot, mashhur ajdodlarimiz dunyoqarashi, yashash va ijod qilish tamoyillari borasida chuqur ma’lumot beruvchi nodir asardir. Undagi mushoira, munozara, suhbat kechalari haqidagi lavhalarni o’qiganda, ajdodlarimizning idrok va tafakkur qamrovining naqadar bepoyonligini anglaymiz. Jumladan, Keldimuhammad’ Sulton saroyidagi Jomiy she’riyati,

Ubaydulloxon saroyidagi muammo janri borasidagi bahs-munozara manzarasi bizni ulug' moziy sari etaklaydi. Bobokalonlarimiz tafakkur olamining sarhadlaridan voqif etadi. U davralardagi samimiylilik va teran mushohadalar bizni havaslantiradi. Asarda esa bunday lavhalar sanoqsiz. Ular bilan tanishish bizni kamolotga boshlaydi.

Asarni rus sharqshunosi A.N.Boldirev ilk bor ilmiy tadqiq etib, 1954-yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Uning tanqidiy matnini 1961-yilda 2 jildda nashr ettirgan. Mazkur matnni olim 25ta qo'lyozmani o'zaro qiyoslash asnosida amalga oshirgan. 1971-yilda tojikistonlik olim Kamol Ayniy tomonidan Tehronda asarning ikkinchi nashri e'lon etildi.

Mazkur asar ustida Sadriddin Ayniy ham tadqiqotlar olib borgan. 1956-yilda izlanishlari natijasi o'laroq, "Vosifiy va xulosai "Badoe ul-vaqoe" kitobi nashr etilgan. Asar tarkibini shartli ravishda 2ga bo'lish mumkin: 1) Movarounnahr safari; 2) Xuroson safari.

Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" asari tazkira janriga mansub. Unda XVI asr Movarounnahr, Afg'oniston, Eron, Turkiya, Sharqiy Turkiston va Hindistonda yashagan 288 ta ijodkor haqidagi ma'lumot jamlangan. "Muzakkiri ahhob"ning hozirgacha jahon kutubxonalarida saqlanayotgan 14 ta qo'lyozma nusxasi ma'lum. Shundan muallif hayotligida ko'chirilgan 5 tasi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi. 1969-yilda Pokistonda Angliyadagi 1, Hindistondagi 3 nusxa asosida asarning ilmiy-tanqidiy matni ham yaratilgan.

Asar ilk bor 1993-yilda sharqshunos olim Ismoyil Bekjonov tomonidan Toshkentdagi nusxalar asosida fors tilidan o'zbekchaga o'girilib chop etilgan.

Tazkirada Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" va Navoyining "Majolis un-nafoyis" asari an'analari davom ettirilgan. Nisoriyning e'tiroficha, tazkirani yaratishdan maqsad "... Amir Alisherning "Majolis un-nafoyis"idan keyin yuzaga kelgan barcha fozillarning dongdor nomlarini bir bitik

qaydiga kiritib va ularning yoqimli nafaslari isini toliblarning jon dimog'iga etkazish" bo'lgan.

Tazkira "Maqola" qismi, 4 bob va xotimadan iborat. Maqola Chingiziy va Chig'atoy sultonlariga, xususan, shayboniylar, temuriylar, boburiylardan yetishib chiqqan ijodkorlarga bag'ishlanadi. Birinchi bobda muallif uchrashmagan va bu olamdan o'tgan ulug'lar borasida hikoya qilinadi. Ikkinchi bob Nisoriy uchrashgan va dunyodan ketganlar haqida. Uchinchi bob tazkiranavis uchrashgan va hozirda hayot zotlar haqida. To'rtinchi bob muallif uchrashmagan va hozir yashayotgan tabarruk kishilar haqida. Xotima qismini esa u bobosi, otasi, amakisi, aka-ukalari kabi yaqin qarindoshlaridan yetishib chiqqan ijodkorlar zikriga bag'ishlaydi.

Asardan Shayboniyxon, Ubaydulloxon, Bobur, Majlisiy, Muhammad Solih, Husomiy, Najmiddin Kavkabiy, Xoja, Komron, Bayramxon, Mushfiqiy kabi buyuk allomalarimiz faoliyatlari borasida keng tafsilotlar olishimiz mumkin. O'rni bilan Jomiy, Navoyi, Husayn Boyqaro, Husayn Voyiz Koshifiy kabi mashhur ustoz ijodkorlarga oid alohida muhim va noyob dalillarga ham duch kelamiz. Undagi ma'lumotlarning aniq va noyoblighi mazkur tazkiraning ilmdagi benazir qimmatini belgilaydi.

Tazkirada ijodkorlar faoliyatining yoritilishi orqali XVI asr madaniy, ilmiy-adabiy jarayoni borasida mukammal tasavvur uyg'otiladi. Unda faqat adabiyot, she'riyat muhitigina emas, balki musavvirlik, musiqa, xattotlik, miniatyura kabi san'atning turli yo'nalishlari qamrab olinadi va yetarli darajada baholanadi.

Asarda muallif iste'dodli, hassos va yetuk shoir sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, kitobxonda talabchan va sinchkov adabiyotshunos olim sifatida ham taassurot qoldiradi. U tazkirada asarlarni tanlash, ularni talqin va tahlil etishda o'ziga xos mezonlarga amal qiladi. Ba'zan birgina keltirilgan baytni sharhlash orqali ijodkor faoliyatini aniq va mukammal baholashga erishganligining guvohi bo'lamiz. Ba'zi ijodkorlar haqidagi xulosalarni "Majolis un-nafoysis" bilan qiyoslaganda, Navoyi

fikrlari bilan mutanosiblikka duch kelamiz (Husomiy Xeva'iy v.b.). Ayrim ijodkorlarga baho berilganda, jo'g'rofiy dalillarning ilmiyligi, aniqligi muallif bilimi, dunyoqarashi, tafakkuri va iste'dodining keng qamrovidan, cheksizligidan dalolat berib turadi (Qul Ubaydiy v.b.).

Unda ijodkorlar faoliyatiga baho berish bilangina cheklanilmaydi. Ularga bog'liq ravishda, jo'g'rofiy, handasaviy, astronomik, fizik, zoologik, tabiatshunoslikka oid ma'lumotlar berishga ham e'tibor qaratiladi. Bular unga qomusiylik bag'ishlaydi. Asar o'zining qomusiy xarakteri bilan avval yaratilgan tazkiralardan ustunlik kasb etadi. Bu borada asarning, ayniqsa, muqaddima qismi muhim o'rin tutadi. Unda Buxoro, Hindiston kabi hududlar haqida nodir dalillarni uchratamiz. Mazkur ma'lumotlar hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Xususan, adabiyot nazariyasi, adabiy hodisalarga oid yangidan-yangi dalillar bu sohalarni rivojlantirish, taraqqiy ettirishga qo'shilgan ulkan hissa sifatida baholanmog'i lozim.

Bu davrda Nisoriydan keyin ham bir qancha tazkiralalar yaratildi. Jumladan, *Sultonmuhammad Mutribiyning 1604-1605-yillarda tuzilgan "Tazkirat ush-shuaro"*sida XVI asr 2-yarmi – XVII asr boshlarida O'rta Osiyo, Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Sharqiy Turkiston, Eron, Turkiya, Iroq, Yaman mamlakatlarida yashab ijod etgan 343 ta iste'dod sohibi haqida ma'lumot berilgan. Ular orasida shoir, musiqachi, xattot, musavvir, naqqoshlarni uchratamiz. Adabiy muhitlar, ular o'rtasidagi adabiy ta'sir va aloqalar masalalari yoritilgan.

Tazkiradan Ulug'bek madrasasi devoriga chizilgan dunyo xaritasi, muhandislik ixtirolari, ayrim tarixiy voqealar haqida ham muhim ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Tazkirada muallifning qomusiy bilim qamroviga egaligi yaqqol namoyon bo'ladi. U biror ijodkor faoliyatiga baho berar ekan, u bilan bog'liq ko'plab ilmiy-nazariy, tarixiy, manqabaviy manbalardagi dalillarga murojaat etadi. Ular bilan kitobxonni tanishtirib ketadi. Ba'zan o'z mulohazalarini to'ldiruvchi muhim

matn va manbalarni tavsiya etish usulidan ham foydalanadi. O'quvchi e'tiboriga yangidan-yangi asarlarni havola etib boradi.

"Tazkirat ush-shuaro" Samarqandda Ashtarxoniylardan Boqi Muhammadga bag'ishlab yaratilgan. Ammo asar yozib tugatilganda, xon vafot etib, o'rniga ukasi Vali Muhammadxon Buxoro bosh xonlik taxtiga o'tiradi. Shu sababli, asarning bag'ishlov qismida Vali Muhammad ismi ham keltiriladi va muallif asarni unga tuhfa etadi.

Asarning dunyoda yagona hisoblangan, muallif qo'li bilan ko'chirilgan dastxat qo'lyozma nusxasigina mavjud. U O'zbekiston FA ShI qo'lyozmalar fondida 2253 raqami ostida saqlanadi. Keyinchalik tazkira tojikistonlik olim A. Jonfido tomonidan mazkur qo'lyozmadan qayta ko'chirilgan nusxa asosida eronlik adabiyotshunos A.Marvdashtiy bilan hamkorlikda 1999-yilda chop ettirildi.

"Tazkirat ush-shuaro" o'ziga xos tarkibiy tuzilishga ega. U mumtoz an'anaga ko'ra hamd va na't bilan boshlanadi. So'ngra muallif kitobning yozilishiga sabab va turtki bo'lgan holatlarga to'xtaladi. Ijodkor, shoirlarning jamiyatdagi o'rne, bebaho xizmatlarini e'tirof etadi. Muallif o'zigacha yaratilgan tazkiralalar, ularning adabiy jarayondagi o'rne haqida so'zlaydi. Salafлари Davlatshoh Samarqandiy, amir Alisher Navoyi va Mutribiyga bevosita ustozlik qilgan Hasanxoja Nisoriyning tazkiralari alohida e'tibor va ehtirom bilan tilga oladi. Ayniqsa, "Muzakkiri ahbob"ga "oliy bayonli kitob", "kitoblarning eng sarasi", deya yuksak ta'riflar beradi. Ustozining tadqiq va tahlil uslubining mukammal va teranligini ehtirom bilan ta'kidlaydi.

Shundan so'ng o'zi ham ularning ezgu ishlarini davom ettirish maqsadida zamondosh shoir va fozillarning mo'tabar ismlari va faoliyatlarini "bitik qaydi"ga kiritganini xabar beradi: "Yaxshilar ravishiga ergashmoq savobli ish deydi. Shu sabab bu gunohlarga to'la yo'qsil kamina imkon doirasida zamondosh shoirlar va fozillarning atqli otlarini bitik qaydiga kiritmoqqa urinib, ularning salim tab'lari fikrlarining nodir mahsuli va mustaqim zehnlari natijalariga tartib libosi va islohot kiyimini

kiydinib, har sohada mos oyatlaru hadislar va hikoyatlar hamda turli-tuman ajib ixtiro' ishlar va badi' usullar qo'llab, boshlanishining tarovati va yakunlanishining uforidan latofat va malohat nasimi ufurib turuvchi, baland maqomi ustunlarining matla va maqtasidan qalb osmoni ufqida dilpazir ma'nolar quyoshi charaqlab turuvchi bir kitob yaratdim"¹.

Asarning yaratilish tarixi izohlanganidan so'ng, davr podshohi Vali Muhammadxonga an'anaviy bag'ishlov keltiriladi. Unda xonning ilmparvar, saxovatli, adolatli boshqaruv usuli ta'riflanadi va kitob unga sovg'a, baxshida etiladi.

Muqaddima so'ngida muallif asarning tuzilish tarkibi haqida ham alohida to'xtaladi. Unga ko'ra asar tasmiya² va uch qismdan tarkib topadi. Muallif shoirlar ismlarini odatdagi alifbo tartibida emas, abjad³ tartibi bilan joylashtirgan: "Tasmiya mamlakat olmoq martabasi va yurt boshqarmoq rntbasi ulug'vorligiga qaramasdan, ma'nolar o'lkasi va so'zamollik maydonida fasohat bayrog'i va notiqlik tug'ining sanjog'ini hilpiratgan maqsadi hosil xoqonlar hamda nomi mashhur sultonlar " bo'lib, u uch qismdan iboratdir.

Birinchi qism ushbu satrlar muallifi ularni ko'rgan, xizmatlariga yetishish izzati bilan e'zoz topgan podshohlarning humoyun maqtovi va baxtiyor vasflari bayonida.

Ikkinchi qism muallif ularni ko'rgan, ammo xizmatlari sharaflini topmagan podshohlarning ahvoli bayonidadir.

Uchinchi qism muallif ularni ko'rmagan, balki vasflarini boshqalardan eshitgan sultonlar zikridadir"⁴.

Ko'ringanidek, tasmiya qismida 17 ta ijodkor sulton faoliyati yoritilgan. Keyingi alifbo harflari bo'limida, ijodkorlar ismi shariflarining bosh harflariga ko'ra joylashtiriladi. Harflarning har biri esa, muallif zikricha, uch nuqtadan iborat:

¹Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro. -T: Mumtoz so'z, 2013, 13-bet.

²Tasmiya – ism ko'rsatkichi.

³Abjad – arab alifbosining 1dan 1000 gacha bo'lgan sonlarinibelgilashda foydalaniladi. Undagi birinchi harflarbiriknasi nomi bilan "abjad" (a,b,j,d) deb nomlangan.

⁴Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush- shuaro.T.: Mumtoz so'z, 2013, 17-bet.

“Alifbo harflari bo‘limi she‘rdagi taxalluslari o‘sha harf bilan boshlanuvchi shoir va fozillar zikrida bo‘lib, mazkur harflarning har biri *uch nuqtadan* iboratdir.

Birinchi nuqta muallif ularni ko‘rgan, xizmatlariga etishgan va she‘rlarini o‘zgalar vositasiz qo‘lga kiritgan fozillar zikridadir.

Ikkinchi nuqta muallif ularni ko‘rgan, ammo xizmat qilmagan, she‘rlarini esa o‘zgalar orqali qo‘lga kiritgan shoir va fozil kishilar zikridadir.

Uchinchi nuqta muallif ularni ko‘rmagan va she‘rlaridan boshqalar vositasida xabar topgan shoirlar zikridadir”⁵.

Mutribiyning “Tazkirat ush-shuaro”si qomusiy xarakterga ega. Unda adib allomalar faoliyati borasidagi ma‘lumotlar bilan bir qatorda adabiyot nazariyasiga tegishli noyob xulosalar, ilmiy yangiliklarni ham kuzatamiz. Muallif asarining o‘ziga xos xislatlari haqida so‘zlar ekan, shu davrgacha tazkiranavislar e‘tibor qaratmagan yangi jihatlarini ta‘kidlaydi. Mavjud usullarni esa yanada takomillashtirishga harakat qiladi. Asarda keltirilgan barcha she‘riy namunalarning vaznini ham aniqlab, qo‘lyozma hoshiyasiga yozib qo‘rganini e‘tirof etadi: “Va bu so‘zlar roqimining hali hech bir muallifning iltifot nuri bul fanda unga shu‘la sochmagan maxsus ishlaridan biri shuki, qayerda g‘azal yoki qasida yoxud shunga o‘xshashlar havola etilgan bo‘lsa, aruz o‘lchov ruknlari bilan uning bahr nomlarini ma‘lumotnoma yo‘sini bo‘yicha qo‘lyozmaning o‘shal she‘r yozilgan joydagi varaq hoshiyasiga raqam qilindi”⁶.

Asarda adabiyotdagi ramzlarga boy, tadqiq etish murakkab bo‘lgan tasavvuf haqida, mutasavvuflarning dunyoqarashini anglash, asarlari, faoliyatlari zamiridagi teran ma‘no sarhadlarini zabt etish borasida ham muallif noyob iste‘dodga egaligini namoyon eta oladi. Hazrati Alining bir mulohazasini keltiradi. Uni o‘z xulosalari bilan yanada rivojlantiradi va soliklar uchun dunyoning ham, oxiratning ham hech qanday ahamiyati yo‘qligi,

⁵ Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush- shuaro. T.: Mumtoz so‘z, 2013, 17-bet.

⁶ Mutribiy Samarqandiy. Tazkirat ush- shuaro. T.: Mumtoz so‘z, 2013, 17-bet.

ular hayotning mohiyatini ilohiylikda deb tushunishlariga ishora etadi.

Mutribiy o'z asarini tarixiy voqealar, she'riy namunalar taqdimidan tashqari, kichik va qiziqarli hikoyatlar bilan ham bezaydi. Bu qo'yilgan muammoni yoki ijodkor faoliyatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi, yanada joziba bag'ishlaydi. Jumladan, Abdulloxon II, Nuh alayhissalom haqidagi hikoyalar ana shunday nodir adabiy namunalardandir.

Muallif adabiy parchalarni tahlil etar ekan, ularning chuqur ma'no qirralariga e'tibor beradi. Aniq, tushunarli tarzda tahlil va tadqiq etadi. Badiiy tasvir vositalarining eng murakkab turlarini ham izohlab, sharhlashga harakat qiladi. Jumladan, Alfiy Shomiy faoliyatini baholay turib, uning noyob tasvir vositalaridan unumli foydalanganini e'tirof etadi va bir misol keltiradi. Unda tadvir (mudavvir-N.J.,I.A.) san'ati qo'llangan. Muallif shu o'rinda tadvir san'atini batafsil ta'riflaydi. "Hadoyiq us-sehr" (Rashiddin Vatvot) asaridagi mukammal sharhga ishora qiladi. Hatto, uning shaklini chizib ham ko'rsatadi: "She'riy san'atlardan bexabar emasdi va tadvir (she'r so'zlarini doira shakli ichiga joylashtirish) san'atida bir bayt bitib menga ko'rsatdi.

Bilgilki, tadvir san'ati shundaykim, nazm qiluvchi hazaji musammani solim bahrida to'rt ruknni o'z ichiga oluvchi bir misra aytadi va uni doira shaklidagi yozuvga, qaysi bir ruknni o'qisa, mavzun misra va muqaffo hosil bo'luvchi yo'sinda bitadi. Buni ushbu doiradan bilsa bo'ladi. Yashirin qolmasinkim, "Hadoyiq us-sehr" kitobining muallifi bu san'atni "bolalar o'yini" deb atagan"⁷.

Tazkirada adiblar faoliyati yoritilar ekan, o'rni bilan adabiy tahlilning noyob namunalari yaratilganining guvohi bo'lamiz. Badiiy san'atlar, turli tasviriy vositalar inkishofini kuzatamiz. Davr adabiy jarayonida faol qo'llanilgan, takomillashtirilgan janrlar tadqiqi bilan tanishamiz. Jumladan, Ashkiy Samarqandiyning she'riyatiga yuqori baho beradi. Muammo, qasida kabi janrlardagi mahorati aniq, tushunarli tilda, noyob,

⁷O'sha asar, 98-bet.

jozibali uslubda yoritiladi: "Yaxshi tab'i so'zamollikda tengsiz va she'rlari ma'nolari g'oyatda dilga o'rnavchidir. She'r aytishda tab'i aniqlik ko'rsatadi va pokiza ma'nolarni nazm libosiga burkaydi.

Turli ilmlar bo'yicha tahsil olib, mavlonolik kasb etgan. Muammo fanida o'ta bilimdon bo'lib, amallari tahsilini takmil qilib, ma'nolarni aniqlash bobida mushkila muammolarni juda oson yechib, fazl to'pini yaqinlari qo'lidan olib qochadi. Ko'pgina she'rlari Iroq tarzi bilan bezangan. Qasidago'ylikda ham tili burrodur. Badiiy ma'nolarni latif so'zlar bilan yozadi"⁸.

Keltirilgan ayrim asarlarning vaznlari aniqlanadi. Har bir bob kichik muqaddima-debocha bilan boshlanadi.

Mutribiy 1627-yilda "*Nusxayi zeboyi Jahongir*" tazkirasini ham tuzadi. Unda 300 dan ortiq muhojir Movarounnahrlik ijodkorlar zikr etilgan.

1692-yilda Maleho Samarqandiy "*Muzakkiri ashob*" tazkirasini yaratdi. Unda 160 alloma zikri berilgan.

1821-yilda Fazliy Namangoniy "*Majmuai shoiron*" tazkirasida 93⁹, 1871-yilda Qori Rahmatulloh Vozeh "*Tuhfat ul-ahbob*" tazkirasida esa 145 shoir borasida ma'lumot beradi.

XVI-XIX asr I yarmidagi tazkiranavislik tarixini kuzatib, shunday xulosaga kelish mumkin:

1. Bu davrda yaratilgan tazkiralar Navoyining "Majolisun-nafoyis"i an'analarini davom ettirgan.

2. Tazkiranavislik takomillashtirilgan. Turli yangiliklar kiritilib, ularning ilmiy qimmatini yanada oshirishga erishilgan. Bu borada, ayniqsa, Hasanxoja Nisoriy va Mutribiyning faoliyati muhim.

3. Tazkiralardagi ma'lumotlar boshqa manbalarda uchramasligi, davr madaniy hayoti, adabiy muhiti haqida yaxlit va yangi tasavvur uyg'otishi bilan ham qimmatlidir.

4. Ayrim tazkiralarda qomusiy, ilmiy qamrov ko'zga tashlanadi. Adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixini yorituvchi va

⁸O'sha asar, 93-94-betlar.

⁹Tazkiraning turli davrlarda ko'chirilgan nusxalaridaijodkorlar miqdoribir-biridan farqlanadi.

boyituvchi muhim ma'lumotlar ko'pligi bilan ham noyob va qimmatlidir.

Tarixnavislik va uning takomil tamoyillari. Yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur davrni har tomonlama izohlash, xarakteristika berish, yaratilgan meros namunalarini to'g'ri anglash va talqin etishda tarixnavislikning muhim o'rni bor. Tarixiy asarlar davrni ko'zgudagidek tiniq namoyon etib bera oladi. Biz ular yordamida siyosiy-ijtimoiy hayotni ham, ajdodlarimiz dunyoqarashiyu tafakkur ko'lamini ham, adabiy muhit va jarayonni ham mukammal va aniq tasavvur etish imkoniga ega bo'lamiz. Shunday muhim asarlardan biri **Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma"**sidir. U tugallanmay qolgan bo'lsa-da, XVI asr hayoti borasida batafsil tasavvur uyg'ota oladi. Ushbu manba shayboniylar sulolasining so'nggi xoni Abdullaxon II hukmronligi tavsifiga bag'ishlangan. U Movarounnahr ravnaqi, iqtisodiy, madaniy, ma'naviy sohalar taraqqiysi uchun jonfido hukmdorlardan edi. Ammo, umri fojia bilan yakun topadi. O'g'li tomonidan toj-taxt uchun kurashlar jarayonida qatl etiladi.

"Abdullanoma" faqat tarixiy asar emas. Unga Hofiz Tanish Buxoriy mahorati tufayli badiiy asar sifatida ham baho berishimiz mumkin. Tarkibiga kiritilgan "O'g'izxon" kabi hikoya va rivoyatlar asarning ilmiy va badiiy qimmatini yanada oshirgan.

Ikkinchi muhim tarixiy asar **"Tavorixi guzida - nusratnoma"**dir. U 1502-1504-yillarda yozilgan. Muallifi noma'lum. Asar Shayboniyxonning tarixiga bag'ishlangan. Mazmunidan uning saroyda, jangu jadallarda xon bilan yonmayon yurgan tarixchi tomonidan yozilgani ma'lum bo'ladi. Ushbu manba ma'lumotlarning ko'pligi va aniqligi bilan qimmatlidir.

Bu davrda yaratilgan **Abulg'azi Bahodirxonning "Shajarayi turk", Munis va Ogahiyarning tarixiy asarlari** ham nodir dalillari, betakror uslubi bilan ahamiyatli manbalardir.

Davr adabiy jarayonida xalq kitoblarining o'rni. Sharq mumtoz adabiyoti buyuk sarchashmalarga ega. Uning o'q ildizi xalq og'zaki ijodi manbalaridan boshlanadi. Ulug' allomalardan biri "birinchi shoir va birinchi faylasuf bu xalqdir", degan edi.

Haqiqatan ham, xalq ijodi tuganmas xazina. Uning orzu-o'ylari, dardu armonlari, quvonchu tashvishlari – barcha-barchasi badiiy adabiyotda o'z ifodasini topadi. Bu borada jahon adabiyotida o'zbek xalq ijodi kabi boy adabiyot uchramaydi. Ularni turli – qo'shiq, latifa, rivoyat, ertak, doston, maqol, matal, askiya, topishmoq kabi o'nlab janrlarga ajratib o'rganib kelamiz. Ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari, belgilari va tarkiblari mavjuddir.

Xalq og'zaki ijodi namunalarining ko'plab variantlari mashhur. Jumladan, birgina "Go'ro'g'li" dostonining Ozarbayjonda 17 ta, O'zbekistonda esa 40dan ortiq variantlari bor. Shu yolg'izgina doston misolida ham o'zbek xalq og'zaki ijodi naqadar boy ekanligini tasavvur eta olamiz. "Go'ro'g'li" dostonini Ozarbayjonda chop ettirgan A.Xodako shunday yozgan edi: "uning ("Go'ro'g'li" dostonining – N.J.,I.A.) Osiyodagi shuhrati Gomerning Gretsiyadagi shuhrati qadar buyukdir"¹⁰.

Og'zaki tarzda yaratilgan bu tipdagi asarlar keyinchalik xalqning talab va taklifi hamda noshirlik ishlarining taraqqiysi bilan bog'liq ravishda xalq kitoblari ko'rinishida chop etila boshlandi. O'zbek adabiyotshunosligida xalq kitoblari atamasi mavjud. Ammo uning o'ziga xos belgilari, xususiyatlari, shartlari va talablari kabilar yetarli darajada o'rganilgan emas. To'g'ri, ayrim tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ayrim mulohaza va qarashlar bayon qilingan. Biroq bu masala maxsus, yanada chuqur tadqiq etishni taqozo etadi. Akademik V.Abdullayevning bu boradagi kuzatishlari ilk tadqiqot sifatida ahamiyatli¹¹. Unda olim xalq kitoblarining shakllanishi, tadriji, ayrim xos xususiyatlari haqida mulohaza bildiradi. Unga ma'lum ma'noda ta'rif beradi: "Ana shunday xalqchil dostonlar, jumladan, "Tohir va Zuhra", "Oshiq G'arib va Shohsanam" dostonlari ayrim shoirlar yoki Mutribiy va Maleho tazkiralari zikr etilgan xattotlar tomonidan qalamga olingach, og'zaki adabiyot bilan yozma adabiyot o'rtasidagi ko'priki sifatida xalq kitoblari shaklini ola boshlagan edi"¹².

¹⁰ В.Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи", Т.: 1980, 54-бет.

¹¹ В.Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи", Т.: 1980.

¹² В.Абдуллаев, Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи", Т.: 1980, 54-бет.

V.Abdullayev xalq kitoblari haqida nazariy fikrlarni keltiradi. Uning o'ziga xos maxsus belgi-xususiyatlarini ko'rsatishga harakat qiladi. Ammo talqin etilgan xalq kitobi namunalariga biryozlama yondashuvlar, sinfiylik nuqtayi nazaridan baholash hollari kuzatiladi. Jumladan, muallif Sayyodiyning shoir sifatidagi dunyoqarashini baholar ekan, quyidagi xulosalarga keladi: "Sayyodiyning dunyoqarashi diniy-tasavvufiy ideologiyaning ta'siridan xoli emas. Bu hol "Tohir va Zuhra" dostonining ko'p o'rinlarida sezilib turadi. Ba'zan shoir o'z qahramonlarining xatti-harakatlariga, fikr-qarashlariga tamomila diniy tus beradi. Ularni xudoning iltifotiga, madadiga mute qilib qo'yadi"¹³.

Bugun mustaqillik sharofati bilan adabiyotshunoslikda yuz ko'rsatayotgan teranlikdan, bevosita badiiylik mezonlaridan turib talqin etish tamoyillaridan kelib chiqib, mazkur asarlar o'zgacha yondashuvni taqozo etadi. Shu sababli, ularning har tomonlama: ham mazmun, ham mahorat jihatidan mumtoz adabiyotdagi o'rini belgilash, teran tahlil va talqin etish bugunning nihoyatda dolzarb muammolaridandir.

Xalq kitoblari o'ziga xos xususiyat va belgilarga ega. Ular, asosan, xalq ijodida mavjud syujetlar asosida ma'lum bir ijodkorlar, xattotlar tomonidan ijodiy qayta ishlangan, individual uslub xususiyatlariga ega, badiiy jihatdan original asarlar sifatida yaratilgan. Bunday asarlar o'zidagi sodda, xalqona uslubi bilan el ko'ngliga juda yaqin va ma'qul bo'lgan. O'zidagi ramziylik, falsafiylik, teranlik xususiyatlari bilan esa yozma adabiyotning taraqqiyoti va takomiliga samarali xizmat qilgan. Ular og'zaki va yozma ijod o'rtasidagi mustahkam ko'priq vazifasini o'tagan.

Xalq kitoblari atamasining qachondan boshlab ishlatilganligi borasida aniq bir xulosani bayon etish mushkul. U dastlab nemis adabiyotshunosligida XVIII asr oxiri, XIX asr boshlarida ishlatila boshlangan. Olimlarimiz bu atamaning jahon adabiyotshunosligida paydo bo'lishini F.Engelsning 1839-yilda yaratilgan "Nemis xalq kitoblari" maqolasida qo'llanilishi bilan bog'lashadi. O'zbek adabiyotshunosligida esa V.Jirmunskiy va

¹³В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. "Ўқитувчи", Т.: 1980, 64-бет..

H.Zarifovlarning "Uzbekskiy narodniy geroicheskiy epos"¹⁴ asarida ilk bor istifoda etilgan. Ammo Sharq adabiyotida xalq kitoblari atamasining qachon qo'llanilganligidan qat'i nazar, uning noyob namunalarining yaratilish tarixi juda uzoq yillarga borib taqalishi aniq. Hatto, bizga ma'lum bo'lgan Sa'diyning "Guliston", "Bo'ston", Jomiyning "Bahoriston", Navoyining "Xamsa" asari asosida yaratilgan qator manbalar, Xojaning "Gulzor" va "Miftoh ul-adl", Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi asarlari ko'rsatadiki, xalq kitoblarining turlicha ko'rinishlari asrlar davomida mavjud bo'lgan. O'ylaymizki, ularni bir-biri bilan qiyoslab o'rganish xalq kitoblari tarixi, rivojlanish bosqichlari, turli ko'rinishlari borasida muhim xulosalar chiqarishimizga asos beradi.

Adabiyot tariximizni kuzatsak, ayniqsa, XVIII-XIX asrlarga kelib, xalq kitoblari turkumlari eng yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilganini ko'ramiz. Bu davrga kelib xalq ma'naviyatini, dunyoqarashini o'stirishga juda katta e'tibor qaratilgan. Savdosotiq rivojlanishi, dengiz yo'llarining ochilishi natijasida dunyoga keng yo'l topilgan. Natijada, ko'plab fors, ozarbayjon, hind, usmonli turk tilidagi manbalar Movarounnahr hududiga kirib kela boshlaydi. Hukmdorlar adabiyot, tarjima, madaniy taraqqiyotga katta e'tibor qaratishadi. Navoyi, Nizomiy, Dehlaviy kabi ulug' ustozlar asarlari qatidagi dono hikmatlarni, axloqiy-falsafiy mezonlarni soddalashtirib xalq ongiga mustahkam singdirish tadbirlarini amalga oshirishadi. Inson qalbi va ongini mudroqlikdan uyg'otish choralari qidirishadi. Natijada, ana shunday niyat tufayli xalqqa yaqin, soddalashgan, muhim ijtimoiy ahamiyatga ega el adabiyoti rivojlanadi va yuksak bosqichga ko'tariladi.

Taniqli adabiyotshunos olim Abdurauf Fitrat ham o'z tadqiqotlarida xalq og'zaki ijodi va xalq kitoblari borasida muhim xulosalarni bayon etadi. Olim xalq adabiyotini el adabiyoti deb ataydi. Vadud Mahmudning fikrlarini e'tirof eta turib, o'zining bu

¹⁴ В.Жирмунский ва Ҳ.Зарифов "Ўзбекский народный героический эпос". М., 1947, с.286.

boradagi qat'iy xulosalarini bayon etadi. U xalq og'zaki ijodining xos xususiyatlarini nihoyatda aniq va tushunarli tarzda belgilab beradi. Jumladan, el adabiyotini shunday izohlaydi: "V.Mahmudning gapi juda to'g'ri. Bu ikki turli adabiyot orasidagi farqni yozmoq, yozilmag'anliqda yoki egasining belgili belgisiz bo'lg'onida ko'rmak yanglishdir. Shunday bo'lsa ham, bizning san'atkor adabiyotimizga qarshu o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdur. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmasligida yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhidadir"¹⁵.

Olimning bu fikrlari, biz folklor asarlariga baho berganimizda, uning ruhidan kelib chiqishimiz lozimligini ko'rsatadi. Bu ma'lum ma'noda folklorshunoslikning taraqqiyot tendensiyalarini belgilab beradi. Uning quyidagi fikrlari ham el adabiyotining mumtoz badiiy adabiyotdan farqli xususiyatlarini aniqlashda, yondashuvni teranlashtirishda muhim ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi: "Mana el adabiyotini "adabiyot"dan (tor san'atkorona adabiyotdan) ayirg'an narsa, uning yozilmag'anligi emas, uning ruhidadir. U soddadir, tabiiydir, ko'bchilikning zavqiga yararliqdir"¹⁶!

Olim el adabiyoti janrlarini sanar ekan, doston haqida so'zlayotib, "Alpomish"ni eslaydi. So'ngra el adabiyotidan yozma adabiyotga o'tgan doston nomlarini sanab o'tadi: "Bundan burun ham yozishga o'tkarilgan el dostonlari bizda ko'bdir. "Sanavbar", "Tohir Zuhra", "Bahrom Gulandom", xevalik Nurmuhammad Andalibning "Yusuf va Zulayho" hikoyasi shu yo'sunda yozilg'an, hatto, bosilg'an el dostonlarimizdandir"¹⁷.

E'tibor bersak, Fitratning xalq adabiyoti haqida aytilgan "soddalik, tabiiylik, xalqonalik" kabi xususiyatlarni biz bemalol xalq kitoblariga nisbatan ham qo'llashimiz mumkin. Chunki madaniy merosimizning mazkur turiga oid namunalarni kuzatar ekanmiz, bu belgilarning xos xususiyat sifatida namoyon bo'lishini ko'ramiz. Ularning barchasida xalqonalik, tabiiylik,

¹⁵ A.Фитрат. Адабиёт қондалари. "Ўқитувчи", Т.; 1995, 82-bet.

¹⁶ O'sha asar, 83-bet.

¹⁷ O'sha asar, 88-bet.

soddalik kabi samimiylikni ta'minlovchi fazilatlarning guvohi bo'lamiz.

Adabiyotshunos olim R.Jumaniyozov xalq kitoblari borasida maxsus izlanishlar olib borgan. Uning bir qancha xos xususiyatlarini, janriy tarkibini, mavzu qamrovini, badiiy qimmatini aniqlashga harakat qiladi. Mazkur atamaning adabiyotshunoslikdagi mavjud tarixi bilan tanishtiradi. Jumladan, uzoq yillar u "qissa" atamasi bilan nomlangani, keyinchalik esa "xalq kitoblari" atamasi qabul qilingani; ba'zi olimlar uning tarkibi haqida mulohaza yurgizib, "janr", ba'zilar "og'zaki epos", ba'zilar "yo'nalish", ba'zilar esa "soha" deya turlarga ajratganini ta'kidlaydi. Olim mavjud ma'lumotlarni qiyosan tadqiq etar ekan, bunday asarlarni "xalq kitoblari" degan nom bilan atash ma'qul ekanligini e'tirof etadi: "...uzoq davrlar mobaynida kuylanib, so'ylanib, tildan-tilga ko'chib yurgan qo'shiq, doston, ertak, rivoyat, latifalar zaminida qayta ishlanib, kitobat qilingan, muallifi, ko'chiruvchisi ma'lum yoki noma'lum bo'lishidan qat'i nazar, bizgacha etib kelgan, xalq jonli tiliga yaqin bir tilda yaratilgan yozma manbalarni xalq kitoblari atamasi bilan yuritish ma'quldir"¹⁸.

Xalq kitoblarini maxsus o'rgangan R. Jumaniyozov uni turli xususiyatlariga ko'ra bir qancha guruhlariga ajratadi. Avvalo, kelib chiqishiga ko'ra ularni ikki turga bo'ladi:

1. Original xalq kitoblari – milliy zaminda tildan tilga ko'chib yuruvchi syujet asosida yaratilgan asarlar (Yusuf va Ahmad, Xirmondali, Oshiq G'arib va Shohsanam, Malikayi Dilorom, Shoh Mashrab...);

2. Tarjima xalq kitoblari – arab, fors, hind tillaridan tarjima asosida yaratilgan syujetlar ("To'tinoma, Kalila va Dimna, Ming bir kecha, Shohnoma"...).

Xalq kitoblarining nazmiy, nasriy va qorishiq shaklda yaratilgan namunalari mavjud. O'zbek xalq kitoblarining ko'pchiligi doston janrida yaratilgan bo'lsa-da, ayrim nasriy yo'l bilan yozilgan ertak, latifa, rivoyat shaklidagi namunalar ham

¹⁸ Р.Жуманиёзов. Халқ ижоди – ҳақ ижод. Т.: Ўзбекистон, 1993, 40-бет.

uchraydi. Ba'zan esa bir asarning turli janr ko'rinishidagi namunalari ham uchraydi. Jumladan, "Tohir va Zuhra"ning xalq dostoni shakli mavjud bo'lishi bilan birga, ertak janrida yaratilgan namunasini ham ko'ramiz. "Shohnoma" asosida yaratilgan "Rustami doston", "Qissayi Rustam", "Jangnomayi Jamshid" singari xalq kitoblarida esa ertak, afsonaga xos xususiyatlarga duch kelamiz. Afandi, Mahmud G'aznaviy, Amir Temur haqidagi rivoyatlar asosida jamlangan ayrim xalq kitoblarida latifa janriga xos hajviylik xususiyatlarini kuzatamiz.

"Anglashilib turibdiki, xalq kitoblari keng ma'noda qo'llanilib, badiiy ijodning bir turi sifatida namoyon bo'lishi bilan birga bir necha janrlar sintezidan ham tarkib topgan ekan. Xalq kitoblarining bunday qorishiq xususiyati esa maxsus tadqiq etilishi lozim bo'lgan masaladir. Mazkur yozma ijodiyot namunalari bo'yicha fikr bildirilgan ishlarda, asosan, xalq kitoblarining faqat doston tipidagi ko'rinishlariga asoslangan xulosalar chiqarish hollari uchraydi. Vaholonki, xalq kitoblarining ertak, afsona, latifa, hikoya tipidagi namunalari ham mavjud bo'lib, ularni e'tibordan soqit qilish aslo mumkin emas"¹⁹.

Xalq kitoblarini kuzatadigan bo'lsak, ayrimlarining og'zaki adabiyotda ham variantlari borligini ko'ramiz. Bulardan kelib chiqib, Xalq kitoblarini tadqiq etish ularga turli jihatdan yondashishni taqozo etadi. Janriy, badiiy tasvir usullari, ifoda tarzi, san'atkorlik, og'zaki va yozma adabiyotga munosabati, mavzu qamrovi kabi masalalarni e'tibordan soqit qilmaslikni talab etadi.

R.Jumaniyozov xalq kitoblarini tadqiq etar ekan, ularni mavzu jihatidan uch turga ajratadi:

1. Qahramonlik mavzusidagi (Qissayi Alpomish, Yusufbek va Ahmadbek, Alibek va Bolibek, Qissayi Jamshid, Qissayi Rustam);
2. Ishqiy-romantik ("Oshiq G'arib va Shohsanam, Tohir va Zuhra, Yusuf va Zulayho, Bahrom va Gulandom");
3. Tarixiy syujet asosida yaratilgan xalq kitoblari ("Tulumbiy", "Shayboniyxon").

¹⁹ O'sha asar, 43-b.

Ko'rinadiki, xalq kitoblari milliy madaniyatimiz maydonida muhim o'ringa ega. Ularda xalqimizning dunyoqarashi, urf-udumlari, qalb tug'yonlari, dardu armonlari mukammal ifodasini topgan. Ularni o'qiganda tasavvurda birgina yoki bir nechagina obraz emas, balki butun millatga xos qiyofa paydo bo'ladi. Shu sababli ham, xorijiy olimlarning bunday asarlarni o'rganishga qiziqishi yuqori. Ularga bo'lgan hayrat xorijiy olimlarning ko'plarining diqqatini hamisha o'ziga jalb qilib keladi. Mazkur adabiy meros namunalarini o'rganishga ruhlantiradi. Jumladan, vengriyalik sharqshunos H.Vamberi o'z tadqiqotlarida xalq kitoblari – xalq romanlarining o'zbek millati madaniyati tarixida tutgan o'rnini nihoyatda aniq chizib beradi: “O'zbekistonda bunday romanlar son-sanoqsiz darajada ko'p bo'lib, o'zbeklar, asosan, shu xildagi asarlarni g'oyat sevadilar. Bunday asarlardan o'zbeklarning milliy his va iftixorini, mardlik va qahramonligini aks ettiruvchi ko'pgina manzaralarni topish mumkin”²⁰. Demak, xalq kitoblarini har tomonlama, chuqur o'rganish ajdodlarimizning milliy dunyoqarashi va milliy qiyofasini anglashda nihoyatda muhimdir.

Ma'lumki, Alisher Navoyining “Xamsa” asari ta'sirida juda ko'plab dostonlar, xalq kitoblari yaratilgan. Ayniqsa, “Sab'ayi sayyor” asosidagi Bahrom obrazi, taqdiri bilan bog'langan asarlar alohida diqqatga sazovor. Ularning adabiyotdagi o'rni masalasida, M.Jo'rayev va M.Narziqulovalar o'z tadqiqotlarida muhim xulosalarni bayon etishgan: “Alisher Navoyi dostonlari asosida shakllangan folklor asarlari hamda xalq kitoblari shoir yaratgan badiiy qadriyatlarining aynan qaytarig'i emas, balki o'ziga xos motivlar tarkibi va epik talqiniga ega bo'lgan mustaqil asarlar sanaladi”²¹. Mualliflar Fozil shoir repertuaridagi “Bahrom va Gulandom” asari haqida fikr yuritishar ekan, uning yaratilishida Sobir Sayqaliy tomonidan xalq kitobi shaklida yaratilgan “Bahrom va Gulandom” asarining alohida o'rni borligini ta'kidlashadi. Bu esa xalq kitoblarining o'zbek adabiyotidagi o'rnini belgilashda muhimdir. Chunki ular yozma adabiyot taraqqiyotiga qanchalik

²⁰ В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. “Ўқитувчи”, Т.: 1980, 55-бет.

²¹ М. Жураев, М. Нарзикулова. Миф, фольклор ва адабиёт. Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006, 173-бет.

ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, xalq og'zaki ijodi ravnaqiga ham shunchalik ko'maklashgan: "Bizningcha, "Bahrom va Gulandom" dostonining Fozil shoir repertuaridan joy olishini Alisher Navoiy yaratgan "Sab'ai sayyor" asaridan bevosita ta'sirlanish deb baholamaslik kerak. Bunda yozma adabiyot bilan folklordagi epik an'ana o'rtasida turadigan "oraliq shakl"ning badiiy o'rmini ham nazardan soqit qilmaslik lozim. V.Jimunskiy va H.Zarifovlarning yozishlaricha, xalq dostoni bilan Navoiy asari oralig'ida muayyan bir manba mavjud bo'lib, bu manba xalq kitobidir"²². Mazkur fikr xalq kitoblarining adabiyotdagi o'rmini ko'rsatib berishi bilan birga, uning ayrim xos xususiyatlarini belgilashi bilan ham muhimdir. Bundan unda ham yozma, ham og'zaki shaklga xos belgilar mujassamlashganini yana bir bor anglaymiz. Mualliflar tilga olgan Sobir Sayqaliyning mazkur asari borasida R.Aliyev va M.Muhiddinovlar maxsus tadqiqot yaratganlar.

Xalq kitoblari, albatta, ko'p kitob mutolaa qilgan, yetuk ziyoli, iste'dodli ijodkor shaxslar tomonidan yaratilgan. Shu sababli ham bunday kitoblarda ham og'zaki, ham yozma adabiyotga xos xususiyatlar mavjud.

2008-yili S.Ro'zimboyev, A.Ahmedovlar tomonidan chop etilgan "Oshiqnoma" deb nomlangan asar tarkibiga "Gul va Sanobar" dostoni ham kiritilgan. U O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan. Uning ko'plab variantlari bor. Ayrim manbalarda uning XVIII asrda turkman shoiri Shaydoyi tomonidan yaratilgani aytiladi²³. Ayrim manbalarda esa asar genezisi yanada chuqurroq va kengroq talqin etiladi: "Gul va Sanobar haqida rivoyat, hikoyat, ertak va dostonlar arab, fors va hind folklorida ham uchraydi. Uning bir manbasi "Ming bir kecha" ertaklariga borib bog'lanadi"²⁴. Mazkur doston 1908-yilda Toshkentdagi G'ulomiya bosmaxonasida chop etilgan. Xorazmda uning ko'plab nusxalari qissaxonlar, xalfalar tomonidan o'qiladi

²² O'sha kitob, 175-176-b.

²³ В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1980, 126-бет.

²⁴ Мередов А., Ахатлы С. Туркмен классык эдебиятынын созлути. Ашгабад. "Туркменистан", 1988, 94-бет.

Mazkur asarda ham ba'zan xalq og'zaki ijodi, ba'zan mumtoz adabiyot uslubiga xos tasvirlaru ifodalarni kuzatamiz. Ayrim qo'llanilgan obrazlar zamirida XVI-XVIII-asr yozma adabiyotiga xos tasvir vositalariga duch kelamiz. Ramziylik, tasavvuf ta'limoti g'oyalarining ifodasini ko'ramiz:

*G'avvosdek jondin kechib do'stlarim,
Shukur sad la'l konig'a etushdim,
Soqiyning qo'lidin bodalar ichib,
Qayta boshdin chiqg'on jong'a yetushdim (240-b.)*

Mazkur baytlar asarning bosh qahramoni Sanobar bog'da tunagan kechasi bog' o'rtasidagi daryodan og'zida nur taratuvchi gavharni olib chiqqan ho'kizni ko'rganda aytilgan so'zlardir.

Muallif gavhar jozibasini mamnunlik bilan ta'riflaydi. Ho'kizni esa ulkan, qo'rqinchli vahshiy sifatida tasvirlaydi. Nur taratuvchi gavharning maxluq og'zida ekanligida ham muallif ramziylikni nazarda tutgani seziladi. Chunki vahshiy maxluq (nafs) va nur sochuvchi gavhar (ilohiylik)ning zidlantirilishi ham ma'lum jihatdan ma'noga egadir:

*Bir turfa ho'kuzning ul sifati jabbor,
Chun ko'h tani, boshi oni gumbazi davvor,
Kim shoxi chor va tili mavrudiki g'or,
Bir damda qilodur yerning yuzini shudgor,
Azm etdi chiroq etmaka bir sham'i shabiston (241-b.).*

Asarning katta qismini she'riy, nisbatan kam qismini esa nasriy parchalar tashkil etadi. Undagi she'riy matnlar murabba, muxammas, g'azal shakllarida berilgan. Ammo aruz qoidalariga amal qilinmagan. Ayrim o'rinlarda ruknlar mutanosibligiga putur etgan. Aruz vazni me'yorlariga qat'iy amal qilinmagan. Misollardan ko'rinadiki, muallif mumtoz adabiyot, undagi janrlar bilan yaxshi tanish. Bu faqat asardagi shakliy mutanosiblikda emas, balki ma'no va badiiy tasvirdagi uyg'unlikda ham o'zini namoyon etgan:

*Shaydoyi giriftori ul qoshi qaro bo 'ldim,
Hijron o 'tida kuydim, o 'rtandim, ado bo 'ldim,
G'am dashtida Majnundek ishqinda gado bo 'ldim,
Bir toza nihol erdim g'am birla ado bo 'ldim,
Albatta, borib aytg 'il ul yorg'a salomimni.*

*Hajrinda samandardek o 'tlarg'a tutoshibman,
Bir zarra vafo ko 'rmay g'am birla uloshibman,
Majnuni balokashdek cho 'llarda adoshibman,*

*Ko 'ksum tilibon har dam qonimg'a bo 'yoshibman,
Bu navo borib aytg 'il, ul yorg'a salomimni (242-b.).*

O'z navbatida asarda xalq og'zaki ijodi namunalariga xos fantastik, mifologik tasvirlarga ham duch kelamiz. Jumladan, bog'da to'satdan ho'kizning paydo bo'lishi, gavharni tashlab qaytib ketishi, yana bir bog'da jodugarning Sanobar boshiga tuproq sochishi natijasida uning kiyikka aylanib qolishi, tush motivining asar kompozitsiyasida alohida muhim o'ringa egaligi kabi hodisayu tasvirlar buni tasdiqlaydi.

Asarda insoniyatni ogohlantiruvchi, hushyorlikka chorlovchi ko'plab donishmandona hikmatlarga duch kelamiz. Jumladan, nafs va dunyo moli zidlantirilib, olamning o'tkinchiligi, vafosizligi ta'kidlanadi. O'quvchi diqqati muhabbat, mehr-oqibatni g'animat bilish lozimligiga qaratiladi (245-246-b).

*Quvonma, ko 'nglum, quvonma,
Bu dunyo hech kimga vafo etmadi.
Birovga kiydurib toji xusraviy,
Birovni el ichra gado ayladi.*

*Hargiz quvonmagin dunyo molig'a,
E'timod etmag'il mohi solig'a.
Birovni hetkurib yor visoliga,
Birovga ming turliq jaf o ayladi (245-b.)*

Sanobar voqealar rivojida ko'p to'siqlarni kechib o'tadi. Ishq yo'lidagi riyozatlarni bosib o'tgandan keyin, asar so'ngida yor diydoriga erishadi. Bunday ifodalar, ramziy mohiyatlar qamroviga egalik Muhammadniyoz Nishotiyning XVIII-asrlarda yozma adabiyotda mavjud "Husn va Dil" kabi ramziy dostonlari uslubini eslatadi.

Sanobar bir muhtasham imoratda Mehrangez bilan xayrlashgandan so'ng bir toqqa etib boradi. Uning ustida bir muddat dam olib mizg'iydi. Shu payt tushida chiltanlarni ko'radi. Ular "nazari iltifot qilib mayi vahdati Ollodin ichirdilar. Masti loyaqil bo'lib (mazkur jumla Nishotiy muxammaslaridan birida naqarot sifatida takrorlanadi. Mazkur dostonning ham Xorazmda yaratilganligini hisobga olsak, muammo yanada oydinlashadi), ko'ziga arshi kursi lavhi qalam ko'rundi:

*Rasulni ham ko'rdum ummat g'amida
Sahoba yonida kavsar labinda.
Har qaysi bir yonda kosa qo'linda,
Rasulni to'rt sevar yorini ko'rdum.
To'rtinchi olamda hazrati Iso,
To'rtinchi falakda masjidi qazo,
Bu maqomg'a etgan jami anbiyo,
Jabroil maqomin ul joyda ko'rdim (246-247-b.)"*

Mazkur 36 misradan iborat kattagina she'riy parchadagi tasvirlar o'quvchini g'ayb olamiga etaklaydi. Muallif shu o'rinda diniy-tasavvufiy g'oyalar talqiniga e'tiborini qaratadi. "Bu dunyoni ko'rdim yo'qdur vafosi", deya insoniyatga olamning o'tkinchiligi yu g'animatligini anglash lozimligini uqtiradi.

Asarda xalq og'zaki ijodi namunalariga xos xususiyatlar ham namoyon bo'ladi. Xususan, "Alpomish" kabi dostonlarda keng qo'llanilgan yumoristik va satirik tasvir uslubi ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, zangilarning qizi ta'riflangan she'riy parchalarda xuddi shunday holatni kuzatamiz:

*Soching arg'amchidur, qadding minora,
Quloqing o'xshaydur shoxi chinora,
Mango boqib ko'p so'zlama beoro,
Zaharli achchug'dur so'zlaring sani (249-b.)*

Asarda ruhiyat manzaralarining noyob va ta'sirli tasvirlariga ham duch kelamiz. Jumladan, Zevarshoh vafot etganda, Sanobar tomonidan aytilgan marsiya nihoyatda samimiy, ta'sirli va yurakka etib boruvchi ifodalar vositasida yaratilgan:

*Ishrat bilan yoqa banding ochilmay,
Bu dunyoning sharobidin icholmay,
Mehnat chekib murodig'a etolmay,
Mening uchun g'arib o'lgan Zevarim (239-b.).*

Xalq kitoblaridan yana biri XVII-XVIII asrlarda Sayyodiy tomonidan yaratilgan "Tohir va Zuhra" asaridir. Uning 8 ta qo'lyozma nusxasi bor. 1938-yilda Sobir Abdulla shu asar asosida musiqali drama yozgan. 1940-yilda sahnaga qo'yilgan. U asosda kinofilm ishlandi. Bu asar haqida venger olimi Herman Vamberi ham ma'lumot beradi²⁵ va 1867-yilda Leypsigda undan parcha nashr ettiradi. Asarni 1960-yilda T.Nishonboyeva O'zbekiston FA ShI, Adabiyot muzeyi, Leningrad Sharqshunoslik instituti, Leningrad xalq kutubxonasida saqlanayotgan mazkur 8 qo'lyozma asosida qiyosiy matn tayyorlab, to'liq nashrini amalga oshiradi. Bunga qadar esa "O'zbek poeziyasining antologiyasi"da va Herman Vamberining xrestomatiyasida ayrim parchalar chop etilgan edi, xolos.

"Tohir va Zuhra" asrlar osha xalqimizning eng sevimli kitoblaridan biri bo'lib kelgan. Mazkur sevimli qissasidan bexabar biror o'zbekni uchratish mumkin emas. U o'zbeklar hayotida, ularning tabiatida odamiylik, mehr-oqibat, vafo, sadoqat, muhabbat tuyg'ularini shakllantirishda, ulg'aytirishda

²⁵ Hermann Vambery. Cagataische sprachstudien, 34-bet.

nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli uning og'zaki va ko'plab yozma variantlari keng tarqalgan. Uni o'zlashtirish va talqin etishda ham turlicha munosabatlarni kuzatishimiz mumkin. Hatto, u xorijlik olimlarning ham diqqatini o'ziga jalb etgan. Jumladan, venger olimi Herman Vamberi asardan parchalar nashr etish bilan birga, u haqdagi ayrim mulohazalarini ham bayon etadi: "Tohir va Zuhra" nomli ushbu she'riy roman arab, fors va usmonli turklarning xalq adabiyotida mavjud bo'lgan shu turdagi qissalardan birining tarjimai bo'lsa kerak. Bu dostonning tili Buxoro shevasiga yaqin. Bu asar ancha durust yozilgan bo'lsa ham, unda ko'p xato va yanglishlar mavjud"²⁶.

Ko'rinadiki, asar Vamberi e'tiborini o'ziga tortgan. Muhabbatini qozongan. Olim u haqda o'z mulohazayu munosabatini bildirishni lozim ko'rgan. Bu asarning o'rganilish tarixida juda muhim. Ammo tadqiqotchining hamma fikrlariga ham qo'shilib bo'lmaydi.

Bu doston syujeti faqat O'rta Osiyo xalqlari orasidagina emas, balki arab, hind, ozarbayjon, usmonli turk xalqlari orasida ham og'zaki ijod namunasi sifatida keng tarqalgan. Uni ilk bor Sayyodiy XVII-XVIII asrlarda she'riy doston sifatida qayta ishladi.

Doston o'ziga xos kompozitsiyaga ega. U og'zaki dostonlardan, variantlardan farqli ravishda yozma adabiyot namunalari kabi hamd, na't va chahoryorlar tavsifi bilan boshlanadi. Ijodkor forscha, arabcha so'zlarni ham aralashtiradi. Muallif keng bilimga, ulkan she'riy iste'dodga ega. Tafakkuri teran va keng qamrovliligi sezilib turadi.

Asarning mazmuni kichik sarlavhalar ostida bayon etiladi. Har bir bobchadan keyin, lirik chekinish tarzida dostonda 60ga yaqin g'azallar keltiriladi. Ammo ularning barchasi faqat lirik chekinish vazifasinigina bajarmaydi. Balki asar syujetida va badiiyatida muhim o'rin tutadi. Timsollar tabiatini yoritishda ulkan vazifani bajaradi. O'quvchiga voqea va syujetni ta'sirli, badiiy tarovatli shaklda etkazishga xizmat qiladi. G'azallarning

²⁶O'sha asar, 34-b.

barchasi yuksak saviyada. Mumtoz g'azalchilik qonuniyatlariga amal qilib yaratilgan. Barchasining maqtasida shoiming taxallusi ham keltirilgan. U g'azallarida turlicha, Sayyodiy, Qul Sayyodiy, Miskin Sayyodiy kabi shakllarda qo'llangan. Qofiya ishlatishda mumtoz adabiyotda an'anaviy tarzda uchraydigan "koshki, istaram, qani" kabi so'zlardan ham foydalaniladi. Bu holat Sayyodiyning faqat dostonnavis emas, balki mahoratli lirik shoir, g'azalnavis sifatida ham e'tirof etishimizga asos beradi.

Sayyodiyning adabiy merosi haqida ma'lumot kam etib kelgan. Manbalarda uning bizgacha "Tohir va Zuhra" dostonidan boshqa, faqat birgina g'azali O'zbekiston FA ShI qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 9355-raqamli bayozning 363-364-sahifalarida yetib kelgani haqida so'zlanadi²⁷.

Ammo, "Ey mehribonim, istasam, tobqaymumen, yorim seni, Ey yori jonim, istasam, tobqaymumen, yorim seni", - bayti bilan boshlangan mazkur g'azal izlanishlarimiz natijasida "Tohir va Zuhra" dostonidagi Tohirni izlab iztirob chekayotgan Mohimxonim tilidan aytilgan g'azal ekan²⁸ligi ma'lum bo'ldi.

Bayozda uchragan g'azalidan kelib chiqib ikki xil taxminni o'rta tashlashimiz mumkin: 1. Shoir doston uchun, uning syujetidan kelib chiqib maxsus g'azallar yaratgan. 2. Shoir o'zi yozgan g'azallardan tanlab olib mutanosib mazmunlarini doston tarkibiga kiritgan. Ko'rinadiki, mazkur holat bu borada qo'shimcha izlanishlar olib borishni taqozo etadi.

Kitobning xotimasi ham o'ziga xos. Unda ham og'zaki, ham yozma adabiyotga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Asarning so'nggi bobi "Mohimxonim birla qizlar korvondin Mirza Tohirning xabarini eshitgani" deb nomlanadi. Bunda Totor elidan karvon kelishi va undan Mohimning kanizaklari Tohirning qatl etilish xabarini eshitgani haqida so'z boradi. Unda shoiming mahorati, so'zga chechanligi, so'zlarni ko'pma'noli, pardali tarzda ifodalash iste'dodi namoyon bo'ladi. Shunday shum

²⁷ Саййид Мухаммад Сайёдий. Тохир ва Зухра. Тошкент, 1960, 6-бет. Keyingi misollar shu manbadan olinadi va sahifasi ko'rsatiladi.

²⁸ O'sha asar, 149-b.

xabarni muallif nihoyatda noziklik va mayinlik bilan, istiora san'atini qo'llagan holda o'quvchiga havola etadi:

*Gulistong 'a xazon bodi tegibdur,
O'shal gul tozasin uzub ketibdur.*

*Qilibdur gulni xirman bir daravgar,
Qani ul Tohiri qaddi sanavbar?*

*Bu korvon shum xabarni kelturubdur,
Tutub Tohirni ul shoh o'lturubdur (155-b).*

Doston xalq kitobi shaklida bo'lganligi sababli unda ham yozma, ham og'zaki ijod xususiyatlari namoyon bo'ladi:

1. Voqealar rivoji, syujet chizig'ida ko'proq og'zaki ijodga xoslikni;

2. Badiiy tasvir vositalari, badiiy ifoda uslubida esa yozma adabiyot unsurlarini kuzatamiz.

Mazkur doston kompozitsiyasi va uslubida XVIII-XIX-asr adabiyoti uchun mansub bo'lgan ramziylik, haqiqiy ishqqa oshuftalik, irfoniylilik kabi teran fazilatlariga ham duch kelamiz. Jumladan, bu holat biz so'z yuritayotgan so'nggi bobda ham namoyon bo'ladi. Mohim muhibining vafotini eshitgandan so'ng foniyl dunyodan ko'ngil uzadi. Kanizaklari ham, Mohim ham chin, abadiy hayotga rihlat qilishadi. Bundan qattiq iztiroblangan Mohimning ota-onasi tush ko'rishadi. Tushlarida Haqdan nido keladi. Ana shu g'ayb xabarida ishq va oshiqlikning yuksak maqomidan so'z boradi:

*Ikisi uyqug 'a birdek qotildi
Ki, nogah bir nido Haqdin etildi.*

*Ki aydi: "Bexabarlar, na yig'idur,
Na sizlarga yig'idur, na sig'idur.*

*Ki o'ldi, jon jonong'a ulondi,
Hama oshiq qo'shulub bir bo'londi..."(157)*

Shoir asar boshlanishidayoq, doston syujetining ko'p mamlakatlarda tarqalganiga, undagi serqatlam ma'no xosu avom uchun saboq ekanligiga ishora qiladi:

*Chunon ertakki erdi xosu oma,
To'lub erdi bu Hindistonu Shoma (16).*

Dostonning turli o'rinlarida keltirilgan g'azallarda ham tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq tushunchalar, obrazlar va ifodalarni ko'ramiz.

*...Kel, ey soqiy, bukun bir jom icholi,
Bu damda sokini mayxonadurman...*

*...qaroru sabrimi san aylading toq
Ki, sansan jonu man jononadurman.*

*...Jamoling bo'lmasa, rizvonni naylay,
Oningdek jazra²⁹ din bezordurman (32).*

*Tavakkul qilmag'on oshiq emasdur
Kim ul Haq yo'lig'a loyiq emasdur (47).*

*Muhabbat bog'lasa oshiq tajalli nuri Ollog'a
Ki, bo'lmastur anga aslo zamone fikrati do'zax.
Bu dunyo mo'mina do'zaxki, kofirlarg'a jannatdur,
Chu olmas bahra jannatdin ko'tarur minnati do'zax (139).*

Shoir mohiyatan oshiq va zohid faoliyatini bir-biri bilan qiyoslab, ularga o'zini tanish yo'llaridan saboq beradi. Ishq va

²⁹Jazira – orol.

zohidona turmush tarziga bir tomonlama yondashuvchilarni
ogohlantirib ularni hushyorlikka chorlaydi:

*Yor bila yurdung, Sayyodiy, bilmading el qadrini,
Oqilu dono bilur ham yoru ham el qadrini (123).*

Ishq bilan bog'liq ravishda Sayyodiy oshiqlik maqomi, o'rni
va ruhiy holati borasida ham chuqur ma'noli izohlar berib o'tadi:

*Kimki oshiqdur, yoronlar, rahbari Ollohdur,
Kimki oshiq ermas Ollohg'a, o'shal gumrohdur.
...Lof ururlar ko'p xaloyiq bulhavas oshiq kabi,
Oshiqi dononing rangi kahraboyu kohdur (36).
...bu ishq mayxonasig'a kirdim ersa,
Nigirim soqiyu paymona³⁰ bo'ldum (44).*

Shoir bob so'ngida, ma'lum ma'noda, doston syujetidagi ishq
mohiyatiga izoh beradi. U qizlar misolida asardagi ishq majoziy
emas, balki haqiqiy ekanligini oshkora ta'kidlaydi. Shu sababli
ham, Tohir va Zuhra muhabbati borasidagi sevgi, ishq dostoni,
ularning qismati el orasida mashhurligini e'tirof etadi. Qiyomatga
qadar musaffo, haqiqiy ishq ramzi sifatida abadiy yashajagini,
inson zotiga sevgi-muhabbat, vafo-sadoqat yo'lida saboq va ibrat
bo'lajagini baralla kuylaydi. Shoir shu o'rinda majoziy va haqiqiy
ishq mohiyatiga nozik izoh ham berib o'tadi. Uningcha, majoziy
ishq – nafsni izlash, haqiqiy ishq esa Haqni izlash demakdir:

*Dedilar: "Bu edi ishq giriftor
Ki, ishq o'ti alarni qildi nokor".
Agar oshiq majoziy bo'lsa qizlar,
Alar gumroh erur, nafsini izlar.
Bu so'z bo'ldi bori elning tilinda,
Vale qizlar edi Haqning yo'linda(158).*

³⁰Paymona – may piyolasi, qadah.

Dostonning so'ngida yozma adabiyotga xos xususiyatlar yana bo'rtib ko'rinadi. Asarning yaratilish tarixi, sanasi, muallif tarjimai holi haqida ma'lumotlar keltiradi. O'ziga nisbatan faqir, g'arib so'zlarini ko'p qo'llagan shoir kamtarlik bilan asar yaratilishida ustozlar xizmatini e'tirof etib, uning sayyor syujet asosida yaratilganligiga ishoralar qiladi. Ustozlarni yodlab, ularga ehtiromini izhor etadi:

*Ayo, ustodlar, sizga bu ta'zim
Ki, sizlarning duongiz bizga lozim.*

*Bu qissa ichra borchasi xatodur,
Ayo, ustodlar, sizdin atodur(159).*

O'quvchiga murojaat etib, Sayyodiyini unutmashligini, uni xotirlab ruhini shod etishini so'raydi:

*Bu qissadin, rafiq, unutmagaysan,
O'qug'onda unutib ketmagaysan.
Duo birla faqirni yod qilg'il,
G'arib Sayyodiy ruhini shod qilg'il(159).*

Doston so'ngida adib asarning yozilish vaqtini aniq qilib, kunigacha aytadi:

*Baqar yili munga bo'ldi inoyat
Ki, jum'a kun edi qildim rivoyat...
Rabiul avval oyinda bitildi,
Yana bilgil, o'shal oyda yetildi.
Ki jum'a kunda boshladim to oxshom
Ki, shanba kunda qissa topti itmom...
Arodin to'rt yil o'tdi tamomi
Ki, shanba kuni bo'ldi ihtimomi.
Shukr Ollohga bu bitdi nahangda
Ki, har kimki so'rar mehri naharda.*

*... Tamom topti qissa rajas oyinda,
Dushanba kun to (vuq)³¹yil oxirinda (160).*

Adabiyotshunoslikda shoir Sayyodiy tarjimai holi haqida ma'lumotlar juda kam. Ammo dostonda shoir o'zini o'quvchiga yaqindan tanishtirishga urinadi. Undan tug'ilgan joyi, nasl-nasabi borasida xabardor bo'lamiz:

*Ki anda Balxning darvozasidur,
Jahonga ketgan ul ovozasidur.
Faqir Sayyodiy Xayrobod eliman
Ki, sayyod eliman, Haqning quliman
Qiyomatda o'ronim³² Ko'ktemurdur,
Bu Ko'ktemurdek o'tgan bir umurdur.
Hamisha Ko'ktemur xo'ja o'ronim,
Iki dunyoda manga mehribonim.
... tammatul kitob bi'avnil malikil vahob,
Mulla Sayid Muhammad guftagi kitob hamun ast(160).*

Dostonda tush motivining o'rni betakror. Bir necha o'rinda shoir undan badiiy detal sifatida foydalanadi. Hatto, asarni yozishni boshlashiga ham shoirning tush ko'rishi, oshiqslarning o'z takliflariga binoan asarning yaratilishi borasida ma'lumot berib ketiladi.

Ikkinchi marta Tohirning otasi Totor mamlakati podshohi Boboxonning vaziri Bohirning tushida ikkalasining farzand ko'rishi ayon bo'ladi.

Mohimning ota-onasi ko'rgan tush ham asar syujetida muhim hisoblanadi.

³¹Noshirlar qavsda "to" so'ziga "vuq"ni qo'shib, "tovuq yili" deya tuzatib qo'yishibdi. Bizningcha, asar yuqorida keltirilgani kabi, nahang (baliq) yilida tugatilgan. Keltirilgan misrada shoir "to yilning oxirigacha yozib tugatildi", demoqchi bo'lgan, nazarimizda. Bu holat yana qo'shimcha izlanishlarni taqozo etadi.

³²O'ron – nasl-nasab.

Asarda og'zaki va yozma adabiyot xususiyatlari bir-birini taqozo etib, o'rin almashib keladi. Jumladan, dostonning og'izdan-og'izga, xalqdan-xalqqa o'tib kelgan sayyor syujet asosida yaratilgani undagi rivoya, bayon uslubida yaqqol namoyon bo'ladi.

Dostonda Tohir va Zuhraning maktabda hamsaboqlikda bir-biri bilan uchrashuvi va ko'ngil qo'yishi o'quvchiga "Layli va Majnun" dostonini eslatadi.

Mazkur dostonda xalq kitoblarining o'ziga xos ko'plab belgi va xususiyatlarini kuzatamiz. Ammo adabiyotshunoslikda hali ular to'liq o'rganilmagan. Uning o'ziga xos jihatlari aniq belgilab berilmagan. Juda ko'p qirralari yetarli aniqlanmagan. Fitrat xalq og'zaki ijodi haqida gapirib, uning boshqa namunalardan farqi ruhida ekanligini takidlagan edi: "Bu ikki turli adabiyot orasidagi farqni yozmoq, yozilmag'anliqda yoki egasining belgisi belgisiz bo'lg'onida ko'rmak yanglishdir. Shunday bo'lsa ham, bizning san'atkor adabiyotimizga qarshu o'zining samimiyligi, soddaligi bilan o'z borlig'ini saqlab kelgan bir adabiyotning borligi-da ma'lumdur. Biroq buning ayirmasi yozma bo'lmasligida yo egasining ma'lum emasligida emas, o'zining ruhidadir"³³. Xalq kitoblarining ham xuddi shunday o'ziga xos ruhi mavjud. Ammo o'sha ruh nimada namoyon bo'lishini aniqlab berish uchun hali ko'plab tadqiqotlar, izlanishlar olib borish taqozo etiladi. Buning uchun esa bunday adabiyot namunalari ko'plab nashr etish, ularni bir-biriga qiyoslab o'rganib chiqish lozim. Demak, bu borada adabiyotshunoslar amalga oshirishi lozim ishlar nihoyatda ko'pdur.

Dostonning asosiy mavzusi ishq-muhabbatga bag'ishlangan bo'lsa-da, shoir o'rni bilan dunyoning mohiyatiga, uning g'animat ekanligiga; olam, odam va Olloh munosabatlariga; hayotning mazmunini anglab etmagan, dunyo moliga ruju qo'yg'an g'ofillarni ogohlantiruvchi saboqlar masalalariga ham e'tiborini qaratadi:

³³Fitrat. Adabiyot qoidolari. T.: O'qituvchi, 1995, 81-85-betlar.

*G'animat tutmadi g'ofil chu o'tkardi hayotini,
Vale qilmadikim, jonig'a bir zarra najotini
Ki, yig'di bu jahonning muncha asbob-olotini,
Bu moldin zarra xayr aylab chu bermadi zakotini,
Sayyodiykim, bu ishlarni suvi yo'q anhore ko'rdum(132).*

Dostonni o'qir ekanmiz, Sayyodiyning donishmand, hayot, inson, va so'z qadrini baland tutuvchi, chuqur anglaguvchi ulug' ijodkor ekanligini his etamiz. Asardagi har bir misra, bayt teran ma'noga, noyob did bilan yaratilgan badiiy tarovatga egaligini kuzatamiz. Asarni odamzodga yuksak ma'naviyat, kamolot, madaniyat, did, farosat va donolik yo'llarini ko'rsatuvchi noyob yo'riqnoma sifatida qabul qilamiz. Quyidagi baytda keltirilgan so'zlash madaniyati haqidagi o'gitlari bizni befarq qoldirmaydi:

*So'zni saqlab so'zlaganlar xo'b bilur so'z qadrini,
Farqi yo'q ko'p so'zlaganlar na bilur o'z qadrini (123).*

Sayyodiy dostonida o'ziga xos pishiq ishlangan, asar syujetini yoritishda muhim o'rinda turuvchi obrazlar galereyasini yaratadi. Jumladan, Boboxon, Bohir, Tohir, Zuhra, Qorabotir, Odilshoh, Mohim, Xubon kabi ko'plab insonlar obrazlari asar voqealarini jonli, tabiiy ifodalashga xizmat qilgan. Ular vositasida shoir inson ruhiy holatlarini o'quvchiga ta'sirli etkazib berishga erishadi. Oshiq va mahbuba, ota va ona, ijobiy va salbiy timsollar kechinmalari, tuyg'ularining tabiiy va samimiy tasvirlari kitobxonni o'ziga mahliyo etadi. Asarda bunday real, hayotiy obrazlar bilan bir qatorda o'rni bilan yozma adabiyotga xos, tasavvufiy timsollarga ham duch kelamiz. Ba'zan shoir ishqni tasvirlaganda, dunyoviylik sarhadlaridan o'tib, haqiqiy ishq po'rtanalariga mohirona safar qiladi. Ishaqni insoniyat mohiyatini ochuvchi teran ma'noli falsafa maqomida talqin etadi. Bu borada, tasavvuf falsafasiga aloqador timsollar unga ko'maklashadi. Jumladan, adib jon va jonona talqinida o'ziga xos yo'l tutadi.

Uning nazdida oshiq – jonona, mahbuba esa uning jonidir. Bu o'rinda oshiq va mahbubaning jon va jonona timsolida uyg'unlashtirilishi xosu avom kitobxonlar uchun muhim ochqich vazifasini o'taydi. Ularni mazkur timsollar vositasida ishq oshqlikning teran mohiyatini anglash maqomiga etaklaydi:

*Qaroru sabrimi san aylading toq
Ki, sansan jonu man jononadurman (32).
Ki Zuhra jonu man jononasiman
Ki, Zuhra sham'u man parvonasiman(35-b.).*

Mazkur ikki obrazning yagona vujudda uyg'unlashuvi ishq yo'lidagi birlik va yagonalikni vujudga keltiradi. Jonu jononaning birligi o'quvchiga tafakkur etish, tasavvuf ta'limotidan xabardor xoslarga esa borliq mohiyatini teran anglash imkonini yaratadi.

Soqiy timsoli ham asarda keng qo'llanilgan. Shoir ishq mavzusini qamrovli ifodalash, uning faqat dunyoviy, tor doirada qolib ketmasligini ta'minlash maqsadida hayotiy obrazlar bilan bir qatorda, yozma adabiyotga xos soqiy obrazidan ham unumli foydalanadi:

*Sunub soqiy manga sharbat azaldin,
Mani mastonalar qilg'on o'zingsan (124).
Sunub erdi piyola bizga soqiy,
Olur-olmas edim, sindurdi bu ishq (120).
Kel, ey soqiy, bukun bir jom icholi,
Bu damda sokini mayxonadurman (32).*

Hatto, shoir dostonning boshlanishida, na't qismidayoq, tasavvuf ta'limoti asosini tashkil etuvchi to'rt bosqich haqida so'zlaydi:

*Bizingdek osi-jofi ummatig'a,
Shariat sharti, sunnatlig' Muhammad.
Tariqatni, haqiqatni deding haq
Ki, ma'rifatda ma'nolig' Muhammad(14-b.).*

*G'animat tutmadi g'ofil chu o'tkardi hayotini,
Vale qilmadikim, jonig'a bir zarra najotini
Ki, yig'di bu jahonning muncha asbob-olotini,
Bu moldin zarra xayr aylab chu bermadi zakotini,
Sayyodiykim, bu ishlarni suvi yo'q anhare ko'rdum (132).*

Dostonni o'qir ekanmiz, Sayyodiyning donishmand, hayot, inson, va so'z qadrini baland tutuvchi, chuqur anglaguvchi ulug' ijodkor ekanligini his etamiz. Asardagi har bir misra, bayt teran ma'noga, noyob did bilan yaratilgan badiiy tarovatga egaligini kuzatamiz. Asarni odamzodga yuksak ma'naviyat, kamolot, madaniyat, did, farosat va donolik yo'llarini ko'rsatuvchi noyob yo'riqnoma sifatida qabul qilamiz. Quyidagi baytda keltirilgan so'zlash madaniyati haqidagi o'gitlari bizni befarq qoldirmaydi:

*So'zni saqlab so'zlaganlar xo'b bilur so'z qadrini,
Farqi yo'q ko'p so'zlaganlar na bilur o'z qadrini (123).*

Sayyodiy dostonida o'ziga xos pishiq ishlangan, asar syujetini yoritishda muhim o'rinda turuvchi obrazlar galereyasini yaratadi. Jumladan, Boboxon, Bohir, Tohir, Zuhra, Qorabotir, Odilshoh, Mohim, Xubon kabi ko'plab insonlar obrazlari asar voqealarini jonli, tabiiy ifodalashga xizmat qilgan. Ular vositasida shoir inson ruhiy holatlarini o'quvchiga ta'sirli etkazib berishga erishadi. Oshiq va mahbuba, ota va ona, ijobiy va salbiy timsollar kechinmalari, tuyg'ularining tabiiy va samimiy tasvirlari kitobxonni o'ziga mahliyo etadi. Asarda bunday real, hayotiy obrazlar bilan bir qatorda o'rni bilan yozma adabiyotga xos, tasavvufiy timsollarga ham duch kelarniz. Ba'zan shoir ishqi tasvirlaganda, dunyoviylik sarhadlaridan o'tib, haqiqiy ishqi po'rtanalariga mohirona safar qiladi. Ishqi insoniyat mohiyatini ochuvchi teran ma'noli falsafa maqomida talqin etadi. Bu borada, tasavvuf falsafasiga aloqador timsollar unga ko'maklashadi. Jumladan, adib jon va jonona talqinida o'ziga xos yo'l tutadi.

Uning nazdida oshiq – jonona, mahbuba esa uning jonidir. Bu o‘rinda oshiq va mahbubaning jon va jonona timsolida uyg‘unlashtirilishi xosu avom kitobxonlar uchun muhim ochqich vazifasini o‘taydi. Ularni mazkur timsollar vositasida ishq oshiqlikning teran mohiyatini anglash maqomiga etaklaydi:

*Qaroru sabrimi san aylading toq
Ki, sansan jonu man jononadurman (32).
Ki Zuhra jonu man jononasiman
Ki, Zuhra sham‘u man parvonasiman(35-b.).*

Mazkur ikki obrazning yagona vujudga uyg‘unlashuvi ishq yo‘lidagi birlik va yagonalikni vujudga keltiradi. Jonu jononaning birligi o‘quvchiga tafakkur etish, tasavvuf ta’limotidan xabardor xoslarga esa borliq mohiyatini teran anglash imkonini yaratadi.

Soqiy timsoli ham asarda keng qo‘llanilgan. Shoir ishq mavzusini qamrovli ifodalash, uning faqat dunyoviy, tor doirada qolib ketmasligini ta’minlash maqsadida hayotiy obrazlar bilan bir qatorda, yozma adabiyotga xos soqiy obrazidan ham unumli foydalanadi:

*Sunub soqiy manga sharbat azaldin,
Mani mastonalar qilg‘on o‘zingsan (124).
Sunub erdi piyola bizga soqiy,
Olur-olmas edim, sindurdi bu ishq (120).
Kel, ey soqiy, bukun bir jom icholi,
Bu damda sokini mayxonadurman (32).*

Hatto, shoir dostonning boshlanishida, na’t qismidayoq, tasavvuf ta’limoti asosini tashkil etuvchi to‘rt bosqich haqida so‘zlaydi:

*Bizingdek osi-jofi ummatig‘a,
Shariat sharti, sunnatlig‘ Muhammad.
Tariqatni, haqiqatni deding haq
Ki, ma‘rifatda ma‘nolig‘ Muhammad(14-b.).*

Ana shu, kirish qismida e'tibor qaratilgan bosqichlar, ularning inson hayoti bilan aloqasi masalalari asarning oxirigacha o'rni bilan inobatga olinadi. E'tibordan soqit etilmaydi.

Asarda mumtoz adabiyotda faol qo'llanib kelingan badiiy san'atlar keng istifoda etilgan. Ayniqsa, tashbeh, irsoli masal, ishtiyoq, takrir, mubolag'a, tanosub kabi o'nlab tasvir vositalaridan unumli foydalanilgan. Asar tarkibiga kiritilgan g'azallar ichida noyob san'atkorlikni taqozo etadigan musajja g'azal turi ham keng qo'llanilgan.

Ammo dostonning noshiri T. Nishonboyeva uni badiiy jihatdan pishiq emas deb hisoblaydi: "Sayyodiy asari badiiy jihatdan ancha kuchsiz bo'lsa ham, uning stili, tili ancha yengil va ravondir"³⁴. Ammo asarni kuzatish jarayonida bu fikr uncha asosli emas deb hisobladik. Chunki shoir voqealarni bayon etar ekan, har bir so'zni mohirlik bilan qo'llashga harakat qiladi. O'nlab badiiy tasvir vositalaridan foydalanadi. Syujetning pishiq va izchilligiga qat'iy e'tibor beradi. Xususan, bosh obraz Zuhraning ta'rifida mumtoz adabiyotdagi mahbubalar tasviriga mutanosiblikni ko'ramiz:

*Labi la'lu tishi durdona erdi
Ki, ko'rsang turfa bir jonona erdi.
Qamardek qoshi, yuzi shamsi anvar,
Ko'zining ravshani monandi gavhar.
...sochi sunbul, siyohi anbarafshon,*

Isi – mushki Xo'tan, nasrinu rayhon (22-b.).

Shoir dostonida yetakchi badiiy san'at sifatida tashbehni keng qo'llagan. Uning noyob va takrorlanmas namunalarini yaratishga muvassar bo'lgan. Adib keltirgan oddiygina muqoyasa ishq va obrazlar mohiyatini teran yoritganining guvohi bo'lamiz:

*Chu ishqqa hamdamu hamroh bo'ldi,
Qizil guldek yuzi chun koh bo'ldi (28-b).*

³⁴O'sha kitob, 8-bet.

*Mani man aylamang bu ishq yo 'lidin,
Misoli man tanurning noridurman (33-b.).*

O'zbek adabiyotshunosligida xalq kitoblari masalasi nihoyatda kam o'rganilgan. Uning o'rganilishi dolzarb bo'lgan xususiyatlari, mavhum jihatlari juda ko'p. Bularga oydinlik kiritish uchun, avvalo, mazkur tipdagi asarlarni maxsus "Xalq kitoblari" seriyasida to'la nashr etish lozim. Matnlar tugal bo'lgandan keyin, navbatdagi hal etilishi lozim masalalarga diqqatni qaratish kerak bo'ladi. Jumladan, nasriy bayonlar, xalq qissalari, qissa-manoqiblar, xalq dostonlari kabi turli yo'nalishdagi asarlar turkumlari borki, ularning xos xususiyatlari belgilab berilmaganligi sababli adabiyotshunosligimizda ularga baho berganda chalkashliklar ko'zga tashlanadi. Ba'zan ular bir-biri bilan aralashtirib yuboriladi. Bir qancha maxsus tadqiqotlar ham amalga oshirilgan. Ammo dastlabki ishlar bo'lganligi sababli, muammo yetarli darajada hal etib berilmagan.

Madaniy hayot. Bu davrga kelib madaniy markaz Hirotidan Samarqand va Buxoroga ko'chdi. Hunarmandchilik va savdo rivojlandi. U bilan bog'liq ravishda rabot, sardoba, karvonsaroy kabi ko'plab o'ziga xos binolar qurildi. Ilm maskanlari, madrasalar barpo etildi. "Boburnoma"da ta'kidlanishicha, 1502-yilda Zarafshon daryosida suv taqsimlovchi moslama o'rnatilgan.

Bu davrda Samarqand va Buxoro musiqa maktabi dovruq taratgan edi. Movarounnahr va Xurosonning barcha hududlaridan bu erlarga toliblar ilm istab kelishardi. Manbalarda Muhib Ali Qonuniy, Hasan Kavkabiy, Najmiddin Kavkabiy, Mavlono Riyoziy Samarqandiy, Yusuf Dutoriy kabi ijrochi va bastakorlar haqida ma'lumotlar mavjud.

Xususan, tarixiy va tazkira asarlarda san'atning bu yo'nalishi borasida muhim, mukammal ma'lumotlarni uchratamiz. Jumladan, "Muzakkiri ahhob" tazkirasida ham bu holni kuzatamiz. Muhimi shundaki, asar uslubidan kelib chiqib, musiqachi va musiqashunoslar haqida so'zlash bilan bir qatorda muallif musiqa tarixi, etimologiyasi bilan bog'liq qiziqarli

dalillarni ham keltirib o'tadi. Bu esa musiqa san'ati bilan bog'liq bilimlarimizni yanada kengaytirishga, boyitishga xizmat qiladi: "... hazrat Muso alayhissalom "hassangni toqqa ur" amriga ko'ra asoni toshga urganlar va Muso alayhissalom asoni toshga urgach, o'n ikkita chashma buloq oqa boshlabdi va har bir buloq suvi bir kuy va tovush bilan quyilgan. Shunda bir nido eshitilibdikim, "musoq", ya'ni "bu ohanglarni asra" mazmunida ekan. Va bular 12 maqom nomi bilan mashhur. Shu munosabat bilan bu ilmga "musiqiy" deb nom qo'yganlar..."³⁵

Qadimda xattotlikka ham san'atning noyob turi sifatida qaralgan. Ularning mahorati samarasi o'laroq, xalq orasiga kitoblar vositasida ma'rifat ulashilgan. Biz o'rganadigan davrda ham Mavlono Sulton Ali Ubahiy, Mavlono Mir Ali Kotib, Mir Abdulla, Mir Husayniy, Sulton Mirak Munshiy kabi mashhur xattotlar tomonidan ko'chirilgan noyob kitoblar davr ma'naviyati, madaniyatini yuksaltirishda munosib o'rin egallagan.

Ushbu davrda rassomlik, naqqoshlik va miniatyura san'ati o'zining yangi bosqichiga ko'tarildi. Ayniqsa, "Boburnoma"ga, "Tavorixi guzida- nusratnoma"ga va Muhammadmurod Samarqandiy tomonidan "Shohnoma"ga chizilgan miniatyuralar diqqatga sazovordir. Bu asarlardagi ruhiy manzaraning, tarixiylikning chuqurligi davrning tirik, teran qiyofasini tasavvur etishimizga ko'maklashadi. Mahmud Muzahhib, Rustam naqqosh kabi rassomlarimizning yaratgan asarlari ham tariximizning nurli, yorqin sahifalarini tashkil etadi. Ularning ijodi shu davrda yaratilgan tazkiralarda batafsil yoritilgan. Madaniy hayotdagi o'rniga yuksak baho berilgan.

Bulardan tashqari, ushbu davrda amaliy san'at yodgorliklari ham yaratilgan. Jumladan, Jalol Buxoriy tomonidan bunyod etilgan antiqa sandiq-soat e'tiborlidir. Manbalarda tasvirlanishicha, Jalol Buxoriy bir sandiq yasaydi. Uning ichida chiroyli daraxt. Daraxt ustida bir maymun bir qo'lida lagan, bir qo'lida tayoqcha ushlagan holda o'tiribdi. Ma'lum bir fursatda maymun harakatga kelib tayoqcha bilan laganga uradi. Shunda

³⁵O'sha asar, 139-bet.

soat zangiga o'xshagan tovush chiqadi. Bu harakatlar mexanik tarzda bajariladi.

O'ylaymizki, qisqa ma'lumotlardan ham XVI-XIX asr I yarmi madaniy hayoti haqida, taraqqiyoti haqida yetarli xulosalarga ega bo'lamiz.

Adabiy-ilmiy jarayon. XVI-XIX asr adabiy jarayoni haqida ko'plab tarixiy, tazkira va badiiy asarlar orqali tasavvurga ega bo'lamiz. Xususan, Nisoriyning "Muzakkiri ahhob", Vosifiyning "Badoe ul-vaqoe" (Nodir voqealar), Boburning "Boburnoma", Mutribiyning "Tazkirat ush-shuaro" kabi asarlari qimmatlidir. Ular davr siyosiy-tarixiy hayotidan tashqari, madaniy-adabiy muhit borasida yaxlit ma'lumot beradi. Yashab, ijod etgan adiblar, ularning fe'l-atvori, ijodiga xos xususiyatlar, asarlari ko'lamida xususida tasavvur hosil qiladi. Mazkur asarlar ma'lumotlarning aniqligi, asosan, voqea ishtirokchilari tomonidan yozilganligi va dalillarning mo'lligi bilan nodir manbalardir. Ularda Husomiy, Majlisiy, Bobur, Ubaydiy, Shayboniy, Muhammad Solih, Xoja, Husayn Boyqaro, Navoyi, Binoyi, Firdavsiy kabi mashhur ijodkorlar haqidagi takrorlanmas hikoyalar bilan tanishamiz. Uzoq yillar saroy va diniy adabiyot vakillari deb o'rganilmay kelingan Ubaydiy, Shayboniy, Aziziy, Fazliy, Ado, Amiriy, Feruz kabi mo'tabar insonlar-ijodkorlarning haqiqiy, asl qiyofalari bilan oshno bo'lamiz. Har birlarining ijodlari chuqur tadqiq etishga munosib, ulkan adabiy merosimizga daxldor o'ziga xos noyob namunalar ekanligini anglaymiz.

XVI-XIX asr 1-yarmi adabiyoti Navoyi, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Jomiy, Nizomiy, Xusrav kabi daho ijodkorlar yaratgan badiiy chashmadan bahra olgan. Ular ijodiy maktabini o'tagan adabiyotdir. Shuning uchun ham unda ustoz ijodkorlar an'analari mujassamlashgan. Mavzu, g'oya, janrlar takomillashtirilgan. Ularning yangi qirralari kashf etilgan (Bu masalaga adiblar ijodi tadqiqi jarayonida yana qaytiladi).

XVI-XIX asr 1-yarmi adabiyotining o'zidan oldingi davr adabiyotidan ayrim farqli tomonlarini ta'kidlab ko'rsatish mumkin:

1. Navoyi davri adabiyotida romantik uslub yetakchilik qilgan. Biz o'rganadigan davrda esa romantik uslub ham qo'llangan. Ammo, realistik uslub ancha ustun mavqegako'tarilgan. Bu borada Bobur, Muhammad Solih, Xoja, Turdi ijodlari diqqatga sazovor.

2. Mavjud janrlar takomillashtirildi. Yangi janrlar yuzaga keldi:

- a) tarixiy memuar (Bobur. "Boburnoma");
- b) tarixiy doston (Muhammad Solih. "Shayboniynoma");
- v) kichik hikoyalar turkumi (Xoja. "Gulzor", "Miftohul-adl").

3. Ushbu davrda "Xamsa" tipidagi turkumlashgan emas, balki alohida, mustaqil masnaviy dostonlar ko'proq yaratildi.

4. Shu sababli dostonchilikda an'anaviy timsollardan kam foydalanildi.

5. Abulqosim Kohiy, Humoyun, Komron, Bayramxon kabi muhojir shoirlar o'zbek eli va tili mavqeini yanada oshirishga hissa qo'shishdi.

6. Davr adabiyotiga o'g'uz turkchasi, xususan, Fuzuliy tili va ta'siri kuchli bo'lgani yaqqol ko'zga tashlanadi.

7. O'zbek adabiyotining jo'g'rofiy hududi kengaydi. Turkiya, Hindiston, Ozarbayjon, Eron mamlakatlarida ham o'zbek tilidagi adabiyot namunalari keng tarqaldi. U erlarda yashayotgan movarounnahrlik ijodkorlar asarlar yaratishdi.

8. Shu sababli boshqa elat ijodkorlariga Alisher Navoyining ijodiy ta'siri kuchaydi.

9. Tarixiy va tazkira asarlar yaratishga alohida e'tibor berildi.

XVI-XIX asr 1-yarmi adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari haqida adabiyotshunosligimizda xilma-xil mulohazalar bildirilgan. Ularning ayrimlari bahsu munozaralarga ham sabab bo'lgan. Jumladan, ayrim olimlarimiz ushbu davrda siyosiy hayotdagi tanazzul va parokandalik adabiy jarayonga salbiy ta'sir qilgan. Adabiyotda turg'unlik va pasayish sodir bo'lgan deyishadi. Ammo, bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki, shu davrda birgina Ogahiyini olsak, u hajm jihatidan ham, mahorat jihatidan ham Navoyivor maqomda ijod etgan. Bobur, Uvaysiy,

Nodira kabi o'nlab ijodkorlar merosini kuzatib, ularning har biri o'ziga xos uslubga, ijodiy yangilikka erishgan mahoratli adiblar ekaniga amin bo'lamiz (Ular ijodidagi yangilik va mahorat masalalariga o'z mavridida yana qaytiladi).

Atoqli olim Abdurauf Fitrat "XVI asrdan so'ngra O'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash" maqolasida XVI asrdan keyingi davr adabiyotiga baho berar ekan, uning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi (uning ayrim fikrlari ham munozaralidir):

"1. Bu davrning adabiyoti o'zidan burung'i davrg'a qaraganda, umuman, san'atcha tuban, biroq son jihatdan ko'pdir.

2. Bu davrning adabiyotiga XVII asrning ikkinchi yarimlaridan boshlab o'g'uzchaning, ayniqsa, Fuzuliyning kuchli ta'siri bor.

3. Bu davrda tarixiy asarlarga ayrica ahamiyat berilgan.

4. She'rda Yassaviy maktabi bu davrda saroyg'acha ko'tariladi"³⁶.

Fitrat mazkur maqolasida davr adabiy jarayonidagi evrilishlarni sinchiklab tekshiradi. Temuriylar saltanati tanazzulga uchrab, taxtga O'zbekxonlar sulolasi o'tirgandan keyin ular "savdo sarmoyasi adabiyoti"³⁷ga qarshi bo'lmadi. Balki uni o'sha darajada ushlab qolishga, rivojlantirishga harakat qilishdi. Ammo, tabiiy, ijtimoiy sharoit bunga yo'l bermas edi. Fitratning fikricha: "1) San'at va madaniy hayotni burungidek "davom ettiruv, u davrdagi iqtisodiy sharoitni burung'icha saqlab va taraqqiy qildirishga bog'liq edi";

2) "dengiz yo'llarining taraqqiysi sababli karvon yo'llarining ahamiyatdan tushub qolishi bu maqsadni vujudg'a chiqarishg'a yo'l qo'ymas edi"³⁸.

Ko'ringanidek, Fitrat xulosalariga ko'ra, ijtimoiy hayotdagi iqtisodiy tanazzul, turli tabiiy vaziyatlar adabiy jarayonning pasayishiga sabab bo'ladi. Maqolada muallif davr adabiyotining umumiy darajasini belgilashda shu davrda etishib chiqqan ko'plab shoirlar merosi yetarli o'rganilmagani sababli Shayboniynon, Muhammad Solih, Qul Ubaydiy va Xoja ijodinigina baholab

³⁶ Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.2000, 60-61- бетлар.

³⁷ Fitrat bu davr adabiyotini shunday atagan.

³⁸ Фитрат. Танланган асарлар. Тошкент, 2000, 56-бет.

o'tadi, xolos. Shularga tayanib, umumiy xulosaga keladi. Ammo bu unchalik ham to'g'ri emas. Bunday qarashni o'z davrida Fitrat zamondoshlari munosabatida ham kuzatamiz. Jumladan, Fitratning o'zi ham ijodiga yuqori baho bergan Vadud Mahmudning qarashlarida ham buning isbotini ko'ramiz: "Sharq turk adabiyotining oltin davrlaridan (Navoyi davri – N.J., I.A.) so'ngg'i ishlanmay qolg'onini da'vo qilaturg'onlar bo'lsa ham, bu fikr to'g'ri emasdir, tekshirmaslik va yuzaki qarashdan kelgandir"³⁹.

Nazarimizda, mazkur davr adabiyotiga bunday salbiy qarash, E.E.Bertelsning "К вопросу об Индийском стиле в персидской поэзии"⁴⁰ maqolasida XVI asrdan keyingi davr adabiyotiga bergan bahosidan keyin boshlangan. Ammo mazkur maqolada Bertelsning maqsadi davr adabiyotidagi o'zgarishlarni ta'kidlashdan iborat bo'lgan.

Davr adabiy jarayonidagi ikkinchi xususiyat, ya'ni Fuzuliy ijodining kuchli ta'siri borligi masalasi asoslidir. Bu, ayniqsa, Qo'qon va Xorazm adabiy muhitida yaqqol namoyon bo'ladi. Uning asarlariga ko'plab tatabbular bog'lanadi. Hatto, "Layli va Majnun" dostoniga ham javob dostonlar yaratilgan. Qo'qon ahli tili o'g'uz lahjasidan uzoq bo'lib, qarluq lahjasida so'zlashiga qaramay, Amiriy, Uvaysiy, Nodira, Xon kabi ko'plab ijodkorlarning asarlarida Fuzuliy tiliga mutanosib tarzda o'g'uz lahjasiga kiruvchi so'zlar qatlamining qo'llanganiga guvoh bo'lamiz.

Fitrat davr adabiy jarayoniga xos uchinchi xususiyat sifatida "tarixiy asarlarga ayricha ahamiyat berilgan"ini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, XVI asrdan boshlab izchil va ko'plab tarixiy asarlar yaratilganining guvohi bo'lamiz. Maqolada buning sababini muallif quyidagicha izohlaydi: "Bu davrda o'zbekcha tarix adabiyoti juda boy edi. O'lkani yangi istilo qilgan o'zbek xonlari Jo'ji vositasi bilan Chingizxonga borib yetar edilar. Chingiz avlodi bo'lmag'an temuriylarg'a ko'ra, xonliqqa o'zlarini

³⁹ В.Махмуд. Танланган асарлар.Т.: 2007, 98-б.

⁴⁰Е.Э.Бертельс. История литературы и культуры Ирана. М.: «Науку», 1988, стр.439.

haqli ko'rar edilar. Shu tomonni ochib, xalqni o'zlariga isindirmak uchun tarixiy asarlarga ayriicha ahamiyat berildi"⁴¹.

Fitrat shu davrda yaratilgan "Jome ut-tavorix", "Zafarnoma" tarjimalari "Shayboniynoma" (Binoyi), "Zubdat ul-asar", "Tarixi Xoniy", "Bahr ul-asror", "Shajarayi turk", "Shajarayi tarokima", "Firdavs ul-iqbol" kabi 20 dan ortiq asarlarni sanab ko'rsatadi.

Fitrat davr adabiy jarayonining real suratini tasvirlab beradi. Ijtimoiy jarayondagi notinchlik va tanazzul O'rta Osiyo san'ati taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Temuriylar davrida yuksak maqomlarga ko'tarilgan adabiyot bu davrga kelib biroz susaydi. Ijodkorlar undagi "saroyning muhtasham, takallufli, bezakli uslubini tashlab, omma uslubiga yaqinlashuvga tirishdilar"⁴². So'fi Olloyor, Mashrab Namangoniy, Huvaydo, Xoja kabi ijodkorlar asarlarida diniy-tasavvufiy g'oyalar talqini yaqqolroq va oshkora namoyon bo'la boshladi. Ammo Turdi Farog'iy kabi ijtimoiy hayotning, jamoa ma'naviyatining noqisliklariga faol, isyonkorona qarshi tura olgan, xalq manfaatini himoya qilishda jonbozlik ko'rsatgan jasoratli shoirlar ham etishib chiqdi. Shunga qaramay, mazkur davr adabiyotini umumiy baholab Fitrat shunday xulosaga keladi: "Bu davr o'zbek adabiyotining san'atga tuban tushg'an davri bo'lub, XIX asrning boshlariga'acha davom qildi"⁴³.

Ammo Fitratning bu fikriga juda ham qo'shilib bo'lmaydi. Chunki XVI-XIX-asrlar orasida ko'plab tazkiralari yaratilgan. Ulardagi ijodkorlar miqdorining ko'pligidan, yaratilgan asarlar yuqori baholanganidan, san'atning rang-barang yo'nalishlaridagi taraqqiyotlar talqinidan adabiy muhitdagi qizg'in va faol jarayonni tasavvur etish mumkin.

Undan tashqari, O'rta Osiyodagi tarqoqlik, ijtimoiy tanazzul tufayli bir qancha ijodkorlar Bobur Mirzo asos solgan, rahnamolik qilgan Hindiston sari hijrat qildilar. Adabiy muhitdagi bunday bo'linish, albatta, undagi mustahkam yaxlitlik, barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatgan.

⁴¹Фитрат. 2-жилд, 57-б.

⁴²O'sha asar, 58-bet.

⁴³O'sha asar, 58-bet.

Ammo adabiyotshunoslikdagi Fitratning qarashi uzoq yillar mazkur davr adabiyotiga adabiyotshunoslar e'tiborining susayishiga sabab bo'ldi.

Birinchidan, mazkur davr mahsuli bo'lgan ko'plab namunalar o'rganilmay, chetda qolib keldi.

Ikkinchidan, diniy, tasavvufiy yo'nalishlarning oshkora ustuvorlashishi ham, ma'lum yillar ularning diqqat markazidan chetda qolishiga sabab bo'ldi.

Hozirgacha mazkur davr adabiyotshunoslikdagi eng kam tadqiq etilgan davr hisoblanadi. Ammo mustaqillik sharofati bilan adabiy merosni o'rganishga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Natijada, mazkur adabiy davr namunalarini o'rganish yangi, faol bosqichga ko'tarildi. O'ylaymizki, bu jarayon mazkur davr adabiyotining obyektiv bahosini berishga erishishda muhim bosqich bo'ladi.

Fitrat davr adabiyotiga xos muhim xususiyatlardan biri sifatida "Yassaviy maktabining saroygacha ko'tarilgani"ni ta'kidlaydi. Bunda adabiyotshunos nimani nazarda tutadi. Ma'lumki, hikmat janri o'zbek adabiyotida bevosita Yassaviy nomi bilan bog'liq. U XII asrda hikmatning noyob namunalarini yaratgan. Bu janrni didaktik va irfoniy adabiyotning o'ng qanotiga aylantira olgan. Chunki hajm jihatidan qisqaligi, barmoq vazniga yaqin, engil ohangi unga xalqonalik bag'ishlaydi. Bu esa ijodkor badiiy niyatining o'quvchi va tinglovchiga oson etib borishini ta'minlaydi. Afsuski, bu janr Yassaviy va uning shogirdlaridan so'ng nafaol janrga aylanadi. Bu tanaffus 400yilga cho'ziladi.

Ammo o'zbek adabiyotida o'z tafakkur qamrovi, noyob badiiy mahorati bilan muhim o'rin tutuvchi Qul Ubaydiy ijodida mazkur janr 4 asrdan so'ng qayta faollik kasb etadi. Bu haqda venger sharqshunosi Y.Ekman "Qul Ubaydiyning Chig'atoy adabiyotidagi xizmati hikmat janrini qayta jonlantirishidadir", - deya baho beradi.

Qul Ubaydiy merosida 235 ta, 7786 misradan iborat hikmat janridagi asar bizgacha etib kelgan. Qul Ubaydiy ijodiy faoliyatida ikki tariqat g'oyalariga amal qilgan. Birinchisi, o'zi yaratgan hikmatlar va amaliy faoliyatidagi jahriylik orqali Yassaviylik; Navoyi g'azallariga ergashuv orqali esa

naqshbandiylilik yo'liga amal qilgan. Fitrat davr adabiyoti haqida xulosa chiqarganda, shuni nazarda tutgan edi.

Yuqorida aytilgan fikrlardan ma'lum bo'ladiki, XVI-XIX asr 1-yarmi o'zbek adabiyoti teran tahlil va talqinni taqozo etadigan ulkan ma'naviy merosimizdir. Uni qanchalik chuqur o'rgansak, ajdodlarimiz orzulagan ma'naviy, ruhiy kamolotga shunchalik yaqinlashamiz. Undagi umumbashariy mazmun va g'oyalar ko'nglimizga va hayotimizga singib boraveradi.

Tayanch tushunchalar:

Shayboniylar, ashtarxoniylar, manbalar, tazkiralalar, miniatyuralar.

Savol va topshiriqlar:

1. Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" asarini to'liq o'qib chiqing.

2. XVI-XIX asr 1-yarmida qanday muhim siyosiy voqealar yuz bergan?

3. Qanday tarixiy va tazkira asarlar yaratilgan?

4. Ushbu davrda madaniy hayot qanday edi?

5. Vosifyning "Badoe' ul-vaqoe" asarini to'liq o'qib chiqing.

6. Adabiy jarayonning qanday o'ziga xos xususiyatlari bor?

7. "Muzakkiri ahbob" asari va muallifi borasida so'zlang.

8. "Badoe ul-vaqoe" asari va muallifi borasida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.

2. Zayniddin Vosifiy. Badoe ul-vaqoe, T.: 1979.

3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-4-jild. T.: 1978.

Qo'shimcha adabiyotlar:

4. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.

5. B. Valixo'jaev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.

6. Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. T.: 2000.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR (1483 – 1530)

Réja:

1. Bobur – serqirra iste'dod sohibi.
2. Bobur hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.
3. Ijodkor tarjimai holiga oid ma'lumotlar.
4. Adibning adabiy merosi.
5. Bobur she'riyatiga oid ma'lumotlar.
6. "Volidiya" asarining yaratilish tarixi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.
7. Mumtoz adabiyotshunoslikda "Risolayi aruz" asarining o'rni.
8. "Boburiy xati"ning yaratilish tarixi va taqdiri.
9. "Boburnoma" – qomusiy asar.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbeklar nomini jahonga tanitgan ulug' allomalardan biridir. U noyob qobiliyatga ega sarkarda va podshoh, ulkan tafakkur qudratiga ega tarixchi, olim va shoir sifatida dunyoni hayratga soldi. U adabiyotimizning Alisher Navoyidan keyingi eng teran fikrli va shoir tuyg'ular kuychisi ekanligi bilan bizga qadrli.

Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijonda Farg'ona viloyati hokimi Umarshayx Mirzo xonadonida tavallud topdi. U Amir Temurga beshinchi (Umarshayx Mirzo – Abu sayid Mirzo – Sulton Muhammad Mirzo – Mironshoh – Amir Temur) avlod edi. Onasi Qutlug'nigorxonim tomonidan esa o'n ikkinchi avlod bilan Chingizxonga tutashgan. Bobur Umarshayx Mirzo uch o'g'lining to'ng'ichi edi (Bobur, Jahongir Mirzo, Nosir Mirzo).

Umarshayx Mirzo 1494-yil 9-iyunda poytaxt shahar Axsi Qo'rg'onidan jarga qulab halok bo'ladi. Bu fojidan so'ng, temuriylar an'anasiga binoan valiahd Bobur podshoh bo'ladi. Uning shoh asari «Boburnoma» xuddi ana shu xabar bilan boshlanadi: «Tangri taoloning inoyati bilan ... seshanba kuni

ramazon oyining beshida tarix sakkiz yuzto'qson to'qquzda (1494.) Farg'ona viloyatida o'n ikki yoshda podshoh bo'ldim»⁴⁴.

12 yoshli Bobur otasining sodiq beklari Shayx Mazidbek, Boboquli Boboalibek, Qosim Qavchinlar yordamida hokimiyatni boshqarishga kirishadi. Samarqand buyuk Temurxon davlatining poytaxti edi. Shuning uchun har bir temurzodaga uni egallash eng katta orzu bo'lgan. Jumladan, Bobur hayotini ostin-ustun qilib yuborgan ko'p jangu jadallar ham Samarqand bilan bog'liq.

1495-yilda Samarqand Sulton Ali qo'lida edi. Ammo, akalari Sulton Mas'ud va Boysung'ur Mirzolar ham Samarqand uchun kurash boshlaydilar. Amakivachchalaridan ilhomlangan Bobur ham bu kurash girdobiga qo'shiladi. Bir muddat Samarqandni qamal qiladi. Ammo, do'stlik va sulh taklifi bilan chiqqan Sulton Alining so'zini qabul qiladi va ortga qaytadi. Boysung'ur Mirzo esa Samarqandni egallaydi.

1497-yilda Bobur yana Samarqandga yurish boshlaydi. Boysung'ur Mirzo Shayboniyxondan madad so'raydi. Yetti oy davom etgan jangu jadaldan so'ng Boburning qo'li baland keladi. Shahar ahlining xayrixohligi unga madad bo'lib, bobolarining muqaddas poytaxti nasib etadi.

Ammo, Boburning g'alaba nashidasi uzoq davom etmaydi. Talon-tarojlar natijasida Samarqand nochor ahvolga tushib qolgan edi. Hatto, lashkar ta'minoti ham qiyinlashadi. Natijada, uylarini ham sog'ingan cherik ahli birin-ketin Andijonga qochib keta boshlaydi. Hatto, ibrat bo'lgan beklari – Ahmad Tanbal, Xonquli, Ibrohim Bekchik kabilar ham Samarqandni tark etadi: *«Samarqandni olg'onda Samarqand andoq xarob edikim, madad va tuxm va taqovig'a ehtiyoj bor edi... Bu jihatlarin cherik eli ko'p tanqislik torttilar... Uylarini ham sog'indilar. Birar-ikkirar qochmoqg'a yuz qo'ydilar...»⁴⁵.*

Ushbu fursatda Andijonda ham notinchlik boshlanadi. Ahmad Tanbal va Axsini vaqtincha boshqarish uchun qoldirilgan Uzun Hasan xiyonat yo'lini tutishadi. Boburning ukasi Jahongir Mirzoni

⁴⁴Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т. Юлдузча, 1989, 5-б.
⁴⁵“Boburnoma”dan olingan keying parchalar shu manbadan keltiriladi va sahifasi ko'rsatiladi.

⁴⁶O'sha asar, 49-bet.

Andijon hokimi etish rejasini tuzishadi va Andijonni qamal qilishadi. Vaqtincha Andijonni boshqarish uchun qoldirilgan Ali Do'st Tag'oyi Boburning Samarqandda og'ir betobligi va o'lim to'shagida yotgani xabarini eshitib, vahimaga tushib Andijonni Jahongir Mirzo tarafdorlariga topshiradi.

Shu kunlarni xotirlab *«to'rt kungacha tilim tutildi, og'zimg'a paxta bilan suv tomizurlar erdi»*⁴⁶ deya yozgan xasta Boburni bu xiyonat va nomardona hodisa qattiq qayg'uga soladi. Bobur volidasi va piri murshidi Xoja Qozi maktublari va da'vatlari sababli Samarqandni tark etdi. U bu fathida Samarqandda 100 kun podshohlik qilganini e'tirof etadi: *«Bu navbat Samarqand shahrida yuz kun podshohlik qildim»*⁴⁷.

1498-yil fevral oyida Andijon sari yo'l olgan Bobur bir haftadan so'ng Xo'jandga yetganda, Andijonning muxoliflar qo'liga topshirilganini eshitadi. O'rtada ham Samarqand, ham Andijondan ajragan, davlatsiz va mulksiz qolgan Bobur qattiq ruhiy iztirobga tushadi: *«Andijong'a bo'la Samarqandni ilikdin berduk. Andijon ham ilikdin chiqmish edi... Bisyor shaq va dushvor keldi. Ne uchunkim, to podshoh bo'lub edim, bu nav navkardin va viloyattin ayrilmaydur edim. To o'zumni bilib edim, bu yo'sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur edim»*⁴⁸.

Ammo, Bobur o'zini yo'qotmaydi. Bu mushkullikdan qutulish yo'lini izlab topadi. U sodiq bekларidan Qosimbekni Toshkentga Xon bobosi huzuriga madad uchun yuboradi. Xon Ohangaron orqali Kandir dovoniga kelib Bobur bilan birlashadi va Pop qo'rg'onida muxoliflar bilan sulh tuzadi. Bobur Xonning Andijonni qaytib olish imkoni bor joyda sulhga rozi bo'lganidan qattiq ranjiydi. Bu holdan umidsizlangan ko'pchilik cherik ahli Boburni tark etishadi. Uning oldida 200dan ko'proq, 300dan kamroq kishi qoladi. Bu adolatsiz mag'lublik Boburni qattiq iztirobga soladi: *«Mening bila qolg'onlar g'urbat bila mehnatni ixtiyor qilg'onlar, yaxshi-yomon, taxminan ikki yuzdin ko'proq,*

⁴⁶ O'sha asar, 50-bet.

⁴⁷ O'sha asar, 51-bet.

⁴⁸ O'sha asar, 51-bet.

uch yuzdin ozroq bo'lg'ay edi... Manga bisyor dushvor keldi, beixtiyor g'alaba yig'ladim»⁴⁹. Shundan keyin Boburning sargardonlik kunlari boshlandi. U ikki yilga yaqin Xo'jand, O'ratepa atroflarida davlatsiz, mulksiz, ma'naviy mashaqqatli hayot kechirdi.

1499-yilning yoz oylarida O'ratepa atrofida Ali Do'st Tag'oyidan xabar keladi. U, agar gunohlari afv etilsa, Marg'ilonni Boburga topshirish niyatida ekanligini aytadi.

Bu taklifni Bobur uzoq muhokama etmay qabul qiladi. Bir necha kun yo'l yurib, Bobur atrofidagi 240 kishisi bilan Marg'ilonga etib keladi. Ahmad Tanbal va Uzun Hasanning zulmu sitamidan bezgan xalq Boburni mamnunlik bilan qarshi oladi. Bir necha kunlik jangdan so'ng Andijon qayta qo'lga kiritiladi: *«Ota viloyatikim, ikki yilga yovuqlashib edikim, ilikdin chiqib edi, tengri inoyati bila zulqa'da oyida sana 904da (1499 y.)yana muyassar va musaxxar bo'ldi»⁵⁰.*

Ammo, Ahmad Tanbal Jahongir Mirzoni podshoh ko'tarish rejasidan qaytmagan va janglar davom etar edi. Nihoyat, urush sulh bilan yakunlanadi. Jahongir Mirzoga Axbi, Bobur Mirzoga Andijon taraflar bo'ysundi. Bobur 1500-yilda Sulton Ahmad Mirzoning qizi Oyshabegimga uylandi. Shu yildan boshlab she'rlar mashq qila boshladi. Bu davrda hali ham ichki ziddiyatlar davom etar, Ahmad Tanbal va uning og'a-inilari o'z rejalaridan voz kechmaganliklari sezilib turardi. Shunday notinchliklar bezdirgan Bobur Muhammad Mazid Tarxon boshliq Samarqand beklarining anchadan beri davom etayotgan taklifini qabul qiladi.

Bobur Samarqandga yo'l oladi. Sangzorga kelganda Samarqand beklari bilan maslahatlashadi. Bir qancha muzokaralardan so'ng Samarqand taxti «xohoni» -talabgorlaridan Xoja Yahyo uni Boburga jangsiz topshiradi.

Shayboniyxon katta qo'shin bilan Samarqandga kelayotganini eshitib, Bobur bir qancha Samarqand beklari bilan Keshga ketadi. Bir-ikki haftadan so'ng Sulton Ali Mirzo Samarqandni

⁴⁹ O'sha asar, 52-bet.

⁵⁰ O'sha asar, 59-bet

Shayboniylxonga topshiradi. Onasi Zuhra begim bunga sababchi bo'ladi. Zuhra begim o'zini Shayboniylxon qo'liga topshirib, o'g'lining hayoti va saltanatini saqlab qolmoqchi bo'ladi. Ammo, Shayboniylxon Sulton Ali mirzoni bir qancha beklari bilan o'ldiradi. Xoja Yahyoni ikki o'g'li bilan Xurosonga ketishga ruxsat berib, ortidan odam yollab, ularni ham shahid qiladi.

Bobur Samarqand atrofida uni egallash rejasini tuzar edi. Nihoyat shaharning «Feruz» darvozasidan yorib qo'rg'onga kirishadi va Samarqandni ikkinchi marta qo'lga kiritadi. Shahar ahli Boburshohni xayrixohlik bilan qarshi oladi. Xalq Shayboniylxon navkarlariga qarshi jangga kirishadi. Ahvolni anglagan Shayboniylxon Samarqandni tark etishga majbur bo'ladi. Bobur g'alaba nashidasini «Boburnoma»da shunday eslaydi: *«Yuz qirg' yilg'a yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavodada edi. Qandag'i yot yog'iy, o'zbak kelib mutasarrif bo'lub edi. Ilikdin ketgan mulkni yana tengri berdi. G'orat va toroj topgan viloyat tasarrufimizg'a kirdi»*⁵¹.

Zafaridan mamnun Bobur O'ratepadan onasi va ahli ayolini Samarqandga ko'chirib keladi. Oyshabegimdan Faxrunniso ismli qiz ko'radi. Alisher Navoyidan maktub oladi. Bobur ham javob maktubi yozadi. O'zining turkiyda yozgan she'rini ham jo'natadi. Mullo Binoyi Shayboniy huzuridan Bobur mulozamatiga keladi.

Ammo, quvonchli kunlar uzoqqa cho'zilmaydi. Faxrunniso qizi chillasi chiqmay qazo qiladi. Bobur Samarqand qo'rg'onini berkitishga majbur bo'ldi. Qamalning mashaqqatli kunlari boshlandi. U olti oy davom etdi. Xalq og'ir kunlarni boshidan kechirdi: *«Elga bisyor tanqislik bo'ldi. Anga ettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini yiya kirishtilar. Otga bo'g'uz kam yoft bo'ldi. Daraxtlarning bargini otqaberurlar edi... ba'zi quruq yig'ochlarni randa qilib, taroshasini suvg'a ibitib otg'a berurlar edi»*.⁵²

Bobur har tarafga elchilar yuborib ko'mak so'raydi. Ammo, hech kimdan madad kelmaydi. Bobur, ayniqsa, Husayn

⁵¹O'sha asar, 76-bet

⁵²O'sha asar, 83-bet.

Boyqarodan ranjiydi. U Boburga qayishish o'rniga Shayboniyxonga elchi yuboradi. Muhosara uzoqqa cho'ziladi. Shayboniyxon sulh taklif qiladi. Boburning boshqa chorasi yo'q edi. Taklifni qabul qilishga majbur bo'ladi. Tunda o'z yaqinlari bilan Samarqandni tark etadi. Ammo, Bobur «*Mening egachim Xonzodabegim ushbu chiqqonda Shayboniyxonning iligiga tushti*»⁵³ deb, afsus bilan xotirlaydi.

Samarqanddan chiqqan Bobur Jizzax, O'ratepa, Dahkat atroflarida sargardonlikda qoladi. Toshkentga Xonbobosi huzuriga madad izlab boradi. Ular yaxshi mehmon qilishadi. Ko'p va'da ham berishadi. Ammo, vafo qilishmaydi. Amalda hech qanday yordam berishmaydi. Pskent, Shohruhiya atroflarida Shayboniyxon bilan qisqa to'qnashuvlar bo'ladi.

1502-yilda Ahmad Tanbalning Toshkentga hujumga tayyorlanayotgani xabari keladi. Buni eshitib, Boburning tog'alari – Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmadxon Andijonga yurish boshlashadi. Bobur ham ularga qo'shiladi. Bu jangda Bobur katta jasorat ko'rsatadi. «Boburnoma»da uning mahoratli sarkarda ekanligini ko'rsatuvchi jonli manzaralar, mardona janglar tasvirini ko'ramiz.

U O'shni qo'lga kiritadi. O'zgand va Marg'ilon xalqi xayrixohlik bilan Boburni chorlashadi. Raboti Ro'zaqda qattiq jang bo'ladi. Tunda g'aflatda bostirib kelgan Tanbal lashkarining qo'li baland keladi. Shu jangda Bobur boshi va oyog'idan yaralanadi. Tanbal bilan yuzma-yuz to'qnashib jang qiladi. Nihoyat, mo'g'ul xonlari g'olib keladi. Ahmad Tanbal qochadi. U Shayboniyga birlashish uchun odam yuboradi.

Andijon qaytib olindi. Ammo, tog'alari Boburga viloyat berishmadi. Jon chekib qo'lga kiritgan hududlarini ham unga taklif qilishmadi. Bundan Bobur qattiq ranjiydi. U "Boburnoma"da 1502-yilvoqealari haqida hikoya qilar ekan, ilk bor bosh olib ketmoq fikriga keladi: "*Dedimkim, mundoq*

⁵³O'sha asar, 85-bet

dushvorliq bila tirilguncha, bosh olib itsam yaxshi. Bu nav xorliq va zorliq bila el bilguncha, oyog'im etgancha ketsam yaxshi»⁵⁴.

Shayboniyxon katta qo'shin bilan Andijon sari yo'lga tushganini eshitib, tog'alari orqaga qaytishadi. Shu kunlarda Axsida 100tacha navkari bilan qolgan Boburga qarshi Ahmad Tanbal bir necha ming yigiti bilan jang boshlaydi. Tengsiz to'qnashuvda Bobur engiladi. U ikki kecha-kunduz yolg'iz dushman ta'qibidan qochib qutuladi, omon qoladi.

Kobulga yo'l. 1503-yilda Bobur Xurosonga yo'l oladi. Hech qanday madad yo'q edi. Husayn Boyqarodek zabardast temurzoda Shayboniyxonga qarshi hujumga o'tmay, o'z hududi himoyasiga kirishadi. Hisorda Xusravshohdan ham hech bir yorug'lik chiqmaydi. Shayboniyning esa borgan sari dovrug'i ortib, Xurosonga yaqinlashayotgani xabari kelar edi. Bunday beparvolik va sustkashlikdan Bobur iztirob chekar edi. Bunday nochor vaziyatda Boburning ota-bobolari yurtini qo'lga kiritishdan umidi uzildi: *«Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o'rniga o'lturg'on ulug' podshoh g'animning ustiga yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg'ay?»⁵⁵.* 1503-yil kuzda Bobur Kobul va G'aznani jangsiz qo'lga kiritadi: *«... Tengri taolo 'fazl va karami bila Kobul va G'azna mulk va viloyatini bejangu jidol muyassar va musaxxar qildi»⁵⁶.*

«Boburnoma»da Bobur Afg'oniston haqida ma'lumot beradi. Uning iqlimi borasida so'zlab, *«Bisyor latif havosi bor. Kobul havosidek havoliq yer olamda ma'lum emaskim, bo'lg'ay...»*, deydi. Ushbu hududda yetishtiriladigan mevalar xususida ma'lumot beradi. Vatanidan olubolu niholini keltirib ektirgani, mevalar berayotganini eslaydi. Afg'oniston 14 viloyatga bo'linishi, ular tuman deb atalishini so'zlab, har biriga batafsil tavsif beradi. Ushbu hududlarda arab, fors, turk, mo'g'ul, hind, afg'on kabi o'n bir-o'n ikki tilda so'zlashuvchi aholi qatlamining yashashi haqida xabar beradi. Afg'onistondagi ko'p g'aroyib joylar, tog'lar, daryolar nomlarining (Ko'hi Safid, Lamg'on, Xoja

⁵⁴O'sha asar, 92-bet

⁵⁵O'sha asar, 111-bet.

⁵⁶O'sha asar, 116-bet.

Seyoron, Go'spandliyor) etimologiyasi borasida o'z mulohazalarini bildirib, izohlab ketadi. 1508-1509-yillarda Bog'i Vafoni bunyod etganini yozadi. Ammo, Boburning Kobulda kechirgan, ayniqsa, dastlabki yillari og'ir keldi. 1505-yilda bir haftalik og'ir xastalikdan so'ng onasi Qutlug'nigorxonim vafot etdi. 1506-yilda Boburning o'zi 40 kun og'ir xastalanib yotib qoldi. Bir necha bor bo'lgan davomli, vayronkor zilzila va suv toshqinlari mashaqqatli qismatini yanada og'irlashtirar edi.

Boburning o'zi Afg'oniston hududida bo'lsa ham, o'sha erda Shayboniyxon yurishlarini kuzatib turardi. Ularga munosabatini bildirib borar edi. Ayniqsa, Xorazm muhosarasi tasvirida Chin So'fining mardligi, jasorati, vatanparvarligiga tahsin aytadi. Unga havas qiladi. Uning mag'lubiyatiga ham o'z kishilarining xiyonati bois bo'lganini fosh qiladi. Bu voqealar bayonini o'qir ekanmiz, Bobur yuragidagi ichki bir armon va iztirob tuyg'ularini his qilamiz. Chunki Bobur temuriy shahzodalarning birlashib, xuddi shunday mardonalik bilan o'z yurtlarini himoya qilishlarini orzu qilgan edi: *«Ushbu yil Shayboniyxon Chin So'fini Xorazmda o'n oy muhosara (qamal –N.J., I.A.) qilib oldi, bu muhosarada qalin urushlar bo'ldi. Xorazm yigitlari bisyor mardonaliqlar qildilar...O'n oy qabaldorliq torttilar, hech erdin umidvorliq bo'lmadi. Ba'zi yigit-yalangi bedillik qilib, o'zbak bila so'zlashib, o'zbakni qo'rg'onga chiqardilar... Chin So'fi xabardor bo'lib, o'zi kelib qo'rg'onga chiqqanlarni urib tushurur mahalida shiba o'qi tegib, o'zining chuhrasi keyindin o'q bila urdi, o'ldi. Urushur kishi qolmadi, qo'rg'onni oldilar. Rahmat Chin So'fig'a»*⁵⁷.

Shayboniyxon Chin So'fini yengib, Xorazmni egallagandan so'ng Xuroson sari yo'l oldi. Unga qarshi Husayn Boyqaro hujum rejasini tuzadi. Barcha temuriy shahzodalarning boshini birlashtiradi. Boburni ham taklif qiladi. Bobur bu taklifni *«Shayboniyxondek g'animningustiga ozim bo'lg'onda, el oyoq bila borg'onda, biz bosh bila borg'aymiz, el tayoq bila borg'onda, biz tosh bila borg'aymiz»*, - deya mamnuniyat bilan qabul qiladi. Ammo, bu reja amalga oshmay qoladi. 1506-yilning mayida

⁵⁷O'sha asar, 146-bet.

*samumning ta'siridin har zamonda yiqilib-yiqilib, o'la kirishtilar»*⁶⁰. Yuqoridagi parchalardan mashaqqatlar ko'lamini bir oz tasavvur qilish mumkin.

«Boburnoma»da Hind elining o'z mustaqilligini qattiq turib himoya qilganini ko'rsatuvchi chizgilar ham uchraydi. Bobur ba'zi hududlarni oson qo'lga kiritgan bo'lsa, ayrim joylarni katta talafotlar, mashaqqatli janglar evaziga olgan. Ayniqsa, Chandiriyini olishda hindlarning vatan va ozodlik uchun ko'rsatgan jasoratlari hayratlanarli. Ular ahli ayollari va o'zlarining ham g'anim tomon qo'lga tiriklay tushishlaridan orlanishgan. Ularning jasoratlarida Muqanna kabi tarixiy qahramonlar shijoatini ko'ramiz: *«Oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'lturub, o'zlariga o'lumni ko'rib, yalang'och bo'lub urushqa kelmishlar... Ushbu havolida aksar o'zlari bir-birlarini o'lturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur, o'zgalari birar-birar rag'bat bila bo'yunlarini uzatib turubtur»*⁶¹.

Bobur «Boburnoma»da Hindistonning taraqqiyot darajasi, miqyosi haqida ham batafsil ma'lumot beradi: *«... yaxshi ot yo'q va yaxshi it yo'q va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo'q va yax yo'q va sovuq suv yo'q va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi non yo'q va hammom yo'q va madrasa yo'q va sha'm yo'q va mash'al yo'q, sham'don yo'q. ... Bog' va imoratida oqar suvlar yo'q. Va imoratlarida safo va havo va siyoq va andom yo'q. Raiyat rezapoy, eli tamom yalang'och yuruydurlar. Lunkutadek bir nima bog'laydurlar»*⁶².

Boburning Hindiston to'g'risidagi chizgilarini o'qib, uning u erda amalga oshirgan obodonchilik ishlarining ko'lamini va ahamiyatini tasavvur qilish mumkin. Uning Hindistonga rivojlangan sharqona madaniyatni olib kirganini ko'ramiz. Hindistonning yuksalishi, madaniyatining taraqqiy etishida Bobur va boburiylarning o'rni beqiyos. Bobur Hindistonga dastlab kirib borganda, uning suvlarsiz, bog'larsiz, tarovatsiz, sahrovash bir

⁶⁰O'sha asar, 270-bet.

⁶¹O'sha asar, 307-bet.

⁶²O'sha asar, 267-bet.

o'lkaligidan dilgir bo'ladi: *«Andoq besafo va xarob erlar edikim, yuz karohat va noxushluq bila andin ubur ettuk»*⁶³.

Ammo, ko'p o'tmay u erni ham o'z ona Vatani kabi sayilgoh, so'lim go'shaga aylantirganini faxr bilan so'zlaydi. Hovuzlar, bog'lar, hashamatli imoratlar barpo etgani haqida ma'lumot beradi. Hammom qurdirganini so'zlaydi: *«Ul ulug' chohkim, hammom suvi andindur, bunyod bo'ldi. Yana bu parcha yerkim, ambuli daraxtlari va musamman havz andadur, bulardin so'ng u'ug' havz va sahne bo'ldi. Andin so'ng tosh imorat olidag'i havz va tolor bo'ldi. Andin so'ng «Xilvatxona» bog'chasi va uylari bo'ldi. Andin so'ng hammom bo'ldi. Mundoq besafo va besiyq Hindta tavr tarrohliqlar va siyoqliq bog'chalar paydo bo'ldi. Har go'shada maqbul chamanlar, har chamanda muvajjah gul va nastaranlar murattab va mukammal bo'ldi»*⁶⁴.

Bobur Hindistonda hirfagar – hunarmandlarning ko'pligi va hunarlarning qadimligidan mamnun bo'ladi. Hindistonni bog'u bo'stonga aylantirishda, muhtasham shaharlar bunyod etishda Hind xalqining hunarmandu mehnatkashligi qo'l kelganini e'tirof etadi. O'zining bunyodkorlik ishlarini bobokaloni Temurning faoliyati bilan qiyoslab, uning miqyosu qimmatini baholaydi. «Zafarnoma» ma'lumotlariga ko'ra, Temurning «Masjidi sangin» imoratini qurishda 200 kishi ishlagan bo'lsa, Bobur e'tiroficha, u bunyod etgan inshootlarda Agrada 680, boshqa hududlarda 1491 kishi mehnat qilgan.

Bobur Hindistonning o'ziga xosliklari, latofatli jihatlari haqida ham so'zlaydi. Uning ulkan hududga ega bo'lib, yetti xonlikdan iboratligi, boyliklari bisyorligi, kuz havosining yoqimli bo'lishi haqida ma'lumotlar beradi. U «Boburnoma»da Hind eliga xos ilg'or odatlar, o'ziga xos urf-udumlar haqida ham xabar beradi. Yil fasllari, yiloykun (kalendar), vaqt va og'irlik o'lchovining qiziqarli, farqli tomonlari haqida so'zlaydi. Hindistonning o'ziga xos olami, Movarounnahr va Xurosondan

⁶³O'sha asar, 275-bet.

⁶⁴O'sha asar, 275-bet.

farqli tabiati, boyliklari, daryolari, tog'lari, hayvonot va nabotot dunyosini mukammal tavsiflaydi.

Bobur Hindistonda mustahkam bir davlatni maydonga keltirdi. U davlatni tashkil etish va boshqarishda Temur tajribalaridan mohirona foydalandi. Ovrupoda «Buyuk mo'g'ullar imperiyasi» nomi bilan shuhrat topgan boburiylar sulolasi XIX asr o'rtalarigacha – inglizlar istilosiga qadar Hindistonda davlatni boshqardilar.

Hayotining so'nggi yillari. Bobur hayotining so'nggi yillari Hindistonda kechdi. U Hindiston kelajagi va ravnaqi yo'lida katta xizmat qildi. Uning bu xizmatlarini qadrlagan Hind xalqi uni o'z farzandlari qatorida aziz biladi. Hindistonning sobiq prezidentlaridan biri Rajiv Gandi quyidagi so'zlarida ana shu yaqinlikning ifodasini ko'ramiz: *«Farg'onalik mard, nozikdid Bobur Gang tekisliklarimizgacha etib kelgan, buyuk mo'g'ullar sulolasi atalgan saltanatimizga asos solib, o'zini hind deb bilgan edi»*.

Bobur Hindistondagi tarqoq viloyatlarni markazlashtirdi. Davlat ishlarini adolat bilan boshqardi. G'ayridinlik solig'ini bekor qildi. Vafot etgan erni tirik xotin bilan kuydirishni man etdi. Bu bilan xalqaro inson huquqlari ravnaqiga katta hissa qo'shdi. Kiyinish madaniyatini takomillashtirdi. Adabiy muhitni shakllantirdi. Ijodkorlar ahliga rahnamolik qildi. Hindistonda so'lim bog'lar barpo qildi. O'z vatanidan uzum va qovun urug'larini oldirib, ektirdi. Hindiston elining o'ziga xos urf-udumlariga, qadriyatlariga hurmat bilan qaradi. Yutuqlarini o'rgandi. Keng tatbiq qildi. Kamchiliklarni bartaraf etdi. Qoloq o'lkani madaniy va so'lim go'shaga aylantirdi.

Bobur 1526-yil dekabrda dushmanlari tomonidan zaharlandi. Tasodif tufayli omon qoldi. Rano Sango boshliq hind va afg'on feodallarining katta qo'shini bilan mardona kurashdi. Unga g'alaba muyassar bo'ldi. Ammo, borgan sari sog'lig'i yomonlashdi. Bir oyga yaqin isitma, uyqusizlik, holsizlik azob berdi. Shu o'rtada o'g'li Humoyun Mirzo og'ir xastalanib qoladi. Dori-darmonlar kor qilmaydi. Shunda tabiblar Humoyunning eng

yaxshi ko'rgan narsasini sadaqa qilishni tavsiya qilishadi. Shunda Bobur «*Men o'zum tasadduq bo'layin, xudo qabul qilsun*», -deya iltijo qiladi. «*O'shal holatda kirib, uch qatla boshidan o'rgulub, dedimkim, men ko'tardim harne darding bor. O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul engil bo'ldi. Ul sihat bo'lub qo'pti. Men noxush bo'lub yiqildim*»⁶⁵. Bobur 1530-yil 26-dekabrda Agrada vafot etdi. Keyin uning vasiyatiga ko'ra xoki Kobulga ko'chirildi.

Boburning adabiy merosi. «Bobur – dilbar shaxs... Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan». Hindistonning mashhur davlat boshliqlaridan bo'lgan Javoharlar'l Neru tomonidan berilgan bu baho Boburning shaxs sifatidagi qiyofasini mukammal ko'rsatib beradi. Bobur shoh sifatida ham ijodkor sifatida ham takrorlanmas shaxsdir.

U o'z faoliyati, hayot yo'li bilan odamzodning sabr-toqatiga haykal qo'ygan jasoratli insondir. Bobur hayoti harakatchanlikning, mehnatkashlikning, izlanuvchanlikning noyob namunasi. Shuning uchun ham u sarson-sargardonlikda, vatandan yiroqda kechgan mashaqqatli qismatdan g'olib keldi. Shoh sifatida hamma hukmdorga ham nasib etavermaydigan buyuk imperiya tuzdi. Ijodkor sifatida esa o'zining nodir salohiyat va iqtidor sohibi ekanligini namoyish eta oldi.

U sohibi devon shoir. O'z devonini bir necha nusxada ko'chirtirgani, bir nusxasini Samarqandga yubortirgani haqida «Boburnoma»da ma'lumot beradi. Asarda ayrim she'rlarining yozilish tarixini yoritadi. She'riyatidagi samimiy, dardli va sohir tuyg'ular tasviri hech bir o'quvchini loqayd qoldirmaydi.

Uning «Boburnoma» asari o'zbek mumtoz adabiyotining shoh asarlaridan biri. Uning jahon madaniyati tarixidagi beqiyos ahamiyati butun dunyoda tan olingan va e'tirof etilgan.

Bobur shoir, yozuvchi, tarixnavislikdan tashqari teran tafakkur miqyosiga ega olim sifatida ham nom taratgan. Uning «Risolayi aruz» asari turkiy aruz nazariyasi va amaliyotini yorituvchi noyob hodisadir. Undagi yangi fikrlar va umumlashmalar aruz ilmi taraqqiyotida muhimdir.

⁶⁵O'sha asar, 335-bet.

U shariat qonun-qoidalariga bag'ishlangan «Mubayyin al - zakot» nomli asar ham yaratdi.

Musiqa bilan shug'ullandi. «Chorgoh» savtini bog'ladi. Musiqiy bilimlarini umumlashtirib «Musiqa ilmi» risolasini yaratdi. Mohir sarkarda sifatida jang qoidolari, yo'l-yo'riqlari va o'zi yaratgan yangicha usulu yo'sinlar haqida ma'lumot beruvchi «Harb ishi» asarini yozdi. Afsuski, bu ikki risola hozirgacha topilgani yo'q.

Bobur tarjimon sifatida ham o'z salohiyatini sinab ko'rdi. U Xoja Ahrori Valining «Validiya» asarini fors tilidan o'zbek tiliga o'girdi.

U «Boburnoma»da xattot sifatida Navoyi she'rlaridan saralab, «Saylanma» tuzganini eslaydi. Bobur 1504-yilda «Boburiy xati»ni yaratgan. Ushbu alifboda asarlar kitobat qilingan. Dunyoning turli hududlariga yuborilgan.

Bobur she'riyati. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari jahon adabiyoti durdonalariga aylandi. «Boburnoma», «Risolayi aruz», «Mubayyin», «Validiya» kabi ijod namunalari avlodlarni ma'naviy kamolotga ko'taruvchi ulkan badiiy chashmalar. Sohir tuyg'ularga, chuqur fikrlarga boy she'riyati shoirni dillarga yaqin etguvchi qanotlardir.

Boburning she'riy asarlari – lirik she'rlar (devon), masnaviylar («Mubayyin», «Validiya») dan iborat. Ular sodda va ravon uslubda yozilgan. Shoir she'riyatining o'ziga xosligi shundaki, tasvir umumiylikdan konkretlikka o'tadi. Tarixiylik badiiylik bilan muzayyan holda ifodalanadi. An'anaviy oshiq tuyg'ulari real shaxs kechinmalari bilan hamohanglashadi.

Bobur «Boburnoma»da she'rlaridan ikki marta devon tartib berganligi haqida ma'lumot beradi. Birinchi marta 1519-yillarda Afg'onistondaligida devonini tilga oladi: *«Hofiz Mir kotibning og'a-inisi Samarqandtin kelib erdi, bu fursatta Samarqandg'a ruxsat berib, Fo'lod sultong'a devonimni yibordim»*(217-bet). Bu devon adabiyotshunoslikda «Kobul devoni» nomi bilan ataladi. U topilgan emas.

Bobur 1528-1529-yillarda Hindistonda yaratganlirik she'rlarini jamlab ikkinchi marta devon tartib bergan. «Boburnoma»da Ushbu asarlarini o'z yaqinlariga taqdim etgani borasida so'zlaydi: *«Humoyung'a tarjimanikim, Hindustong'a kelgali aytqon ash'orni yuborildi. Hindolg'a va Xoja Kalong'a ham tarjima va «Ash'or» yiborildi. Mirzobek tag'oyidin ham Komrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va «Boburiy xati» bila bitilgan sarxatlar yiborildi»* (328-bet).

Boburning ushbu she'rlar majmuasi «Hind devoni» nomi bilan yuritiladi. U 38 varaqdan iborat. Tarkibida Xoja Ahrori Valining «Volidiya» asari tarjimasi, 2ta kichik masnaviy, 2 g'azal, 24 ruboiy, 3 qit'a va "Aruz risolasi"dan bir parcha jamlangan. Asl nusxasi Rampur kutubxonasida saqlanuvchi ushbu devonga turlicha qarashlar bor. Ba'zi olimlar uni shoirdevonining avtograf nusxasi sifatida baholashgan. Ammo, Denison Ross (noshirlardan biri) uning juda chiroyli yozuvda, mukammal xattotlik san'ati namunasi darajasida ko'chirilganini hisobga olib, bu avtograf emas, degan xulosani bayon etadi. Rampur nusxasi tarixini mukammal o'rganib chiqqan olim S. Azimjonova ham D. Ross fikrini ma'qullaydi: *«Tak tshatelno oformit rukopis mog tolko kalligraf, a ne sam Babur, tak kak u nego ne bylo by vremeni dlya etogo»*. Ammo, nazarimizda, bu muammoni chuqurroq tahlil qilib ko'rish lozim. Chunki, «Boburnoma» tasvirlaridan biz Boburning yaxshigina xattot bo'lgani haqida ham ma'lumotga ega bo'lamiz. Bir necha o'rinda asarlarni ko'chirayotgani haqida so'zlaydi. Jumladan, Navoyi «Xazoyin ul-maoniy» devonidan «Saylanma» devon ko'chirib tugatganini eslaydi: *«Odina kuni oyning yigirma uchida Alisherbekning to'rt devonidin buhur, avzon tartibi bila g'azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig'a etti»*(227-bet). «Hind devoni» 20 varaq hoshiyalaridagi Shohjahonning yozuvlari, Bobur tomonidan amalga oshirilgan tuzatishlar, yozuvlar va so'nggi varaqda keltirilgan e'tiroflar bizga avtograf nusxa bo'lishi ham mumkin, degan xulosaga kelishimizga asos beradi.

Bobur "Devon"ining zamonamizdagi mukammal nashrlaridan biri Turkiyada amalga oshirilgan. Uni Bilol Yujel Anqarada Otaturk madaniy markazi tomonidan 1995-yilda chop ettirgan. Yujel uni nashrga tayyorlashda 5ta – Parij, Rampur va Istanbulning turli kutubxonalarida saqlanuvchi yana 3ta qo'lyozma nusxadan foydalangan. She'rlarning vazni aniqlab ko'rsatilgan.

Dunyo kutubxonalarida Bobur devonining 9ta qo'lyozmasi mavjud. Shulardan bittasi Fransiyada, 3tasi Turkiyada, 3tasi Hindistonda, 1tasi Angliyada, 1tasi Toshkentda saqlanadi.

1.Hindiston, Rampur Navvob kutubxonasida 19 raqami ostida;

2. Fransiya, Parij Milliy kutubxonasida 1230 raqamida;

3. Istanbul universiteti kutubxonasida 3743 raqami ostida saqlanadi. Bu nusxani Turkiya olimi B.Yujel tadqiq etgan. Olim ayrim dalillarga asoslanib, ushbu manbani dastxat nusxa degan xulosaga keladi. U mavjud nusxalar ichida eng to'lig'idir.105 varaqdan iborat. U ham an'anaviy devon tartibida emas. Tarkibida 121 g'azal, 211 ruboiy, 8 masnaviy, 53 muammo, 18 qit'a, 15 tuyuq, 79 fard, masnu' g'azal, "Risolayi Volidiya" va nasriy parchalar bor. Qo'lyozma faksimilesini B.Yujel 1995-yilda nashr ettirgan.

Turkiyadagi 2314 raqamli qo'lyozma Istanbul, To'pqopi saroyi Ravon kutubxonasida, 332-qo'lyozma ham Turkiya, Istanbul shahar kutubxonasida saqlanadi.

Hindistondagi yana 2ta nusxa 18 raqami bilan Haydarobod, Salorjang muzeyida saqlanadi.

Angliyadagi nusxa London, Britaniya muzeyi kutubxonasida 1402 raqami bilan saqlanadi.

Hindiston va Angliya nusxalarining kotiblari va ko'chirilgan vaqti ma'lum. Ko'pchiligi XVIII asrda ko'chirilgan.

Bobur devonining 9-nusxasi Toshkentda O'z FA Alisher Navoyi nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi fondida 317 raqami bilan saqlanadi. Matn novvotrang Qo'qon va fabrika qog'ozlariga

1996-yil To'xtamurod Zufarov tomonidan nasta'liq xatida ko'chirilgan.

Bobur she'rlarini devonchilikning an'anaviy qolipiga amal qilgan holda tuzishga ulgurmagan ko'rinadi. Chunki dunyo kutubxonalarida saqlanuvchi 9 qo'lyozma nusxaning birortasida ham devonning mukammal talablari to'liq bajarilmagan. Faqat 1776-yilda ko'chirilgan, Britaniya muzeyi kutubxonasida saqlanuvchi nusxa ma'lum talablarga biroz javob beradi. Ammo u qo'lyozma kotib tomonidan tartiblangan. Shoir devoni hozirgacha 10 martadan ortiq chop etilgan. Bobur lirik she'rlarini 8ta janrda yaratgan. Hozirgacha uning 126ta g'azal, 12ta masnaviy, 23ta qit'a, 20ta tuyuq, 117ta fard, 54ta muammo, 230ta ruboiy, 2ta masnu' she'ri bizga ma'lum. Lirik she'rlarida ramal, rajaz, hazaj, mujtass vaznlari faol maqomda turgan.

Bobur g'azallari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ular qisqa hajmli. Bobur, asosan, 5-7 baytli g'azallar yaratgan. 4 baytlilari ham uchraydi. Musajja g'azalning noyob namunalarini ijod etgan. Mumtoz adabiyotda noyob hisoblangan "Masnu" g'azal ham yaratgan. Shoir, ayniqsa, ruboiy janrida o'zining betakror iqtidorga egaligini namoyish eta olgan. U an'anaviy janrni takomillashtirishga erishadi. Ayrim ruboiylarida taxallus qo'llaydi. Shoir mumtoz adabiyotda faol hisoblangan – tuyuq, qit'a, fard, masnaviy kabi janrlarda ham o'z mahoratini ko'rsata olgan. U zullisonayn shoir. Ikki –turk va fors tilida erkin ijod qila olgan.

Bobur tuyg'ulari samimiy, tabiiy shoir. She'rlarining katta qismi hasbi hol yo'nalishida. Ularda shoirning taqdiri, qismati, hayoti va faoliyati bilan bog'liq hodisalarga aloqador kechinmalarning ifodasini ko'ramiz.

Shoir she'riyatining mavzu qamrovi xilma-xil. Ularni shartli ravishda oshiqona, hasbi hol, falsafiy-orifona yo'nalishlarga ajratib talqin etish mumkin.

Bobur tuyg'ulari tovlanuvchan shoir. Lirik qahramon ba'zan hayotning g'animatligini teran anglagan, ruhiy erkinlikni qadrlagan hayotsevar inson sifatida, ba'zan esa armonlar

iskanjasida azoblanuvchi mahzun, tushkun kayfiyatli inson sifatida tasavvurimizda paydo bo'ladi. Ammo, har qanday vaziyatda ham shoir chapdastlik bilan o'z ruhiy holatini yaxshilik va umidvorlikka yo'naltira oladi. Quyidagi baytda shoir o'zining yashash tamoyilini ifodalab bera olgan:

*Bori elga yaxshiliq qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar, dahr aro qoldi falondinyaxshilig'.*

Shoir she'riyatini kuzatar ekanmiz, nazarimizda, shunday bir mavzu borki, har bir asariga tomirda oquvchi qondek jon, tiriklik ato etib turadi. Bu keng ma'nodagi sog'inch, sog'inish tuyg'usidir. Muhabbatni sog'inish, yaxshilikni, vafo, sadoqatni, xiyonatsiz dunyoni, vatanni sog'inish...

Bobur-tuyg'ulari ulkan shoir. U dunyoni ko'ngil ko'zlari bilan ko'ra oladi. Borliqdagi har bir ashyodagi mo'jiza, tilsimni anglaydi. Ularning tilini, qalbini tushunadi. Atrofidagi insonlarning ham xuddi shunday ruhiy yuksaklikda umr kechirishlarini orzulaydi. Ammo, shoir «ko'ngliday ko'ngil topa olmay» ozor chekadi:

*Hamdard yore qonikim, bir g'amgusore qonikim,
Abri bahore qonikim, Bobur kibi yig'lay bila.*

Hayotdagi eng katta fojia beparvolik, loqaydlikdir. Ko'p yo'qotishlarning sababchisi – shu. Bedardlar hamisha dard ahlini iztirobga solgan:

*Mening ko'nglumni har dam og'ritib parvoe qilmaysen,
Sen, ey bedard, naylaykim, ko'ngul dardini bilmaysen...*

Bu tuyg'ular, zamonlar o'tsa-da, bizning dilimizga qanchalar yaqin, qanchalar tanish va oshno. Bu, albatta, tasvirdagi samimiyluk, tabiiyluk va hayotiylik natijasidir.

Ko'ngul timsoli mumtoz she'riyatimizda keng qamrovli, katta tadqiqotlarga manba bo'lgulik mavzudir. Bu Bobur she'riyatida ham o'ziga xos, yangicha talqinini topgan:

*Tanimg'a nechakim nazzora qilsang, dog' ko'rgaysen,
Ko'ngulda, har nechakim istasang, ozor topqaysen...*

Lirik qahramon tani otilgan «o'qlaru tikanlardan» dog'larga to'lgan. Ozoru og'riqlardan bag'ri pajmurda. Zamona zarbidan, xiyonatu sotqinliklardan yuragi tilkalangan. Mana, baytdan paydo bo'ladigan tasavvur.

Bobur she'rlari hayotiy falsafaga, teran fikrlarga boy. Yuqoridagi baytda ham biz ana shu inson ruhiy holati manzarasining noyob tasvirini, uning yangicha, o'ziga xos badiiy ifodasini kuzatamiz. Bir qaraganda, bayt oddiygina ruhiy kechinma izhoridek tuyuladi. Ammo, misralarning tashqi ma'nosi bilan birga, mumtoz adabiyotda keng qo'llangan harfiy san'atlar orqali ifodalangan ichki mazmun ham borligini anglash qiyin emas. «*Tanimg'a nechakim nazzora qilsang, dog' ko'rgaysen*» satriga «*tan*» so'zining arab imlosida yozilishiga ishora bor. «*Tan*» so'zida «*te*» va «*nun*» harflari ustida qo'yilgan nuqtalar zadalangan tan ifoda mohiyatini chuqurlashtirishga xizmat qilgan.

“Ko'ngulda, har nechakim istasang, ozor topqaysen”.

«*Ko'ngul*» so'zining yozilish shaklidagi *egilishlar, siniqliklar* dilzadalik inkishofini teranroq aks ettirgan.

Bobur – yuksak badiiy mahorat sohibi. O'zbek adabiyotida Alisher Navoyidan so'ng ruhbob she'riyat (lirika) ravnaqi va takomilida Zahiriddin Muhammad Bobur alohida o'rin tutadi. Bobur she'riyatning o'zi qalam surgan har bir turida mislsiz badiiy mahorat namunalarini ko'rsatgan. Butun Sharq she'riyati singari, Bobur nazmida ham g'azal yetakchi mavqe egallaydi.

G'azalshunoslikda g'azalning eng yetuk va nodir turlaridan biri voqeaband g'azal ekanligi e'tirof etiladi. Voqeaband g'azalda lirik mazmun biror voqea-hodisa bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. Bunday g'azal ikki xil usulda shakllanadi: 1. G'azal biror

voqea-hodisa munosabati bilan, uning ta'sirida yoziladi. Bunday g'azalda o'sha voqea taassuroti yaqqol sezilib turadi. 2. G'azal mazmuni muayyan voqea-hodisa asosiga quriladi. Ya'ni asarda bevosita bo'lib o'tgan voqea ruhbob yo'sinda tasvirlanadi. Bunday voqeaband g'azallarda lirik qahramon kechinmalari bilan bog'liq voqea-hodisa ixcham shaklda, ruhbob manzaralarda ifodalanadi.

Bobur voqeaband g'azalni ham nazariy, ham amaliy jihatdan kashf etgan olim va ijodkordir. O'zbek g'azaliyotida voqeaband g'azalning keng yoyilishida Boburning alohida xizmati bor. Birinchidan, Bobur Alisher Navoyi g'azaliyotidagi voqeabandlikni birinchi bo'lib olimona baholadi va bu to'g'rida aruz haqidagi risolasida yozdi. Bu – Navoyi g'azaliyoti, shu bilan birga, voqeaband g'azal ham tadqiq va targ'ib etildi, degan so'z. Ikkinchidan, Boburning o'zi ham voqeaband g'azalning ajoyib namunalarini yaratdi. Voqeaband g'azal lirik hikoyat deb ham yuritiladiki, ushbu atamaga Bobur ta'biri asos bo'lgan. "Risolayi aruz"da Bobur Navoyining voqeaband bir g'azaliga: "*Boshtin oyoq bu g'azalda bir hikoyat manzum bo'libtur*", -deya ta'rif beradi va asarni o'rnatq sifatida to'liq keltiradi.

*O'tgan kecha men erdimu ul siymtan erdi,
Gulshan to'rida maskanimiz bir chaman erdi.
Gulbun uza ikki kishiga siqqucha manzil,
Bulbul ila guldek ikimizga vatan erdi...*

Shubhasiz, bunday badiiy mazmun va qurilmali g'azal yaratish mahoratini Bobur Navoyi maktabidan o'zlashtirgan. Aruz haqidagi risolasini yaratish chog'ida voqeaband asarlar Bobur g'azaliyoti g'aznasida bor ediki, kezi kelganda u: "*Mir Alisher Navoyi g'azali tarzida bu g'azalda dog'i boshtin-oyoq bir hikoyat manzum bo'libtur*", - deb yozadi va o'z voqeaband g'azallaridan birini keltiradi:

*Tuno kun birla bu tun majlisi asru xush edi,
Majlis ahli bori dilxohu bori dilkash edi.*

*Borining so 'zi edi xo 'bu latifu rangin,
 Ne parishonu ne bema 'nivu ne chirmash edi.
 Yaxshi may yo 'q edivu nash 'ayi may yaxshi edi,
 Noxush el yo 'q edivu asru havoyi xush edi.
 Bori ahbob edi hozir, bori asbob edi jam',
 Sozu xonanda bila naqlu mayi beg 'ash edi.
 Goh purxanda edi el base sarxushluqtin,
 Mastlig 'din yana goh el ko 'zi to 'la yosh edi.
 Barcha ta 'zim qilib bir-birini mastona,
 Goh boshta oyoq erdi, goh oyoqda bosh edi.
 Tun yarmig 'acha bu nav' edivu ondin so 'ng
 Majlis ahlining ishi har sorig 'a tarqash edi.
 Men iliktin borib erdim, tutib ilgimni birov
 Meni uyg 'otti, ko 'z ochtim esa, ul mahvash edi.
 Bobur ar harza dedi, majlis eli, ayb etmang,
 Karam aylang, oni ma 'zur tutung, sarxush edi.*

Ushbu g'azal bo'lib o'tgan voqea manzarida lirik qahramon kechinmalarini nafis tasvirlashi bilan go'zaldir. Boburning yana bir g'azali do'stu yor diydoridan, munis va g'animat davradan tug'ilgan taassurot asosida yozilgan. G'azal yozishga ilhom bergan voqeaning manzili, mavsumi, sharoiti ilk baytdayoq san'atkorona izhor etilgan:

*Yoz fasli, yor vasli, do 'stlarning suhbatlari,
 She'r bahsi, ishq dardi, bodaning kayfiyati.*

An'anaviy g'azalnavislik qoidasidan farqli o'laroq, ushbu matlada pishiq, lisoniy tugal jumla tuzib, hikmatomuz bir fikr – g'oyani ilgari surish ko'zda tutilmagan. Unda faqat shoir xotirasiga o'rnanishgan huzurbaxsh bir manzara chizilgan, xolos. Lekin shu manzara g'azalning mavzusi, mundarijasi hamda g'oyaviy mazmunini belgilashga tatigulikdir. Matlanning san'atpardoqligi shundaki, bir-biriga mutanosib, har misrada uchmadan, oltita tushuncha yoxud holat uyg'un aks etgan. Ular

bayt doirasida ataylab, badiiy sir saqlash ma'nosida, tartibsiz joylashtirilgan. Bu usulni laf va nashri nomurattab deb ham ataydilar. Ziyрак g'azalxon bu san'atni sharhsiz ham sezadi. Jumboqning bor-yo'q murakkabligi shundaki, baytda uch narsa uch narsaga muvofiqligi aytilgan. Ularning o'zaro tanosibini matladan maqtachacha bo'lgan baytlar izohlaydi.

*Yoz faslida chog'ir ichmakning o'zga holi bor,
Kimga bu nash'a muyassar bo'lsa, bordur davlati.*

Matla bilan qiyoslab, ko'rish mumkinki, undagi birinchi mafhum va oltinchi mafhum ikkinchi baytda mutanosib. Yoz mavsumi bilan mayxo'rlik bazmi matla tarkibida o'zaro olisda joylashgan bo'lsa, keyingi baytda yonma-yon keltirilgan. Demak, bodaning kayfiyati bilan mashg'ul bo'lmoq yoz fasliga munosib ekan. Mantiqiy muvofiqlik shakliy mutanosiblikni ham tartibga solmoqda. Bunday so'z san'atkorligidan chiqadigan hissa-hikmat oraliq baytlarning ikkinchi misralarida mujassamlashgan. Kimda-kim chog'ir ichmaklikning nash'asini yoz faslida sursa, u davlatmand, "Sog'lig'ing - boyliging" degan naqldan kelib chiqadigan bo'lsak, sog'-salomat bo'lar ekan.

*Ishq dardini chekib, har kimki topsa vasli yor,
Ul zamon bo'lg'ay unut yuz yilg'i hijron shiddati.*

Boshlanma baytda "yor visoli" bilan "ishq dardi" eng yaqin, ketma-ket joylashtirilgandir. Uchinchi baytda esa ushbu timsollar misraning avvali va oxiridan o'rin olgan. Baytlarning shakliy-mantiqiy qiyosi, avvalo, ishq dardi bilan "vasli yor" timsollari mutanosib ekanligini ko'rsatadi. Qolaversa, timsollar masofasining torayib, kengayishi shunchaki shaklbozlik emas. Timsollarning yangi tartibi lisoniy, ruhiy, mantiqiy asoslarga tayangan. Jumlani boshqacha tuzish kutilgan badiiy hosilani bermaydi. Aytaylik, timsollar ters joylashtirilsin: "**Toparga vasli yor har kimki cheksa ishq dardini**". Yoxud timsollar yonma-yon

o'rin olsin: *"Chekib har kimki ishq dardini vasli yor topsa"*. Har ikki holatda ham lisoniy, ruhiy, mantiqiy asoslarga putur etadi. Jumlaning boburona tuzilishi qonuniy. Chunki sabab va oqibat qonuniyati timsollarning oldinma-ketin kelishini taqozo etadi. Ishq dardini chekish bilan yor vasliga muyassar bo'lish mobaynida bepoyon hijron vodiysi yastanib yotibdiki, bu ruhiy masofa timsollar misraning ikki qanotida qoyim-maqom turishini muqarrar etgan. Demak, shaklan *"ishq dardi"*ning muvofiq'i *"vasli yor"* bo'lsa, ma'nau, ishq dardining malhami yor vasli ekan. Alqissa, baytdan chiqadigan hikmat shuki, ishq dardini chekish har qancha uqubatli bo'lmasin, oxir-oqibatda oshiqqa yor diydori nasib etarkan, ayriliqning asriy azobi o'sha lahzadayoq unutiladi.

*Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r,
To bilingay har kishining tab'i birla holati.*

Yana timsollar tizimi e'tiborni tortadi. Bu gal timsollarning o'rin almashtirish jarayonida tardi aks – ters takror usuli qo'llangan. Ya'ni avval *"do'stlarning suhbat"* misra oxirida, *"she'r bahsi"* misra boshida turgan bo'lsa, endi ular teskari tartibda joylashgan. Demak, o'zaro muvofiq timsollarning uchinchi jufti ham mazmunga muvofiq qaror topgan. Do'stlarning suhbatida eng maroqli mashg'ulot – she'r bahsi. Bu shoh va shoir Boburning hayotiy tajribasidan kelib chiqqan umumlashma xulosa. Baytning ikkinchi misrasida she'r bahsi jarayonlarida Bobur insonshunos sifatida hosil qilgan yana bir xulosa mujassam. She'r bahsi, mushoirayu bahri bayt mashqlari shunisi bilan go'zalki, har bir davra ahlining ruhiy holati, kayfiyati, dunyoqarashi, didi, saviyasi, tab'i nazmi, hofizasi yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, matlada qo'yilgan uch narsaning uch narsaga muvofiqligi keyingi uch baytda to'lig'icha badiiy sharhlendi. Bu sharhlar nimaga xizmat qiladi? Matla mohiyatini maydalab tushuntirishgami? Yo'q, badiiy misraning vazifasi bu emas.

Oraliq baytlar kattaroq hayotiy-adabiy umumlashma izhori va iqroriga zamin hozirlaydi. Maqta – tugallanma bayt ana shunday uzil-kesil, tugal xulosa yanglig‘ maydonga keladi.

*Gar bu uch ishni muvofiq topsang ul uch vaqt ila,
Mundin ortiq bo‘lmag‘ay, Bobur, jahonning ishrati.*

Darvoqe, bu uch ishni uch vaqtga muvofiq keltirish chog‘ir ichmaklik bilan yoz faslida lazzatlanish, ishq dardiga yor vaslidan shifo topish, do‘stlarning davrasida she‘r bahsidan bahramand bo‘lish har kimga ham muyassar bo‘lmaydigan saodat. Ammo sudmandu saodatmand biror zot u uch narsani bu uch narsaga muvofiq topolsa, jahonning ishratiga erishgan bo‘lar ekan.

Endi oraliq baytlarni bir lahza nazardan soqit qilib, matla bilan maqta munosabatlariga e‘tibor bering. Shu holatda ham baytlar orasida chambarchas mantiqiy jipslik, muammo va uning yechimi, tugal va yaxlit badiiy mazmun mujassam. Ammo bu holatda qo‘shbayt faqat umumlashma badiiy fikrdangina iborat bo‘lib qolardi, g‘azalning emas, balki to‘rtlik, ruboiy yoki qit‘aning masallig‘ini tashkil etardi. Demak, g‘azal badiiyati (poetikasi), janr qonuniyati matlada adabiy muammo izhori, oraliq baytlarda uning badiiy tahlili, maqtada chiroyli yakun, umumlashma xulosa o‘rin olishini taqozo etarkan. Voqeaband g‘azalning ahamiyati shundaki, shoir hayotiy hodisalardan olgan taassurotlari, shaxsiy kechinmalarini badiiy ifodalar bilan yo‘g‘irib, mag‘zi to‘q xulosalar izhori orqali umuminsoniy qadriyatga aylantirgan.

Mantiqiy izchillik, timsollar tizimining pishiqligi, fikriy tugallik Boburning voqeaband bo‘lmagan boshqa turdagi g‘azallari badiiy go‘zalligiga ham xos xususiyat. Bobur g‘azallari puxta ishlangan zanjirga, mustahkam va munaqqash qurilgan me‘moriy obidalar imoratiga o‘xshaydi. Bu obidalarni maxsus mutolaa chog‘idagina ziyorat etmaysiz. Ya‘ni ularni ko‘rgandagina eslamaysiz, balki tabiat manzaralari, hayotning

quvonch va tashvishlari Bobur g'azallarini tez-tez yodlab turishga undaydi:

*Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzing hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrayi zardim...*

Yoniq dard bilan kuymanayotgan xazon yaproqlari tiyra ko'nglingizga shuur shu'lasini soladi. Ko'ngil ka'basi yorishadi. Xazon fasli bilan Bobur g'azalining mahzun kayfiyati ruhingizda ajib uyg'unlik uyg'otadi. Ishq qismatidagi chigallik chehralarga nomuvofiqlik nurini solgan: mahbub yuzi hayot gupurib turgan qizil qondek lolarang – habib chehrasi o'lim soya solgani singari za'faron. Lirik qahramon shu ishq bilan o'rtanadi. Shoir xazon yaprog'ining mahzun taqdirida o'z qismati ifodasini ko'radi.

Bobur she'rda so'z qo'llashga katta mas'uliyat bilan yondashadi. Har bir so'zga chuqur ma'no yuklaydi. Ushbu baytdagi birgina «*xazon yaprog'i yanglig'*» tashbehining zaminida qancha teranlik mujassam. Yaproq bahordan olisda – kuzda, uni qo'msab, sog'inib sarg'ayadi. Uning ildizi daraxtda. Daraxtdan uzildimi, tamom. Qovjiraydi. Uning yaproqligi unutiladi. Bu bizga inson taqdirini qanchalar eslatadigan holat. G'azaldagi “*lolarux*” – yor va unga murojaat ko'p ma'noda. Shulardan birini vatan va unga nido deb tushunamiz. G'azalni biz shoirning ona Vatani – Movarounnahr bilan bog'liq armonlari, sog'inchlari ifodasi sifatida tushunishga harakat qilamiz.

Vatan tuyg'usi, unga muhabbat inson ko'ngliga ravshanlik berib turuvchi noyob mo'jizadir. Undan ayro tushgan inson taqdiri xazon yaprog'i qismati yanglig' fojidadir. Boburning mahorati shundaki, shu birgina o'xshatish vositasida butun boshli bir taqdir tadrijini, kechmishini ifodalashga erishgan.

*Sen, ey gul, qo'ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayog'ingga tushib bargi xazondek buncha yolbordim.*

Oshiqning bargi xazondek yolborishi kuzning salqin yellari yeldirayotgan qovjiroq yaproqlarga naqadar monand. Oshiq mana shu yaproqlardek jonsarak yelib-yugursa ham, ma'shuqa sarkashligini qo'ymaydi. Voqean, shoir nima uchun uning sarkashligini sarvga qiyoslaydi, nega mahbuba sarvdek sarkashlik qiladi? Negaki, Tangri taolo azal-azaldan sarvni ozod yaratmish. U – mevasiz daraxt. U boshqa hech bir o'simlik bilan chatishmaydi, juft bo'lmaydi, qovushmaydi, yakka-yolg'iz, mag'rur va sarkash umr o'tkazadi.

Mazkur g'azalni sof dunyoviy ruhda talqin etish dushvor. Undagi badiiy manzara va timsollar chuqur ramziy mohiyatga ega. Lekin *"Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobardur, Bu olamda o'zumni chun yamon, yaxshidin o'tkardim"* satrlari Boburning og'ir hayotiy kechmishi asoratidan darak beradi. Bobur she'riyatini shoir ruhiyatining vujudi deb oladigan bo'lsak, yamonu yaxshidan ko'rgan jabrlari, chekkan azob-uqubatlari haqidagi baytlar jarohatdek qontalash bo'lib turadi:

*Har yong'aki azm etsam, yonimda borur mehnat,
Har sorikim yuzlansam, o'trung'a kelur qayg'u.
Yuz javru sitam ko'rgan, ming mehnatu g'am ko'rgan,
Osoyishi kam ko'rgan mendek yana bir bormu?!*

Haqiqatan, ezgulik izlaganidan yovuzlik ko'rgan, xayrixohlik kutganidan badxohlik qaytgan ko'ngil muayyan darajada vaqtincha badgumonlikka berilishi, yaxshidan ham, yomondan ham umidsizlanib qolishi tabiiy. Lekin yomonlik qilgan kishiga ham yaxshilik bilan javob qaytarish, yaxshilik qilmagan taqdirda, loaqal, yomonlik ham qilmaslik milliy islomiy mafkuramizning umuminsoniy, umriboqiy hikmatlaridandir. Musulmonlarning eng yaxshisi elga hamisha yaxshilik qiluvchilar ekanligi Qur'oni karim va hadisi shariflarda xo'b aytilgan. Bobur ham komil inson orzusida shu fazilatni ulug'laydi va yaxshilikni katta umidvorlik bilan targ'ib etadi.

*Bori elga yaxshilik qilg'ilki, mundin yaxshi yo 'q
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshiliq.*

G'azalning ibtidosi bo'lganidek, intihosi ham muqarrar. Mazmun va shakl butunligi, g'azal imoratining Bobur ko'zda tutgan badiiy qurilmasi tugallanma baytni ham taqozo etadi.

*Yaxshiliq ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko'rubdur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshiliq.*

Yaxshilikning bezavol va umriboqiy xislat ekanligi haqidagi saboqdan so'ng bu baytni shunday tushunish mumkinki, "ey ko'ngil, sen yaxshi bo'l va hamisha yaxshilik qil, ammo bu yaxshiligingga javob tama etma, bunga Tangrining o'z mukofot-va'dasi bor, hargiz Bobur kabi ahli jahondan yaxshilik qidirib sarson-sargardon bo'lma. Zero, dunyo va dunyo ahlidan kim yaxshilik ko'ribdiki, sen ko'rsang". Matladagi birinchi misraning maqtaning ikkinchi misrasida aynan takrorlangani mumtoz badiiyat ilmidagi radd ul-matla (matlaning qaytarilishi) san'ati bo'lib, bu usul g'azalning shakliy-mantiqiy butunligini ta'minlovchi muhim omildir. Bobur asarni qanday kayfiyat va so'zlar bilan boshlagan bo'lsa, oxirigacha shu ruhiy muvozanatda saqladi. Muxlisni g'azal mulkiga qaysi makondan olib parvoz etgan bo'lsa, shu manzilga ohista qo'ndirdi. Bobur g'azaliyotining maftunkor, ko'ngilni shavqqa to'ldiruvchi, ruhni ko'taruvchi, aqlga quvvat beruvchi sehri mana shularda.

Bobur she'riyati – mahzunshe'riyat. Unda armonning suratini ko'rish mumkin:

*Mening ko'nglumki gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i neimkondur...*

Yoki:

*G'unchadek ko'nglum mening gulzor mayli qilmag'ay,
G'am bila butgan ko'ngul gulgash tila ochilmag'ay...*

G'uncha –ayriliqdagi oshiq kayfiyatini, ruhiyatini ifodalovchi timsol. Uning gul bo'lib ochilishi shodlik barq urib turgan yuzga monanddir. Bobur lirik qahramoni ko'ngli esa g'unchadek yumilgan. Nega? Chunki, unga yorug'lik baxsh etuvchi Vatan ismli quyoshdan mosuvo. Shoir faqat so'zlar bilan emas, balki timsollar bilan fikrlaydi. Bu esa tuyg'ular manzarasini ranginroq ifodalash imkonini yaratadi. «*G'uncha*» so'zi zamiriga singdirilgan dard tilsimlarini anglashga ko'mak beradi.

Boburning quyidagi g'azali 5 baytdan iboratkichik hajmli asar. Ammo, unda shoirning mahorati, uslubi yaqqol ko'ringan. G'azal oshiqona yo'nalishda. Unda oshiq va ma'shuqa timsollari ishtirok etadi. Shoir dastlab tabiatdagi noyob manzaralar muqoyasasida mahbuba tashqi qiyofasini tasvirlaydi. Keyingi baytlarda uning fe'l-atvoriga e'tiborni qaratadi. Nihoyat, so'nggi baytlarda ma'shuqa go'zalligi va tabiatitufayli yuzaga kelgan oshiqning ruhiy holati o'z ifodasini topadi:

*Xating aro uzoring sabza ichida lola,
Ul chashmi purxumoring loladag'i g'azola.
Barcha parilar, ey jon, girdingda zoru hayron,
Go'yo erur namoyon oy tegrasinda hola.
Mehru vafoni ag'yor ko'p ko'rdi sendin, ey yor,
Javru jafoni bisyor qilding manga havola.
Hajringda, ey parirol, ko'zumdin uchti uyqu,
Har kecha tongg'a degru ishimdur ohu nola,
Yuz saffhasinda xatlar yoshdinki har taraf bor,
Ishqingda Bobur aylar bu nav' yuz risola.*

Shoir dastlabki baytda ma'shuqaning yuz ila ko'ziga e'tiborni tortadi. Ularni tasvirlar ekan, tabiatdan go'zal manzarani topadi va uni musavvir mo'yqalamidan toza chiqqan suratdek tasavvurimizda namoyon eta oladi. Nafis maysalar uzra ochilgan lola – mahbubaning e'tiborni tortuvchi mayin tukli yuzi. Lolazor ichra turgan ohu esa uning xumor ko'zlari. Yuzni lolaga, ko'zni ohuga o'xshatish yangilik emas. Ammo, Bobur shu an'anaviylikni

birlashtirib, yangi manzara yarata oladi. Uning mahorati ham shunda. Lolazor va undagi ohu qiyofasi o'quvchiga manzaradan ko'ra ko'proq so'zlaydi. Uni tasavvur va mushohada etishga undaydi. Ammo, shoir bu tasvir bilan qanoatlanmaydi. Ma'lumki, mahbuba yuzini oyga qiyoslash mumtoz adabiyotda an'ana. Bobur bu tashbehni ham kengaytiradi. Oy va uning atrofidagi halqani mahbuba go'zalligidan hayratda, uning jamolini tomosha qilayotgan parilar zanjiriga o'xshatadi. Bu ham yuqoridagi kabi tasvirdagi mubolag'ani kuchaytiradi. Uni yanada jonlantiradi.

Navbatdagi baytda mahbuba qiyofasiga uning fe'l-atvori zidlantiriladi. Bir kam dunyo ekanligi uning qilmishida o'z ifodasini topadi. Chunki u ag'yorga qancha mehru vafo ko'rsatsa, oshiqqa shuncha javru jafu havola etadi. Uning tabiatidagi ziddiyat, o'jarlikni fosh etishga shoir tazod – qarshilantirish san'atidan foydalanadi:

*Mehru vafoni ag'yor ko'p ko'rdi sendin, ey yor,
Javru jafoni bisyor qilding manga havola.*

Bobur she'riyatida tazod san'ati faol qo'llanilgan. Bu san'at lirik qahramonning ziddiyatli kechinmalarini ifodalash uchun qo'l keladi. Uning yuragidagi hijron, g'urbat, sog'inch va armon ranglarini tasvirlashga xizmat qiladi. Zid tuyg'ularning parallel qo'llanishi ruhiy tahlilni chuqurlashtiradi.

Nihoyat, so'nggi ikki baytda hijron azobida qolgan, yor yodiishtiyoqida ko'zidan uyqu qochib, tonggacha to'lg'anib chiqayotgan oshiqning ruhiy holatlari o'z ifodasini topadi. Ushbu g'azalda Boburning ruhiy manzaralarni chuqur talqin etuvchi shoir sifatidagi mahoratini kuzatamiz. U psixologik tahlilning teranligiga badiiy san'atlardan unumli va o'rinli foydalanish orqali erishgan.

So'nggi baytda shoir tajnis, ihom, kitobat kabi bir necha san'atlarni qo'llagan:

*Yuz safhasinda xatlar yoshdinki har taraf bor,
Ishqingda Bobur aylar bu nav' yuz risola.*

Bayt boshida va oxirida ishlatilgan «yuz saffhasinda» «yuz risola» yaratishda ham bir hikmat ko'ramiz. Shoir «yuz» so'zi orqali tajnis san'atini qo'llagan. «Xat» so'zi vositasida ikki – yozuv va xat (mayin tuklar) ma'nolarini nazarda tutib ihom san'atini yaratadi. Yuz so'zining arab yozuvidagi shaklini (يوز) e'tiborga olib, undagi nuqtalarni yosh tomchilariga qiyoslab, kitobat san'atini ham qo'llaydi. Ko'rinadiki, Bobur so'zlarni qo'llashda bor mahoratini namoyon eta oladi. Har bir so'zning turli ma'no tovlanishlarini nazarda tutib ishlatadi.

Bobur oshiqona mavzudagi she'rlarida faqat ishqiy kechinmalar – iztiroblar, vasl ayyomidan shodumonliklarni kuylash bilangina cheklanmaydi. Ularning zamiriga hayotiy tajribalaridan anglagan, murakkab qismat zarbalaridan his qilgan falsafalarni, xulosalarni ham singdiradi:

*Ey ko'ngul, yuzin ko'rib zulfi parishonin sog'in,
Shomi hijrondin tavahhum ayla vasl ayyomida .*

Hayot ziddiyatlarga to'la. O'z taqdirida buning guvohi bo'lgan Bobur yuqoridagi baytda qarama-qarshiliklarga yo'g'irilgan inson umri sahifalarini tazod san'ati vositasida yoritishga harakat qiladi. Shoir ko'ngilga murojaat etib, diydorga erishganda, yuzni to'suvchi zulfni, visol ayyomida esa hijron tunini unutmaslikni uqtiradi. Bundan shoirning maqsadi, birinchidan, bu ikki – shodmonlik va qayg'u holati har daqiqada o'rin almashishi mumkinligini eslatish bo'lsa, ikkinchidan, masrur damlar g'animatligini, uni qadrlashni anglashga da'vat, uchinchidan esa, har qanday vaziyatda ham insonni o'z muvozanatini saqlashga chorlovdir. Bu kabi chuqur hayotiy mulohazalar shoir she'riyatining ijtimoiy mohiyatini oshiradi.

«Boburnoma» tarixiy asar bo'lgani sababli, unda Bobur siymosi tarixiy shaxs sifatida namoyon bo'ladi. U ishtirok etgan voqealar ham, fikrlar ko'lami ham, asosan, tarixiylik nuqtayi nazarida turadi. Shundan kelib chiqib, adabiyotshunoslar Bobur

she'riyatiga baho berganda ham, asosan, shoir hasbi holi bilan bog'lash yo'lidan borishgan. Aslida esa, Bobur she'rlarini kuzatar ekanmiz, lirik qahramon tabiati biz bilgandan ko'ra murakkabroq ekanligini ko'ramiz. Shoirning falsafiy dunyoqarashi, olam va odam mohiyatini anglash miqyosi, hodisa va mohiyatning aloqadorlik darajasiga munosabati kabi chuqur masalalar she'riyatida o'z ifodasini topgan. Boburning botiniy olami, rihiy dunyosi lirik qahramon tabiatida ko'proq oydinlashgan.

Ta'kidlaganimizdek, Bobur she'riyatida ishq yetakchi mavzu. Biz uni ko'proq dunyoviy yo'nalishda talqin etamiz. Ammo, timsollar olamini, ularning mohiyatini sinchiklab o'rgansak, Bobur she'rlari falsafiylikdan, orifona hikmatlardan yiroq emasligini anglaymiz. She'riyatida shunday ishoralar, ramzlar borki, uni chuqurroq tahlil etishmaqsadga muvofiqdir:

*Olam ahli birla odamdin manga sensen g'araz,
Zoti poking bo'lmasa, olamda odam bo'lmasun .*

Olti baytli ushbu g'azalda shoir ilohiy ishq kechinmalarini tasvirlashni nazarda tutgan. Ma'lumki, olam va odamning mavjudligi, bir-biriga munosabati ilohiy tajalli bilan bog'liq.

Ularining mohiyatini anglash komillashish, ilohiylashish bilan barobar. Shu sababli lirik qahramonning asosiy maqsadi ham ana shu – asl mohiyat. U mohiyatsiz hodisada mantiq ko'rmaydi.

Yangi oy yor yuzi birla ko'rub el shodu bayramlar,

Manga yuzu qoshindin ayru bayram oyida g'amlar

matlasi bilan boshlanuvchi g'azalni ham shoir hasbi holi bilan bog'liq zohiriy va mohiyatu hodisa munosabatlariga aloqador botiniy mazmunda anglash lozim. Adabiyotshunoslikda uning yor va diyordan ayro oshiq kechinmalari sifatidagi talqini ma'lum. Ammo, g'azalni mutolaa etib, uning zamirida ramzlar vositasida ilohiy oshqlikka ham ishoralar borligini ko'ramiz:

*Menu g'am kunjiyu ohu fig'onu ashki xunolud,
Ne xushdur go'shai xoliy, mayi sofiyu hamdamlar .*

G'am, oh, ashk, kimsasiz go'sha, sof may bilan hamdamlik oshiqqa mushohada imkonini yaratadi. «Mushohada esa o'z navbatida g'ayb pardalarining ochilib, ilohiy sirlarning kashf etilishiga yo'l ochadi».

Shunday ruhiy holat tasviridan so'ng esa shoir «yuz navro'zu bayramlardan» a'lo «yuzi navro'ziyu vasl iydi» haqida shavq bilan so'zlaydi:

*Yuzi navro'ziyu vasli yidin, Bobur, g'animat tut
Ki, mundin yaxshi bo'lmas, bo'lsa yuz navro'zu bayramlar.*

Imon – e'tiqod ko'ngil ishi. U ruhiy ehtiyoj mahsuli. E'tiqodni ko'rsatmalar vositasida singdirib bo'lmaydi. Buni yaxshi tushungan shoir zohid ko'rsatmalaridan og'rinadi. Shaxs erkini qadrlashni talab qiladi:

*Agar muxlismen, ar mufsid vagar oshiqmen, ar obid,
Ne ishing bor sening, zohid, meningki ixtiyorim bor .*

Shoir lirik qahramoni e'tiqodni, toat-ibodatni yuzaki tushunmaydi. Botiniy a'mol deb biladi.

*Ibodot vaqti bo'lsa har necha mehrob o'trumda,
Qoshin naqshin tasavvur qilmag'uncha erga bosh cholmon .*

Lirik qahramon ishqni taqvo bilan qiyoslaydi. Haqiqiy ishqqa giriftor bo'lgan oshiq o'zini, borlig'ini unutadi. Fikri yodini mahbuba xayoli chulg'aydi. U jazba holatiga tushadi. Shuning uchun ham oshiq nazdida, taqvo ishq bilan muqoyasalanganda, majoziy, malakaviy vosita bo'lib ko'rinadi:

*Ishq borida salohu tavbau taqvo
Barchasi tahqiq bil majoz ko'rundi.*

Tasavvuf ta'limoti bo'yicha, vujud solikni asl muddaodan chalg'itadi. Shu sababli ham, avvalo, u shu ashaddiy raqibni, ulkan to'siqni yengishga da'vat etiladi:

*Tan hijobin ra'f qil gar yor vaslin istasang,
Ey ko'ngul, bilkim aroda hoyil ushbu pardadur.*

Tariqat maqomlarining eng yuqori bosqichi fanodir. Bu mohiyatan o'zlikdan kechib, o'zi bilan tirilishdir. Ya'ni, bu bosqichda solik vujudiy intilishlardan forig' bo'ladi. Faqat jamolga ehtiyojgina qoladi. Butun nafsoniy g'ovlarni engib yagona – ilohiy birlikka erishadi. Boburning yuqoridagi baytida ana shu mohiyatga e'tibor qaratilyapti.

Bobur she'rlariga xos mazmuniy teranlik boisi uning so'zlarni, badiiy tasvir vositalarini va timsollarni mahorat bilan qo'llashidadir.

Tavsifiy yo'nalishdagi g'azallarida Bobur mahbuba qiyofasidagi go'zal va jozib holatlarni ifodalashda tabiatdan juda mutanosib ko'rinishlarni topa oladi:

*Ochildi zulfiyu xaylar namudor o'ldi yuzinda,
Gul uzra chun bo'lur paydo kecha ochilsa shabnamlar.*

Nazarimizda, subhidamda ustida shudringlar olmosdek jilolanayotgan chaman gullar tabiatdagi eng go'zal manzaradir. Bobur yuqoridagi baytda mahbubaning yuzida yoyib taralgan sochlarini yig'ish holatini tabiatning xuddi ana shu maftunkor lahzalariga qiyoslaydi. Tim qora sochlarning ochilib, ter bosgan yuzlarning ko'rinishi qop-qora tun tarqab tongda shudring tushgan gulga qiyoslanyapti. Bu bir qaraganda, zohiran ko'zga tashlanadigan o'xshatish. Ammo, shu o'rinda Boburning so'z tanlash va qo'llash mahoratini namoyon etuvchi yana bir xususiyatni sezish qiyin emas. Shoir bu noyob tashbehni qo'llar ekan, unda tilga olinayotgan har bir timsolning o'z muqobilini ham tashbehlantirib qo'llaydi. Birinchi misrada *zulf, xay (ter), yuz*

timsollariga, ikkinchi misradagi *kecha,shabnam* va *gul* timsollari parallel qo'yiladi. Mumtoz adabiyotda laff va nashr deb ataluvchi bu san'at shoirning tasviriy maqsadini mukammal yuzaga chiqarish imkonini beradi.

Shoirning ayrim g'azallari boshdan oxirigacha ma'lum bir badiiy san'at bilan muzayyan bitilganini kuzatamiz. Jumladan, quyidagi g'azal laff va nashr san'ati bilan yaratilgan. Bu san'at Bobur yuragidagi armonni aniqroq va ta'sirliroq sharhlashga xizmat qilgan:

*Ko'ngulni zoru meni xoru tanni tor etgan,
Biri jafou biri g'urbatu biri hijron.
Tanu ko'ngul bila ko'z vaslu nozu husni uchun
Biri xarobu biri volau biri hayron.
Tamomi umrida Boburg'a uch so'z aytibdur,
Biri so'kunchu biri qattiqu biri yolg'on.*

Bobur she'rilarida ihom, tajnis kabi murakkab san'atlardan ham mahorat bilan foydalangan.

*Do'stlar,ko'nglumdagin qabrim toshig'a yozg'asiz
Toki birdek bo'lgay ul oy ishqida ichim, toshim.*

Ushbu baytda shoir *"tosh"*so'zi orqali ham tajnis, ham ihom san'atini qo'llagan. Ikkinchi misradagi *"tosh"*so'zi tosh va tashqari ma'nolarini ifodalagan. Bu san'atlar shoirga qisqa jumlalarda kengroq mazmunni ifodalash imkonini bergan. Bunday misollarni shoir devonidan ko'plab topish mumkin.

Bobur she'riyati ulug' daryo. Biz aytgan fikrlar undan bir tomchi. Uni o'rgangan sari naqadar teran she'riyat ekanligini anglab etish mumkin, xolos.

"Volidiya" asari. Xoja Ubaydulloh Ahror Naqshbandiya tariqati piri komili, oshiq va orif zot. U musulmonlar hayotida katta rol o'ynagan. Hayotining mohiyati, insoniyat taqdiridagi xizmatlarini uning qabr toshiga yozilgan lavhidagi quyidagi

so'zlar oydinlashtiradi, deb o'ylaymiz: «...*Oллоh taolo menga boshqa vazifani yukladi. Mening zimmamga musulmonlarni ozod qilish vazifasi yuklandi*».

Ma'lumki, temurzodalar Xoja Ahrori Valini o'zlariga pir deb bilishgan. Davlat boshqaruvida ko'p masalalarda u bilan maslahatlashishgan. Xojaning sa'y-harakati tufayli ancha urushlar yarashga aylangan. Ziddiyatlar sulh bilan bartaraf etilgan. Bobur «Boburnoma»da bir necha marta Xoja Ahrorning o'z faoliyatiga ta'siri haqida, temurzodalarning unga munosabati borasida ma'lumot beradi. Bobur otasi – Umarshayx Mirzoning ham Xoja Ahrorga ixlosmandligi, o'z navbatida u ham otasini farzand qatorida ko'rishi haqida ma'lumot beradi. Bir necha bor Boburning ham tushlariga kirib, unga ruhan madadkorlik qilganini eslaydi.

Ana shu ruhiy yaqinlik, Xoja Ubaydulloh ilmu kamoliga ehtirom uning «Volidiya» asarining Bobur tomonidan tarjima etilishiga sabab bo'lgan. "Volidiya" risolasini Xoja Ahror otasi Xoja Mahmudning iltimosiga ko'ra yozgan. Shuning uchun u "Volidiya" (otaga atalgan) deyiladi. Unda naqshbandiylik tariqati aqidalari, uning boshqa tariqatlardan farqlari, Muhammad s.a.v.ning mukammal axloq va sunnatlarining ibratli jihatlari yoritib beriladi. Asarning forsiydan turkiyga o'girilish tarixi "Boburnoma"da bayon etilgan: "*Seshanba kechasi safar oyining yigirma yettisida (1528-yil – N.J., I.A.) Hazrati Xoja Ubayduhlloning «Volidiya» risolasini nazm qilmoq xotirimg'a kechti ...*"⁶⁶.

Bobur, o'sha paytda xastaligiga qaramasdan, asarni tezkorlik va ilhom bilan tarjima qiladi. Uni besh kunda – seshanbada boshlab, shanba kuni yakunlagani haqida xabar beradi. Ilgarilari 30-40 kunga cho'ziladigan shunday xastaligidan ham payshanbaga borib, ya'ni uch kunda xalos bo'lganini aytadi: «... *Ushbu niyat bila ramali musaddasi maxbuni aruz va zarb, gohi maxbuni mahzuf vaznidakim, mavlono Abdurahmon Jomiyning «Subha»si ham bu vazndadur, risola nazmig'a shuru' qildim, ham*

⁶⁶Бобур, Бобурнома. Т., 1989,3 18-6.

o'shal kecha o'n uch bayt aytili. Iltizom yo'sunluq, kunda o'n bayttin kamrak aytilmas edi... Bir kun ellik ikki bayt aytili»⁶⁷.

Tarjima yozilgan vazn haqida Bobur «Muxtasar» asarida quyidagi fikrlarni bayon etadi: *«Bu vaznda masnaviy oz aytibdurlar. Xoja Xusravning «No'h sipehr»ining bir sipehri bu vazndadur. Mavlono Abdurahmon Jomiyning «Subha» si dag'i bu vazndadur, xeyli latif»⁶⁸.*

«Volidiya» tarjimasining 15ta qo'lyozma nusxasi ma'lum. Ularning 10tasi Turkiya kutubxonalarida, 1tasi Afg'oniston, Kobul tarix jamiyati muzeyida, qolgan 4tasi O'zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi. Pokistonlik olim Orif Navshoniy 2 qo'lyozma nusxa (O'zR FA ShI, Bursa Milliy kutubxonasi) asosida tanqidiy matn tuzgan (Tehron, 1994-yil). M.Hasaniy, D. Rajabova o'zbek tiliga nasriy tarjima qilgan (2004-yil). M.Kenjabek tarjima va sharhlar bilan nashr ettirgan. Tarjima 318 misra 159 baytdan iborat. U hamd va na'tdan tashqari 4 faslga bo'lingan. «Volidiya» asliyatda fasllarga bo'linmagan. Uni Bobur o'z maqsadini o'quvchiga aniqroq etkazish uchun fasllarga ajratgan. Bobur «Risola» nazmining sababini izohlar ekan, to'rtta asos keltiradi.

1-asos: Asardan o'zi anglagan hikmatlarni o'quvchilarga, toliblarga yetkazish maqsadi:

*Har so'z andaki, man anga yetsam,
Yetti ko'nglimga: ani nazm etsam.*

2-asos: Risolani tarjima qilish jarayonida, undagi ilm va ma'rifat shoir ko'nglini ham nurlantirishi. Shu nur vositasi bilan ilohiy ishq asroridan ogohlik ko'shkiga ko'tarilish maqsadi:

*Toki bo'lg'ay manga hushyorlig'i,
Uyqulik ko'nglima bedorlig'i.*

⁶⁷ O'sha asar, 318-6.

⁶⁸ Бобур. "Мухтасар". "ФАН", Т., 1971, 165-б.

3-asos: Ushbu nazmni o'qigan har bir talabgor ko'ngliga ham ilohiy fayz yetib, poklanib, ko'zgu kabi tiniqlik va yorug'lik kasb etish maqsadi:

*Yana bu nazm o'qusa har tolib,
Ko'ngluning rag'batini bo'lgay g'olib.
Rag'bat aylab, anga fayze etsa,
Tiyralik ko'nglidan aning ketsa.*

4-asos: «Volidiya»dagi chuqur va murakkab mazmunni Boburning sodda she'riy uslubi bilan o'quvchiga singdirishning osonligi.

Shundan so'ng Bobur o'quvchini bevosita «Risola» mazmuni bilan tanishtirishga kirishadi. U diniy – tasavvufiy yo'nalishdagi asardir. Bu yo'nalishning bosh g'oyasi kamolot hosil qilish – komillik yo'lidir. Komillikning asosi – ma'rifatdir. Ma'rifat hosil qilishning ham uch yo'li bor. So'z, fe'l va hol ma'rifati, Bobur tarjimada ana shu uch masalani tushunarli, sodda tilda izohlab, sharhlab beradi. Bobur tarjimasining muhimligi shundaki, unda u so'zma-so'z tarjima qilish yo'lidan bormaydi.

Asar faqat tarjima emas. Bobur nasriy yo'lda yozilgan manbani she'riy yo'lda erkin o'giradi. O'zidan yangi talqinlar, izohlar qo'shadi. Xoja Ahror aytgan irfoniy fikrlarni sharhlab, izohlab o'quvchiga mantiqiy mohiyatni tushuntirib beradi. Ilohiy ishq va uning asrori bilan o'quvchini chuqurroq tanishtirishga intiladi. Kirish va xulosa qismni yangidan yozib, asarga qo'shadi. Yetuk, badiiy nazm namunasi sifatida asarga yangi hayot bag'ishlaydi.

“Volidiya” ingliz, turk, urdu tillariga tarjima qilingan. Xorijda A.Ayyubiy, J.A. Bodrojlijeti, A.F. Bilkan, E.Mano, M. Abdusalom, M.Sobir va A.Z.Xon kabi sharqshunoslar asar tadqiqiga bag'ishlangan maqolalar e'lon ettirishgan.

«*Risolayi aruz*». Bobur «Boburnoma» asarida noyob salohiyatli adabiyotshunos olim sifatida tasavvur uyg'otadi. U ijodkorlarga baho berarkan, adabiyotshunoslikning ko'p

masalalariga e'tibor qaratadi. Bobur 1526-yil voqealari bayonida bir baytini keltirib, uni 504 vaznga solganini aytadi. Bu ish «Risola» yozilishiga turtki bo'lganini ta'kidlaydi: «Ushbu ayyomda bu baytimni:

Ko'zu qoshu so'zu tilinimu dey,

Qadu xaddu sochu belinimu dey, -

besh yuz to'rt vaznda taqti' qildim. Bu jihatdin risola tartib berildi»⁶⁹.

«Risolayi aruz»da ham Hindiston fathining so'nggi yili Sanbalga borayotganda 16 ruknli bir bayt aytganini eslaydi: «*Aruz itmomidin ikki – uch yil so'ng, Hindiston fathining so'ngg'i yili, Sanbal sarig'a borur fursatta bir mutatavval bayt o'n olti rukn bila aytilib edi*»⁷⁰.

«Boburnoma»dan keltirilgan yuqoridagi baytni Bobur zulhijja oyining ikkinchisida yozganini aytgan. Xuddi shu o'rinda shu oyning yigirma to'qqizinchisida Sanbal sayriga otlangani haqida gapiradi.

Asarning yozilish va tugallanish vaqti xususida filologiya fanlari doktori, professor Sayidbek Hasanovning quyidagi kuzatish va xulosasi diqqatga sazovordir: «*Yuqoridagi keltirilgan parsha Boburnomada 1525 – 1526-yillar voqealarida eslatilgan. Demak, Bobur Muxtasar nomli bu asarini 1521 – 1522 (928) yillarda yozib tugatgan deb taxmin qilish mumkin*»⁷¹. Biz ham ilmiy asoslangan shu xulosaga qo'shilamiz.

«Risolayi aruz»ning yagona qo'lyozmasi Parij milliy kutubxonasida 1308 raqami bilan saqlanadi. Ushbu qo'lyozma haqida dastlabki ma'lumot E. Bloshe⁷² katalogida uchraydi.

XX asr 30-yillaridan adabiyotshunoslik ilmida «Risolayi aruz» haqida mulohazalar bayon etila boshlagan. Turk olimi F. Ko'prulizoda, 1960-yillarda uyg'ur adabiyotshunosi M. Hamroyev, rus sharqshunoslari V. I. Aslanov, A. M. Shcherbak va

⁶⁹ Бобурнома. Т.1989, 303- боб.

⁷⁰ Мухтасар.Т., 1971,54- бет.

⁷¹ Мухтасар. Сўзбоши. Т., 1971, 6-бет.

⁷² Blochet E. Catalogue de la collection de manuscrits orientaux – arabes, persans et turcs, formée par M.CH. Schefer, Paris, 1900.

M. Shayx-zodalarning tadqiqotlarida asarning ilmdagi qimmatini e'tirof etila boshlandi. 1968-yil prof. Hamid Sulaymon Alisher Navoyining 525-yillik yubileyi munosabati bilan Angliya va Fransiya uyushtirgan ilmiy safari natijasida asar qo'lyozmasining mikrofilmini O'zbekistonga Adabiyot muzeyi fondiga olib keldi. 70-yillar boshlarida o'zbek olimlari «Risolayi aruz»ni maxsus tadqiq etishni boshladilar. 1971-yil Sayidbek Hasan asarning transliteratsiyasi va faksimilini chop ettirdi⁷³.

Risola XVI asrdayoq adabiyot ixlosmandlari va mutaxassislarida katta taassurot qoldirgan. 1556-yilda yozilgan Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» tazkirasida muallif unga «Risolayi aruz» *duru gavharlarga to'la dengizdir*⁷⁴, deya juda yuqori baho beradi.

“Boburnoma” asari qo'lyozmasi kotibi tomonidan ham “Risola” alohida e'tirof etiladi. Shoir ijodidagi muhim va qimmatli hodisa ekanligi ta'kidlanadi: *“Va ul podshohning aruz va qofiyag'a ham oid risolalari bor va ul jumladin “Mufassal” degankim, ushbu fan sharhi bo'lg'ay, ko'pdin-ko'p yaxshi tasnif qilibturlar”*. Asar Azfariy tomonidan fors tiliga tarjima qilingan.

Bobur “Risolayi aruz”da arab va fors aruzi nazariyasini aynan takrorlamaydi. Balki uni turkiy fonetika va grammatika qonuniyatlaridan kelib chiqib boyitadi va takomillashtiradi. Ilmiy bayon uslubida o'ziga xos tizimga asoslanadi. Boburgacha vaznlar 7tagacha doiraga solingan bo'lsa, “Aruz risolasi”da u yanada takomillashib, 9taga yetkaziladi. Hazaj bahrining mahbuz va ramal bahrining makfuf vaznlari o'rtasida o'xshashlik topib, mujtalibai muxtari'a nomli doira tuzib aruz ilmiga yangilik kiritadi.

Ma'lumki, mumtoz aruzshunoslikda nazariyani o'rganishni osonlashtirish maqsadida doiralardan foydalanilgan. Aruz doiralari ruknlar tarkibi jihatidan bir-biriga yaqin bahrlarni bir doirada birlashtirish, jamlash imkonini beradi. Yaqin bahrlar soniga qarab doira bo'laklarga bo'linadi. Keltirilgan misra bir

⁷³Бобур, Мухтасар. Т. Фан, 1971.

⁷⁴Хасанхожа Нисорий. Музакири ахбоб, Т., “Халқ мероси”-1993, 53- б.

necha vaznga solib ko'riladi (1-so'zdan o'qilsa, boshqa vazn, 2-yoki 3-so'zdan o'qilsa, boshqa vaznlar hosil bo'ladi). Biz yuqorida shunday usul bilan Bobur bir baytni, hatto, 504 vaznga solib o'qigani haqidagi fikrini ham keltirgan edik.

Mumtoz aruzshunoslikda turli olimlar vaznlarni turli miqdordagi doiralarga solishgan. Jumladan, Xalil ibn Ahmad 5 doira, Shams Qays Roziy 4ta, Nosiriddin Tusiy 5ta, Sayfi Buxoriy 5ta, Atoulloh Husayniy 5ta, Vohid Tabriziy 6ta, Alisher Navoyi 7ta, Bobur esa 9ta doiradan foydalanishgan.

“Risolayi aruz” asarining qo'lyozma nusxasi kotib Muhammad Samarqandiy tomonidan 1533-1534-yillarda ko'chirilgan.

Risola ikki bobdan iborat. Birinchi bob hijolar va ularning turlari, ruknlar, zihoflar, bahrlar va doiralarga bag'ishlangan. Ikkinchi bobda vazn va taqte' haqida ma'lumot beriladi. Bobur vaznlarga namunalarni turk va fors adabiyotidan keltiradi. Har bir misol muallifini ko'rsatgan. Muallifi ko'rsatilmagan she'rlar Bobur qalamiga mansubligi aytib o'tilgan.

Aruz ilmida 19ta bahr borligi ma'lum. Bobur risolasida esa ularni yanada mukammal tasniflab, 21 bahr, 537 vazn taqdim etiladi. Musta'mal (faol qo'llanuvchi) va muxtara' (yangi ixtiro qilingan) vaznlar haqida ma'lumot beriladi: *«Xotirg'a mundoq kechdikim, jami' buhurning musta'mal va muxtara' vaznlarining adadlarini bitilgay... Bilgilki, bu yigirma bir bahrda besh yuz o'ttiz etti vazn kelturuldi. Bu jumladin musta'mal vazn ikki yuz sakson to'qquz, muxtara' vazn ikki yuz qirq sekkiz...»*⁷⁵.

Bobur «Aruz risolasi»da turkiy aruz tadqiqiga bag'ishlangan Navoyining «Mezon ul-avzon», Sayfiy Buxoriyning «Aruz», Nosiriddin Tusiyning «Me'yorul-ash'or» asarlari bilan ko'p masalalarda munozaraga kirishadi. Aniq va qimmatli yechimlar, xulosalarni bayon etadi. Bu bilan turkiy aruz ilmining taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadi.

Bobur asari «Risolayi aruz» deb atalsa-da, unda adabiyotshunoslikning ko'p muammolari tilga olingan. Ularga

⁷⁵O'sha asar, 116-bet.

oydinlik kiritilgan. Jumladan, o'zbek mumtoz she'riyatidagi janrlar, badiiy tasvir vositalarini qo'llash bilan bog'liq masalalarga ham e'tibor qaratiladi. Ayniqsa, uning tuyuq janri vaznlari bilan bog'liq qismdagi mulohazalari muhimdir. Bobur u erda tuyuqning 7 turini ajratib ko'rsatadi. Shundan 4 turi o'sha davr she'riyatida uchraydi. Ularga misollarni Bobur va boshqa shoirlarning merosidan keltiradi. Yana 3 turiga misol keltirar ekan, Bobur o'zi ijod qilganini e'tirof etadi. Ular boshqa hech bir ijodkorda ko'rilmaganini ta'kidlaydi: «*Tuyuqda yana bir necha nav' xotirg'a yetibturkim, hech yerda ko'rilmaydur...*»⁷⁶.

Bundan tashqari, asarda o'lan, turkiy, tarxoniy kabi xalq qo'shiqlari va ularning vaznlari haqida noyob ma'lumotlar beriladi. Mumtoz adabiyotda juda kam qo'llaniladigan mutatavval she'rlar haqida alohida to'xtalib o'tadi.

Bobur «Risolayi aruz»da hazaj bahri haqida ma'lumot bera turib, Navoyining hazaji musammani maqsur (V - - - / V - - - / V - - - / V - -) vaznida yaratilgan bir musajja g'azalini keltiradi. Shu o'rinda musajja bilan bog'liq tanqidiy mulohazalarini bayon etadi. Bu bilan ijodkorlar e'tiborini poetikaga oid ma'lum muammoga qaratadi. Va o'z ijodidan bir namuna keltirib, poetikadagi kemtiklikni to'lg'azishga intiladi: «*bu baytning (Navoyi baytining – N. J., I. A.) misralarining hashvidag'i qofiyalari ruknning oxirida voqe bo'lmaydur, musajja g'azallarning matlaida saj kamroq rioyat qilibturlar. Agar rioyat qilinsa, yaxshiroq bo'lg'usidur, nechukkim:*

*Qaro zulfing firoqida parishon ro'zgorim bor,
Yuzungning ishtiyoqida ne sabru ne qarorim bor...*»⁷⁷.

Ko'rinadiki, «Risolayi aruz» o'zbek adabiy-tanqidiy qarashlar taraqqiyotini o'rganish uchun muhim manbadir. Unda bahr, vazn, janr, poetika bilan bog'liq ko'p masalalar tadqiq etilgan. «Risolayi aruz» o'ziga xos bayoz-majmua sifatida ham qadrlidir. Chunki

⁷⁶O'sha asar, 168-bet.

⁷⁷O'sha asar, 127-bet.

unda Bobur 70dan ortiq ijodkorlarning eng sara asarlaridan namunalar keltiradi. Eng mashhur masnaviylar yozilgan vaznlar sarhisob etiladi. Bu ma'lum darajada dostonchilik borasidagi tasavvurlarimizni ham boyitadi. Asardagi «Gul va Navro'z» dostonining Haydar Xorazmiy qalamiga mansubligi kabi ayrim dalillar adabiyotshunoslikdagi munozarali masalalarga oydinlik kiritadi. Ko'ringanidek, «Risolayi aruz» asarining ahamiyati beqiyos. Uni kelajakda yanada chuqurroq tadqiq etish o'zbek adabiyotshunoslik ilmi rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shiladi.

Boburiy xati. Bobur «Boburnoma»da «Boburiy xati» borasida bir necha o'rinda ma'lumot beradi. Husayn Boyqaro umarolaridan biri Qozi Ixtiyor haqida yozar ekan, 1507-1508-yillarda u bilan Murg'obda Mirzolar qarorgohida ko'rishganini, suhbat davomida «Boburiy xati» borasida so'z ketganini eslaydi. Fiqhda donishmand, risolalar yozgan Qozi Ixtiyor «Boburiy xati»ga qiziqib qoladi. Uning qoidalarini Bobur yordamida o'zlashtirib namunalar yozib ko'radi: «*Murg'obta Mirzolar bila muloqot qilganda, Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib meni ko'rdilar. «Boburiy xati»din so'z chiqdi, mufradotni tiladi, bitidim. O'shal majlisda mufradotni o'qub qavoidini bitib, nimalar bitidi*»⁷⁸.

Bobur 1504-yil voqealari bayonida «*Ushbu mahallarda Boburiy xatni ixtiro qildim*»⁷⁹, deya ma'lumot bergan. U o'z ona tili tovushlariga mos alifbo yaratishni maqsad qiladi. Niyatiga erishib, arab alifbosi asosida 29 harfdan iborat alifboni yaratadi. «Boburnoma»ni kuzatar ekanmiz, ayrim dalillar ushbu xat bilan Bobur umrining oxirigacha ham ayrim asarlar kitobat qilganini tasdiqlaydi.

U 1528-yilda Kobuldagi o'g'illariga maktub yo'llaganda, sovg'a-salomlar jo'natganda, «Boburiy xati» bilan ko'chirilgan o'z asarlarini ham yuborganini eslaydi: «*Hindolg'a ... Boburiy xatining mufradotini yuborildi. Yana Boburiy xati bila bitilgan*

⁷⁸O'sha asar, 161-bet.

⁷⁹O'sha asar, 132-bet

qit'alar yuborildi...Komrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va Boburiy xati bila bitilgan sarxatlar yuborildi»⁸⁰.

Ko'rinadiki, garchi keng tarqalmagan bo'lsada, «Boburiy xati» unutilib ketmagan. U asosda asarlar ko'chirilib turilgan. Arab xati bilan yonma-yon ishlatilib kelingan. Turli manbalarda uning «Xatti Boburiy» deb forsiy izofa bilan ishlatilganini ko'ramiz. Ammo, Boburning o'zi uni hamma o'rinda «Boburiy xati» deya ataydi. Bu xat turkiy grammatika qoidalarini nazarda tutib yaratilgan ekan, uni nomlashda ham muallif buni e'tiborda tutgan. Shuning uchun «Boburiy xati» atamasini qo'llash o'rinli deb hisoblaymiz.

Nizomiddin Huluviy «Tabaqoti Akbariy» asarida Boburning xat ixtiro qilgani, shu xat bilan ko'chirilgan qo'lyozmani Makkaga va boshqa yirik shaharlarga yuborgani haqida ma'lumot beradi⁸¹. Uning bir qo'lyozmasi "Al-Mus'hafin Boburiya" nomi bilan Mashhaddagi Imom Rizo yodgorlik majmuasi kitob fondida saqlanadi. Afg'on olimi Halim Yorqin xatga bag'ishlangan kitob chop ettirgan (Kobul, Oydin farhangi bunyodiy, 2005, 54 sahifa). Kitob kirish va Boburiy xatning o'rganilishi qismlaridan iborat. Unda "Boburiy xat" bilan arab alifbosining qiyosiy jadvali berilgan. Muhammad Tohir binni Abulqosimning «Ajoyib ul-tabaqot» asarida esa «Boburiy xat» bilan ko'chirilgan mufradot keltirilgan⁸². Bobur bir she'rida ham «Boburiy xati»ni eslab o'tgan:

*Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emasdur, xatti sig'noqiydurur»⁸³.*

«Boburnoma». Zahiriddin Muhammad Boburning eng yirik va mashhur asari «Boburnoma»dir. U o'zbek adabiyotidagi dastlabki nasriy-memuar, tarixiy-ilmiy asardir. Muallif barcha asarlarining yozilishi, tarixi haqida ma'lumot beradi. Ammo, «Boburnoma»ning qachon yozilgani haqida ma'lumot bermaydi. Asardagi ayrim chizgilar, dalillardan kelib chiqib, u taxminan

⁸⁰ O'sha asar, 328-bet.

⁸¹ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. "ФАН", Т., 1971, 122-bet.

⁸² O'sha asar, 122-bet.

⁸³ O'sha asar, 127-bet. (Xatti sig'noqiy – ingichka, , nozik yoziladigan xat).

1518-1519-yillardan maxsus asar sifatida yozila boshlangan degan xulosaga kelamiz. Ammo, uning qoralamalari, kundaliklar sifatidagi nusxasi mavridi bilan yozib borilgan.

Bobur o'z asariga «Boburnoma» deb nom bermagan. Uni «Vaqoe'» (Voqealar) deb atagan. Bir ruboiysida ham buni e'tirof etib, asarining qimmatini ta'kidlab o'tgan:

*Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum,
Har kim bu «Vaqoe'» ni o'qur, bilgaykim,
Ne ranju ne mehnatu ne g'amlar ko'rdum⁸⁴.*

Bu ruboiyda Bobur «Boburnoma» o'z hayot yo'lini yorituvchi, zamon va ahli zamon – insoniyat borasidagi fikr-o'ylarini ifodalovchi ko'zgu ekanligini ta'kidlaydi. Turli adabiyotlarda u «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya», «Boburnoma» kabi nomlar bilan ataladi.

Takror ta'kidlaymizki, Bobur ushbu asarini asosan «Vaqoe'» deb tilga olgan. Faqat ikki o'rindagina «Tarix» deb atagan. Qizi Gulbadanbegim «Humoyunnoma» asarida ham uni «Vaqoe'», «Voqeanoma» deb eslaydi. Ammo, «Boburnoma» nashrlari bunday nomlanmagan. Faqat XX asrning 40-yillarida Turkiyada chop etilgan nusxa «Vaqoe'» nomi bilan atalgan⁸⁵. 2002-yil Toshkentda chop etilgan eng so'nggi nashr ham «Boburnoma» nomi bilan chiqdi⁸⁶.

Nazarimizda, bu xatoni tuzatish, asarni o'z nomi bilan yuritish fursati allaqachon etgan. Asarni muallifning o'zi nomlaganidek «Vaqoe'» deb atash va nashr ettirish o'rinlidir.

«Boburnoma» 1494-yil, otasining Axi qo'rg'onida jordan qulab vafot etishi va Boburning 12 yoshida Farg'ona viloyatida podshoh bo'lgani voqeasi tasviri bilan boshlanadi. Hijriy 936 (milodiy 1529) yil voqealari tasviri bilan yakunlanadi. Ammo, ushbu yillar oralig'idagi voqealar to'liq emas.

⁸⁴ Бобур. Асарлар. 3 жилдлик, 1-жилд. Т.: 1965, 168-бет.

⁸⁵ Gazi Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi. I-II cild.-Ankara: 1944-1946/

⁸⁶ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома.- Т.: Шарқ НМК, 2002.

Yillar oralig'ida uzilishlar ko'zga tashlanadi. Shundan kelib chiqib asarni 3 qismga bo'lish mumkin:

1494-1509-yil voqealari bayoni;

1519-1520-yil voqealari bayoni;

1525-1529-yil voqealari bayoni;

“Boburnoma”ni fransuz tiliga tarjima qilgan Pave de Kurteyl, bunday uzilishlar asl nusxada ham, forsha, inglizcha tarjimada ham mavjudligini ta'kidlaydi. Bu esa ilmda ayrim muhim hisoblanmagan yillar va voqealarni Bobur asliyatda umumlashtirib ketgan, ularga alohida, maxsus to'xtalishni lozim topmagan, degan fikrning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

O'rganilishi. «Boburnoma»ning 20 dan ortiq qo'lyozma nusxalari bor. Ular dunyoning turli kutubxonalarida saqlanadi. Asarni 1857-yilda Qozonda N.I. Ilminskiy, 1905-yilda Londonda A.S. Beverij nashr ettirdilar. O'zbekistonda dastlab professor Fitrat 1928-yilda asardan parchalar e'lon qildi. «Boburnoma» 1948-1949-yillarda 2 jildda nashr etildi. 1960, 1965, 1989-yillarda tuzatilgan nashri amalga oshirildi. 1993-yil V.Tekston, 1995-yil yapon olimi E. Mano tomonidan 4 jildda “Boburnoma”ning tanqidiy matnini nashr etdi. 2002-yil S.Hasanov tomonidan to'ldirilgan, mukammallashtirilgan nusxa chop qilindi. 2007, 2008-yillarda olima Sh.Yorqin Afg'onistonda nashr ettirdi.

«Boburnoma» XVI asrdayoq turli tillarga tarjima qilina boshlangan. 1586-yil fors tiliga, 1705-yil Vitsen Golland tiliga, 1826-yil J. Leyden va V.Erskin ingliz tiliga, 1871-yil Pave de Kurteyl fransuz tiliga, Mixail Sal'e ruschaga, XX asrda Rashit Raxmati Orat turkchaga tarjima qildilar. 1995-yil Eyji Mano yapon tiliga o'girib, tanqidiy matnini chop ettirdi. 2002-yil asar Ispan tilida ham yangi hayot boshladi.«Boburnoma» 20dan ortiq xorijiy tillarga tarjima qilingan. Jumladan, 9 marta ingliz, 3 marta fransuz, 4 marta fors, 1 marta nemis tiliga o'girilgan.

Jahon adabiyotida «Boburnoma» asosida o'nlab badiiy asarlar yaratilgan. Flora Anna Stilning «Boburxon» (Parij, 1940), Fernard Grenardning «Bobur» (Parij, 1930), Harold Lembning «Bobur - yo'lbars» (Nyu-York, 1961) romanlari, Vambek Gaskonining

«Bobur va uning avlodlari yoki Buyuk mo'g'ullar» (Nyu-York, 1980) esse – romanlari shular jumlasidandir. Hindistonlik Muni La'l boburiylar haqida 6ta roman yozgan.

O'zbek adabiyotida P. Qodirov, X. Sultonov, B. Boyqobilov, X.Davron kabi ko'plab ijodkorlar Boburga bag'ishlab roman, qissa, doston va she'rlar yaratdilar.

Bobur ijodiga, xususan, «Boburnoma»ga Rossiya va G'arbiy Yevropa olimlari – Veselovskiy, Ilminskiy, Erskin, Eduard Xolden, Elfiniston kabilar yuqori baho berishgan. Javoharla'l Neru «Hindistonning kashf etilishi» kitobida Bobur va boburiylarning Hindiston taraqqiyotidagi, jahon sivilizatsiyasidagi mavqeini haqqoniy e'tirof etdi.

Bobur ijodi o'zbek adabiyotshunosligida ham chuqur o'rganilmoqda. Bu borada olimlarimiz – V. Zohidov, S. Azimjonova, P. Shamsiev S. Hasanov, H.Qudratullaev, D.Hoshimova kabilarning tadqiqotlari ahamiyatga molik. Boburshunoslik tobora takomillashib bormoqda. «Boburnoma» adabiyotshunos olimlar Vahob Rahmonov va Karomat Mullaxo'jayevalar tomonidan hozirgi o'zbek tiliga tabdil qilindi hamda 2008 yili «O'qituvchi» NMIU orqali nashr etildi. 2013-yilda «Bobur ensiklopediyasi» yaratildi va ikki marta nashr qilindi. Adib ijodi bilan qiziquvchi, maqola-tadqiqotlar yaratuvchilar jahon adabiyotshunosligida shu qadar ko'pki, ularni bu o'rinda sanab ko'rsatishning imkoni yo'q.

«Boburnoma» - qomusiy asar. «Boburnoma»da, avvalambor, 1494-1529-yillar orasida Movarounnahr, Xuroson, Afg'oniston, Hindiston kabi ulkan hududda sodir bo'lgan tarixiy voqealar haqida ma'lumot beriladi. Muallif temuriylar tanazzuli, o'zbekxonlarning hukmronlikni o'z qo'liga olishi, temuriylar so'nggi vakillarining taqdiri, qismati, o'y-kechinmalari, toj-taxt uchun kurashlari tarixi bilan tanishtiradi.

Undan tashqari, asardan o'quvchi davlatchilik tarixi, boshqaruv usullari, himoyalalanish va hujumga o'tish yo'sinlari, davlatni mustahkamlash yo'riqlari, siyosat yurgizish tamoyillari haqida ma'lumotga ega bo'ladi.

Bobur asarni yozayotgan davrda bu borada ancha tajribaga egaligi, siyosatdon sifatida kamolga yetganligi seziladi. Podshohlar faoliyati haqida soʻzlar ekan, ularning yutuq va kamchiliklarini bilimdonlik va donishmandlik bilan tahlil etadi. Oʻzining yutuqlari va nuqsonlarini mashhur podshohlar faoliyati bilan qiyoslaydi. Magʻlubiyat va yutqiziqklarining sabablarini topishga va ularni bartaraf etishga urinadi.

Bobur temurzodalar tanazzulidan koʻp qaygʻurgan. Ularning xatolarini tahlil qilgan. Bu tahlillardan Boburning tabiati ancha boshqacha – jiddiy, masʼuliyatli, jonkuyar ekanligi sezilib turadi. U Sulton Husayn Boyqaroni tadbirkor, ishbilarmon, jasur, mard xonlardan deb biladi. Unga ehtirom bilan qaraydi. Oʻgʻillari – shahzodalarning hayotga engil qarashlari, aysh-ishratga berilishlarini tanqid qiladi, afsuslanadi, ulardan ranjiydi: *«Bu mirzolar andoq ifrot bila fisq va ayshgʻa mashgʻul edilar kim, otasidek kordiyda va kordon podshoh tushchilik yoʻl kelib, ramazondek mutabarrak va aziz oygʻa kechalik fursat qolib, otasidin iymanmay, tengridin qoʻrqmay, hanuz ishi chogʻir ichmak edi. Nashot bila majlisoroliq edi. Inbisot bila muqarrardur kim, mundoq boʻlgʻon kishi andoq shikast topqay va bu navʻ oʻtgan elga har kim dast topqay»*⁸⁷.

Baʼzan Bobur tadbirlar koʻrishda oʻzining oldingi faoliyatlaridan ham saboq chiqarganini koʻramiz. Xatolarining yana qaytarilib qolishining oldini olishga harakat qilgan. Har bir hukm chiqarganda chuqur, har taraflama oʻylab mulohazakorlik bilan ish yuritganining guvohi boʻlamiz: *«Mulkgirlikda va mamlakatdorlikda agarchi baʼzi ishlar zohirda maʼqul va muvajjah koʻrunur, vale har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulohaza hukm qilgʻonimizdin ne miqdor shoʻr va fitnalar qoʻpti. Axir Andijondin ikkinchi navbat chiqgʻonimizgʻa sabab ushbu betaammul hukm qilgʻonimiz boʻldi»*⁸⁸.

⁸⁷ Бобур. Бобурнома.Т.. Юлдузча, 1989,40-бет.

⁸⁸ Ушбу асар, 60-бет.

Bu o'rinda Bobur o'zining xatosidan saboq chiqarganini anglaymiz. O'ylaymizki, bu kabi saboq, ibratlar faqat Bobur uchungina emas, balki kelajak uchun, tarix uchun ham muhim ahamiyatga molik.

Bobur «Boburnoma»da o'z faoliyatini hamisha tahlil etib borganini ko'ramiz. Xatolari haqida ham, yutuqlari haqida ham oshkora so'zlaydi. Xususan, yutuqlari borasida eslar ekan, obyektiv, asosli so'zlashga urinadi. Jumladan, o'zinig 19 yoshida Samarqandni egallagani bilan Husayn Boyqaroning Yodgor Muhammad Mirzo qo'lidan Hirotni olganini muqoyasa etadi. Va bu ikki muhorabaning farqini 5 asos bilan ko'rsatib beradi. O'zining, birinchidan, yosh va tajribasizligi, ikkinchidan, g'animi Shayboniixondek «purtajriba» kishi ekanligi, uchinchidan, Samarqandning ichki ahvolidan xabar etkazuvchi kishining yo'qligi, to'rtinchidan, g'animning mustahkam qo'rg'onda o'mashgani, beshinchidan, shaharni ikkinchi kelishda olayotgani edi.

Yuqorida sanalgan farqlar bizga Boburning sarkardalik salohiyati, tadbirkorlik layoqati haqida xulosa chiqarishimizga asos beradi. U erishgan g'alabaning miqyosini, sipohigarchilikdagi noyob qobiliyatini ko'rsatadi.

Bobur tarixiy hodisalarni bayon etar ekan, ma'lumotlar miqyosini kengroq qamraydi. Voqealar bilan bog'liq shaharlar haqida ham ma'lumot beradi. Ayniqsa, uning bobokaloni Amir Temur jahongirga poytaxt bo'lgan Samarqandga muhabbati beqiyosligini ko'ramiz.

Asarda «baldai mahfuza» deya alqangan shahar haqida izchil, mukammal ma'lumot beradi. Unga o'zgacha mehr-muhabbat, ixlos va havas bilan qarashi sezilib turadi. Samarqandning jo'g'rofiy o'rni, daryolari, havosi, tabiati, hayvonot va nabotot olami haqida ma'lumot beradi. U erda yashab o'tgan ulug' shayxlar, allomalar, ularning amalga oshirgan ishlari haqida iftixor bilan so'zlaydi. Temur bobosini chuqur ehtirom bilan eslaydi. Uning davrida bunyod etilgan inshootlarni kuzatadi. Shu o'rinda Bobur tabiatidagi sinchkovlik, olimona kuzatuvchanlik

yaqqol ko'zga tashlanadi. Hatto, u Samarqand qo'rg'oni uzunligini qadamlatib o'lchatganini so'zlaydi. Uning 10600 qadam (metr) chiqqani haqida avlodlarga ma'lumot qoldiradi. Samarqandda yashab, dunyoga dong'i ketgan Abu Mansur Moturudiy, imom Ismoil Buxoriy, Ahmad Farg'oniylar kabi ulamolar haqida muhim ma'lumotlar beradi. Amir Temur, Ulug'bek Mirzolar amalga oshirgan ishlar sarhisob etiladi. Ziji Ko'ragoniyning jahonshumul ahamiyati dunyo fani bilan qiyosan ko'rsatib beriladi. Jahon ilmida Ulug'bekka qadar 7-8 zij yaratilgani, ammo Ulug'bek yaratgan zij amalda qo'llanishi faxr va g'urur bilan e'tirof etiladi: *«Ulug'bek Mirzo bu rasad bila Ziji Ko'ragoniyini bitibturkim, olamda holo bu zij musta'maldur. O'zga zij bila kam amal qilurlar»*⁸⁹.

Yaratilgan zijlarning, bir-biri bilan qiyoslab, ilmiy qimmatini ham belgilaydiki, bu Bobur dunyoqarashi kengligidan, bilim qamrovi va salohiyatidan dalolat beradi.

Muallif Samarqanddagi binolar turli inshootlar, bog'lar, masjid, madrasa kabi ko'plab osori atiqalarimiz borasida mufasssal ma'lumot beradi. Ularning qurilish sabablari, ashyolari bilan tanishtiradi. Xususan, Masjidi laqlaqaning arxitekturasi haqidagi ma'lumotlarni o'qib, ajdodlarimiz kashfiyotlaridan, qurilish sohasidagi did va salohiyatidan hayratga tushamiz.

Bobur Afg'oniston, uning tabiati, o'simlik dunyosi, hayvonot olamiga katta qiziqish bilan qaragan. G'ayrioddiy ashyolar, noyob tabiat mo'jizalari uning e'tiborini tortgan. Dashti Shayxda o'suvchi lolalarning rango-rang navlarini sanatgani va 32-33 turli lolaning mavjudligi haqida xabar beradi. Lolayi gulbo'y, sadbarg lola kabi nodir turlari borasida alohida to'xtaladi. U erdagi shaharlar, daryolar, tog'lar borasida ham qiziqarli ma'lumotlar beradi: *«Bu kentlar orasida Istalif va Istarg'ichcha kent yo'qtur. Ulug'bek Mirzo bu kentlarni Xuroson va Samarqand deb ekandur»*⁹⁰.

⁸⁹ O'sha asar, 45-bet.

⁹⁰ O'sha asar, 124-bet.

Bobur Afg'onistonda amalga oshirgan obodonchilik ishlari haqida ham ma'lumot beradi. Bog'i Vafoga o'xshash o'zi yaratgan bog'lar haqida so'zlaydi. Ulug'bek Mirzo bunyod etgan Bog'i Kalonning keyingi qismati bilan tanishtiradi: *«Bu kentta (Istalif – N.J., I.A) Bog'i Kalon otliq Ulug'bek Mirzoning bir mag'sub bog'i bor edi. Men egalari'ga baho berib oldim»*. Boqqa yaqin atroflarni obod qildirib, ariqlarni ta'mirlaydi. Xuddi shu kabi ko'plab ariqlar barpo etgani, viloyatlarni obod qilgani haqida so'zlaydi.

Bobur «Boburnoma»ni rostgo'ylik bilan yozadi. Hamma voqea- hodisalarni ro'y-rost, haqqoniy yoritganini e'tirof etadi. Hatto, ota – og'a, qarindosh-urug'larining ham yaxshi va yomonini yashirmay oshkor etganini ta'kidlaydi: *«Bu bitilganlardin g'araz shikoyat emas, rost hikoyatdurkim, bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, bayoni voqei bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgay. Lojaram ota – og'adir har yaxshiliq va yamonlig'kim, shoe edi, taqrir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqe edi, tahrir ayladim. O'qug'uvchi ma'zur tutsun, eshitg'uvchi taarruz maqomidin o'tsun»⁹¹*.

Boburning bu kabi fikrlari «Boburnoma» asarining ilmiy qimmatini oshiradi. Uning ishonchli, haqqoniy va muhim manba ekanligini yana bir bor asoslaydi. Asar bilan tanishar ekanmiz, Bobur o'zi ta'kidlagan tamoyilga har doim amal qilganini ko'ramiz.

Bobur «Boburnoma»ni yozish jarayonida ko'p tarixiy asarlar bilan tanish bo'lganini sezamiz. «Tabaqoti Nosiriy», «Zafarnoma» kabi asarlarni ko'p marotaba yodga oladi. Ularga munosabat bildiradi. Ba'zan eng mashhur tarixiy asarlardagi ma'lumotlarga oydinlik kiritadi. Ulardagi kamchiliklarni bartaraf etadi. Jumladan, G'azna viloyati haqida gapirib, Sulton Shihobiddin G'uriyning ismini ba'zi tarixiy manbalarda Muiziddin deb

⁹¹ O'sha asar, 180-bet.

yoʻzganlarini eslatadi. Toʻgʻri deb hisoblangan xulosasini keltirib oʻtadi: «*Sulton Mahmudning va avlodining poytaxti Gʻazna ekandur. Baʼzi Gʻaznin ham bitibdurlar. Sulton Shihobiddin Gʻuriyning ham poytaxti bu ekandur. Bu SultonShihobiddinni «Tabaqoti Nosiriy»da va baʼzi hind tarixida Muiziddin bitibturlar*»⁹².

Bobur «Zafarnoma»dek mashhur tarixiy asardagi baʼzi maʼlumotlarni mukammallashtiradi: «*Behradin etti kuruh shimol sari bir togʻ tushubtur. Bu togʻni «Zafarnoma»da va baʼzi kitoblarda «Koʻhi Jud» bitibturlar, vajhi tasmiyasi maʼlum emas edi, soʻngra maʼlum boʻldi*»⁹³. Koʻrinadiki, bu erda taʼriflangan togʻ «Jud togʻi» deb atalishi va nomlanish tarixi nomaʼlumligi haqida gapiradi. Ammo, shu oʻrinda Bobur «Zafarnoma»dagi maʼlumotlarni oʻz kuzatishlari orqali yana davom ettiradi, toʻldiradi. Jud togʻining nomlanish tarixini mufassal yoritadi⁹⁴. Bu kabi dalillar «Boburnoma»ni oʻzigacha boʻlgan tarixlarni yanada mukammallashtiruvchi, ularda uchramaydigan koʻp maʼlumotlarni keltiruvchi moʻtabar manba ekanligini tasdiqlaydi.

«Boburnoma»da muallif shaxsi. «Boburnoma» da bosh qahramon Boburning oʻzi. U yuqorida eslatganimizdek, voqea-hodisalarni bayon etar ekan, xolislikka amal qiladi. Shuning uchun ham muallif timsoli ideallashtirilmagan. Tasavvurimizda u hayotning butun achchiq-chuchugini, past-balandini koʻrgan real inson sifatida namoyon boʻladi. Asarda uning feʼl-atvori butun murakkabligi bilan oʻz ifodasini topgan. Tabiatiga xos ezgu fazilatlar, koʻnglidagi takrorlanmas, shoh tuygʻular, his-hayajonlar bilan birga hukmdor sifatidagi qattiqqoʻllik va talabchanlik ham oshkora tasvirlangan.

Kobul yoʻlidagi mashaqqatli kunlarda, ayniqsa, Bobur feʼlidagi oliyhimmatlik, adolat va kamtarlik fazilatlarini yuzaga chiqadi. U navkarlar bilan barobar qor tepib yoʻl ochadi. Ular bilan birga kechani qor ostida oʻtkazadi. Uni issiqroq gʻor ichiga taklif qilishganda rad etadi. El chekkan mashaqqatni birga

⁹² Oʻsha asar, 125-bet

⁹³ Oʻsha asar, 203-bet

⁹⁴ Oʻsha asar, 203-bet.

chekishni afzal biladi. Navkarlari sovuqda, qorda bo'lib, u issiqda, istirohat va farog'atda bo'lishini o'ziga or deb biladi. «Kemaga tushganning joni bir» maqoliga amal qiladi. Forslarning «Do'stlar bilan birga o'lmoq to'ydir» hikmatli so'zini esga oladi. «Men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin, bir forsi masal bor: «Marg bo yoron sur ast»⁹⁵.

Sovuqning qattiqligidan ko'p kishining qo'l-oyoqlarini sovuq uradi. Bobur shu kecha o'z qulog'iga ham sovuq ta'sir etganini so'zlaydi. Muallif ana shu mashaqqatli kunlarda:

*Charxning men ko'rmagan javru jafosi qoldimu,
Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosiqoldimu?*

matlali g'azali yaratilgani haqida xabar beradi. Ushbu tasvirlarda Boburning shaxs sifatidagi qiyofasi, xarakteri, yuksak ma'naviy dunyosi tasavvurimizda jonlanadi.

«Vaqoe'»ning kotibi Boburga baho berib, uning sakkiz fazilatini sanab o'tadi: «...Sekkiz sifati asil aning zotig'a muttasil erdi: birisi bukim, najhati baland erdi; ikkimchisi, himmati arjumand erdi; uchumchisi, viloyat olmog'; to'rtumchisi, viloyat saxlamog'; beshimchisi, ma'murlug'; oltimchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig'a; ettimchisi, cherikni ko'ngli(ni) qo'lg'a olmoq; sekkizimchisi, adolat qilmoq»⁹⁶.

Balandnasablik, himmat, jahongirlik, obodonchilik va farovonlikka e'tibor, adolatlilik va sipohigarlik fazilatlari unga xos edi. Bu fikrlar asosli va obyektiv ekanligini «Vaqoe'»dagi hodisalar bayoni va undagi Bobur timsoli tasdiqlaydi. U shu fazilatlarini butun umr yo'qotmaslikka, asrashga intildi.

Bobur o'z hayoti davomida adolatsizlik va zulmni taqiqlashga harakat qilgan. «Boburnoma»da bir navkar zabt etilgan yurtida birovning bir ko'za yog'ini zo'ravonlik bilan tortib olgani uchun, ibrat bo'lsin deb, kaltaklatganini so'zlaydi⁹⁷. Bobur munofiqlik, ko'zbo'yamachilik va xiyonatni sezganda, uni keskin yo'qotish

⁹⁵ O'sha asar, 175-bet.

⁹⁶ O'sha asar, 356-bet.

⁹⁷ O'sha asar, 114-bet.

tadbirini ko'rgan. Jumladan, G'aznada makr bilan qabrni tebratib, xalqni laqillatayotgan aldamchilarni sinchkovlik bilan fosh etadi. Ular faoliyatini taqiqlaydi⁹⁸.

Bobur «yaxshilig'» radifli g'azalida o'zining yashash prinsipini bayon etgan. Uning hayot yo'li, eng murakkab vaziyatlarda ham shu tamoyilga sodiqligini ko'rsatadi. U hayot mazmuni haqida mulohaza yuritar ekan, faylasufona, hikmatomuz xulosalarni bayon etadi. Donishmandlar kabi u ham «*shuhrat bilan yodlanishni ikkinchi umr*» deb hisoblaydi: «*G'arazkim, bu dunyoda kishidin ushmundog' nimalar qolur, har kim aqldin bahravar bo'lsa, nega andog' harakatga iqdom qilg'aykim, andin so'ng yomon degaylar va har kishiga hushdin asar bo'lsa, nega andog' amrga ehtimom qilmag'aykim, qilg'ondin so'ng mustahsan degaylar. «Zikri nomero, hakimon umri soniy guftaand»*⁹⁹.

Bobur ko'p xiyonatlar ko'rди. Fitnalardan ko'ngliga ko'p ozorlar etdi. Ammo, bular uning tabiatidagi ezgu fazilatlarni yo'qotolmadi. Aksincha, o'zining ta'kidlashicha, ota-bobolarining an'analariга amal qildi. Xalqning «yaxshilik qil suvga sol, baliq bilar, baliq bilmasa xoliq bilar» degan donolik bilan aytgan so'zini umr yo'lida dasturilamal deb bildi. Hayotiy tajribalaridan kelib chiqib, o'zi ham shunga yaqin donishmandona xulosalarga keldi: «*Har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa, aning bila amal qilmoq kerak. Agar ota yamon ish qilg'on bo'lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak*»¹⁰⁰.

Bobur qarindoshlik rishtalarini mustahkam saqlagan. O'ziga jafo qilib bo'lsada, aymoqlariga mehr-oqibat ko'rsatgan. «Boburnoma»da buni isbotlovchi dalillar ko'p. Hatto, o'zi bilan taxt talashgan ukasi Jahongir Mirzoga ham xiyonat va jabr qilmagan. «*Uluqlar ko'tarimlik kerak*» degan o'z aqidasiга amal qilib, kechirimli bo'lishga harakat qilgan. Bu Bobur fe'lidagi yana bir fazilatni — jaholatga ma'rifat bilan javob berish tamoyilini bizga ko'rsatadi: «*Chun mening sha'nimda bu emas edikim, og'a-*

⁹⁸ O'sha asar, 118 -bet.

⁹⁹ O'sha asar, 168-bet.

¹⁰⁰ O'sha asar, 169-bet.

ini va uruq-qayoshtin har necha izoyliq voqe bo'lsa, mendin mutanaffir bo'lg'aylar. Agarchi Jahongir Mirzo bila bizningoramizda burun mulk va navkar jihatidin kuduratlar va niqorlar xeyli bo'lub edi, vale bu navbat ul viloyattin mening bila hamroh bo'lib kelib edi»¹⁰¹.

Bobur juda sinchkov inson. U eng oddiy va kichkina ko'ringan narsalarga ham e'tibor beradi. So'n yoqasidan o'z o'rdasigacha otning qadamini sanatadi. 23 ming bir yuz qadam ekanligi, u 46200 qadam 11 yarim kuruh bo'lishini aytadi. Gang daryosida necha qo'l suzganini hisoblaydi: *«Ushbu kun Gang daryosini qo'l solib o'ttim. Bir qo'lni sanadim, o'ttiz uch qo'l bila o'ttum, yana tinmay yuzub bu yuzga ham o'ttum. Bori daryolarni yuzub, kechib edim, Gang daryosi qolib edi»¹⁰²*. Sochini oldirgani, tishi sinib tushgani, qulog'i og'rigani, barmog'i singanigacha batafsil yozadi.

Bobur umri so'ngigacha jangu jadallar ichida kechdi. Uning maqsadi ulug' edi. U tanazzul topayotgan temuriylar mavqeini qayta tiklashga intilardi. Bu yo'lda ko'p ranju alamlarga sabru toqat qilardi. U, ayniqsa, Hindistonda ekanida o'z yurtini, Kobulda yashayotgan farzandlarini, yaqinlarini qo'msar edi. Bunday kechinmalar borasida «Boburnoma»da ko'p so'zlaydi. Ayniqsa, 1528-yilda Kobulga Xoja Kalonga yozgan maktubida o'zining shunday holatini juda ta'sirli ifodalaydi: *«Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutmay. Alalxusus, mundoq toyib va torik bo'lg'onda qovun va uzumdek mashru' hazni kishi ne tavr xotirdin chiqarg'ay. Bu fursatta bir qovun kelturub edilar, kesib egach, g'arib ta'sir qildi. Tamom yig'lab edim»¹⁰³*.

Bobur Afg'oniston yoki Hindiston haqida yozar ekan, har bir giyohda, hayvonot olamida, daraxtu mevalarda o'z vatani sog'inchini his qiladi. Ularni qiyoslab ko'radi: *«Hindistondakim, oqar suv hargiz bo'lmas, chashma xud ne tilar, Ahyonan chashma*

¹⁰¹ O'sha asar, 110-111-bet.

¹⁰² O'sha asar, 333-bet.

¹⁰³ O'sha asar, 329- bet

hamkim bor, yerdin zax suyidek sizib chiqar. Ul yerning chashmalaridek qaynab chiqmas»¹⁰⁴.

Bobur tabiat qo'ynida bo'lishni, undagi go'zal manzaralarni tomosha qilishni xush ko'rgan. Undagi g'ayrioddiy ko'rinishlar va hodisalarni nozik fahmlagan. Ularni ehtiros va hayrat bilan kuzatgan. U, ayniqsa, kuz faslini yoqtirgan. Xazonrezgi bog'larni sayr qilish unga zavq va ilhom baxsh etgan. Bu fikrimizning isbotini «Boburnoma»da ko'p uchratamiz. Asarda kuz tasvirini muallif nazarida qayta-qayta kuzatamiz. Quyidagi parchada tabiat go'zalliklariga uning shoirona munosabatini yaqqol ko'ramiz: *«Istarg'achning oyog'idagi podshohiy bog'ini sayr qilildi. Bir olma niholi yaxshi xazon bo'lub edi. Har qaysi shoxida besh-olti barg siyoq bila qolib edi, andoqkim, agar naqqoshlar takalluf bila tortsalar, ancha torta olmag'ay edilar»¹⁰⁵.*

«Boburnoma»da Boburning ota sifatidagi fe'l-atvori ham o'z ifodasini topadi. U oilasiga yaqin yoki uzoq yashaganda ham, yumushlari haddan ko'p bo'lganda ham hech qachon farzandlari tarbiyasini e'tibordan chetda qoldirmagan. Farzandlari onalaridan va maxsus murabbiylardan hayot sirlarini o'rganishgan. Ammo, Boburning o'zi ham bu masalaga jiddiy qaragan. Suhbatlarda, yiroqdaligida esa maktublar orqali ularni barkamol inson etib tarbiyalashga harakat qilgan. U «Boburnoma»ning bir necha o'rnida Komron, Humoyunga yozgan maktublari haqida ma'lumot beradi. Komron kadxudo etib tayinlanganda, Askariy devonbegi etib tayinlanganda o'z xursandchiligini yashirmaydi. Humoyunning sipohigarlikda va janggohlarda ko'rsatgan jasoratu matonatini ko'rganda faxr tuyg'usini oshkor bayon etadi. Ayniqsa, to'ng'ich farzand va valiahd Humoyunning har tomonlama to'kis inson bo'lib etishganidan mamnunlik izhor qiladi. 1529-yil bir yillik ayriliqdan so'ng Badaxshondan Agraga kelgan Humoyun bilan diydorlashuvini «Boburnoma»da shunday eslaydi: *«...Ograga yetib, o'shul soatkim, biz aning onasi bilan otini tutub, so'zlashib o'turub erdukkim, yeta o'q keldi.*

¹⁰⁴ O'sha asar, 301-bet.

¹⁰⁵ O'sha asar, 227-bet.

Ko'ngullar gul yanglig' ochilib, ko'zlar chirog'dek yorudi. Muqarrar har kun jashn edi... Va necha muddatgacha bir erda bo'lub, musohibona bir-bir bilan suluk qilur erdik. Va alhaq suhbatta bebadal erdi va insoni komilkim derlar, o'shal erdi» .

«Boburnoma»da 1528-yil Humoyunga yozgan bir maktubini to'liq keltiradi. Unda biz Boburni donishmand va talabchan tarbiyachi qiyofasida ko'ramiz. U Humoyunda adolatli, jasoratli, jahongir podshoh fe'l-atvorini mukammal shakllantirishga harakat qiladi. Uni har bir narsaga e'tiborli bo'lishga da'vat etadi. Farzandiga Al'amon deb ism tanlashi munosabati bilan ismning ma'nosi va talaffuzini hisobga olish lozimligini uqtirib fikrlar bildiradi: *«...kasrati iste'mol bila avom Alamo derlar, yo El Amon derlar, o'zga mundoq aliflom otta kam bo'lur»*.

Farzandlarini har doim temurzodalar tanazzuliga bois bo'lgan noahillikdan saqlanishga da'vat etgan: *«Yana ining bila yaxshi maosh qilg'aysan. Uluqlar ko'tarimlik kerak, umidim borki, sen ham yaxshi ixtilot qilg'aysan. Aning ham mutasharri' va yaxshi yigit qo'yubtur, ul ham mulozamat va yakjihatliqta taqsir qilmag'ay»* .

Ushbu maktubda podshohlikning o'ziga xos mashaqqatlari, talablari haqida so'z boradi. Bo'shlik va sokinlik podshohlikka yot, tezkorlik va g'ayratlilik unga xos xususiyat bo'lmog'i ta'kidlanadi: *«Garanjonliq bila, kohilliq podshohliq bila rost kelmas...»* .

Podshoh o'zining shaxsiy tashvishlarinigina o'ylashi aslo nomunosib ekanligini, u har doim xalq dardu tashvishi bilan uyg'oq va hamkor bo'lishi lozimligini uqdiradi. U podshohlikni qaydga – kishanga qiyoslaydi. Shu topib ishlatilgan birgina so'z Bobur aytmoqchi bo'lgan ko'p nasihatlarni, ruhiyatning rango-rang tilsimlarini o'zida mujassamlashtiradi: *«Yana xatlaringda yolg'uzluk, yolg'uzlukkim, debsen, podshohliqda aybdur... Hech qayde podshohliq qaydicha yo'qtur. Podshohliq bila yolg'uzluk rost kelmas»*.

Bobur Humoyunga davlat ishlarini hal etishda atrofidagi ishbilarmon, tadbirli, donishmand umaro bilan kengashib ish

qilishni maslahat beradi. Xalqning orasiga yaqinroq kirib borish, ularning dardu tashvishlaridan yiroqlashmaslik lozimligini uqtiradi. Ularning orzu-armonlarini anglashga, ular bilan bir xil havodan nafas olishga chaqiradi: «... *ish ko'rgan, ray va tadbirlik beklar bila kengashib, alarning so'zi bila amal qilg'aysen.*

Agar mening rizomni tilarsen, xilvatninishinlikni va el bila kam ixtilotlikni bartaraf qilg'il...».

Bobur Humoyunning yozgan maktubini eslatib, yozma nutqiga, savodxonlik salohiyatiga jiddiy e'tibor qaratadi. Bu narsalar el nazaridagi insonning saviyasi, madaniy darajasini belgilashini uqtiradi.

Bobur shu o'rinda Humoyunning xato va kamchiliklarini ko'rsatish bilan birga, maktub yozish madaniyati haqida ham saboq beradi. Bu har bir o'quvchini befarq qoldirmaydi. O'ziga kerakli ibratni ola oladi: «*Xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'ladur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafsum bo'lmaydur. G'olibo xat bitirda kohillig'ing ham ushbu jihattindur. Takalluf qilay deysen. Ul jihattin mug'laq bo'ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham sanga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a».*

Ko'rinadiki, bizga e'tiborsizdek tuyulgan kichik narsalarga ham Bobur tarbiyachi – ota sifatida jiddiy qaraydi.

Bobur «Boburnoma»da mahoratli sarkarda sifatida ham gavdalanadi. U yoshligida tajribasizligi tufayli yo'l qo'ygan xatolarini ko'p eslaydi. Ulardan muhim saboqlar chiqaradi. Lashkarni boshqarishda tadbirli, salohiyatli, noyob iqtidorli sipohigarga aylanadi. Bu sohada turli kashfiyotlar qiladi. Yangiliklar kiritadi. Jangda ustod Aliquli yaratgan to'p – zambaraklardan foydalanishni yo'lga qo'yadi. Cherikni 6 bo'lakka bo'lib, har bir polkning kechqurunlari qorovullik qilishini tashkil qiladi. Lashkarni sodiqlik va ahillikda saqlash maqsadida Qur'onni ushlab qasamyod qilishni joriy etadi. Hindiston muhorabasida jang oldi cho'chib, hayiqib turgan lashkar oldida Boburning murojaatini o'qib uning naqadar ta'sirli nutq so'zlovchi notiqligining ham guvohi bo'lamiz.

«Boburnoma»da uning yosh, tajribasiz sarkardadan janggoh pastu balandini shaxmat taxtasidek aniq ko'ruvchi, lashkarni uning donalaridek bexato joylashtiruvchi, bobosi Amir Temur kabi salohiyatli, tadbirkor sipohigarga aylangungacha bo'lgan umr daftarinig ifodasini ko'ramiz.

Bobur «Boburnoma»da o'zining yaxshi amallari bilan birga ba'zi xatoliklari, qattiqqo'lliklari, shafqatsizliklari haqida ham oshkora yozadi. Yashirmaydi. U adolatni barqarorlashtirish maqsadida ba'zan qattiq chora-tadbirlar ko'radi. Ibrat bo'lishi uchun amalga oshirgan ba'zi ishlarida talabchanlikni haddan oshirib yuboradi. Ba'zi joylarda kalladan minoralar yasaganini so'zlaydi. Ammo, «Boburnoma»ni yozishda xolislikka qat'iy amal qilgan Bobur faoliyatiga biz ham xolis baho bermog'imiz lozim. U yashagan davr, vaziyat, ijtimoiy muhitni to'g'ri anglamog'imiz darkor. Bobur faoliyatining bu jihati haqida «Boburnoma» tarjimoni va tadqiqotchilaridan biri shotlandiyalik olim Uilyam Erskin (1773-1852) shunday mulohaza bildirgan edi: *«Boburnoma» da ba'zan beshafqat qatl etish manzaralari uchray turadi, lekin buning sababini ayrim bir shaxsning faoliyatidan emas, balki o'sha tarixiy muhitdan qidirish zarur*¹⁰⁶.

«**Tarixiy shaxslar timsoli**»«Boburnoma»da juda ko'p tarixiy shaxslar haqida ma'lumot beriladi. Muallif ularga baho berar ekan, fazilatlarini ham, nuqsonlarini ham mufassal tasvirlaydi. Ba'zan nihoyatda qisqa – bir yoki ikki jumla bilan bir shaxsning tabiati, fe'l-atvori, iqtidoru salohiyati haqida tasavvur bera oladi.

Bobur o'ziga yaqin kishilar – otasi, amakilari, tog'alari, ukalari, o'g'illari haqida ham, temurzodalar, o'zbekxonlar haqida ham, ijodkoru san'atkorlar haqida ham muhim dalillarni keltiradi.

Umarshayx Mirzo timsoli. Bobur otasi Umarshayx Mirzo haqida faxr bilan yozadi: *«Umarshayx Mirzo baland himmatliq va ulug' doiyaliq podshoh erdi. Hamisha mulkgirlik dag'dag'asi bor erdi...»*¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Инглизчадан Ҳ. Сотимов тарж., Т., Чулпон, 1995, 107-бет.

¹⁰⁷ O'sha asar, 10-бет.

Uning «pokiza e'tiqodliq kishi» ekanligini ta'kidlaydi. Adabiyot muxlisi sifatida doston va masnaviylar, tarix va «Shohnoma» o'qishni yoqtirganini aytadi. She'rni yaxshi anglashi va his qilishini e'tirof etadi: «*Ravon savodi bor edi. «Xamsatayn» va masnaviy kitoblarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'qur edi. Tab'i nazmi bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi*»¹⁰⁸.

Bobur qisqa chizgilarda otasining fe'l-atvori haqida ham mukammal tasavvur uyg'otadi. Bunday tasvirlarni o'qir ekanmiz, Bobur tabiatidagi ko'p fazilatlar otameros jihatlar ekanligini ko'ramiz: «*Bisyor saxovati bor edi. Xulqi dag'i bor erdi, xushxulq va harrof va fasiq va shirin zabon kishi erdi, shujo' va mardona kishi edi*»¹⁰⁹.

Uning adolati haqida ham havas bilan so'zlaydi. Bu boradagi ishlaridan ayrim misollar keltiradi. Jumladan, bir Xitoy karvoni kelayotganda, Andijon yaqinidagi tog'lardan qor ko'chadi va karvon qor ko'chkilari ostida qoladi. Mingdan ortiq kishidan atigi 2 kishi omon qoladi. Umarshayx Mirzo vorislarni topib, karvondagi barcha mol-mulklarni ularga ziyonsiz topshiradi. Hatto, ayrim merosxo'rlarni bir necha yillargacha izlatib, ularga ham o'z ulushlarini salomat etkazadi.

Husayn Boyqaro tasviri. Bobur temurzodalar orasida Husayn Boyqaroga katta ehtirom bilan qaragan. Uning haqiqiy podshohga xos fazilatlar egasi ekanini ta'kidlaydi. Uni «*karimut-tarafayn edi*», asl podshoh edi deya alqaydi.

Bobur «Boburnoma» dauning shakl-shamoyili, axloq va atvori haqida mufassal ma'lumot beradi: «... *Harrof va xushxulq kishi edi. Xulqi bir nima guzaroroq voqe bo'lib edi, so'zi ham xulqidek edi. Ba'zi muamalotta shar'ni bisyor rioyat qilur edi*»¹¹⁰. U adolat va shariatga qattiq amal qilgan. Bir o'g'li bir kishini o'ldirgani uchun uni o'zi qozixonaga yuborgani haqida so'zlaydi. Bu dalil uning vatanparvarlik, xalqparvarlik burchini otalik burchidan ko'ra ustun qo'ya olganini ko'rsatadi. Bu fazilat uning asl va adolatli podshohligini tasdiqlaydi.

¹⁰⁸ O'sha asar, 10-bet.

¹⁰⁹ O'sha asar, 10-bet.

¹¹⁰ O'sha asar, 147-bet.

Husayn Boyqaro Xurosonda 40yilga yaqin podshohlik qildi. Bobur uning podshoh va jangchi sifatidagi matonati va mardonaligini ko'rsatuvchi dalillar keltiradi. Temurbek naslidan hech kim qilichbozlikda Husayn Boyqarochalik mahorat qozonmaganini ma'lum qiladi. Uning Husayniy taxallusi bilan she'rlar yozgani, devon tuzgani haqida so'zlaydi. She'rlariga adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan baho beradi. Yutuq va kamchiliklarini ko'rsatadi: *«Ba'zi baytlari yomon emastur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur»*¹¹¹.

Bobur Husayn Boyqaroni ta'riflar ekan, unga xolis baho berishga harakat qiladi. Uning davlat boshqaruvidagi, sipohigarchilikdagi mahoratiga tan bergani, havas bilan qaragani holda, umrini farog'atnishlikda o'tkazganini ma'qullamaydi. Temur kabi mamlakatini markazlashtirishga intilmaganlikda, ishratparastlikka berilganlikdaayblaydi. Husayn Mirzoga baho berar ekan, uning fe'l-atvoridagi nuqsonlarni ham yashirmay bayon etadi: *«... hech kun yo'q edikim, namozi peshindin so'ng ichmagay, vale hargiz sabuhiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohig'a va shahrig'a bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilurlar edi»*¹¹².

Bobur temurzodalar tanazzuli sabablarini tahlil qilib boradi. Bu nuqtayi nazari Husayn Boyqaro va uning o'g'illari faoliyatiga baho berganda ham ko'rinadi. Ular inqirozining sababini fisq-fujur va noahillikda deb biladi: *«Fisq va fujur o'zida, o'g'lonlarida va el – ulusida asru shoe edi. Ushbularning shomatidin edikim, mundoq xonavodadin 7-8-yilda bir Muhammad Zamon Mirzodin o'zga osor va alomat qolmadi»*¹¹³.

Boburning Husayn Boyqaroga hurmati yuqoriligini «Boburnoma»dagi ko'p dalillar ko'rsatib turadi. Ayniqsa, uning zamonasida Hirotning har taraflama taraqqiy etganini faxr bilan e'tirof etadi: *"Hiriynikim, rub'i maskunda andoq shahr yo'qtur va Sulton Husayn Mirzoning zamonida Mirzoning tasarrufidin va*

¹¹¹ O'sha asar, 148-bet.

¹¹² O'sha asar, 147-bet.

¹¹³ O'sha asar, 153-bet.

takallufidin Hiriyning zeb va ziynati birga o'n, balki yigirma taraqqiy qilib edi»¹¹⁴.

Bobur uning davridagi Xuroson va Hirot madaniy taraqqiyotiga, adabiy muhit qiyofasiga, adabiyot va san'at rivojiga katta e'tibor beradi. Bu jarayonni xolis baholaydi: *«Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxisis Hiri shahri mamlu edi»¹¹⁵.*

Alisher Navoyi tasviri. Bobur «Boburnoma»da Alisher Navoyini ko'p marta tilga oladi. Hayotida u bilan uchrashmagan bo'lsada, asarlaridagi mulohazalaridan seziladiki, Navoyini ijod yo'lida o'ziga ustoz deb biladi. 1500-yilda Navoyidan bir bor olgan maktubini «Boburnoma»da faxr bilan yodga oladi. Shu maktubga qaytarilgan javob xatida ustoz nazariga turkiyda yozgan bir she'rini yuboradi: *«Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yuborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yuborib edim»¹¹⁶.*

Navoyining asarlari Bobur uchun ibrat maktabi bo'lgan. Ulardagi donolik va hikmat, sohir tuyg'ular va go'zal ifoda unga hamisha ilhom bergan. Bobur Navoyining barcha asarlari bilan tanish edi. «Boburnoma»da ularning deyarli barchasi haqida o'z mulohazalarini bildiradi. Masnaviy – dostonlariga, 4 devondan iborat «Xazoyin ul-maoniy»siga yuqori baho beradi. *«Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas»*, deya birgina jumlada ularning adabiy qimmatini baholaydi. Hatto, Afg'onistonda ustoz devonidan ko'ngil dardlariga monand tuyg'ular ifodalangan shoh g'azallar va baytlardan saralab «Saylanma» devon ko'chirganini ma'lum qiladi: *«Alisherbekning to'rt devonidin buhur, avzon bir bayti bila g'azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig'a etti»¹¹⁷.*

Navoyi ijodiga baho berar ekan, Bobur o'z bilim qamrovining kengligi va teranligini, badiiy didining yuksakligi va

¹¹⁴ O'sha asar, 170-bet.

¹¹⁵ O'sha asar, 159-bet.

¹¹⁶ O'sha asar, 78-bet.

¹¹⁷ O'sha asar, 227-bet.

adabiyotshunos olim sifatida tafakkur miqyosining cheksizligini namoyon eta oladi. U Navoyidek daho shoir merosining ham ayrim nomukammal tuyulgan jihatlariga e'tibor qaratadi. «Mezonul-avzon»da ayrim vaznlar talqinida xatoliklar ko'radi. «Maktubot»ida Jomiyga taqlid sezilganidan qoniqmaydi. Forsiy she'rlarida turkiyda aytganchalik tarovat va yangilik ko'rishga ishtiyoq sezadi.

«Boburnoma»da Alisher Navoyi tasvirida Hirot adabiy muhitining pirimurshidi va homiysi siymosini ko'ramiz. Uning bu yo'nalishdagi faoliyatiga ham Bobur yuqori baho beradi. Ustoz Qulmuhammad, Shayx Noyi, Udiy kabi musiqachilar, Behzod, Shoh Muzaffar kabi musavvirlar, shoirlar, xattotlar va hunarmandlarga rahnamoligi ular kamolida muhimligini ko'rsatadi: *«Ahli fazl va ahli hunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay»*¹¹⁸.

Asarda Navoyining siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvidagi o'rni, mavqei haqida ham mukammal tasavvur beriladi. Bobur asarida ba'zi dalillarni keltiradiki, ulardan Navoyining xalq orasidagi hurmati, obro'si haqida xulosa chiqaramiz. Navoyiga zamondoshlarining hurmati beqiyos edi. Uning har bir so'zi, har bir qadami ibrat edi: *«Alisherbekki, qalin nimalar ixtiro' qilib edi va yaxshi nimalar ixtiro' qilib edi, har kishikim, har ishta bir nima paydo qildi, ul nimaning rivoj va ravnaqi uchun «Alisheriy» der edi»*¹¹⁹.

«Boburnoma»dagi salbiy timsollar. «Boburnoma»da yuqorida ayrimlari tilga olingan ijobiy shaxslar bilan bir qatorda Bobur salbiy munosabatda bo'lgan timsollar tasvirini ham ko'ramiz. U amakizodalaridan Sulton Mahmud Mirzo haqida ma'lumot berar ekan, ko'p noma'qul xislatlarini sanab o'tadi: *«Zulm va fisqqa ko'p mashg'ul edi. Mutaassib, chog'ir ichar edi...tab'i nazmi bor edi, devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur. Bad e'tiqod kishi edi... Badkalom edi»*¹²⁰.

¹¹⁸ O'sha asar, 154-bet.

¹¹⁹ O'sha asar, 162-bet.

¹²⁰ O'sha asar, 26-bet.

Sulton Mahmudxon amirlaridan Xusravshoh haqida soʻzlaganda ham ana shunday salbiy munosabatni sezish mumkin: «... gavdan va befahm va bevafo va haromnamak kishi edi. Besh kun oʻtar dunyo uchun bir oʻzi oʻsturgʻon valineʻmatzodasini koʻr qildi, yana birini oʻlturdi»¹²¹.

Bu kabi tasvirlarda Boburning dunyoqarashi, inson maʼnaviyatini baholash mezonlari oʻz ifodasini topgan. Albatta, asardagi ayrim shaxslarga bunday munosabatiga ular bilan hayoti davomidagi toʻqnashuvlari, ziddiyatlari ham sabab boʻlgan. Ammo, shunda ham Bobur xolislikni saqlab qolishga intilgan. Salbiy boʻyoqlarni biroz mubolagʻali yoʻsinda qoʻllagan boʻlsada, bu shaxslar hayot yoʻlidagi, feʼl-atvoridagi ijobiy qirralarni ham koʻrsatib oʻtadi. Jumladan, Sulton Mahmudxon haqida baʼzi fazilatlarini ham tilga oladi: «*Namozni tark qilmas edi. Tuzuki va zabti bisyor yaxshi edi. Siyoq*¹²² *ilmini xoʻb bilur edi...*»¹²³.

Oʻz farzandlari qotili sifatida tarixda dogʻ qoldirgan Xusravshoh tabiatida xiragina koʻringan nurli qirrani ham nazardan chetda qoldirmagan: «*Agarchi namoz qilur edi va taomdan parhez qilur edi, vale tiyra fosiq edi...*»¹²⁴.

Shayboniyxon timsoli. Bobur asarda Shayboniyxon timsolini chizishda oʻzining asosiy gʻanimi sifatida salbiy boʻyoqni koʻproq ishlatadi. «*Agarchi saharxez edi va har vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi, vale mundoq goʻlona ablahona va kofirona ahvol va afʻol andin bisyor sodir boʻlur edi*»¹²⁵, -deya Shayboniyning Islom, Qurʻon va hadis sohasida yaxshi ilimga egaligini eʼtirof etgan holda, uning oʻz ilmiga amal qilmaganini isbotlovchi dalillar keltiradi. Muzaffar Mirzoning Xonzodaxonim ismli zavjasini shariatga xilof ravishda, iddasi chiqmay nikohga olganini, Husayn Boyqaroning xotini Xadichabegimga podshohlarga yarashiqsiz harakatlar bilan koʻp ozor berganini nafrat bilan soʻzlaydi.

¹²¹ Oʻsha asar, 29-bet.

¹²² Siyoq – ilmi siyoq, hisob, arifmetika.

¹²³ Oʻsha asar, 26-bet.

¹²⁴ Oʻsha asar, 29-bet.

¹²⁵ Oʻsha asar, 29-bet.

Hirotning ulug' fuzalo va shuarolariga, mullo va olimlariga behurmatlik qilganidan g'azablanadi. «Boburnoma»da Shayboniy o'ziga o'ta bino qo'ygan takabbur shaxs sifatida tasvirlangan. Bobur uning zamonasining bilimdon ulamolaridan Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusufga tafsirdan saboq berganini aytib istehzoli kuladi. Muallif nuqtayi nazarini hurmatlashni yuksak madaniyat deb bilgan Bobur Shayboniyning Behzod musavvirning va Sulton Ali Mashhadiyning *«tasvir va xattig'a qalam kiyurub, isloh qilgan»*ini takabburlik o'rnida qabul qiladi. Uning shoir sifatida yaratgan she'rlarini ham ijobiy baholamaydi: *«Yana har necha kunda bir bemaza bayt aytur edi va minbarda o'qutub, Chorsuda osturub, shahr elidin sila olur edi»*¹²⁶.

Ammo, bu munosabatni biz to'g'ri tushunishimiz lozim. Bu fikrlar Boburning Vatanidan bosh olib ketishiga, butun umrini yot yurtlarda sarson-sargardonlikda o'tkazishiga sababchi bo'lgan shaxslardan biri xususida aytilayotganini unutmasligimiz kerak.

Hasanxoja Nisoriy "Muzakkiri ahbob" tazkirasida Shayboniy haqida ijobiy fikrlarni bildirgan: *«Sohibqiron xon (Shayboniyxon—N.J.,I.A) ilmu fazilatlaridan xabardor...She'riyat sohasi va shoirlarga e'tiqod — e'tibori katta bo'lgan. Mudom olimu fojillarni o'ziga hamsuhbat qilgan. Yaxshi she'rlari bor»*¹²⁷.

Shayboniy devon tuzgan shoir edi. Devoni bizgacha etib kelgan. Ko'rinadiki, Bobur asarda o'z g'animlariga baho berganda, mubolag'ali bo'yoqlardan foydalanadi. Ularning salbiy xislatlarini bo'rttiribroq tasvirlaydi.

«Boburnoma»da Hirotni adabiy muhiti tasviri. Bobur «Boburnoma»da Hirotni adabiy muhitining mukammal qiyofasini ko'rsatgan. Bu ijodkorlar jamoasining sardaftari Abdurahmon Jomiy edi. Bobur asarda san'atning turli yo'nalishida ijod qilgan 30dan ortiq sohibqalamlar haqida mulohaza bildiradi. Ular orasida turli saviyadagi shoirlar, musavvirilar, xattotlar, bastakoru musiqashunoslar, sozandalar, musanniflar, adabiyotshunos olimlar bor. Bobur ularning ijodlariga o'ta sinchkovlik bilan munosabatda

¹²⁶ O'sha asar, 186-bet.

¹²⁷ Hasanxoja Nisoriy. Музаккири аҳбоб. Т.: 1993, 20-bet.

bo'ladi. Yutuq va kamchiliklariga baho beradi. Bu borada xolislik tamoyiliga amal qiladi. Bobur ularning ijodlariga baho berar ekan, tasavvurimizda adabiyot va san'atni chuqur anglovchi, sinchkov olim sifatida paydo bo'ladi.

Bobur qisqa hajmda Hirot adabiy muhitini jonli, harakatda tasvirlab bera olgan. U asarda ijodkorlar iqtidorining barcha qirralarini yoritadi, qiyofasiga baho beradi. Shaxsiy fe'l-atvorini tasvirlashni ham nazardan chetda qoldirmaydi. Asarda Alisher Navoyi tabiatining bizga noma'lum yangi jihatlari bilan tanishamiz. Uning noqulay vaziyatlardan hazil-mutoyiba bilan chiqib keta oluvchi, xushxulq, hazilkash kishi bo'lganini tasavvur etamiz. Boburning tasvirlashicha, bir shatranj majlisida Alisherbek oyog'ini uzatganda, Binoyiga tegib ketadi. Shunda Navoyi mutoyaba bilan shunday deydi: *«ajab baloest dar Hiriy agar poy daroz mekuni ba (pushti) shoir merasad»* (mazmuni: *Ajab bir balodirki, Hirotida oyog'ingni uzatsang, shoir (ning keti)ga tegadi*). Shunda Binoyi ham bu quvnoq kinoyaga munosib javob qaytaradi: *«agar jam' mekuni ham ba (pushti) shoir merasad»*¹²⁸ (Mazmuni: *yig'sang ham shoir (ning keti)ga tegadi*).

Bobur Shayxim Suhayliy haqida so'zlayotib ham, xuddi shunday quvnoq lahzalarni tasvirlaydi. Suhayliy quyidagi baytini Abdurahmon Jomiy huzurida o'qibdi:

Shabi g'am girdibodi oham az jo burd gardunro,

Furo' burd ajdahoi seli ashkam rub'i maskunro.

(Mazmuni: *g'am tunida ohim quyuni osmonni o'rnidan qo'zg'atdi. Ko'z yoshim ajdahosi er yuzini yutib yubordi*).

Bu g'azalni eshitgan Jomiy quvnoqlik bilan *«Mirzo, she'r aytasiz yo odam qo'rqutasiz?»*¹²⁹ deya chuqur mazmunli munosabatini izhor qiladi. Yuqorida keltirilgan ayrim misollardan biz Hirot adabiy muhitidagi jonli jarayonni tasavvur qilamiz. Ulug' allomalarimizning yuz ifodalarini ko'z oldimizga keltiramiz. U davralardagi qahqahalar jarangini eshitganday

¹²⁸ O'sha asar, 162-bet.

¹²⁹ O'sha asar, 156-bet.

bo'lamiz. Bu, albatta, Boburning o'ziga xos ifoda uslubi va mahoratining natijasidir.

Bobur Hirot adabiy muhiti tasviri jarayonida, yuqorida e'tirof etganimizdek, badiiy ijodni nozik va chuqur tushunuvchi olim sifatida namoyon bo'ladi. U qisqa hajmda badiiy matnlarni tahlil etib bera oladi. Har bir asarning o'rni va mavqeini belgilay oladi. Binoyi, Mir Husayn Muammoyi, Shoh Husayin Kamoliy, Ohiy kabi o'nlab shoirlarning asarlarini obyektiv baholaydi.

Adabiy muhitda masnaviygo'ylik maqomi haqida ma'lumot beradi. Abdullo Hotifiyning «Xamsa» muqobalasida dostonlar aytganidan xabardor bo'lamiz. «Haft paykar», «Iskandarnoma», «Layli va Majnun» muqobalasida «Haft manzar», «Temurnoma», «Layli va Majnun» dostonlarini yaratganini aytadi. Ularning badiiy qimmatiga e'tibor beradi. *"Bu masnaviylardan «Layli va Majnun mashhurroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur»¹³⁰*, deya baho beradi. Ammo, shunga qaramay, bu ma'lumot adabiyotshunoslik ilmida katta qimmatga ega. Chunki, unda Hirot adabiy muhitida «Xamsa» yaratishga urinishlar bo'lganini anglaymiz. «Temurnoma» dostonining yangidan kiritilishi ko'zga tashlanadi. Bu doston, Bobur nuqtayi nazaricha, muvaffaqiyat qozonmagan bo'lsada, xamsachilik an'anasini yangilashga urinish namunasi sifatida e'tiborga molikdir.

Hiloliy ijodiga baho berar ekan, «Shoh va darvesh» dostoniga alohida to'xtaladi. Unda badiiy jihatdan diqqatga sazovor o'rinlar borligini e'tirof etgan holda, *«vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig'i bisyor kovak va xarobtur»¹³¹*, deya taassuf bildiradi. Bu erda Boburning dostonchilik talqinida mazmun va kompozitsiyaga e'tibor qaratib, uning muhimligini ta'kidlaganining guvohi bo'lamiz.

Bobur ijodkorlarga baho berar ekan, xolislikni unutmaydi. Jumladan, Hiloliyning masnaviylarini tanqid qilsada, lirik she'rlarini *"G'azallari hamvor va rangin va kamxadshadur"*, deya tavsiflaydi. Quvvayi hofizasiga havas bilan qaraydi: *"Bisyor qaviy*

¹³⁰ O'sha asar, 163-bet.

¹³¹ O'sha asar, 163-bet.

hofizasi bor emish, o'ttuz-qirq ming bayt yodida bor emish. Derlarkim, "Xamsatayn"ning aksar abyoti yodida bor"¹³². Aruz, qofiya va she'r ilmining bilimdoni ekanligini tan oladi.

Hirot adabiy muhitidagi dostonchilik saviyasini anglashda Boburning Muhammad Solih dostoniga munosabati ham muhimdir. Muhammad Solih ashaddiy g'animi saroyida yashab ijod qilgan bo'lsada, Bobur uning asarlarini xolis baholashga urinadi. Hikmat va donolik bilan yaratilgan g'azallarining badiiyligi bir xil darajada bo'lmasada, ma'no xususiyatlari diqqatga sazovorligini e'tirof etadi: *"choshniliq g'azallari bor. Agarchi hamvorlig'i choshnisicha yo'qtur, turkiy she'ri ham bor, yomon aytmaydur"*¹³³. Boburning bu boradagi fikrlari Navoyi mulohazalariga mutanosib keladi: *"Tab'ida xeyli diqqat birla choshni bor"*¹³⁴. Ammo, Bobur "Shayboniyxoma" dostoni xususida ijobiy fikr bildirmaydi: *"Shayboniyxon" otig'a bir turkiy masnaviy bitibtur. Ramali musaddasi maxbun vaznidakim, "Subha" vazni bo'lg'ay, bisyor sust va furudtur, ani o'qug'on kishi Muhammad Solihning she'ridin bee'tiqod bo'lur"*. Bunday baho berishining bir qancha sabablari bor. Birinchidan, doston Shayboniyxon huzurida e'tibor qozonish maqsadi bilan yaratilgan. Asar yaratishda maqsad, tama birinchi o'rinda turgan. Ikkinchidan, dostonda his-tuyg'ular talqini va ruhiy tug'yonlar tahlili yetakchilik qilmaydi. Uchinchidan, mazmun taqozosi bilan badiiylikka putur etgan o'rinlar ham yo'q emas. Ko'rinadiki, Boburning dostonchilik borasidagi mulohazalarini aynan qabul qilmasakda, ammo, ular asossiz emasligini ham tan olishimiz kerak.

Hirot adabiy muhitida ilm-fan, adabiyot va san'atning turli yo'nalishlari taraqqiy etgan. Badiiy ijod bilan bir qatorda adabiyotshunoslik ilmi ham rivoj topgan. Bu yo'nalishda qator asarlar yaratilgan. Bobur "Boburnoma"da, ayniqsa, Mir Atouлло Mashhadiy (Husayniy – N.J., I.A.), Sayfiy Buxoriy kabi

¹³² O'sha asar 163-164 betlar.

¹³³ O'sha asar, 163-bet.

¹³⁴ Навоӣи. Мажолис ун-нафоис. Тўла асарлар туплами. 9-жилд. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. -bet.

ijodkorlarning risolalariga e'tibor qaratadi. Ularning olimi sifatida keng qamrovli va chuqur bilim sohibiligini e'tirof etadi. Badiiyat ilmining mohir tadqiqotchisi Atoulllo Husayniy asarlarining qimmatini belgilaydi. Uning she'riy san'atlar talqiniga bag'ishlangan "Badoe us-sanoe" risolasini hurmat bilan tilga oladi: *"Yana sanoei she'rda "Badoe us-sanoe " otliq risola bitibtur, xeyli yaxshi bitibtur"*¹³⁵.

Undan tashqari, qofiya ilmiga bag'ishlangan risolasiga ham yaxshi baho beradi. Shaxslarga baho berganda, ularni har tomonlama kuzatish "Boburnoma" uslubiga xos xususiyat. Shundan kelib chiqib, "Qofiya" risolasi haqida so'zlayotib, Husayniyning shaxsiyatiga, fe'l-atvoriga ham e'tibor qaratadi. Kamtarinlikni madaniyat belgisi deb bilgan Bobur, risola muallifi fikrini dalillash uchun misollarni faqat o'z she'rlaridan keltirishi va uni ta'kidlab ko'rsatishi Boburga nokamtarlik bo'lib tuyuladi: *"Qofiyada bir forsi risola bitibtur, tavre bitibtur, aybi budurkim, amsila uchun tamom o'zining abyotini kelturubtur. Yana har baytidin burun "chun onki dar in bayti banda" lafzini lozim tutubtur"*¹³⁶.

Asarda Sayfiy Buxoriy qiyofasi ham mufasssal yoritiladi. Bobur uning donishmandligi va notiqligini tan oladi. Ikki devoni haqida so'zlab, ulardan biri hunarmandlar uchun aytilganini eslatadi. Bu dalil Hirot adabiy muhitida maxsus mavzuli devonlar ham tuzilganini ko'rsatadi. Uning masal janridagi asarlari mashhurligini, ammo masnaviy yaratmaganini ma'lum qiladi. Va uning sabablarini ham ko'rsatadi. Bobur Sayfiyning badiiy ijoddagi yutuqlarini sarhisob etish bilan birga, "Aruz risolasi"ning maromiga etmagan jihatlari xususida ham o'z mulohazalarini bildiradi: *"Bir forsiy aruzi bor. Bisyor kamsuxandur, bir hisob bila asru pursuxandur. Kamsuxan bu ma'ni bilakim, keraklik nimalarni bitimaydur. Pursuxan bu ma'ni bilakim, ravshan va zohir kalimalarni nuqta va e'robig'acha bitibtur"*¹³⁷.

¹³⁵ O'sha asar, 161-bet.

¹³⁶ O'sha asar, 164-bet.

¹³⁷ O'sha asar 162-bet.

Ana shu bir jumladagina aytilgan xulosa Sayfiy risolasining badiiy saviyasi haqida tasavvur uyg'ota oladi. Shu o'rinda biz Boburning so'z qo'llash mahoratiga yana bir bor tan beramiz. "Kamsuxan" – kamso'zlik va "Pursuxan" – ko'pso'zlik so'zlarini qo'llash va ularni izohlash bilan risola mohiyati va uslubiga oid, bir risola bo'lgulik mulohazalarni ifodalay olgan.

Hirot adabiy muhiti tasvirida xattot, musavvir, musiqashunos, musannif kabi san'atning turli yo'nalishlarida ijod etgan iqtidor sohiblari ham tilga olinadi. Bobur ular haqida maxsus bilimga ega kishi kabi fikrlaydi. Yutuqlari va kamchiliklarini ko'rsatadi. Musavvir Behzod, Shoh Muzaffar tasvirlarini nozik baholaydi. Shoh Muzaffarning musanniflikdagi mahoratiga, did va qobiliyatiga ham tan beradi: *"Yana bir tasnifi bor, ul tasnifi tasavvuftadur, yamon emas, g'olibo agar so'z aning emas"*¹³⁸.

Xuddi shuningdek, ayrim ijodkorlar san'atning, hunarning bir necha turlarini barobar mahorat bilan egallaganliklari haqida havas bilan so'zlaydi. Qulmuhammad Udiy, Shayx Noiyy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy kabi musiqashunoslar san'atkorligini, ularning hayot sahifalarini yorituvchi qiziqarli hikoyalarni so'zlaydi. Ulardan ijtimoiy hayotda muhim ahamiyatga molik musiqashunoslik takomili borasida yangi ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Sarhisob etilgan qisqacha dalillardan ko'rinadiki, "Boburnoma"da Hirot adabiy muhitining yaxlit, jonli ko'rinishi, tasviri o'z ifodasini topgan. Buni chuqur talqin etish adabiyotimizning rivojlangan bir davri bilan bog'liq ko'p masalalarni oydinlashtirish imkonini beradi.

Tayanch tushunchalar:

Tarix, hasbi hol, tasavvuf, orifona, risola, qofiya.

Savol va topshiriqlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining jahon tamaddunidagi o'rni haqida fikrlang.

2. Alloma ijodining o'rganilish tarixi bo'yicha bibliografiya tuzing.

¹³⁸ O'sha asar, 164-bet.

3. Ijodkor tarjimai holiga oid ma'lumotlarni jadvalga solib o'zlashtiring.

4. Bobur adabiy merosi ko'lami haqida so'zlang.

5. Shoir she'riyatida ma'no va badiiy san'atlar uyg'unligi masalasini misollar yordamida aniqlang.

6. Shoir she'riyatining o'rganilish tarixi, matniy tadqiqi borasidagi fikrlaringizni bayon eting.

7. "Risolayi aruz"ni "Mezon ul-avzon" bilan qiyoslab o'rganing.

8. "Validiya" asarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini aniqlang.

9. "Boburnoma"ning qomusiy asar ekanligini talqin eting.

10. Bobur devonidagi asarlarni to'liq o'qib o'zlashtiring. She'rlaridan tanlab yod oling.

11. "Boburnoma" asarining asl matnini o'qib o'zlashtiring.

12. "Boburnoma"ning hozirgi o'zbek tiliga tabdilini topib o'qing.

Asosiy adabiyotlar:

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. T.: Sharq, 2002.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga tabdili. "O'qituvchi", T., 2008.

3. Bobur. Muxtasar. T.: Fan, 1971.

4. Murodov A. O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan. T.: Fan, 1971.

5. Bobur Asarlar. 3 jildlik. T.: 1965.

6. Uilyam Erskin. Bobur Hindistonda. T.: Cho'lpon, 1995.

7. H. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.

8. Alisher Navoyi. Majolis un-nafois. To'la asarlar to'plami.

9-jild. G'G'ulom nomidagi NMIU, T., 2011. B. 290-448.

BUXORO ADABIY MUHITI. XOJA IJODI. ASARLARINING TALQINI

Reja:

1. *Buxoro adabiy muhiti.*
2. *Xoja hayoti va ijodi manbalari.*
3. *Adibning adabiy merosi.*
4. *Kichik hikoyachilikning shakllanish va taraqqiyot bosqichlari.*
5. *Xoja ijodida kichik hikoyachilik takomili.*

Buxoro adabiy muhiti. XVI –XIX asr 1-yarmi Buxoro adabiy muhiti ayrim o'ziga xos xususiyatlar bilan ajralib turadi. Bu, albatta, bevosita ijtimoiy-siyosiy jarayon bilan bog'liq. Buxoro ijtimoiy hayotida islom dini g'oyalari, qoidalari yetakchi mavqeda turgan. Ammo, san'at, hunarmandchilik, adabiyot ham o'z yo'lida taraqqiy etgan. Chunki, xalq buyuk san'atkor. U hamisha ilg'or g'oyalar yaratadi. O'z ijodi bilan kamolotga intiladi.

Buxoro adabiy muhiti aholi etnik qatlamidan kelib chiqib, ayrim xos xususiyatlarga ega. Birinchidan, u erda zullisonaynlik (ikki tillilik) an'anasining uzoq tarixi bor. Ijod sohiblari, asosan, ikki – o'zbek va fors-tojik tilida ijod qilishgan. Ikkala tilda ham ibratli asarlar yaratilgan. Xususan, Ubaydiy, Xoja, Vola, Shavqiy, Shukuriy, Xiromiy, Joniy kabi ko'plab ijodkorlar yaratgan adabiy merosni e'tirof etish mumkin. Ikkinchidan, boshqa xonliklardan farqli o'laroq, ijodiy jarayon tarqoq holda mavjud edi. Ammo, bu adabiyot ravnaqiga salbiy ta'sir etmagan.

Adabiy muhitda yaratilgan asarlarni kuzatar ekanmiz, yuqorida eslatilganidek, ularda diniy tushunchalarning faolligini ko'ramiz. Dunyoviylik esa ular zahirida yuzaga chiqadi. Bu adabiy muhitda Navoyi, Fuzuliy, Bedil, Hofiz kabi donishmand shoirlarimiz an'analari davom ettirildi. Mavzu, g'oya va janrlar takomillashtirildi. G'azal, muxammas, ta'rix, qit'a, masnaviy kabi an'anaviy janrlarning yangi qirralari kashf etildi. Yangi zamonaviy fikrlar bilan boyitildi.

Xoja hayoti va ijodi manbalari. Buxoro adabiy muhitida muhim o‘rin tutgan ijodkorlardan biri Ibodulla Sayid Podshoxoja binni Abdulvahhobxoja Xoja taxallusi bilan ijod qilgan. U o‘zbek adabiyotida kichik nasriy hikoyalar ustasi sifatida mashhur. Xoja va uning hayot yo‘li, ijodi haqida ma’lumot kam. Mavjud fikrlar esa bizgacha adibning asarlari va o‘g‘li Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasi orqali etib kelgan. Ushbu tazkirada zikr etilishicha, Xojaning ota-bobolari yirik davlat arboblari va she‘rlar yozuvchi ijodkor kishilar bo‘lishgan. U 1484-yilda Balxda tavallud topgan. Ma’lum vaqt sadrlir (vaqf yerlarining hisobi va tekshirishlarini olib boruvchi shaxs) , keyinchalik eng yirik diniy lavozim shayxul-islomlik (bu mansabdagi kishi podshohning o‘ng tomonida 1 o‘rinda turgan) mansablarida ishlagan. U davlat boshqaruvida e’tiborli shaxslardan hisoblangan. Xoja Ahrori Vali kabi ko‘p ziddiyatli vaziyatlarni sulh yo‘li bilan hal etishga hissa qo‘shgan.

Xoja faoliyati zamonaviy adabiyotshunosligimizda ham jiddiy tadqiq etilgan. Filologiya fanlari nomzodi M.Mirzaahmedova o‘z izlanishlari natijalarini «Xoja»¹³⁹ nomli monografik asar sifatida chop ettirgan. Unda adibning kichik hikoyalar majmuasi «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» chuqur tahlil etilgan. A.Tohirjonov «Xojaning yangi topilgan asari»¹⁴⁰ maqolasida uning Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”sining 1-dostoni “Maxzan ul- asror”ga javob tarzida yaratilgan “Maqsad ul-atvor” dostoni borasida to‘xtaladi. N.Mallayev, V.Zohidov, V.Abdullayev kabi adabiyotshunoslar ham turli tadqiqotlarida Xojaning hayoti va ijodi haqida muhim ma’lumotlar berishadi. Matnshunoslik yo‘nalishida esa uning she‘rlari, hikoyalari va dostonidan parchalar bir necha bor chop etilgan¹⁴¹.

Xojaning vafot yili noma’lum. Ammo, Nisoriy “Muzakkiri ahbob” tazkirasining ma’lumotlaridan kelib chiqib, u XVI asrning so‘nggi choragigacha umr kechirgan, deyish mumkin.

¹³⁹ A.Тоҳиржонов. Хожанинг янги топилган асари. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 1975, 3-сон.

¹⁴⁰ М.Мирзааҳмедова. Хожа. Т., 1975.

¹⁴¹ Ўзбек адабиёти. Т.: 1959.

Adabiy merosi. Adibning she'r, doston, hikoya yozgani haqida ma'lumot bor. U ikkita (o'zbek va fors-tojik tilida) devon tuzgan. Ammo, devoni qo'lyozmalari taqdiri noma'lum. U bizgacha etib kelmagan. Ayrim she'rlari tazkiralarda, hikoyalar to'plamida saqlangan. U Zahiriddin Muhammad Boburni shoir sifatida hurmat qilgan. Raqib sulola, ya'ni shayboniylar saroyida yashaganiga qaramasdan, u bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilgan. Bir-birlariga maktublar yo'llashgan. Xoja Boburga o'z she'rlaridan namunalar ham yuborganligi haqida ma'lumotlar bor. Uning xonadoniga Boburning ham asarlari etib kelgan. Nisoriy tazkirasida otasining Bobur podsho bilan iliq, samimiy munosabatda bo'lganini eslaydi. Turli yozishmalar olib borish bilan birga o'rtalarida ijodiy hamkorlik, fikr almashishlar ham bo'lganini e'tirof etadi. Otasi "kechadur" radifli g'azalini unga yuborganini ta'kidlaydi.

Xoja 1528-yilda Nizomiyning «Maxzan ul-asror» dostoni ta'sirida «Maqsad ul-atvor» manzumasini yaratgan. Bizga mazkur asarning ayrim parchalari, namunalarigina ma'lum.

Ko'rinadiki, Xoja ijodi o'z davri adabiy jarayonida muhim o'ringa ega bo'lgan. Uning asarlarini o'rganish, maqomini belgilash adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb vazifalardandir.

Xoja merosida kichik hikoyachilik takomili. Xojaning eng keng tarqalgan asari «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» (adolat kaliti) hikoyalar majmuasidir.

«Gulzor» axloqiy-ta'limiy ruhdagi kichik ibratli hikoyalardan iborat. Unda qirqqa yaqin hikoya kiritilgan. Asar muqaddima, kitob tasnifi va hikoyalardan tarkib topgan. Muqaddimada asarning yozilish sabablari haqida gapiriladi. Asar Shayboniyxonlar sulolasidan Jonibekxonning o'g'li, Balx hokimi Kistan Qaro sultonga bag'ishlanadi. Muallif uning turkiyzabon qavmi ehtiyojini hisobga olib, ibratli hikoyalar majmuini turkiy tilda yaratganini e'tirof etadi: «*Saodat axtar podshohning (Kistan Qaro sulton) xaylu hashami turku totor qavmidan bo'lur erdilar va turk alfozi va guftorig'a moyil va shomil erdilar. U jihatdin shikastaxotirg'a bu andisha yo'l berdikim, bir turkiy kitob bu*

qavmning alfozi birla tasnif qilib, adl va insof birla maosh qilgan anbiyoyu salotin va xavoqinning ravishlari birlan atvori pisandidalaridin darj qilib, hazrati xilofatpanohi mulkining humoyun odig'a muammal qilolumkim, olam ichinda tuhfa namudor va bani odam orasinda hidoya va yodgor o'lg'ay»¹⁴².

Xoja «Gulzor»ni yaratganda, 60 yoshda ekanligini ta'kidlaydi. Bu 1538-39-yillarga to'g'ri keladi. «Gulzor» yagona syujetga ega emas. U turli-tuman mavzularda.

Asar tuzilish jihatidan Sa'diyning "Guliston"iga o'xshaydi. Hikoyalar hajm jihatidan kichik bo'lishiga qaramay, tugal kompozitsiyaga ega. Ular muallif fikri, hikoya va yakuniy xulosa, ya'ni qissadan hissa shaklida tuzilgandir. Hikoyalar ichiga qit'a, ruboiy, masnaviy, g'azal janridagi lirik chekinishlar, she'riy izohlar, she'riy xotimalar ham kiritilgan.

Adabiyotshunosligimizda «Miftoh ul-adl» uzoq yillar XIV asr adabiy yodgorligi deb kelindi. Ammo, 1960-yillarda V.Zohidov uning XVI asrga mansubligi, muallifi Xoja ekanligini aniqladi¹⁴³. «Miftoh ul-adl» o'n besh bobdan iborat. Ular olimlar bayoni, odil sultonlar bayoni, zolim sultonlar bayoni, Sultonlarga mute bo'lmoqning bayoni, sultonlar vazirlar bilan maslahatlashishi, hukm qilmoq bayoni kabi nomlar bilan atalgan. Qolgan 9 bobda faqat nazariy-didaktik fikrlar bayon qilinadi. «Miftoh ul-adl» Shayboniixonning o'g'li shahzoda Temur Sultonga bag'ishlanadi. Asar tuzilish jihatidan «Gulzor»ga yaqin. Unda ham nazariy-didaktik fikrlar, hikoya, hikoyadan keyin esa yozuvchining xulosasi beriladi. «Miftoh ul-adl»da ham qirqqa yaqin hikoya jamlangan.

Hikoyalarda Xoja insoniylik, halollik, adolat, saxovat, ogohlik, soflik kabi go'zal fazilatlarini tasvirlaydi. Adib hikoyalari qisqa hajmga ega. Ammo uning zamirida teran hayotiy ibrat, saboq mujassamlantiriladi. Muallif voqealarni tanlashda ham mahoratini namoyon eta oladi. U syujetning ixcham va qiziqarli bo'lishiga alohida ahamiyat beradi. Bunday tanlov natijasida o'quvchi

¹⁴² Хожа. Гулзор. Т.: 54-55-бетлар.

¹⁴³ В.Зохидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. Т., 1961.

diqqatini o'ziga jalb etadigan, uni tafakkur etib yashashga yo'naltiradigan noyob asarlar maydonga keladi. Ma'nolarining o'tkirligi, falsafiyligi, insonlarni hushyorlantiruvchi kuchga egaligi, xalqonalikka, Ezop masallari kabi donolikka muzayyanlikda namoyon bo'ladi.

Jumladan, "Shayx va murshid" hikoyasi. Unda aytilishicha, bir murshid bir shayx huzuriga kelib, xatolari, gunohlari ko'pligini aytib uzrxohlik qiladi. Shunda shayx unga to'g'ri yo'l ko'rsatib, tavba qilishdan avval, bir amalni bajarishi lozimligini uqtiradi. Ya'ni, oldin ko'ngliga besh ariq orqali kiruvchi nomashru' ishlarning yo'lini bog'lashni tavsiya etadi. U ariqlarni esa quyidagicha izohlaydi: *"Saning ko'ngling bir havzga o'xshar va anga besh arig'din loy suvlar kirib, taqi ul havzni tiyra qilurlar..."*. Shundan so'ng u kishi o'z nuqsonlarini tushunib, to'g'ri yo'lga tushadi va sohibkamol murshid darajasiga ko'tariladi. Hikoyaning syujeti shundan iborat. Muallif oddiy, hayotiy voqeadan chuqur ma'noli asar yaratadi. Adib xulosa chiqarmaydi. O'quvchiga aql o'rgatmaydi. Ammo kamolotning to'g'ri yo'nalishli xaritasini tasvirlab beradi. Har bir o'quvchi undan o'z yo'lini topa oladi. Hayratlanarlisi shundaki, hikoya kompozitsiyasi birgina dialog va ikkita muallif gapidangina tashkil topgan. Adibning butun g'oyasi, niyati va maqsadi shayx nutqida mujassamlantirilgan. Shu birgina nutq hikoyaning asosini, mag'zini tashkil etgan. Qisqa hajmli bo'lishiga qaramasdan, unda muqaddima, tugun, voqea rivoji, yechim kabi hikoyaga xos unsurlar tugalligining guvohi bo'lamiz. Bu esa asarning mazmun va maqsadining to'laqonli maqomda yechilishini ta'minlaydi.

Asar Xoja hikoyanavisligiga xos bo'lgan xalq og'zaki ijodi uslubida, roviylik uslubida yaratilib, "ayturlarkim" ifodasi bilan boshlanadi. Hikoya qissadan hissa shaklidagi 12 misrali masnaviy bilan yakunlanadi. Adibning o'quvchiga qaratilgan barcha pandu o'gitlari ana shu so'nggi qismda, yechim sifatida beriladi:

*Xalqg'a altofni kam qilmag'il,
Hech kishiga javru sitam qilmag'il.*

*Ayla xudoning g'azabidin hazar,
Solma kishining haramig'a nazar...
...Murshid ila birga bo'lu mo'taqid,
Ayla irodat yo'lida jahdu jid...*¹⁴⁴

Namuna sifatida ko'rganimiz ushbu hikoyadan biz adib mahoratining noyob qirralarini kuzatish imkoniga ham ega bo'lamiz. Uning nasriy qismida jumalarning ixcham, ravonligi, fikrning chuqur va donishmandona qurilmasi e'tiborimizni tortadi.

Nazmiy qismida muallifning she'riy mahorati namoyon bo'ladi. Keltirilgan masnaviy Sa'diy, Rumiy, Jomiy, Navoyi uslubiga xos didaktik yo'nalishning noyob namunasi darajasiga ko'tarilgan. To'q qofiyalar, ayrim baytlarda radiflarning qo'llanishi, o'quvchi diqqatining yetakchi so'zga qaratilishini ta'minlagan. She'riy parchaga ohangdorlik bag'ishlagan.

Xoja hikoyalarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy g'oyalar ilgari surilgan. Uning timsollar qamrovi turli-tuman. Podshohlar, vazirlar, cho'pon, shayx, murid, kambag'al kampir, payg'ambarlar, hatto pashsha, yel kabi obrazlar majmuiga duch kelamiz. Hikoyalarning tili sodda va ravon. Ularning yaratilishiga xalq og'zaki ijodi namunalari, Nizomiy, Navoyi asarlaridagi turli syujetlar turtki va asos bo'lgan. Xojaning maqsadi ham, bizningcha, fors-tojik adabiyotidagi ibratli syujetlar bilan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, turkiyzabon qavmni tanishtirish bo'lgan. Ammo, u hech bir mavzuni, folklordan oladimi, fors-tojik adabiyotidan oladimi, aynan keltirmaydi. Ularni qayta ishlaydi. O'z fantaziyasi bilan boyitib, zamonaviylashtiradi. Asardagi g'oyalarni teranlashtiradi. O'zining donolik va hikmatlarga boy hayotiy xulosalarini hikoyalar zamiriga singdiradi. Bu jihatdan uning «Iskandar va Chin xoqoni» hikoyasi ibratlidir. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha: Iskandar Chin mamlakati musodarasini uchun o'tlanadi. Xoqon qon to'kishdan saqlanib, Iskandarga taslim bo'ladi. Uni kechki ziyofatga taklif etadi. Dasturxonga oltin va kumush idishlarni bo'sh qo'yadi.

¹⁴⁴Ўзбек адабиёти. 4 томлик. 3-том. Т.: 1959, 267-бет.

Iskandar ovqati qani deb so'raganda, xoqon sening maqsading osh emas, balki oltin, kumushlar-ku! Shuning uchun qon to'kasan-ku deb xijolat qiladi.

Xoja hikoyanavisligida Mahmud G'aznaviy, Horun ar-Rashid, Iskandar Zulqarnayn kabi mashhur tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar ham katta o'rin egallaydi. Ayniqsa, shu yo'nalishdagi asarlarida adibning o'ziga xos mahorat qirralari namoyon bo'ladi. Jumladan, Iskandar bilan bog'liq voqealar yechimini Nizomiy, Navoyi, Xoja talqinida ko'rib chiqsak, Xojaning adib sifatidagi dunyoqarashi, tafakkur tarzi, yondashuv tamoyili ayonlashadi. Bu, ayniqsa, uchala asarda ham mavjud bo'lgan Iskandar va Chin xoqoni munosabati yechimida yaqqol ko'rinadi. Mazkur voqea syujetida katta farq yo'q. Uchala ijodkorda ham Xoqon kuch-qudrati, boyligi yetarli bo'lishiga qaramay, qon to'kilishining oldini olish uchun sulhni ma'qul ko'radi. Ammo ijodkorlar g'oyalar yechimida turlicha yo'l tutishadi. Nizomiy dostonida Iskandarga uch narsa – ov lochini, bir ot va uch noyob xislatli bir qiz sovg'a qiladi. Bu detallarda, ma'lum ma'noda, tinchlik, xotirjam hayot taqdimi ifoda etiladi. Navoyi "Saddi Iskandariy"sida molu mulk shaydosi Iskandar oyog'i ostiga duru gavharlar sohib, yana 1000ta ot, 1000ta tuya, 1000ta xachir, 9000 qimmatbaho kiyim-kechak, idish-tovoqlar, 1000ta kanizak, tilsimli ko'zgu va ajoyib fazilatlariga ega bir qiz tortiq qiladi. Ko'rinadiki, Navoyi asaridagi hadyalar yanada real hayotga mutanosibroq. Davr ijtimoiy hayotining aniq tasvirining namoyoni.

Xoja esa mazkur holatga o'ziga xos, yangicha yondashadi. Vaziyatni kinoya bilan uyg'unlashgan, satirik-yumoristik badiiy ashyoga aylantirib qo'llaydi. Chin yurtiga kelgan Iskandarni Xoqon tilla, kumushlardan yasalgan bo'sh idishlar bilan mehmon sifatida kutib oladi. O'zaro suhbat jarayonida, shohning maqsadi tilla, kumushlardangina iboratligini ta'kidlab, uni o'z ochko'zligidan mulzam qiladi. Bir yillik xirojning yarmini jasorat bilan Iskandardan o'z xalqi uchun olib qola oladi. Ko'rinadiki, Xoja hikoyasi qisqa hajmli bo'lishiga qaramay, undagi Xoqon

obrazi xarakter jihatidan ideal podshoh darajasigacha ko'tariladi. U o'z manfaatidan, hattoki, o'z hayotidan ham xalq manfaatini, vatani tinchligini ustun ko'radi. Bu yo'lda jasorat va jur'at bilan odilona harakat ham qiladi. Xoja syujetga, obrazlar tizimiga sezilarli o'zgartirish kiritmagan. Ammo ularga yondashuvda yangiliklar olib kirishga harakat qiladi. Bu kichikkina o'zgarish esa asar g'oyasini, ijodkor badiiy niyatini yangi va yuksak pog'onaga ko'tarishga xizmat etadi.

Xoja hikoyalarida adolat masalasi birinchi o'rinda turadi. Deyarli, barcha asarlarida muallif adl tushunchasini turli rakurslardan turib yoritishga harakat qiladi. "Podshoh va zohid", "Mahmud G'aznaviy va boyqush", "Sulton Mahmud G'aznaviy, vazir va Ayozi", "Shayx Bahlul va Xorun ar-Rashid", "Sulaymon, pashsha va yel" kabi hikoyalarda bosh g'oya sifatida adolat masalasi qo'yilgan.

Zohid bir soatlik adolatga 20 martalik haj savobini almashtirishga tayyorligini aytadi. No'shiravoni odil bosqinchi qaroqchilar haqida shikoyat tushganda, mabodo o'g'li adashib, bu yo'lga kirib qolgan bo'lsayu otalik mehri xalaqit bermasligi uchun chiroqni o'chirib, ular bilan kurashgani va qatl ettirgani haqida hikoya qiladi. Ko'rinadiki, Xoja hikoyalari katta ijtimoiy, umumbashariy ahamiyatga molik asarlardir. Ularning zamiriga chuqur gumanizm, insonparvarlik, bag'rikenglik g'oyalari singdirilgan. Shu sababli ham mazkur hikoyalar, hozirgi kunda eskirgan, podshohlar, vazirlar, darveshlar, tarixiy shaxslar bilan bog'liq syujetlar asosida yaratilganiga qaramay, o'zining axloqiy-didaktik, ijtimoiy-zamonaviy qimmatini yo'qotmagan. Ular bugun va kelajak uchun ham birday xizmat qiladi.

Xoja asarlariga e'tibor bersak, ularda o'z davrida Xoja Ahrori Vali kabi ulkan ijtimoiy vazifani bajarish maqsadi bilan yashagan ulug' shaxsiyatni ko'ramiz. U bu borada o'zining, shayxul-islomlik maqomidan turib, amaliy faoliyati bilan bir qatorda, badiiy ijodi, asarlari orqali ham beqiyos xizmatlarni amalga oshirgan. Uning ayrim hikoyalarida xalq og'zaki ijodiga xos belgilar ko'zga tashlanadi. Jumladan, ular ertaklardagidek

«ayturlar, debdurlar, naql qilurlar» kabi iboralar bilan boshlanib, qissadan-hissa chiqarish bilan yakunlanadi. Ko'ringanidek, Xoja hikoyanavis sifatida mashhur bo'lib, asarlari bizgacha etib kelgan.

Ammo shoir sifatida ham uning maqomi nosirigidan kam bo'lmagan. She'rlari kam miqdorda yetib kelgan bo'lsa-da, mavjud asarlari uning mahorati, so'z qo'llash mas'uliyatining noyobligidan dalolat beradi. "Kechadur" radifli g'azal 5 baytdan (ayrim manbalarda 4 baytdan) iborat. Ijodkor asarda "kechadur" so'zi vositasida takrir, ihom, tashbeh va tajnis kabi san'atlarni qo'llagan. G'azalda muallif ichkin ruhiyat holatlarini tasvirlar ekan, ayniqsa, "kecha" so'zining ma'no tovlanishlaridan san'atkorona foydalangan. Asarda ko'p bora takrorlangan so'zning har biri yangi ma'no bilan jilolanganini sezish qiyin emas. Bu shoirning so'zga munosabati, ular zamiridagi mudroq ma'nolarni uyg'ota olish mahoratini ko'rsatadi. Xojaning mazkur g'azali dastlab "O'zbek adabiyoti" xrestomatiyasida chop etilgan. Unda asar 4 baytdan iborat. Shoirning o'g'li Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" tazkirasida esa u 5 bayt shaklida keltiriladi. Muallif e'tiroficha, mazkur g'azalni shoir Hindistonga Boburga birinchi o'zbek elchilaridan Hofiz Ko'hakiy orqali 1528-yilda yuborgan. Tazkiradan ikki mamlakat o'rtasidagi madaniy aloqalar haqida xabardor bo'lish bilan birga, Boburning Xoja she'riyatiga munosabati va bahosi bilan ham tanishamiz. Muallif *"...podshohga ma'qul bo'lib, maqtagan edilar"*¹⁴⁵, -deya ma'lumot beradi. G'azal oshiqona yo'nalishda. Uning chuqur tafakkur mahsuli sifatida yaratilgani sezilib turadi. U zohiriy va botiniy mazmun qamroviga ega. G'azalning yuza qatlamida majoziy ishq talqinini kuzatsak, ichki qatlamida esa chuqur irfoniylar ma'nolar ham nazarda tutilganining guvohi bo'lamiz. Majoziy ma'no oshiq – hajr-mahbuba tuzilmasida namoyon bo'ladi. Ayriliq asar qahramoni ko'nglidagi izzat tuyg'ularini junbushga keltiradi. Ko'z oldida butun dunyoni qorong'u zulmatga chulg'aydi.

¹⁴⁵ Хасанхожа Нисорий. Музакири ахбоб. Т.: Халқ мероси нашриёти, 1993, 275-бет.

Asar, ta'kidlanganidek, irfoniy ma'noga ham ega. Oshiq, mahbub, sham, jon kabi timsollar ramziy mohiyatni ham ifodalab keladi. Ular orqali shoir haqiqiy ishq talqiniga e'tibor qaratadi. G'azalga teranlik va botiniy ma'no bag'ishlaydi.

Shoirning bunday serqatlamlilikka erishishida she'riy san'atlarni mahorat bilan qo'llash, so'z tanlash va undan foydalanishdagi mas'uliyat, munosabat muhim o'ringa ega.

G'azal 5 baytdan iborat. Barcha baytlarda "kechadur" so'zi vazifasida takrorlanib kelgan. Nolon, parishon, inson, oson, tobon, afg'on so'zlari qofiya sifatida qo'llangan. Asarda qofiya va radif muhim badiiy vazifani bajargan. Qofiyaning "nolon" so'zi bilan boshlanib, "afg'on" so'zi bilan tugallanishining o'zidayoq, shoirning ruhiyat manzarasini musavvirona yagona doira atrofida birlashtirganini ko'rsatadi. Bu g'azal kompozitsiyasida tuyg'ular, holatlar tasvirining zinama-zina takomillashib borishini ta'minlaydi.

Ayniqsa, shoirning radif sifatida qo'llagan "kechadur" so'zi asar kompozitsiyasida alohida, muhim vazifalarni bajargan. 5 bayt – 10 misra she'rda mazkur so'z 9 marta qo'llanadi. Hayratlanarlisi shundaki, shoir undan har bir o'rinda o'zgacha ma'noda va jami 10 xil mazmunda foydalanadi.

Quyidagi jadvalda "kechadur" so'zining shakl va ma'no munosabati izohlangan:

<i>Tartib raqami</i>	<i>"Kechadur" so'zi qo'llangan bayt va misralar</i>	<i>So'z shakli</i>	<i>So'z ma'nosi</i>
1-o'rin	<i>Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur,</i>	<i>Kechadur</i>	<i>kechasi;</i>
2-o'rin	<i>Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur,</i>	<i>kechadur</i>	<i>Kechmoq, o'tmoq</i>
3-o'rin	<i>Kecha ham zulfung kabi holim parishon kechadur.</i>	<i>kecha</i>	<i>tun;</i>
4-o'rin	<i>Kecha ham zulfung kabi holim parishon kechadur.</i>	<i>kechadur</i>	<i>zulmat;</i>
5-o'rin	<i>Anbarin zulfung xayolidin ko'zumga, ey pari, Yilu oyu soatu kun bori yakson kechadur.</i>	<i>kechadur</i>	<i>qorong'u</i>
6-o'rin	<i>Ulki jondin kechadur shomi visolingni ko'rub,</i>	<i>kechadur</i>	<i>Voz kechmoq;</i>
7-o'rin	<i>Vah, na xush vaqtu na xush soat na oson kechadur.</i>	<i>kechadur</i>	<i>voz kechmoq;</i>

8-o'rin	Ravshan o'lg'ay davlati vaslida hijron oqshomi, Gar gunohimdan bilib ul mohi tobon kechadur.	kechadur	Voz kechmoq
9-o'rin	Xoja yanglig' nola qil zulfi g'amidin kechalar.	kechalar	tunlari
10-o'rin	Kim mahalli nolavu faryodu afg'on kechadur.		kechmoq, o'tmoq.

Xoja mazkur so'zning 9-10 ma'nosini ilg'ashga erishadi. Shu birgina so'zni qo'llashi, uning zamiriga chuqur kirib borishi, ma'nolarining cheksiz hududlarini ko'ra olishi, rang-barang ma'noviy jilolarni tovlantirishining o'ziyoq Xoja she'riy mahoratining noyob va betakrorligidan dalolatdir. G'azalning Boburga "ma'qul kelib, uni maqtangani" ham bejiz emas. Bizningcha, uning e'tiborini tortgan jihat ham ana shu holat bilan bog'liq bo'lishi kerak. So'zlardagi noyob jilvakorlik Boburni maftun etib, unga ma'qul kelgan.

G'azal ramali musammani mahzuf vaznida (*foilotun - foilotun - foilotun; taqte'si - V - -/ - V --/ - V --/ - V -*) yozilgan. Turkiy g'azalchilikda eng ko'p qo'llanilgan bahr bu ramal bahridir. Oshiqona lirik she'rlarda hazaj va ramal bahlari faol ishlatilgan. Ammo ularning asarda bajaruvchi vazifasi bir-biridan farq qilgan. Hazaj she'rga mahzunlik, og'irlik bag'ishlaydi. Ruhiyatdagi iztirob, dard, armon tuyg'ularini mahzunlik bilan muzayyan tasvirlaydi. Tushkunroq kayfiyatni ifodalaydi. Ramal esa kayfiyatdagi nisbatan yengillikni, umidvorlikni tasvirlash vazifasini bajaradi. Shu sababli ham, yuqorida ta'kidlaganimizdek, g'azalda kecha, zulmat, qorong'ulik kabi tushunchalar yetakchilik qilganiga qaramay, o'quvchi ko'nglida umidvorlik uchqunlari paydo bo'ladi. Buni uning o'ynoqi, yengil ritmga ega ramal bahrida yozilgani bilan dalillashimiz mumkin. Demak, shoir g'azalni yaratganda, vazn tanlashga, uning badiiy unsur sifatida, bajarayotgan vazifasiga e'tibor qaratgan. Shunchaki to'g'ri kelgan bir vaznni tanlab qo'ya qolmagan. Uning lirik qahramon ruhiy manzaralarini to'liq qamrab va yoritib bera olishini inobatga olgan.

Gʻazalda zulmat haqida koʻp soʻzlanadi. Ammo ana shu qorongʻulik zamirida bir yorugʻlik, ishq nuridan taraluvchi ravshanlikni oʻquvchi koʻngli bilan his etib turadi. Hatto, shoir asarda sham, ravshanlik kabi soʻzlarni ham qoʻllaydiki, bu fikrimizni tasdiqlaydi:

*Ravshan oʻlgʻay davlati vaslida hijron oqshomi,
Gar gunohimdin bilib ul mohi tobon kechadur*¹⁴⁶.

Lirik sheʼr badiiyatida sheʼriy sanʼatlarning oʻrni beqiyos. U oddiy soʻzlardan moʻjiza yaratuvchi vosita. Mazkur gʻazalda ham shoir ihom, tazod, tashbeh, tajnis, istiora, nido kabi oʻnlab ana shunday tasvir unsurlaridan mahorat bilan foydalangan.

Buni biz birinchi baytdayoq kuzatamiz:

*Kunduz avqotim sening hajringda nolon kechadur,
Kecha ham zulfung kibi holim parishon kechadur.*

Shoir birinchi misrada **“kunduz”** va **“kecha”** soʻzlari bilan **tazod** sanʼatini yaratgan. Lirik vaziyatdagi qarama-qarshilik, ruhiy holatdagi zid kechinmalarni aniq tasvirlash imkonini yaratadi. Zid maʼnoli soʻzlarning misra boshida va misra oxirida oʻrinlashishining oʻzida ham mahorat va maʼno mavjud. Misra soʻngidagi **“kechadur”** soʻzi bilan **ihom** sanʼatini ham yaratgan. Zid maʼnoli **“kunduz”** soʻzi bilan bogʻliq ravishda birinchi oʻrinda mazkur soʻzni ham **tun** maʼnosida, ham **kechmoq** maʼnosida qoʻllagan. Birinchi misra **“kecha”** soʻzi bilan tugab, 2-misra ham shu soʻz bilan boshlanadi. Bu **“raddul aruz ilal ibtido”** deb nomlanuvchi sanʼat turi ham maʼnolar zanjirini bogʻlashga oʻz hissasini qoʻshadi. Ikkala misradagi **“kechadur”** soʻzi bilan shoir, shakldosh soʻzlar yordamida, **tajnis** sanʼatini vujudga keltirgan.

Koʻrinadiki, mazkur gʻazal Xoja lirik merosining gultojidir. Unda shoir soʻzlarning qat-qat maʼnolar silsilasini nazarda tutib

¹⁴⁶Oʻsha asar, 275-bet.

qo‘llagan. Xususan, bir so‘zni tovlantirish orqali she‘riyatni olmos kabi jilolantirish bu – ulkan va noyob mahorat talab qiladi. G‘azalning qolgan barcha baytlari ham xuddi shunday yuksak va noyob iste‘dod mahsuli sifatida maydonga kelgan. Shoirning ruboiy va qit‘alari g‘azalidan farqli ravishda axloqiy-didaktik yo‘nalishda yozilgan.

“Muzakkiri ahbob” tazkirasi muallifi Xojaning fors va o‘zbek tillarida ikkita devon tuzgani haqida ma‘lumot beradi. Ammo ularning taqdiri noma‘lum. Bizgacha kam sonli she‘rlarigina etib kelgan. Tazkirada uning o‘z davri sultoni Kistan Qaro madhiga bag‘ishlangan bir mashhur forsiy qasida yaratgani eslanadi. U maqlubi mustaviy, muttasila, munfasila, seporiy, izhori muzmar, murabba kabi sharq adabiyotidagi eng murakkab she‘riy san‘atlar bilan muzayyan bitilgan.

Muallif: *“qasidada masnu’ usulini bu diyor shoirlari orasida ul kishi yoyganlar”*, -deya qasidasining noyob yo‘lda yozilganini e‘tirof etadi.

Xojaning lirik merosidan bizga, hikoyalar tarkibidagi she‘riy parchalardan tashqari, 2 g‘azal, 5 qit‘a, 2 ruboiy, 1 masnaviy, Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostoniga javob tarzida yaratilgan “Maqsad ul-atvor” nomli dostoni yetib kelgan. Sankt-Peterburglik olim, filologiya fanlari doktori A. Tohirjonov LDUning Sharq fakulteti kutubxonasida 3706 inv. raqami va Sankt-Peterburg Sharqshunoslik instituti kutubxonasida V-3985 inv. raqami bilan saqlanayotgan qo‘lyozma “Maqsad ul-atvor” dostoni ekanligini aniqlagan, asarning ilmiy-tanqidiy matnini yaratgan.

Xoja asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta‘limiy mavzular bugun uchun ham ibratli. O‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Tayanch tushunchalar:

Sadrlik, adabiy muhit, axloqiy-ta‘limiy, kichik hikoyachilik, folklor.

Savol va topshiriqlar:

1. Mazkur davr Buxoro adabiy muhitining xususiyatlari haqida so'zlang.
2. Xoja hayoti va ijodi manbalari bibliografiyasini tuzing.
3. Xoja adabiy merosiga annotatsiyali taqriz yozing.
4. Kichik hikoyachilikning o'zbek mumtoz adabiyotidagi va Xoja ijodidagi o'rnini aniqlang.
5. "Gulzor" va "Miftoh ul-adl" asarlarini to'liq o'qing.
6. M. Mirzaahmedovanning "Xoja" monografiyasini konspektlashtiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.
2. M. Mirzaahmedova. Xoja. T.: 1975.
3. Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. T.: 1961.
4. Xoja. Miftoh ul-adl. T. 1962.
5. Xoja. Gulzor. T.: 1961.
6. O'zbek adabiyoti. Xrestomatiya. 3-kitob. T.: 1959.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
8. Tohirjonov A. Xojaning yangi topilgan asari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1975, 3-son.

UBAYDIYNING O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA TUTGAN O'RNI (1487-1540)

Reja:

1. *Ubaydiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.*
2. *Tarjimai holi.*
3. *Adabiy merosi.*
4. *Asarlarining janriy tarkibi.*
5. *Shoir she'riyatining mavzu qamrovi, g'oyaviy xususiyatlari.*
6. *Ubaydiy asarlarida badiiy mahorat masalasi.*

O'rganilishi. Ko'plab shoh – shoirlar qismati kabi uzoq yillar Ubaydiyning hayoti va ijodi ilmiy nuqtayi nazardan o'rganilmay kelindi. Ammo, bizgacha ko'p manbalarda ma'lumotlar yetib kelgan. O'z zamonasida – XVI asrdayoq yaratilgan tarixiy, ilmiy, tazkira asarlarda uning siyosiy faoliyati, g'ayrat-shijoati, noyob iste'dod egasi ekanligi, merosi haqida qimmatli dalillarni ko'ramiz¹⁴⁷. Zayniddin Vosifiyning «Badoe ul-vaqoe», Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahhob», Mirmuhammad Amin Buxoriyning «Ubaydullanoma» «Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma», Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy» asarlari kabilar ana shunday muhim manbalardir. Ubaydiy ijodi G'arb olimlari e'tiboriga ham tushgan. Mashhur adabiyotshunos olim Fitrat o'zining maqolalarida Ubaydiyga yuqori baho bergan¹⁴⁸. Shoh va shoir faoliyatini o'rganish mustaqillik davrida yangi bosqichga ko'tarildi. Uning ijodi ilmiy nuqtayi nazardan izchil tadqiq etila boshlandi¹⁴⁹. 2000-yilda Muhammad Abdullayev

¹⁴⁷Хофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. Т.: 1999; Масъуд Кӯхистоний. Тарихи Абулхайрхоний; Рӯзбехон. Мехмонномаи Бухоро; Мирмухаммад Амин Бухорий. Убайдуллонома; Мирзо Ҳайдар. Тарихи Рашидий. Т.: 20015; Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Т.: 1993; Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Т.: “Мумтоз сўз” нашриёти, 2013; Зайниддин Восифий. Бадоеъул-вақоеъ. Т.: 1979; Бобур. Бобурнома. Т.: 2002.

¹⁴⁸Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: 2000. Фитрат. Яссавий ким эди. Т.: 1995.

¹⁴⁹А.Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. Т.: 2001; Э.Очилов. Тасаввуф адабиётида рубоий. “Ўзбек тили ва адабиёти” журн., 2006, 2-сон, 14-24-бет; Я.Экман. Турк тили ва адабиёти. Истанбул.

«Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati» mavzuida fan nomzodligi dissertatsiyasini himoya qildi¹⁵⁰.

Asarlaridan namunalar kirill alifbosida 1994-yil «Vafo qilsang»¹⁵¹, 2000-yil «Ishq daftari»¹⁵² majmualarida, 2005-yil «Muhabbat taronalari»¹⁵³ nomli ruboiylar to'plamida chop etildi. Ubaydiy «Hikmatlar»i 2019-yili M. Abdullayev tomonidan nashr etildi¹⁵⁴.

Tarjimayi holi. Ubaydiy 1487-yil Xorazmda Vazir shahri yaqinida (amakisi Shayboniyxon va otasi Mahmud Sultonlarning Xorazmga yurishi paytida) tug'ilgan. Otasining piri Ubaydulloh Xoja Ahrori Vali unga o'z ismini beradi. U otasining yolg'iz o'g'li bo'lgan. Yoshligi Buxoroda kechgan. U Amir Abdullo Yamaniy (Mir Arab), Xoja Muhammad Sadr kabi allomalardan tahsil olgan. Ubaydiyning, ayniqsa, Abdullo Yamaniyga ixlosi kuchli edi. U Xoja Ahrorning, ular Ya'qub Charxiyning, ular esa Bahovuddin Naqshbandning muridlari edi. Ubaydulloxon o'z faoliyati davomida Mir Arab bilan hamisha maslahatlashib ish olib boradi. Bu fikrimizni «Badoeul-vaqoe» va «Muzakkiri ahbob»da keltirilgan ko'p dalillar tasdiqlaydi.

Ubaydulloxon sarkarda sifatida juda shijoatli, tadbirkor edi. O'zbekxonlarning 1511-1512-yillarda Movarounnahrni qayta egallashida uch ming kishilik qo'shin bilan 60 ming kishiga qarshi jang qilib g'alabaga erishgani, Shayboniyxonning ko'p zafarlari ham Ubaydulloxon matonati natijasi ekanligi manbalarda e'tirof etiladi.

Otasi Mahmud Sulton vafotidan keyin(1504-yil) amakisi Shayboniyxon uni Buxoroga hokim etib tayinlaydi. 1533-yilda esa Ubaydulloxon poytaxtni Samarqanddan Buxoroga ko'chirishga majbur bo'ladi va bosh xonlik marosimini o'sha shaharda o'tkazadi. O'z nomiga xutba o'qitadi. Sundan so'ng u umrining oxirigacha – 1540-yilgacha Buxoro xonligini boshqaradi. Undan

¹⁵⁰ Абдуллаев М. Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти. Автореферат. Т.: 2000.

¹⁵¹ Кул Убайдий. Вафо қилсанг. Т.: 1994.

¹⁵² Ишқ дафтари. Рубойлар. Т.: 2000.

¹⁵³ Муҳаббат тароналари. Рубойлар. Т.: 2004.

¹⁵⁴ Ubaydiy. Hikmatlar. T. 2019.

Abdulazizxon va Muhammadrahimxon ismli o'g'illar qoldi. Abdulazizxon otasidan so'ng 1540-1550-yillarda xonlik qildi.

Ubaydulloxon o'z davrida shariat qonunlarini bid'atlardan xoli saqlashga katta e'tibor qaratdi. Ularning amaliyotini nazorat qilib bordi. Buxoroda bog'lar barpo qildi. Mir Arab madrasasi, Ko'hak daryosidagi Mehtar Qosim ko'prigi kabi inshootlar qurdirdi.

U ijodkor – shoir sifatida ilm-fan, san'at, adabiyot ravnaqiga keng yo'l ochadi. Har kuni Buxoro shahrining fozil, olim va shoirlarini jamlab suhbatlar, mushoiralar uyushtiradi.

Ma'lumki, Movarounnahr va Xurosondagi madaniy hayotning eng gullagan davri Husayn Boyqaro(Jomiy va Navoyi) zamoniga to'g'ri keladi. Mirzo Haydar o'zining «Tarixi Rashidiy» asarida Ubaydulloxon davridagi Buxoro madaniy hayotiga «*Buxoro Hirot va Husayn Boyqaro zamonini eslatadi*» deya juda yuqori baho beradi. U Ubaydiyning «*barcha fazilatlar bilan bezangan*» shaxs ekanligini e'tirof etadi. Bir qancha manbalarda uning saltanat tashvishlari bilan bandligiga qaramasdan, tirishqoqlik bilan ilm o'rganganligi, vaqtdan nihoyatda unumli foydalanganligi, uni hech behuda ketkazmagani e'tirof etiladi.

Ubaydiy serqirra iste'dod, bilim va tafakkur ko'lamiga ega edi. U hadis ilmida Xoja Mavlono Isfahoniyni, fiqhda Mavlono Mahmud Azizonning, Qur'on qiroatida Mavlono Yormuhammad Qoriy kabi zamonasining peshqadam allomalarining shogirdi edi. Shu boisdan bu yo'nalishlardagi faoliyatida chuqur bilim va asosli dalillarga tayanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. U Qur'on qiroatida tajvidsiz o'qishni nojoiz sanagan. Turkiy tilda Qur'onga tafsir yozgan. Fiqhga bag'ishlangan risola ham yaratgan.

U yetti xil husnixatda yoza olgan. Nasx xatini yozishda mahorati beqiyos bo'lgan. Musiqi ilmining bilimdoni, chaluvchi sozanda, kuylovchi navozanda sifatida zamondoshlarining tahsiniga sazovor edi.

Adabiy merosi. Ubaydiy shoir sifatida turk, fors, arab tillarida ijod qilgan. Bizga uning uchala tilda yaratgan asarlari jamlangan, 695 sahifadan iborat "Kulliyot"i etib kelgan. Uning 4-200-

betlarida forsiy, 201-210-betlarida arabiy, 211-695-betlarida turkiy asarlari joylashgan.

«Sustlik tab'ning bo'shashishiga sabab bo'ladi va zehnni o'tmaslashtiradi» degan tamoyilga qat'iy amal qilgan Ubaydiy zamondosh ijodkorlarni har kuni ijod bilan shug'ullanishga da'vat etgan. Ularga rahnamolik qilgan.

Ubaydiyning ijodkor sifatida Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Kotibiy asarlariga ixlosi baland bo'lgan. Adabiyotni teran anglagan. Tafakkuri keng miqyosli rivojlangan. Hatto, zamondoshlari xon bilan uchrashishdan oldin, imtihonga borayotgan talaba kabi, ko'p kitoblar o'qib, she'rlar yodlab, yangi asarlar yaratib borishga harakat qilishganini eslashadi. Chunki uning tafakkur ko'лами suhbatdoshidan chuqur bilimdonlikni, donishmandlikni taqozo qilar edi.

Shoir "Kulliyot"ining yagona qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 8931 raqami ostida saqlanadi. Uning tarkibida uch tildagi asarlardan tuzilgan devondan tashqari diniy-tasavvufiy, axloqiy-didaktik ruhdagi "Omonatnoma", "Shavqnoma", "G'ayratnoma", "Sabrnoma" masnaviylari ham bor.

Ubaydiy mumtoz adabiyotning ko'plab lirik janrlarida qalam tebratgan. Ayniqsa, uning g'azal, ruboiy, hikmat, tuyuq kabi janrlardagi mahorati diqqatga sazovor.

Ubaydiyning o'zbek tilidagi devonida 310dan ortiq g'azali mavjud. Ular mavzu jihatidan rang-barang. Olam va odam bilan bog'liq barcha masalalarga munosabatini ko'ramiz. Uning lirik qahramoni hayot mazmunini chuqur anglaydi. Shoh bo'lishiga qaramay, dunyoning o'tkinchi, yaltiroq jilvalariga aldanmaydi. Insonni kamolga etkazuvchi asl maqsaddan chalg'imagdi. Quyidagi g'azalda shoir dunyoqarashining shu jihati o'z ifodasini topgan:

*Hosilu kavnu makon ko'yungda bir xasdur manga,
Ushbu himmat ikki olam ichida basdur manga.*

*Ham ko'runmas er yuzi bir tirnoqchakim,
Etti ko'k ayvoni bir toqi muqarnasdur manga*¹⁵⁵.

Ubaydiy Qur'oni karim, hadisi sharif g'oyalarini mukammal egallagan. Shu sababli, u dunyo, hayot, tiriklik va inson mohiyatini teran mushohada etadi. Shoir she'rlarida yetakchi mavzu ishq. U majoziy muhabbat haqida so'z aytganda ham ilohiy muhabbat nazaridan chetda qolmaydi. Shuning uchun, uning g'azallaridagi ishq tushunchasini ikkiga ajratib bo'lmaydi. Fitrat Ubaydiyning shoirlik maqomi haqida gapirib: "*Ubaydulla shoir ham mutasavvuf shoirdir...Uning forsicha bir g'azali mashhur mutasavvuf Maxdumi A'zam tomonidan tasavvuf uslubida sharh qiling'on*"¹⁵⁶, - deya baho beradi.

Ma'lumki, vahdati vujud, Oллоh vasliga etish tasavvuf ta'limotining bosh g'oyasi. Bu maqomga esa faqat ishq vositasi bilangina erishish mumkin. Shu sababli, mumtoz adabiyotimizda ishqqa insonni ruhiy kengliklarga boshlovchi vosita sifatida qaraladi. U barcha tor qafaslardan, g'am-g'ussalardan ko'ngilni ozod qiladi. Uni hurlikka oshno etadi. Ubaydiy lirik qahramoni ham olam va odamni ana shu – jonbaxsh ishq vositasi bilan anglaydi. U orqali lahzalik mavjudlik ustidan g'alaba qozona oladi:

*Ishqingda sening g'ulg'ula olamg'a solurmen,
Ishqing sipohi birla bu olamni olurmen...*¹⁵⁷.

Yoki:

*Shod aylab aning yodi bila xasta ko'ngulni,
O'zimni g'amu g'ussadin ozod etadurmen*¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Кул Убайдий. Вафо қилсанг. Тошкент, 1994, 5-bet. Keyingi parchalarning sahifasi ko'rsatiladi.

¹⁵⁶ Фитрат. Яссавий мактаби шоирлари туғрисида текширишлар. Яссавий ким эди? Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси наприѐти, 1994, 3-bet.

¹⁵⁷ O'sha asar, 30-bet.

¹⁵⁸ O'sha asar, 31-bet.

Shariat ahkomlarining qattiq himoyachisi bo'lishiga qaramay, shoirning ayrim she'rlarida ishq zuhdu vara'dan ustun kelgan ruhiy holatlar tasvirini ham kuzatamiz:

*Zuhdu varaim daftarin, ey banda Ubaydiy,
Bir-bir qilibon, ishqida barbod etadurmen*¹⁵⁹.

«Muzakkiri ahbob» tazkirasida shoirning bir forsiy g'azali keltirilgan. Unda lirik qahramon ko'nglidagi Ollohga ishqning qanchalar yuksak darajada ekanligini his qilamiz. Ishaq maqomining ramziga aylangan Robiya al-Adaviya haqidagi rivoyatda muhabbati otashining balandligidan hayratda Ka'ba uning ziyoratiga borgani e'tirof etiladi. Ubaydiy lirik qahramoni ham ishq rutbasida o'zini shunday yuksakda his qiladi. Va bu tuyg'uni oshkor etishdan hayiqmaydi:

*Bo'yi arbobi vafo az guli mo meoyad,
Ka'ba zi on ro'ba tavofi dili mo meoyad*

Mazmuni: Vafo ahlining hidi bizning guldani keladur, shuning uchun Ka'ba ham bizni yurakni ziyorat etgani keladur.

Shoirning tasavvuf ta'limotidagi mavqeini "Muzakkiri ahbob" muallifi shunday e'tirof etgan edi: *"Tasavvufda fikrlari mazmuni asosli va kuchli namoyon bo'lar, baland ma'nolarni dilpisand iboratlar bilan bayon qilar edi"*¹⁶⁰. Haqiqatan ham, Ubaydiy lirik qahramoni o'z fikrlarida sobit. O'z maqomida mustahkam. O'z tanlagan yo'lining to'g'riligiga ishonchi qat'iy. Soliklarga rahnamolik qilishga qudrati, idroki yetarli:

*Dar biyoboni talab soliki gumgashta ba roh,
Ba sadoi jarasi mahmili mo meoyad..
Har kujo dardi dile hast, Ubaydiy, hosil
Ba tavofi dili behosili mo meoyad.*

¹⁵⁹ O'sha asar, 31-bet.

¹⁶⁰ Хасанихожа Нисорий. Музакири ахбоб. Тазкира. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 23-бет.

Mazmuni: talab sahrasida adashib qolgan solik bizning karvonimiz qo'ng'irog'i tovushini eshitib yo'lini topib oladi. Har qayerda dili dardli odam bo'lsa, ey Ubaydiy, bizning murodiga etmagan dilimizni tavof etgali keladur.

She'riyat – inson ruhiyatini, botinini talqin etuvchi maydon, ko'ngil mulkiga sayohat. Shu sababli Ubaydiy she'riyatida insonni anglash, uni tushunishga da'vat etakchilik qiladi. Hatto, lirik qahramonning jinoyatchiga munosabati ham o'zgacha. U insonning jinoyatchiga aylanish sabablarini to'g'ri tushunishga chorlaydi. Ularga ham insonparvarlik nuqtayi nazaridan yondashish lozimligiga e'tiborni qaratadi. Uning boisini atrof-muhitdan, ijtimoiy hayot tarzidan izlaydi. Bu esa bizni Ubaydiyning faqat shoir emas, balki shoh sifatidagi fazilatlaridan ham boxabar qiladi:

*Jinoyat ahliga ko'p ta'na urmag'il zinhor,
Yo'q ul sifat kishikim, bo'lmag'ay xiyonatsiz*¹⁶¹.

Naqshbandiylik tariqatining “*Hush dar dam, nazar bar qadam*” aqidasiining zahirida g'animatlikni anglashga da'vat ham singdirilgan. Shundan kelib chiqib, Ubaydiy she'rlarida mavjudlikni, insonni g'animat bilish, uning omonatligini anglash, qadrlash kabi tuyg'ular ham o'z ifodasini topgan:

*Diydor g'animat turur, ey telba Ubaydiy,
Diydoridin ayrilmaki, diydor topilmas*¹⁶².

Ubaydiy g'azallaridagi o'ziga xoslik rost tuyg'ularning kuylanishida ularning samimiy, tabiiy ifodalar, tasvirlar orqali bayon etilishida ham ko'rinadi. Xalq jonli so'zlashuv uslubiga yaqin iboralar, so'zlar tizimidan mohirona foydalanadi. Bu she'riyatidagi soddalik va samimiylikka bois bo'ladi:

¹⁶¹ O'sha asar, 14-bet.

¹⁶² O'sha asar, 14-bet.

*Meni zor etting, ey ko'ngil, dame ul oy jamolig'a
Ilohi, sen dog'i mendek birovga zor bo'lg'aysen*¹⁶³.

Yoki:

*Men ko'ngul dardig'a yig'larmen, ko'ngul ham holima,
Men anga hayronmanu ul dog'i hayrondur manga*¹⁶⁴.

Shoir g'azallari qisqa hajmli. Asosan, 5-7 baytdan iborat. Ammo ularda tugal va keng qamrovli, chuqur mazmunli fikrlar bayon etilgan. Ifoda uslubi o'ziga xos. Xalqona, sodda, aniq, hikmat va maqollarga monand xulosalar bayon qiladi. G'azallarida kutilmagan, jur'atli xulosalar keltiriladi. Birinchi misrada keltirilgan tezisga ikkinchi misrada hayratomuz izohlar beriladi. Shoh Ubaydiyning tabiatiga xos jasorat, jur'at g'azallarida ham o'zini namoyon etadi.

Tavrimni dag'i ne so'rasin, zor Ubaydiy,

Yaxshi bila yaxshiyu, yomon bila yomonmen¹⁶⁵.

U Navoyi va Bobur ijodiga ehtirom bilan qaragan. Ruboiynavislikda ham ular izidan bordi. Navoyi ijodi davomida 700dan ortiq, Bobur 230dan ortiq ruboiy yaratgan bo'lsa, Ubaydiyning turkiy devoniga 485dan ortiq, forsiy devoniga 418ta ruboiysi kiritilgan. Demak, Ubaydiy o'zbek adabiyotida eng ko'p – 900dan ortiq ruboiy ijod qilgan shoir sifatida qadrli.

U ruboiy janrida faqat son jihatidan emas, balki mazmun, mohiyat jihatidan ham o'quvchini hayratga soladigan asarlar yarata olgan. Ularni shartli ravishda mavzusiga ko'ra uch turga bo'lamiz: 1. Oshiqona 2. Axloqiy-didaktik 3. Orifona yo'nalishdagi ruboiylar.

Ma'lumki, mazkur mumtoz janr talabiga ko'ra, uning tarkibi 4 qismdan tashkil topadi. Ammo har doim ham ularning hammasi ishtirok etavermasligi mumkin:

1. Tezisda ruboiyda aytilmoqchi bo'lgan fikr, mavzu bayon etiladi.

¹⁶³ O'sha asar, 27-bet.

¹⁶⁴ O'sha asar, 7-bet.

¹⁶⁵ O'sha asar, 28-bet.

2. **Antitezisda** birinchi misraga parallel muqobil fikr keltiriladi.

3. **Moddayi ruboiy** to'rtinchi misrani bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajaradi.

4. **Sintez**, ya'ni xulosalovchi, yakuniy misra.

Ko'rinadiki, shoir ruboiylari ham kichik hajmga ega bo'lishiga qaramay, o'quvchi diqqatini jalb etuvchi tugun, fikr va tuyg'ular rivoji, yechimdan iborat o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Dastlab muxlisda fikr va savollar uyg'otuvchi tezislar o'rtaga tashlanib, so'ng asosiy xulosa bayon etiladi. Bu ruboiydagi mantiqiy yaxlitlikni, izchil bog'liqlikni ta'minlaydi:

*Bulbulg'a dedimki, gul yana so'lg'usidur,
Ko'nglung g'amu anduh bila to'lg'usidur.
Bulbul dedi: "- Ey do'st, - manga nola qilib, -
Taqdiri xudoy ne bo'lsa, ul bo'lg'usidur"*¹⁶⁶.

Ushbu ruboiyda savol-javob usulini qo'llash chuqur ruhiy dramatik manzarani ifodalash, timsollar qiyofasini oydinroq yoritish imkonini bergan. Shoir inson tabiatining ziddiyatli kechimlarini tabiiy tasvirlashga erisha olgan. Ayrim ruboiylarida esa, dastlab, chuqur mazmunli hayotiy xulosa berilib, keyin undan lirik qahramon ruhiyatini sharhlash uchun foydalanadi:

*Ey yor, ko'ngul ishini buzub bo'lmaydur,
Ag'yor jafosig'a to'zub*¹⁶⁷ *bo'lmaydur.
Har necha uzay ko'nglumni dermen sendin,
Sendek kishidin ko'ngul uzub bo'lmaydur.*

Ko'ngil – tilsim. Uni anglash mushkul. U har doim ham inson xohishiga bo'ysunavermaydi. Shoir ana shu murakkab mavjudlikning asrorini anglashga intiladi. Xususan, so'nggi ikki misrada uning bosh g'oyasi ifodalanadi. Mahorat bilan qo'llangan

¹⁶⁶ Вафо қилсанг. Т.: 1995, 42-bet.

¹⁶⁷ То'zmoq-chidamoq ma'nosida.

fikr va soʻzlar tizimi inson sirli olamini butun ziddiyati bilan, sinoati bilan tasvirlashga imkon yaratadi.

Ubaydiy ruboiylarida koʻproq faylasuf shoir sifatida namoyon boʻladi. U olam, odam va Olloh munosabatlari borasida chuqur mazmunli fikrlarni bayon etadi. Shoir ularni bir butunlikda – yagona xilqat sifatida idrok qiladi. Ularni bir-biridan ayro tasavvur etolmaydi:

*Sendan rizo koʻzlagan Ubaydullohdur,
Lutfing soʻrab boʻzlagan Ubaydullohdur.
Har ikki jahonda koʻzu koʻngul birlan
Sendan seni izlagan Ubaydullohdur (87-b.).*

Ubaydiyning shoir sifatida maʼnaviy olami juda yuksak. Uning oʻzi podshoh boʻlishiga qaramay, oshiqlik va darveshlikni shohlikdan ustun qoʻya oladi:

*Gar boʻlsa ziyoda qaygʻuga eshligimiz,
Gʻam dastidan bexudligu behushligimiz,
Ollohga shukr, afzal erur shohlikdan,
Ey darveshlar, hamisha darveshligimiz! (94-b.)*

U oshiqlarning, soʻfilarning kamalakday serjilo ruhiy dunyosini teran idrok qiladi. Ularni qadrlaydi va yuqori baho beradi:

*Ul qavm asiri dogʻi hijrondirlar,
Tuproq bilan yakrangu yaksondirlar.
Darvesh kabi boʻlsa-da ular suvratda,
Maʼno olamida shohu sultondirlar. (95-b.)*

Dunyoning oʻtkinchiligini, hayotning mazmun va maqsadini anglashning oʻzi noyob fazilatdir. Chunki inson shunda toʻgʻri yoʻldan adashmaydi. Jahonni egallagan Iskandar ham hayotining soʻngida koʻnglida bir boʻshliqni his etganki, insoniyatga ibrat

uchun tobutdan bo'sh qo'lini chiqarib qo'yishni vasiyat qilgan. U anglab etgan xatosining keyingi avlod hayotida qaytarilmasligini istagan. Ubaydiy ham xuddi shunday o'z tajribalaridan, kechinmalaridan saboq berishni muhim deb hisoblaydi:

*Hukmingda magar mamlakati Misru Yaman,
Farmoningda mulki Xitoy hamda Xo'tan,
Bor boyligini yig'sang-da er yuzining,
Ey shoh, jahondan etasan bitta kafan! (85-b.)*

Inson yuragida ezgulik va yovuzlik qutblari mavjud. Yovuzlik g'olib bo'lgan vujud qo'rqinchlidir. Chunki u faqat o'zini emas, balki atrofdagilarni ham muvozanatdan chiqaradi. Ollohdan uzoqlashtiradi. Shoir lirik qahramoni ham ana shunday holatga tushishdan xavotirda. Uning she'riyatida olam mohiyati haqidagi falsafiy mushohadalar bilan bir qatorda, ana shunday oddiy insoniy iztiroblar, dardu armonlar ham o'z ifodasini topgan:

*Ey dil, meni na devu na dard qo'rqitgay,
Yo aybu gunohlar beadam qo'rqitgay,
Olamda bulardan sira yo'q xavfim, lek
Do'st ko'nglidagi kinu hasad qo'rqitgay.*

Shoir lirik qahramoni dunyoning mayda tuyg'ularidan bezganda, undan xalos bo'lish yo'lini izlaydi. Yorug' xayollar, nurli manzillar sari intiladi. Ishqqa xaloskorlik vositasi sifatida umidvor boqadi:

*Tokay bu zamon g'amidan afsona bo'lay,
Afsonayi har oqilu farzona bo'lay.
Oshiq bo'layu ikki jahondan kechibon,
Bir laylisifat ishqida parvona bo'lay. (95-b.)*

Shoir lirik qahramon qiyofasini ishqning turli ruhiy pog'onalarida talqin etadi. Ba'zan majoziy mehru muhabbat

tasviriga, ba'zan esa Ollohga bo'lgan ishq, imon, e'tiqod tuyg'ulariga duch kelamiz. Ba'zan ishqning eng yuksak po'rtanalarida bexudu behush, o'zini unutgan oshiq kechinmalari bayonini ko'ramiz. Ularda mashrabona ruh va uslub ustuvorligining guvohi bo'lamiz:

*Davron g'amidan zarracha g'am yo'q menda,
Charx aylanishidan-da alam yo'q menda.
Ishqingda yo'qotmishman o'zimni andoq,
Parvo senga ham, o'zgaga ham yo'q menda. (87-b.)*

Ubaydiy lirik qahramoni komil axloq targ'ibotchisi. Himmat-muruvvat, rahm-shafqat, vafo-sadoqat kabi ezgu fazilatlar sohibi sifatida tasavvur qoldiradi. Insonlarni bir-birini g'animat bilishga, har doim o'zaro yaxshiliklar sog'inishga da'vat qiladi. Shoir she'rlarining umumbashariyligi, insonparvarligi ham ana shunday g'oyalarida namoyon bo'ladi. U imon salomatligida, asl maqsadga yetishishnida insonni qadrlashda, uni anglashda deb biladi:

*Muhtojga qayish – asli karomat shuldir,
Bir ishki, yo'q ortida malomat – shuldir.
Har ikki jahonda, soliko, imonni
Qutqaruvchi chin rohi salomat shuldir. (88-b.)*

Biz Ollohga muhabbat qo'yishni, ko'nglimizdan unga makon ajratishni ba'zan tor mistik doirada tushunamiz. Ammo, unga ishqimiz riyosiz, sof bo'lsa, bizni u ko'p kulfatlardan omon saqlaydi. Qalbimizni qullikdan ozod etadi. Bizni loqaydlik va g'aflatdan hushyorlantirib, ko'nglimizga tiriklik va hayot baxsh etadi. Shoir lirik «men»i ham xuddi shunday fikrda:

*Kim Haqni unutsa – o'sha g'ofil bo'lgay,
Ko'ngli o'laru, tuproq ila gil bo'lgay.
Kim ko'ngliga Haq yodi bila bersa hayot,
Ul ikki jahonda barhayot dil bo'lgay! (88-bet.)*

Venger turkshunosi Y.Ekman "*Ubaydiyning birinchi xizmati Chig'atoy adabiyotida hikmat shaklini jonlantirishidir*", deb baho beradi. Fitrat ham XVI asr adabiyotiga baho berar ekan, "*Yassaviy maktabi saroygacha ko'tarilgan*"ini ta'kidlab o'tadi. Albatta, Ubaydiyning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni faqat shu janr takomili bilan belgilanmasa-da, Ahmad Yassaviy zamonidan keyin to'rt asr kam qo'llanilgan, aniqrog'i, deyarli qo'llanilmagan hikmat shoir ijodida yana faol janrga aylanganini e'tirof etish lozim. Uning devoniga 1786 baytdan iborat 235ta hikmati kiritilgan.

"Vafo qilsang" to'plamida shoirning tuyuqlaridan ham namunalar berilgan. Undan ushbu janrga mansub 5ta asari joy olgan. Ularning barchasida shoirning so'z tovlanishlaridan, ma'noviy jilolaridan mahorat bilan foydalanganining guvohi bo'lamiz. U shakl va mazmunning mutanosib uyg'unligiga erisha oladi. Teran fikrlar, ko'lamdor xulosalarni o'ziga xos, yangicha tasvir tizimi vositasida ifodalaydi. Tuyuqlar mavzu jihatidan ham keng qamrovli. Ularda dolzarb ijtimoiy masalalar, mardlik va jasoratga chorlovchi komil axloqiy tushunchalar va an'anaviy ishqiylar kechinmalar o'z ifodasini topgan.

Ammo, Ubaydiy "Kulliyot"idagi ayrim asarlar borasida ilmda munozarali fikrlar ham mavjud. Jumladan, quyidagi tuyuqning muallifligi masalasida bir yagona xulosaga kelishimiz uchun qo'shimcha maxsus tadqiqotlar olib borish taqozo etiladi deb o'ylaymiz:

*So'g'd ichinda o'lturubtur yobular,
Yobularning mingan oti yobular.
Yobularning ilgidin el tinmadi,
Yobular tursin bu erda, yo bular.*

Ushbu tuyuqda "yobular" so'zi vositasida tajnis yaratilgan. Uch o'rinda uch ma'noda (1-misrada urug' nomi, 2-misrada ot turi, 4-misrada "yoki bular" ma'nosida) qo'llanilgan. 1566-yilda yozilgan Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" tazkirasida

aynan shu tuyuq Shayboniy qalamiga mansubligi aytiladi va to'liq keltiriladi¹⁶⁸. Noshirning e'tiroficha, tazkira muallif hayotligi davrida ko'chirilgan qo'lyozma asosida nashr etilgan. Ubaydiy "Kulliyot"i esa 1583-yilda Mir Husayn al-Husayniy tomonidan ko'chirilgan. Manbalar jihatidan tazkira qadimiyroq bo'lsa-da, ammo shoir devoni asosliroq manba ekanligidan kelib chiqib, mazkur tuyuq Ubaydiy qalamiga mansub bo'lishi haqiqatga yaqinroq, degan xulosaga kela olamiz.

Ubaydiyning muammo, lug'z janrlarida ham nodir salohiyat sohibi ekanligi haqida ma'lumotlar bor. U ularda asar yaratish donishmandlik, noyob badiiy anglam va mahorat talab qilishini yaxshi tushungan. Shuning uchun ham ularga adabiyotshunos olim nuqtayi nazari bilan baho beradi. Uning fikrlari adabiyotshunosligimiz tarixini, janrlar o'rni va taraqqiyotini o'rganishimizda ham muhim. Vosifiyning "Badoe ul-vaqoe" asarida quyidagicha hikoya qilinadi: *"Hazrati xon (Ubaydulloxon – N.J., I.A.) dedilar: Kotibiyning lug'zlari ko'p. Hammasi tab'ga muvofiq va maqbul. Lug'z she'rning shunday nav'iki, tab' tarozusida g'oyat mavzundir. Tab'i halol kishilarning unga mayli haddan ziyoddir. Hazrati xon o'z lug'zlaridan birini o'qidi..."*¹⁶⁹.

Ubaydiy mumtoz adabiyotdagi eng murakkab janrlardan biri muammo aytish va echish usullarini ham mukammal egallagan. Buni quyidagi suhbat jarayonidan anglash qiyin emas: *"Shundan so'ng dedilar (Ubaydulloxon-N.J., I.A.): muammolaringiz uslubi taxminan ma'lum bo'ldi. Ko'proq muammolaringizni benom topa olaman. Bir qancha yodda qolgan muammolaringiz bo'lsa, xotirga keltirib yozing. Muammolardan bir qanchasi (791a) yonimda edi. Hazrati xon dedilar: yozgan nomlaringizni o'chiring. Men varaq boshidagi nomlarni miqroz bilan o'chirdim va hazrati xonga topshirdim. Shu muammolardan o'n to'rttasi nomini aytishga ehtiyoj bo'ldi. Qolganini hazrati Ubaydulloxon nomsiz topdilar..."*¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Хасанхожа Нисорий. Музакири ахбоб. Т.: 1993, 20-bet.

¹⁶⁹ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вакоеъ. Т.: 1979, 48-bet.

¹⁷⁰ O'sha asar, , 48-bet.

Ubaydiy ko'p shoirlarni o'ziga ustoz deb bilgan, ularning asarlarini mutolaa qilib, she'riyat siru sinoatini o'rganib borgan. U, ayniqsa, Mavlono Kotibiyning ijodiga ehtirom bilan qaragan. Uning asarlariga o'zi ham, zamondosh shoirlari ham naziralar, taxmislar yozishgan. Bundan Ubaydiyning she'riyatni, uning ko'p qirrali ma'no-mohiyatini chuqur his qiluvchi, nozikfahm shoir ekanligini anglaymiz. Chunki, Kotibiy haqida Navoyi "Majolis un-nafoyis" asarining 1-majlisida hurmat bilan eslaydi. Unga "... aning asrindin bu kungacha anga g'olibi mag'z she'rning barcha uslubida kishi yo 'qtur", deya yuqori baho beradi.

XVI asrdan keyingi o'zbek adabiyotini tadqiq etgan adabiyotshunos olim Fitratning "*Bu kungi materiallarg'a ko'ra, Ubaydulloxonni bu davrning eng yaxshi shoiri, deb qabul qilishga to'g'ri keladi*"¹⁷¹, degan xulosaga kelishi bejiz emas. Chunki u "*she'r ilmlarida sohibi fan*"¹⁷² – mahorat sohibi edi. Shoir she'riyatiga qilingan qisqa sayohatdan ham ko'rinib turibdiki, asarlari mazmuni, ma'no jihatidan qanchalik serko'lam bo'lsa, badiiy mahorat nuqtayi nazaridan ham shunchalik takrorlanmasdir.

Shoir she'rlari, avvalo, so'zlar xazinasining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ifoda usulining sodda, xalqonaligi uni dillarga yaqin etadi. Asarlarini o'qir ekanmiz, bizga tanish tuyg'ular tasvirini ko'ramiz, hammaga ma'lum kechinmalarning musavvirona noyob chizgilariga duch kelamiz:

*G'uncha kabi paykonliq o'qi ko'ngluma etgach,
Paykonin aning oh o'qi birla tarotibmen (32-b).*

Kishi yuragi siqilganda "oh" tortishini shoir naqadar chiroyli sharhlab bergan! Gap, asosiy timsol – g'unchadek ko'ngul haqida boryapti. Bu timsol yumuqlik. Undagi ozorlar – o'qlar. Yurakka engillik berish uchun "oh" tortiladi. Shoir shu holatni o'ziga xos timsollar va so'zlar tizimi vositasida izohlayapti: g'unchadek siqiq

¹⁷¹ Фитрат. Танланган асарлар. Т.: 2000. 2-жилд, 57-бет.

¹⁷² Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир аҳбоб. Т.: 1993, 29-бет.

ko'nglimga etgan o'qlarni "oh" tortish orqali tarqataman, chiqarib tashlayman.

Xalqona hikmatlarning, ifodaning ustuvorligi shoir she'rlariga tabiiylik bag'ishlaydi:

*Men ko'ngil dardig'a yig'larmen, ko'ngil ham holima,
Men anga hayronmanu ul dog'i hayrondur manga (7-bet).*

Har ko'ngil – bir tilsim. Uni to'liq anglash mushkul. Shuning uchun ham xalq "bo'yimday bo'y topdimu ko'nglimday ko'ngil topa olmadim", deya afsus chekkan. Haqiqatan ham, hayotni murakkablashtiradigan, kishilarni azoblaydigan narsa bu – ko'ngil dardi, uni anglamaslik iztirobi. Yuqoridagi baytda shoir xuddi ana shu ruhiy g'alayonni tasvirlaydi. Shoir tomonidan so'zlar tizimi shunday tanlanganki, ular lirik "men"ning ichki kechinmalarini juda teran talqin eta olgan.

Ma'lumki, she'riyat inson ruhiyatini, botinini talqin etuvchi maydon, ko'ngil mulkiga sayohat. Unda kamalakday rangin tuyg'ularni his etamiz. Shoir she'riyatida kechinmalarining noyob talqinlarini mumtoz adabiyotda keng qo'llangan badiiy san'atlar vositasida mahorat bilan ifodalanganini ko'ramiz:

*Uzoriniyoshurub. gulni tashladi "Ol!" deb,
Ne ol etar manga ul sarvi gul uzori bila.*

Ushbu baytdan dastlab mahbubaning **tashqi qiyofasi** – sarv kabi qomati, gulni eslatuvchi **nafis chehrasi** borasida tasavvur hosil qilamiz. Uzor, gul, sarv, guluzor kabi so'zlar tizimining o'ziyoq mahbuba go'zalligini ta'kidlashga xizmat qilgan. Buni yuz, chehra so'zlarining muqobili "**uzor**"ning qo'llanishidanoq anglash mumkin. Ammo shoir uning **tabiati** haqidagi chizgilarni ham shu qisqa misralarga singdira oladi. Albatta, bunga u so'zlarning ma'noviy jilolaridan mahorat bilan foydalanish orqali erishadi.

Mahbubaning gul berishining o'zi oshiqqa nisbatan muruvvatli, mehr-muhabbatli ekanligini ko'rsatadi.

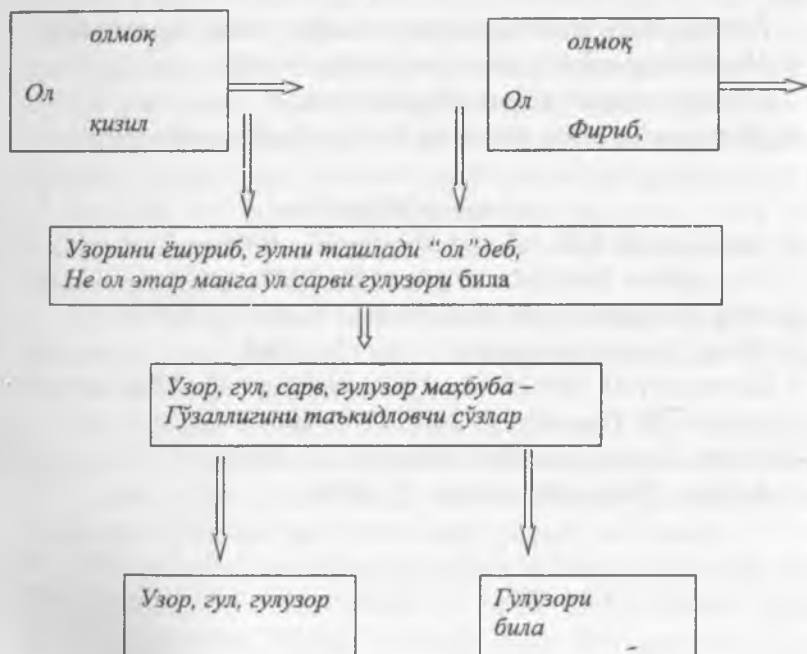
Ikkinchi misrada oshiqning ruhiy holati ham ifodalanadi. U mahbubaning gul uzoridan iztirobda edi. Endi unga gul hadya qilib, iztirobi alangasini yanada kuchaytiradi.

Shoir baytda “ol” so‘zining bir necha ma’nosini ishlatgan.

Birinchi misradagi “ol” – buyruq fe’li, ya’ni *olmoq* va *qizil* ma’nolarida qo‘llangan. Ushbu o‘rinda shoir bu so‘z vositasida *ihom* san’atini yaratgan.

Ikkinchi misradagi “ol” – *hiyla*, *firib* ma’nolarida istifoda qilingan. Demak, shoir shu so‘z orqali yana bir san’at – *tajnis* san’atini ham qo‘llaganini ko‘ramiz. Ubaydiy mazkur birgina baytda 4ta badiiy san’at (iyhom, tajnis, takrir, tardi aks)ni mahorat bilan istifoda etgan. Quyidagi jadvalda mazkur holatni kuzatishimiz mumkin:

Qul Ubaydiy mahorati

Bu fikrlardan Ubaydiyning soʻz maʼnolarini nozik fahmlovchi, ulardan sheʼriyatida mahorat bilan foydalana oluvchi noyob iqtidor sohibi ekanligini anglaymiz.

Shoir ijodining oʻrganilishi lozim qirralari bisyor. Kichik bir tadqiqotda barcha masalalarni qamrab olish mushkul. Bu boradagi muhim vazifalar oʻz tadqiqotchilarini, kashfiyotchilarini kutmoqda.

Tayanch tushunchalar:

Tafsir, tasavvuf, fiqh, orifona, naqshbandiylilik tariqati.

Savol va topshiriqlar

1. *Ubaydiy ijodining mumtoz adabiyotdagi oʻrni haqida soʻzlang.*
2. *Shoir haqida maʼlumot beruvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.*
3. *Tarjimai holiga oid dalillarni jadvalga soling va yod oling!*
4. *Muallifning adabiy merosi va janrlar tasnifi.*
5. *Ubaydiy asarlari va tasavvuf taʼlimoti.*
6. *Shoir asarlarining mavzu koʻlami va badiiy mahorati.*

Asosiy adabiyotlar:

1. *Qul Ubaydiy. Vafo qilsang. Sheʼrlar. T.: 1994.*
2. *Ishq daftari. Ruboiylar toʻplami. T.: 2000.*
3. *Muhabbat taronalari. Ruboiylar toʻplami. T.: 2004.*
4. *Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.*
5. *Karomatov H. Qurʼon va oʻzbek adabiyoti. T.: 1993.*
6. *Komilov N. Tasavvuf. 2- kitob. T.: 1999.*
7. *Fitrat. Yassaviy maktabi shoirlari. T.: 2000.*
8. *Juzjoniy. Tasavvuf va inson. T.: 2004.*

TURDI FAROG'IY (XVII ASR O'RTALARI – 1699/1700)

Reja:

1. *Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari.*
2. *Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lami.*
3. *Hasbi hol tasviri.*
4. *Vatan va millat qismati.*
5. *Subhonqulixon qiyofasining badiiy tasviri va tarixiy haqiqat.*
6. *Islom va tasavvuf ma'rifatining badiiy talqini.*
7. *Shoirning so'z qo'llash mahorati qirralari.*

Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari. Turdi Farog'iy Buxoro adabiy muhitining yirik namoyandalaridan biridir. Merosi kam hajmda yetib kelganiga qaramasdan, o'zbek mumtozadabiyotida Turdi Farog'iyning munosib o'rni bor. U o'ziga xos uslubi, badiiy timsollar tizimi, ishlatilgan tarhi toza so'zlar xazinasi, yangicha ifoda vositalari bilan bizga qadrlidir. Shuning uchun ham, asarlari adabiyotshunosligimizda ma'lum bo'lgandan beri unga qiziqish hech ham susaygani yo'q. Shoir ijodiga yuksak baho berilgan, ba'zan esa munozarali fikrlar ifodalangan tadqiqotlar yaratilgan.

Turdi Farog'iy merosi dastlab 1924-yil Abdulhamid Majidiy tomonidan topilgan. 1925-yil "Zarafshon" gazetasida u haqda ma'lumot va she'rlari chop etilgan.

A. Majidiy mazkur 1925-yil "Maorif va o'qitg'uchi" jurnalida¹⁷³ ham "O'zbek shoiri Turdi" maqolasi va she'rlaridan namunalar e'lon qiladi. Shoir asarlari yuksak ijtimoiy g'oyalar talqiniga bag'ishlangani e'tirof etilib, yuqori baholanadi.

1928-yil shu jurnalning 12-sonida Fitratning "O'zbek shoiri Turdi" maqolasi e'lon etildi¹⁷⁴. Unda shoir asarlari yuksak ijtimoiy g'oyalar talqini bo'lishi bilan bir qatorda, siyosiy

¹⁷³ "Маориф ва ўқитгувчи" журн., 1925, 9-10-сон.

¹⁷⁴ Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: "Маънавият" наш-ти, 2000, 61-72-б.

hayotdagi shaxsiy raqobat, ziddiyatlar, keskin kurashlar mahsuli va ifodasi sifatida ham baholandi. Mazkur maqola A. Majidiy xulosalariga munosabat, javob tarzida yozilgan. Fitrat unda hamkasbining mulohazalariga oydinlik kiritadi. Turdi tarjimai holini tiklashga harakat qiladi. Shoir yashagan, asarlari yaratilishiga sabab bo'lgan ijtimoiy hayot hodisalarini chuqur taftish etadi. Ishonchli xulosalarni muhokama uchun o'rta qo'yadi. U bu tadqiqot jarayonida, avvalo, Turdining o'z asarlariga suyanadi. Ko'plab tarixiy manbalar qatidagi ma'lumotlarni o'rganib chiqadi. Ayniqsa, Hakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix", Xo'ja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk", "Tarixi Muqimxoniy", "Tazkirai Arzo Bade' Kitobdor" kabi o'nlab manbalardan qiyosan foydalanadi va muhim ilmiy xulosalarga keladi.

Ushbu munozara hozirgacha ham ayrim tadqiqotlarda davom etib kelmoqda. Shoirning ayrim asarlari shaxsiy ziddiyatlar in'ikosi sifatida e'tirof etiladi. Ammo, shu o'rinda bir mulohazani bildirmoqchi edik. To'g'ri, ayrim she'rlarning yaralishida shaxsiy munosabatlar sabab bo'lgan bo'lishi mumkindir. Biroq, bu ularning ijtimoiy ahamiyatini, zamiridagi milliy vatanparvarlik g'oyalarini inkor eta olmaydi. Chunki Turdi ijodini kuzatib, asarlari shaxsiy manfaatdan yuqori ko'tarilganiga amin bo'lamiz. Shuning uchun ham shoir merosi asrdan-asrga o'tib bizgacha etib kelgan. Eng muhimi, bugungi kunga kelib yana yangi mazmun kasb etdi.

Shoir she'rlarining o'zak mohiyati – Vatanning qismati uchun qayg'urish, kelajagi uchun kuyinish, ba'zi amaldorlarning qilmishlaridan nafratlanish. Bunday bedor tuyg'ular ko'ngillarda Vatan tuyg'usini shakllantiradi, ulg'aytiradi. Bugun hurligimizni, mustaqilligimizni mustahkamlash, barqarorlashtirish uchun esa xuddi ana shunday milliy uyg'oqlik, tirik ma'naviyat kerak. Turdi kabi shoirlarning asarlari esa milliy o'zlikni anglashga, qadriyatlarni qat'iy himoya qilishga, millatni hushyorlikka, birlik va ahillikka chaqiruvchi, vatan uchun fidoyilik bilan qayg'urishga o'rgatuvchi manbalardir.

1930-yilning oxirlarida Turdi ijodini o'rganish bilan O.Sharafiddinov, H. Yoqubovlar shug'ullanganlar. Maqolalar chop etganlar. 1951-yilda H. Yoqubov shoirming "Tanlangan asarlar"ini nashr ettirdi. 1971-yil shoir asarlari professor A. Hayitmetov tomonidan yana nashr etildi. Bu ancha mukammal nashrligi bilan muhimdir. Unga yozilgan so'zboshi ham katta ilmiy qimmatga ega. Ushbu maqolada olim Turdining hayoti, ijodi borasida ancha yangi ma'lumotlar bayon qiladi. Oldingi nashrlardagi matn xatoliklarini imkon qadar bartaraf etadi.

Turdi Farog'iyning hayoti, ijodiga oid ma'lumotlar juda kam. Uning qachon tug'ilgani ham noma'lum. XVII asrlarda yaratilgan tazkiralarda ham, jumladan, Maleho Samarqandiyning "Muzakkiri as'hob" tazkirasida ham Turdi haqida hech qanday ma'lumot uchramaydi. Faqat shoirming asarlari bilan tanishib, undan ayrim xulosalar chiqarib olish mumkin.

Turdi XVII asrning o'rtalari va oxirida yashab, taxminan 1699 yoki 1700-yilda vafot etgan. Shoirming umri Buxorodagi ashtarxoniylar sulolasidan 1640-yili taxtga o'tirgan Nodir Muhammadxon, 1645-yili xon ko'tarilgan Abdulazizxon, 1680-yili hokimiyatni qo'lga kiritgan Subhonqulixon saltanatlari davrida kechgan. Turdi yashagan asrda Markaziy Osiyo uch xonlikka bo'lingan, xonlar, bekлар, ota-o'g'ilu og'a-inilar orasidagi ichki nizolar avjiga mingan. Mamlakat va millat parokandalik hamda inqirozga yuz tutgan edi. Turdining hayoti va ijodi ana shunday jangu jadallar jarayonida, ijtimoiy-madaniy muhitning tushkun bir pallasida kechgan.

Nodir Muhammad Xorazm istilosiga kirishgan paytda, o'zining davlati sarhadlaridagi yuz urug'i vakillari Boqi Yuz boshchiligida Xo'jandda isyon ko'taradilar. Nodir Muhammad isyonni bostirish uchun to'ng'ich o'g'li Abdulazizni yubordi. Boqibiy va boshqa Yuz urug'i a'yonlari Xo'jandga kelgan Abdulaziz bilan til topishib, uni podshoh ko'tardilar. Abdulazizxon Yuz isyonchilari ishtirokida o'z otasiga qarshi yurish qildi va Buxoro taxtini zabt etdi. Shu zamonlarda Turdi Yuz urug'ining nufuzli namoyandalaridan edi. Abdulazizning

shaxsiyati hamda uning saltanatni egallashi Turdida katta umidvorlik uyg'otdi. G'alabadan ruhlangan shoir o'zi orzu etgan davlat boshlig'i fazilatlarini Abdulaziz sha'niga shoyon bitadi:

*Shoh Abdulaziza bo'ldi jahonbonlig' xatm,
Ahdi shohanshahiyu fursati xoqonlig' xatm,
Shar'i insofu karampeshalig'u xonlig' xatm,
Rasmi dodu ravishoyini musulmonlig' xatm,
Yaxshi ot etti alam arsayi davri ofoq.*

Turdi orzulagan "jahonbonlig'", "insofu karampeshalig'", "rasmi dodu ravishoyini musulmonlig'" fazilatleri Abdulaziz siymosi va faoliyatidan ayon bo'la qolmaydi. Aksincha, shajaraviy kurash keskinlashadi, mulku millat daraxti ichidan darz keta boshlaydi. Avvaliga, Subhonqulixon otasi Nodirmuhammadxon bilan birga akasi Abdulazizxonga qarshi jang qiladi. Orada Subhonqulixon akasi Qutlug' sultonni qatl etadi va ota-o'g'il ittifoqidan putur ketadi. Keyin Abdulazizxon bilan Subhonqulixon ittifoq tuzib otaga qarshi kurashadilar. O'g'illari dastidan Eronga qochib, bir qadar kuchlanib, Balxni egallagan Nodir Muhammad baribir farzandlari zabtiga bas kelolmay, taxtu baxtga etak silkib, Makkayi mukarramaga qochib qutuladi. Endi Abdulaziz bilan Subhonquli bir saltanat sarhadiga sig'may qoladi. Subhonquli xonadonning eng yaxshi farzandi, o'n ming misralik she'riyati bilan "devon" tuzgan jiyani Qosim sultonni qatl ettiradi. Subhonquli o'ttiz yildan oshiqroq Balxda hukmronlik qiladi. Bu yillar mobaynida u doimo Buxoroni akasi bilan talashib-tortishadi. Xeva xonlari, Buxoro, Balx o'rtasida ham doimo qirg'inbarot urushlar bo'lib turadi. 1680-yilda Abdulazizxon saltanatidan umidini uzib, tarki diyor etib Madinayi munavvaraga jo'naydi. Shundan keyin ham Subhonqulixon Buxoro va Balxda yana yigirma to'rt yil hukm suradi. Ammo, bu bilan siyosiy vaziyat o'zgarmadi. Jangu jadallar, isyonlar avjga chiqdi. Tashqi daxolat kuchaydi.

Turdi Abdulazizxonni adolatpesha, insofu diyonatli, muruvvatli xon sifatida e'tirof etgan edi. Unga ehtiromi bekanor edi. O'z navbatida, shoirning so'zi ham, o'zi ham Abdulazizxon davrida e'tiborli, izzatga sazovor edi. Yuz urug'ining obro'li oqsoqoli bo'lgandi. Subhonqulixon davrida esa u nazardan chetda qoldi. Oqsoqollik lavozimidan ham uzoqlashtirildi. Saroy ahli orasidagi nufuzi yo'qoldi.

Uzoq yillik toj-taxt uchun kurash bo'hronlarining guvohi bo'lgan shoir Subhonqulixon siyosatidan norozi edi. O'z akasi Qutlug' Sultonni, jiyani Qosim Sultonni, o'z o'g'li Muhammad Siddiqni o'ldirtirgan insonga yurt taqdirini ishonolmasdi. Ana shunday salbiy munosabatlari natijasida Turdi Subhonqulixon zamonida ko'p mashaqqatlar chekadi. Buxorodan bosh olib ketib, Jizzax, O'ratepa, Xo'jand atroflarida sarson-sargardonlikda qolgan umrini kechiradi. Qirq yoshlarida (1680-81) yozgan bir muxammasida bu kechmishlarini quyidagicha ifodalaydi:

*Voqife yo 'q, bu musofirlik'da mandin ne o'tar,
Baski yuz ko'yi bila ro'ze kelib, ro'ze ketar,
O'zmag'ay bundin baloe, bo'lmag'ay bundin batar,
Aqrabolar suhbatimdin or edar, qoshin chatar,
Salb dillarda, nazarlarda karih suprundiman.
Yuz farozidin ozib, tushdum nishebi qirqqa,
Xavfu biymu vahm arosinda qaribi qirqqa,
Dona deb pobast o'lub, domi firibi qirqqa,
Voy, yuz ming voy, yuz bo'ldum g'aribi qirqqa,
Hokimi Dizzax mute'i, payravi jurqundiman.*

Turdi faqat nola-afg'on chekuvchi passiv shaxs emas. U faol. Fitrat bergan ma'lumotlarga ko'ra, bir qancha isyonlarda ham qatnashgan. Turdining murakkab hayoti va ijodi sahifalarini mana shunday mojarolar qoralab, dog'lab o'tdi. U Rahimbij va Oqbo'tabiy kabi hukmdorlarni ham ko'rdi. Ulardan ham o'ziga, yurtiga, millatiga najot istab, osoyishtalik, adolat, fuqaroparvarlik, himmat, saxovat so'radi. U butun umr yurt ravnaqi uchun

qayg'urdi. Beku xonlarga adolat-insofdan, o'tkinchi olamning mohiyati-maqsadidan, poklikdan, vatan istiqbolidan nasihatlar qildi. Ammo sarson-sargardonlikdan o'zga farog'at ko'rmadi, armondayu darmonda ketdi. U 1700-yilda olamni tark etdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lami. Turdi Farog'iy zullisonayn shoir bo'lib, o'zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan. Uning devoni haqida ma'lumot yo'q. Bizgacha Turdi ijodiyotidan 434 misradan iborat jami 18 she'r etib kelgan. Ushbu merosning tarkibi 5 muxammas, 12 g'azal, 1 farddan iborat. Demak, Turdi she'riyatining mavzu doirasi singari, turlari ham cheklangan. Turdining 434 misra she'ridan 397 misrasi o'zbekcha, 37 misrasi tojikcha bitilgan.

Turdi, ijodiy qiyofasi va adabiy merosining uslubiga ko'ra, lirik shoirdir. Lekin uning nazmiy bisotida sof ruhbob she'r kam uchraydi. Ammo bu dalil Turdi lirik salohiyatini kamsitishga asos bo'lolmaydi. Turdi go'zal lirik she'rlar yaratgan va bizga etib kelmagan bo'lishi mumkin. Bu borada Fitratning quyidagi fikrlari asoslidir: "... balki Turdining bir ko'b she'rlari bo'lg'andir, balki chang tuproqlar oyog'ida ko'mulib yotgan muhimrak asarlari hali maydonga chiqmagandir. Bularni ham topib chiqarishni yosh tekshiruvchilarimiz g'ayratlaridan kutib qolamiz".

Shoirning birgina baytiyoq uning lirik mahoratini namoyish eta oladi. Turdi: *"Yuragingni poralab fido etmaguningcha do'st diydoriga, orzu-umidingga, oliy maqsadingga, kamolotga erisha olmaysan. Chunki, tong – subh yoqa yirtmagunicha quyosh chiqmaydi"*, degan badiiy fikrni aytish va uni chiroyli, ishonarli dalillash maqsadida tabiat hodisalaridan yangicha muqoyasa topadi:

*Har qanda g'ami do'st dili porani istar,
To subh yaqo yirtmadi – mehr o'lmadi paydo.*

Naqadar hayotiy, falsafiy, badiiy ma'no bor bu baytda. Do'st g'ami, muhabbati shaksiz dili pora – darz ketgan, jarohatlangan, parchalangan yurakni taqozo etadi. Chunki yurakning bir parchasini do'stga berish, uning mehrini yurak chokiga joylash

shart. Bu misrani sadoqatli do'st topish yurakni qon etish bilan barobar deya tushunish ham mumkin, do'st tutishni istagan kishi yurakni keng ochishi lozim, deb talqin etsa ham bo'ladi. Ushbu ko'pma'noli misrani shoir badiiy asoslash uchun tabiatdan tamsil keltiradi. Ma'lumki, tongda osmonning bir cheti yorishib, o'tob chiqadi. Shu holatni shoir *to tong yoqa yirtmagunicha, quyosh chiqmaydi, shuningdek, do'st muhabbatiga o'rin berish uchun yurakni "yorish" talab etiladi*, deya badiiylashtiradi.

Turdi she'riyatida insoniy kechinmalar ijtimoiy hodisa va muammolar talqini bilan uyg'un yo'g'irilgan holatda mujassamlashgan. She'riyatning asl vazifasi jamiyatni badiiy inkishof etish emas, albatta. Biroq Turdi ijodiy faoliyati keskin ijtimoiy qarama-qarshilik va kurashlar girdobida kechdi. Bu shoirning badiiy olamida o'z asoratini qoldirdi. Badiiyatga ijtimoiy muammolar nuqtayi nazaridan yondashuv, she'riyatida ijtimoiy ruhning ustuvorligi Turdi achchiq qismatining bir qirrasidir. Ehtimolki, ixtilofsiz, osoyishta bir zamon va makonda yashaganida, Turdidan bizga dilbar she'riyat meros qolardi. Turdining ijtimoiy lirikasi Vatan va millat qayg'usi bilan qorishgan. Vatan saodati, millatning birligi va butunligi Turdining orzu-armoni edi. Turdi ijodiyoti milliy mustaqillik uchun kurash tarixining badiiy sahifalarini tashkil etadi. Ushbu mumtoz nazm durdonalari istiqloлга erishgan O'zbekiston xalqining mustaqillik mafkurasi oziqlanadigan teran tomirlaridandir.

Shoir ijodida vatan va xalq qismati eng asosiy mavzulardan biridir. Bu mavzu tadqiqi shoir she'riyatining o'ziga xosligini, originalligini ta'minlagan. Badiiy salmog'ini oshirgan. Chunki bu davr adabiyotida ham an'anaviyishq talqini yetakchilik qilardi. Turdi o'z ijodi bilan shu an'anaviylikni yorib chiqib, ma'lum darajada yuqori ko'tarila oldi. Bu holatni Fitrat o'z maqolasida alohida ta'kidlaydi: *"Turdi boshqa shoirlar kabi "may, ishq, savdo" yo'llarida oz she'r yozgan. Uning she'rlari o'zining Subhonquli saroyidagi raqiblari bilan bo'lgan kurashni aks ettirgan"*¹⁷⁵.

¹⁷⁵ O'sha asar, 71-bet.

Turdi Farog'iyning ijtimoiy-madaniy muhitda tutgan o'rni, ijtimoiy-adabiy mavqei va qudrati haqida uning quyidagi she'ri yaqqol tasavvur uyg'ota oladi:

*Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,
Kelturan amvojg'a bahri talotum Turdiman.
Qirq, yuz, ming aqrabolar etdilar mandin nufur,
Ne balo baxti qarovu tolei shum Turdiman.
Rishtadek ming bor ro'ze chashmi so'zandin o'tar,
Bovujudi e'tibori chashmi mardum Turdiman.*

Shoir o'zining iste'dodi qudrati haqida "men qatradek kichkina, hech narsaga arzimaydigan, nazarnogir vujud, ammo po'rtanavor mavjlanadigan, ruhi ummonida o'rkach-o'rkach to'lqinlar to'fon chekadigan dengiz zotidanman", deya faxrlanadi. Qirq, yuz, ming aqrabo – turkiy urug'lar. Xo'sh, nega shu ulusga mansub shoir mazkur urug'lar menga nisbatan nafrat paydo qildilar, baxti qaro va tolei shum Turdiman, deya o'ksinadi? Tushunish bir oz qiyin bo'lsa-da, bu azaliy shoirlik qismati. Mayda mahalliychilikka qarshi milliy birlik uchun, ulkan haqiqatlar yo'lida kurashgan mutafakkir siymolar hamisha ulusning ta'nayu malomatiga, e'tiroz, inkor va nufuriga uchraganlar. Bunga o'zga mumtoz ijodkorlarimizdan ham "Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobardur" yoki "Malomat qilsa qilsunlar, alar guftorini naylay" kabi miskin satrlarni ko'plab misol keltirish mumkin. Turdi ham mulku millat deya jon chekib, minnatga qolgan qalamkash edi. Bunday siymolarni abadiyat va haqiqat yo'lidagi mayda manfaatlar ovunchi ila umrguzaronlik qilayotgan kimsalar tushunmas, qadrlamas va kundalik huzur-halovatini kelgusi farog'atlariga almashtirmas, qurbon qilmas edi. Bunday ulug' siymolar nazarkarda, ya'ni Tangri nazari tushgan, xalq e'tibori qaratilgan bo'ladilar. Ayni paytda, ulusning nazorati, ta'qibi ostida qoladilar. Buni shoir timsoliy tarzda: "bamisoli ip ignaning ko'zidan o'tgani

singari, men bir kunda ming bora odamlar ko'zidan o'taman", - deya ifodalaydi.

Turdi she'riyatida shoirning hayoti, qismati, ruhiyati manzaralarini tasvirlovchi *hasbi hol mazui* ham yetakchilik qiladi. Turdining hayotiy kechmishini aks ettiruvchi manbalardan biri uning Oqbo'tabiy davrida bitilgan turkiy muxammasidir. Ma'lumki, Turdi Oqbo'tabiy hukmronligi davrida keksayib qolgan edi. Kexsa shoirning o'z shaxsiy qismati haqidagi ushbu muxammasi muallif hayotiy kuzatishlari xulosasini ifodalaydi.

*Yod mandin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rdiman,
Rind sarxayliyu xush ayshi damodam surdiman,
Halqayi ushshoqda bazmi majolis qurdiman...*

Bu satrlar Turdi o'z umrining ma'lum davrlaridan mamnun ekanligini ko'rsatadi. O'zining iqrar etishicha, shoir bir mahallar yaxshi hayot kechirgan, do'stu ulfatlari bilan birgalikda aysh-ishrat bazmlarida ishtirok etgan. U vaqtlarda ilohiy ishq shaydolari, ya'ni so'filar halqa qurib o'tirib, Tangri-taolo yodini zikr etib, ma'rifat majlislari o'tkazishgan. Bunday anjumanlarda Qur'on va tasavvuf ta'limotidan, ilohiy-islomiy bilimlardan bahs etilgan. Turdi ana shu davralarda faol qatnashgan.

Ammo Turdi hayotining bunday masrur damlari uzoq davom etmagan:

*Qilmadim shukronae, soldurdi tufrog' oshima,
Qolmadi juz dardu g'am hamdam, musohib qoshima,
Haq o'zi rahm aylagay ohi sahar, ko'z yoshima,
Tafriqa toshini yog'durdi zamona boshima,
Xonumon ovora, selobi havodis surdiman.*

Mustaqil fikrli shoir farovon hayotiga shukru qanoat qilmadi. Zamona zayliga mayl, hokimlar hukmiga itoat etmadi. Saroy muhitida maskan tutganiga qaramay, xonu beklar faoliyatiga xayrixoh, jilla qursa, loqayd qarayolmadi. Oqibatda, zamona

zo'raonlari shoirning turmush taomiga tuproq soldirdi. Uning dardu g'amdan o'zga hamdam, hamsuhbati qolmadi. Zamona Turdi va uning maslakdoshlari, xonadoni boshiga ixtilof, bo'linish, ajralish kulfatlarini yog'dirdi. Shoir xonumoni – ro'zgori, ahli ayoli, turish-turmushi ovoragarchilikka yuz tutdi. Yuqorida qayd etilgan hodisalar selobi shoirni sargardonlik vodiysiga surib yubordi. Musofirchilikda shoir holidan xabar oluvchi xolis do'stlar topilmadi. Yaqin do'stu qarindoshlari suhbatidan or etadigan bo'ldi. Shoir odamlarning ko'ngil va ko'zlaridan yiroqlashdi – nazardan qoldi.

*Yaxshi vaqtlar yod etib, o'zdin ketib, aldin qolib,
Harza tifli ashkdek ayni nazarlardan qolib,
Nosara dirham sifatlik rad qilib, qo'lg'a olib,
Dasti farsuda, yuzi qatib, ayog'larda qolib,
Ko'hna tig'i tah-batah g'am zangi tutg'an kundiman.*

Bunday satrlar faqat shoirning hasbi holi yoki jamiyatga munosabatini emas, balki umr sarhisobini, turmushning achchiq haqiqatini, boshqalarga dars bo'ladigan hayot saboqlarini ham ifodalaydi. Mana, yakkalangan, xor bo'lgan shaxsning ko'ngil kechinmalari: *“O'tgan yaxshi kunlarni eslab, o'zimdanda ketar darajaga etaman. Eh, eldanda qanchalik ajralib, yakkalanib qolib ketibman-a ! Ko'z yosh donalari har yonga behuda yugurgan bolalar kabi beixtiyor ko'z kosasi, nigoh maskanidan sochilib ketganidek, men ham o'tkinchi va bevafo hayot sargardonliklari oqibatida nazargohdan yiroqlashdim, el nazaridan osongina tushib qoldim. Qadrim shu qadar tushib ketdiki, odamlar meni yaxshi bo'lmagan dirham pulini yoqtirmay qo'lga olganlari kabi, taraddudlanib yodga oladigan bo'lib qoldilar. Jamiyat meni dastasi yorilgan, yuzi qotib ketgan, oyog'osti bo'lgan, qavatmaqavat g'am zangi bosgan eski pichoq, yaroqsiz matoh yanglig' yaratmay qo'ydi”.*

Shoir o'z sarguzashtlarini kelgusi avlod hayot murakkabliklaridan ogoh bo'lishi uchun shunchalar oshkora va

ta'sirchan izhor etgan. O'z aybini tan olish, xatolarini to'g'ri tushunish, gunohlariga iqror bo'lish, ko'rguliklari sababini o'z fe'li, faoliyatidan axtarish poklanuvchan insonning fazilatidir. Turdi lirik qahramoni ham yuqoridagi foje ahvolining boisini o'z qilmishidan qidiradi:

*Oh, bu umri kiromi sarfi g'aflat ayladim,
G'ussayi behuda, asbobi nadomat ayladim,
Bilmadim o'z aybimi, xalqa mazammat ayladim,
Shukr shahdin bilmadim, kufroni ne'mat ayladim,
Zaxmi neshi ro'zgor ahlini talxu tundiman.*

Ijodkor umri ijtimoiy faollikda, isyonlar, xonu beklar aro jangu jadal suronlaridan o'tdi. Bu fidokorlik, aslida, ulug' maqsadlarni ko'zlagan edi. Ammo, umr sarhisobida ayon bo'ldiki, ushbu faoliyat ham g'aflatdan iborat ekan. Chunki orzulari oliy haqiqatni mayda manfaatlarga bo'ysundirilgan tarafkashlik qarashlaridan topib bo'lmasdi. Aziz va qimmatli umrni bunday ijtimoiy jangovarlikka sarflash g'aflatning aldamchi ko'rinishi edi. G'aflat – umrni jismoniy, ma'naviy uyquda, mudroqlikda, nodonlikda, hayot va haqiqatning asl mohiyatidan bexabarlikda o'tkazish. G'aflat nasiya narsalarga xomtama bo'lib, umr naqdini bilar-bilmas sarflab yuborishdir. O'tar dunyo manfaatlari uchun behuda g'am-g'ussa, afsus-nadomat chekish ham ayni g'aflatdir. O'z aybini bilmay turib, xalqning ustidan kulish, uni masxaralash ham g'aflatning o'zlikka, g'ururga bino qo'yishdek bir shaklidir. Shoir bu iqromomasida qahri qattiq, goho tahqiromuz so'z-iboralardan tiyilmagan hajviy asarlar yaratganini ham nazarda tutmaganmikin ? Umr nihoyasida Tangrining bergan ne'mati, yumushi, dardiga o'z vaqtida shukrona qilish shakkaru boldek laziz tuyuladi. Asli, shukru qanoat komil musulmonning xos fazilatlaridandir. Shukr shahdini bilmaslik kufroni ne'matdir. Turdining bu tanti tazarrulari Tangri insonga bergan g'animat umrning haqqoniy mohiyatini anglash, o'zlikni tanish va ruhni o'zlik yukidan ozod etishdek ma'naviy komillashish belgilaridir.

Tiynatini har qanday gunohdan tozalashga kirishgan shaxs o'zini ayovsiz fosh etishdan, izzat nafsini-da tahqirlashdan ham toymaydi. Turdi o'zligini ro'zg'or ahli, ya'ni omonat dunyo manfaatlari domiga duchor bo'lgan kimsalardan, qo'rs, dag'al, tezfe'l, jarohatlovchi toifasiga mansub deya haqoratlaydi va inkor etadi. Go'yo Yassaviyning "*nafsni tepgil*" hikmatiga rioya etadi. Darvoqe, Turdi she'riyatining yalpi tahlilida mana shu talxu tundlikdan bir tomchi tuyish mumkin.

She'rda umrning qadrdon, farog'atli davrlari bilan beqadru benavo mavsumi qayta-qayta muqoyasa va sarhisob qilinadi.

*Hukm jori, so'z qabuli, bir duri dargo 'sh edim,
Ahli davlatlar bilan yoru harif, hamdo 'sh edim,
Hoyu-ho 'yi bazmlarda shahdi no 'sho-no 'sh edim,
Xush zamonlar Yuz qazoni boshida sarxush edim,
Bu zamon yuvgan qazon ostida qolg'an yundiman.*

Baxt kulib boqqan kunlarda Turdi Yuz urug'ining eng obro'li odami edi. Uning hukmi hayallamay hayotga joriy bo'lardi. So'zlagan so'zini shohu fuqaro qabul qilib, doimiy yo'ldosh va ziynat bo'lguvchi tilla zirakdek qadrlab, quloqlariga qo'rg'oshinday quyib olardi. Donishmand bu zot davlat rahbarlari va dunyodorlar bilan yoru do'st, hamsuhbatu hamkor edi. Umrning xushbaxt fasllari tantanavor, to'kin, sho'x-shan bazmlar to'rida, emish va ichkilik lazzatlaridan sarmastlikda o'tgan. Farahli zamonlarda Turdining o'rni Yuz urug'i qozonining boshida bo'lgan. Unga qozondagi taomning eng shirin eri nasib etardi. Turdining rahnamolisiz Yuz urug'ining qozoni qaynamas edi. Endi esa bu qozon quridi. Turdi bo'sh qozon tagida qolgan yuvindidek qadrsizlik chohiga tushdi. Bu o'rindagi qozon ramziy ma'noga ega. Shoiru donishu davronining tushkun taqdiri o'sha Yuz elati inqirozini aks ettiradi.

Qismatning jabru jafo, azobu uqubatlari kibor bir davlat arbobini tavbasiga tayangan, taqdiriga tan bergan faqiru haqir holiga keltiradi:

*Men kimam ? Gumnomu nokomu jahon ovorae,
Diyda namnoku giribon choku bag'ri porae,
Noqabuli marhamu nosur, bitmas yorae,
Bekase, mushti xase, bir bandayi bechorae,
Sobiram, rozi qazo, tiri balog'a ko 'ndiman.*

Suvsanib yelib yugurgan shoir sarobga yo'liqadi va o'zini benomu nishon, maqsad-muddaosiga erishmagan, jahon ovora, ko'zlari giryon, yoqavayron, yurak-bag'ri jarohatli holatda ko'radi. Uning ruhi ravoni xastahol, dil yaralariga malham topilmas, topilsa-da ta'sir etmas, ko'ngli noshod ahvolda edi. Lirik qahramon kimsasiz, xasday xokisor, chorasiz bir banda ekanligini iqrar etadi. U sabru bardosh kasb etadi, o'zini balo o'qlariga nishon deb biladi, taqdirning eng so'nggi hukmiga rozilik izhor etadi.

Muxammasning so'nggi bandi shoir Turdining ijtimoiy mavqei, shaxsiy qismati haqidagi yakunlovchi ma'lumot – umumlashmani mujassamlashtirgan.

*Yuz farozidin oshib, tushdum nishebi qirqqa,
Xavfu biymu vahm arosinda qaribi qirqqa,
Dona deb pobast o'lub, domi firebi qirqqa,
Voy, yuz ming voy, yuz bo'ldum g'aribi qirqqa,
Hokimi Dizzax mutei, payravi jurqundiman.*

Bu o'rinda gap Turdi asarlarining badiiyati haqida bormayotgan bo'lsa-da, ta'kidlash zarurki, shoir radif uchun **“qirq”** so'zini ko'zlagan mazmuniga juda muvofiq tarzda tanlagan. Turkiy urug' nomlarini ifodalovchi raqamlar o'sha urug' mavqeini ham belgilagan, albatta. Birinchi misrada shoir *Yuz yuksakligidan Qirqning quyiligiga* tushib qoldim, degan timsoliy ma'noni bayon etadi. Bu Yuz urug'iga mansub Turdi Qirq urug'ining oldida past tushgani, unga tobe bo'lib qolganini ham bildiradi. Ikkinchi misra shoir xavf, qo'rquv, vahima va tahlikali holga qirq yosh tevaragida tushganidan darak beradi. Shu o'rinda

“qirq” muxammas yozilgan yoshga ham ishora etadi. Uchinchi misrada shoir o‘zini don ilinjida qirqoyoqqa o‘xshagan tuzoqqa ilingan qushga qiyoslaydi. To‘rtinchi misrada shoir qirq yoshda yuz yil yashagan cholek qartayib qoldim, deya nido chekadi. So‘zni Turdi Jizzax hokimi, bir jurqundiga mute va payrav bo‘lib qolganidan o‘ksinish bilan saranjomlaydi.

Demak, mazkur muxammas shoir hayotiy sarguzashtlarini badiiy aks ettirishi bilan nodir va qimmatli asardir. Turdi tarjimai holini o‘rganishni mana shu asarning mufassal tahlili asosiga qurish katta ilmiy-uslubiy, ma‘rifiy, tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Qadrsizlik, adolatsizlik bor joyda, albatta, isyon bo‘ladi. Biz Turdi she‘riyatida ana shunday isyonni ko‘ramiz. Ma‘rifatsizlik va jaholat vatanni, xalqni inqirozga etaklovchi omillardir. Turdi ijodkor sifatida buni yaxshi tushungan. Va butun umri davomida ma‘naviy qashshoqlikka, uning asoratlarga qarshi kurashgan. Vatan manfaatidan o‘z manfaatini ustun qo‘ya olgan beklar, amaldorlarni ayovsiz fosh etgan. “Kenglik qiling”, “Bu mulk” g‘azallari, “Subhonqulixon” hajviyasi ana shunday jasorat bilan yozilgan asarlardandir.

Turdi ijodiyotidavatan va millat qismati eng asosiy mavzulardan biridir. Shoirming otashin asarlari ana shu mavzu tadqiqidan yuzaga kelgan. “Bu mulk” radifli g‘azali Vatan va millat uchun shoir o‘rtanishlarining shu‘lavor yolqinidir. Ushbu asar XVII asr, Subhonqulixon saltanati davrida Buxoro xonligi, elu yurt ahvolining ne ko‘ylarga tushib qolganidan kuyinib yozilgan. Shoirming ona yurti uchun kuyinish iztiroblari ifoda etilgan.

*Bir sari azm ayla joyi nomusulmondur bu mulk,
Fitnayi avboshu zulmu kufru tug‘yondur bu mulk.*

Turdi talqinicha, mustabid hukmdor qo‘l ostida mulku millat shu darajaga etganki, unda oliy insoniy orzu va fazilatlar bilan yashash imkoni qolmagan. Mamlakat bebosh, daydi, sayoq, bezori kishilar fitnasi avj olgan, zulm zo‘raygan va kufr, ya‘ni g‘ayriislomiy faoliyat tug‘yon urgan. Oqibatda, mamlakat

nomusulmonlik maskaniga aylangan. Turdidek ko'plab imonli insonlar bunday mamlakatda jon saqlashdan ko'ra. Tarki diyor etishni ma'qul ko'rganlar. Yuqoridagi matla fuqaroning ana shunday kayfiyati badiiy aksidir.

“Bu mulk” – keskin tanqidiy ruhdagi asar. U davrning hayotiy haqiqatini tanqidiy nuqtayi nazardan aks ettiradi. Vatan haqidagi faxriya asarlarning har bir satr va baytlari mulku millatning biror fazilatini ulug'lashga bag'ishlansa, ushbu g'azal foje illatlarni izchil fosh etishga qaratilgan.

*Bir kalima hurmatidin lek islom oti bor,
Mutlaqo kirdori xayli kofiristondir bu mulk.*

Turdi zamonasida ulus e'tiqodi va davlat rusumlari islomga tayangan edi. Biroq, Turdining tanqidiy fikriga ko'ra, e'tiqod inqirozi sababli nomigagina islom mamlakati bo'lib turgandi. Birgina “islom” kalimasi hurmati mamlakatga tayanch bo'lib turardi, xolos. Ammo, mohiyatda davlat ishlari kofirlar to'dasining qilmishlariga o'xshab qolgan edi. Shu o'rindagi **“kofiristondir bu mulk”** iborasi e'tiborni alohida jalb etadi. Turdi yashab o'tgan davrda diyorimizni hali Rossiya istilo etib ulgurmagan, shu orzu ilinjida turli tadbir-tadorik ko'rar edi. Dinu imonidan putur ketgan, qilmish-qidirmishi kufrga yuz tutgan mamlakat bosqinchining niyatiga ayni muddao, hamlakor tajovuziga mahtal edi. Shunday bo'ldi ham, Turdi bashorat qilgan ekan shekilli, Rossiya bosqinidan keyin mamlakat rasmona kofiristonga aylandi. Mana, asriy qullikdan keyin, mustaqillikning dastlabki yillarida ham **“kirdori xayli kofiriston”**dan mutlaqo qutulish juda qiyin kechdi.

G'azalda o'zbek ulusi fe'lidagi ayrim qusurlar xolis jonkuyarlik bilan oshkor etilganki, bu istiqloq va istiqbol uchun ham saboq bo'larlidir:

*Durahdu, tangchashmu besaru ya'jujvaz',
Muxtalifmazhab guruhi o'zbekistondur bu mulk.*

Tanqid qilinayotgan insoniy kamchiliklar bugungi butun o'zbek xalqining umumlashma sifatleri emas, albatta. Odamlar orasida Vatanimiz O'zbekistonning nomini birinchi bo'lib Turdi qo'llagan, degan yanglish tushuncha bor. Agar g'azal faxriya bo'lganida, *"O'zbekistondur bu mulk"* iborasi, shubhasiz, mag'rur jaranglagan bo'lardi. Afsuski, g'azal taassufnoma ruhida bitilgan. Bundan tashqari, *"o'zbekiston"* bu o'rinda bugungi shakllangan o'zbek millati vatanini emas, balki XVII asrdagi turkiy xalqlarning o'zbek urug'ini anglatadi. Binobarin, Turdi tomonidan mana shu o'zbek urug'i tabiatidagi ba'zi qusurlar qoralanayotir. Turdi davri o'zbeklar guruhi fe'lidagi mazkur illatlar batamom barham topmagan, ularning urug' yo belgilari bugungi hur o'zbek qonida ham ma'lum darajada saqlanganki, bu hamisha mulku millat ravnaqiga xavf solib turadi. Shuning uchun ham ulardan Turdi avlodlari ogoh bo'lmoqlari zarur: *durahd* – o'z ahdidan uzoq bo'lish, ahdiga amal, vafo qilmaslik; *tangchashm* – ko'zi tor (ham jismoniy, ham ma'naviy ma'noda), xasis, qitmir bo'lish; *besar* – boshsiz (bosh bo'ladiga hukmdorga itoat etmaslik), *bebosh* bo'lish; *ya'juvaz* – ya'juj ko'rinishli, ya'ni afsonaviy yovuz, yirtqich maxluq singari, uning sifatida, vaziyatidagi; *muxtalifmazhab* – mazhabi, ya'ni yo'li, ta'limoti kelishmovchilik, *qarama-qarshilik*, *janjaldan iborat*. Mana shu manfiy sifatlar Turdi davri o'zbek ulusidan insofu diyonatni, xayru barakani ko'tardi, elni parokandalikka giriftor aylab, mamlakatni asriy mustamlakachilikka mahkum etdi. Turdi satrlaridagi alam-iztirobning boisi shu.

Shoir zamonasida oddiy fuqaro, ayniqsa, haqgo'y va xalqchil ijodkorlarning taqdir-nasibasi ayanchli edi:

*Naqdi jon bersang, topilmas, istasang, bir dona aysh,
Mehnatu anduhdin so'rsang, farovondur bu mulk.*

Nasibasi mehnatu anduhdan iborat ijodkordan, tabiiyki, anduhgin she'rlar meros qoldi.

Raiyatu mamlakat ma'murchiligi sultonning siyosatiga munosib edi. Turdi talqinicha, Subhonqulixon saltanatidan rohat-farog'at istash, islomu musulmonchilik barqarorligini orzulash sarobga umid bog'lashdek bo'lardi:

*Joyi islomu musulmonlig', Farog'iy, istama,
Poytaxti kishvari Subhonqulixondur bu mulk.*

Mulku millat taqdiridan taassuf tortib yozilgan bu g'azal o'zining ixcham shakli, nihoyatda aniq va mag'zi to'q ifodalari bilan go'zaldir. Unda birorta ortiqcha so'z yo tagzamini bo'sh misra yoxud tahlil doirasiga tortmaslik mumkin bo'lgan bayt yo'q. G'azal asr haqiqatini yoritish, dardchil va xalqchil ruhi bilan mustaqil O'zbekiston avlodlariga qimmatlidir.

O'zbek xalqining bugungi kamoloti, Vatanning uzil-kesil istiqloli Turdi Farog'iyning ezgu orzu-armonlaridan edi. Turdi yashagan davrda o'zbek urug'larining tarixiy tarqoqligi, milliy kuchlarning parokandaligi shoirmi qattiq qayg'uga solardi. Bu qayg'u qatralari uning she'riyati qatlariga qattiq o'nashgan. Shoirning bir necha she'ri mazkur mavzu tevaragida jipslashadi va bir-birini to'ldirib, muallifning yaxlit nuqtayi nazarini ifodalab turadi. *"Tor ko'ngullik beklar..."* ana shunday she'rlar turkumidandir. Turdi vatanparvarlik ruhidagi asarlarida vatandoshlarini goh tanqid, goh tanbeh, goh nasihat, goh hajv yo'li bilan ijtimoiy-milliy birlik va totuvlikka targ'ib etadi. Yuqori ijtimoiy mavqeda turgan oqsoqol adibgina ulusning katta-kichigiga quyidagi she'ridagidek yuzma-yuz murojaat etishi mumkin:

*Tor ko'ngullik beklar, man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bo'vli o'zbek yurtidur, tenglik qiling.*

Badavlat va sarmoyador beklar orasidagi raqobat, ixtilof, nifoq, shaxsiyatparastlik, xudkomalik asrlar mobaynida milliy muhitning osoyishtaligi hamda totuvligiga rahna solib kelgan.

Xalqda “Keng fe’l, ketmas davlat bersin” degan duo bor. Shoir ham tor ko’ngilli beklarni kengfe’llikka da’vat etadi. Haqiqatan, kengfe’llik bo’lsa, ketmas davlat o’z-o’zidan keladi. Shoir o’zbek yurtining bir-biriga qarindosh bo’lmish to’qson ikki urug’ini tenglikka chaqiradi. Shoir nazdida, to’qson ikki o’zbek urug’ining barini barobar ko’rish, ularning birortasini sig’dirmaslik qilmay, bag’rikenglik bilan teng tutish katta davlat garovidir.

Ayirmachilik, mayda mahalliychilik ofati tarixning talay sinovlarida o’zbek xalqiga pand bergan. Xalq tarixining bunday foje sahifalaridan xabardor Turdi jigarso’zlik bilan ahillikdan saboq beradi:

*Birni qipchoqu xitoyu, birni yuz, nayman demang,
Qirqu yuz, ming son bo’lib, bir xon oyinlik qiling.*

Turdining ushbu sabog’i hozirgi zamon o’zbek avlodlari uchun ham o’z qadr-qimmat, o’rni va kuchini saqlab qoladi. Negaki, biz o’zbeklar, inshoollo, yagona istiqlol bayrog’i ostida birlashdik, urug’larimizning urf-udumlari nari tursin, hattoki, nomlarini-da unutayozgandik. Milliy mustaqilligimizning dastlabki chorak asrida o’zligimizni anglab etdik. Biroq, viloyat va shaharlararo, mayda mahalliychilik xastaligidan hali tamomila qutulganimizcha yo’q.

Birlikda hikmat ko’pligi uchun, shoir uni g’azalning markaziy g’oyasiga aylantiradi. Ushbu g’oyani mustahkamlash va asoslash uchun yana bir bayt bitadi:

*Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir to’ng’a kirib,
Bir o’ngurlik, bir tirizlik, bir yaqo-englik qiling.*

Turdi – fikriy she’riyat ijodkori. Shoir turli tasvir vositalarini qo’llash, san’atpardozlik qilishdan ko’ra, nazmidagi g’oyaviy salmoqdorlikka ko’proq e’tibor bergan. Lekin mazkur bayt, asosan, g’oya ifodaviyligiga xizmat qilib turibdi. Shoir badiiy g’oyaning xalqchilligini ta’minlash uchun fikrga muvofiq,

xalqona ifodalar izlagan. Xalq og'zaki ijodiyotidan baytda bir yo'la birlikni anglatuvchi besh iborani tanlab qo'llagan. Ular quyidagilar: 1. *"Bir yoqadan bosh chiqarmoq"*. Bu – besh iboraning eng mashhuri. U hozirgi nutqimizda keng qo'llanadi. Shuning uchun ham shoir uni birinchi keltirgan. 2. *"Barcha bir to'nga kirmoq"*. Bu ham fikran, ruhan, maslakan birlashishni o'ng'ay ifodalay oladigan nisbatan mashhur iboralardan. 3. *"Bir o'ngurlik"*. *"O'ngur"* so'zi hozirgi tilimizda, ba'zi shevalarda *"etak"*, *"to'nning etagi"* ma'nosini anglatadi. Xalqda yaxlitlik, butunlikni ifodalovchi *"bir etak"* iborasi ham bor. Demak, *"bir o'ngurlik"* ham milliy birlikning o'ziga xos ifodasidir. 4. *"Bir tirizlik"*. *"Tiriz"* – shevalardagi *to'nning astarini* anglatuvchi so'z bo'lib, u ham asosiy maqsadni ifodalashga xizmat qilgan. Keyingi bu ikki ibora, albatta, juda kam qo'llangan. Shuning uchun shoir ularni mashhur iboralarga chirmab bergan. 5. *"Bir yaqo-englik qilmoq"*. Bu ibora xalq tilida ancha keng qo'llanib, u insonlarning biri yoqa, biri eng bo'lib, bamisoli bir to'ndek birlik hosil qilishini anglatadi. *"Barcha bir to'ng'a kirib"* va *"bir yaqo-englik qiling"* iboralarining bir o'rinda – misralar oxirida kelishi, ostin-ustun joylashtirilishi ham ular o'rtasidagi mantiqiy aloqadorlikni, o'zaro bir-birini sharhlayajagini ko'zlab yaratilgan badiiy qurilmadir. Milliy birlik g'oyasini ilgari surgan ikki markaziy baytda *"bir"* so'zining sakkiz o'rinda qo'llanishi ham tasodifiy emas. Bu o'ziga xos lafziy-ma'naviy ta'kid usulidir. Shoirning mahorati shundaki, u raqamlar bilan belgilangan urug' nomlaridan ham so'z o'yini yaratib, g'oyaviy muddao ifodasiga yo'l topadi: *"Qirqu yuz, ming son bo'lub, bir xon oyinlik qiling"*. Asosiy g'oyaga shunday qo'shimcha ma'no yuklanadiki, urug'lar birlashsa, ularning nomlarini bildiruvchi raqamlar qo'shilsa, miqdor jihatidan ham katta kuch hosil bo'ladi-ku. O'z bekligi mulkiga qanoat qilmay, hududini imkon qadar kengaytirishga, bir necha beklilikni ishg'ol etishga ishqivozlik *"tor ko'ngullik beklar"*ning badnafslilik illati edi. Turdi bunday tamoyilni keskin qoralaydi va beklarni bu yo'ldan qaytishga chorlaydi.

*Kim qo'yubdur uhdayi o'z mulkingizdin chiqmayin,
Ikki, uch, to'rt da'visin etmakni, ko'tahlik qiling.*

O'zgalar mulkiga hirsu havas bog'lash, ko'z olaytirishdan ko'ra, avvalo, o'z bekligini uddalab obod etish g'oyasini ilgari surib, shoir beklardan istilochilik yo'lidan qaytishni talab etadi. Bu ham milliy birlik, osoyishtalik, totuvlikni ta'minlovchi omillardan biri edi.

Turdi mardi maydon beklar yo'qligi ham milliy muvaffaqiyatsizlik sabablaridan biri ekanligini teran his etgan. Shoir g'azalning so'nggi baytida xalqaro maydonda milliy manfaatlar uchun kurashmay, o'z qobig'iga o'ralib, maishatparastlik bilan mashg'ul bo'lgan beklarni ayovsiz tanqid tig'i orqali hajv etadi:

*Mardlar maydon chekib, rangin ko'torib zaxmlar,
Sizga yo'q ul javhare, yuzga upo-englik qiling.*

Turdi nazdida mard insonlar o'z maishiy turmushlari, shaxsiy yutuqlari bilan ovunibgina o'tirmaydilar. Ular xalq, Vatan, millat muddaolari uchun katta janggohlarda javlon uradilar. Ular ranglarini kurash zahmatlari olishidan qo'rqmaydilar. Chunki yuraklaridagi mardlik javhari mangu barhayot. Turdi tor ko'ngillik beklarda ayni shu mardlik javhari etishmasligini ro'y-rost fosh etadi. Xalqning "Do'st achitib aytadi" maqoli mumtoz adiblarimiz orasida ko'proq Turdiga xosdir. Shoir mardlik javharidan mahrum beklarga ayollar singari yuzlariga upa-elik surib yurishlarini buyuradi. Turdidagi bunday qahri qattiqlik ona xalqiga bo'lgan mehri kuchliligi nishonasidir.

Xullas, "Tor ko'ngullik beklar..." milliy o'zlikni anglash, qadriyatlarni qat'iy himoya qilish ruhida yaratilgan mumtoz asardir.

Beklar faoliyatini fosh etish Subhonqulixon hajviga bag'ishlangan muxammasning avj pardasida yanada yangilanadi. Turdi "Tor ko'ngullik beklar..." g'azalida qanday shashtu shiddat

bilan, keskin murojaat etgan bo'lsa, ushbu muxammasda xuddi shu ruhda davom etadi.

*Ey yuzi qora, ko'zi ko'r, qulog'i kar beklar,
Bilingiz bu so'zimi pand sarosar, beklar,
Aylangiz payravi shar'i payambar, beklar,
Sizga darkor bu yurt, ey gala zang'ar beklar,
Bu qadim naql erur: "El rabotu to'ra qo'noq".*

Jamiyatning muayyan toifasiga bu qadar yovqur munosabat izhor etish garchi nafis adabiyotning xos fazilati hisoblanmasa ham, bu she'rxonni ranjitmaydi, aksincha, unda hamdardlik tuyg'usi tug'yon uradi. Chunki shoirning muddaosi – el manfaatlari. Shoir xalqning dodiga ko'zini ko'r, qulog'ini kar qilib, faqat hokimiyat va amalga talpinuvchi beklarni achchiq haqiqatdan ogoh etadi. U bu haqiqatni, ya'ni beklar har qancha amal talashmasin, el rabot singanri muqim va abadiy, amaldorlar esa mehmon kabi o'tkinchiligini xalq maqoli orqali beradiki, bu she'r g'oyasining hayotiy, ishonarli, ta'sirchanligini ta'minlagan.

O'z zaminini toptagan bu qo'noq to'ralarning xalqqa o'tkazgan beadam zulmini o'z tanasida sezgandek nido chekadi shoir. Chinakam xalqchil shoirgina xalqqa otilgan nayzaga ko'ksini qalqon qila oladi va uning himoyasida baralla na'ra tortadi:

*Yedingiz barchangiz itdek fuqaroni etini,
G'ash ila molin olib, qo'ymadingizlar bitini,
Qamchilar dog'i solib bo'yni, qanotib betini,
Yordingiz zahrasini (ich)idin olib o'tini,
Bo'lmadi kam bu raiyat boshidin hech tayoq.*

Yurt boshida yurgan beklar o'zaro amal talashib janjallashadilar, soliqlar soladilar, ziyofatu zarofatlar uyushtirib maishatbozlik qiladilar, lekin oxir-oqibatda, tayoq xalq boshida sinadi.

Turdining ijtimoiy ruhdagi bu she'rlari mutolaa mobaynida Vatan va xalqning foje qismatiga qayg'urish, el-yurtga muhabbat, milliy birlik va totuvlikka intilish, hurriyat va istiqlolni qadrlash tuyg'ularini tarbiyalaydi.

Yaqin o'tmish mobaynida xalqimizning ota-bobolari sanalmish xonu beklarimizni bir-biriga qarama-qarshi qo'yib, tarixiy siymolari harnda ularning faoliyatlarini biryozlama, hatto, haqoratimiz talqin etish g'ayrimilliy mafkuraga o'ng'ay ravishda xizmat qilib keldi. Subhonqulixon to'g'risidagi muxammas ham o'zbek elatining o'tmishi hamda hukmdorlariga nafrat, ilmiy atama bilan aytganda, milliy nigilizm ruhiyati tarbiyasi uchun muvaqqat mafkura qo'lida muhim dalil va dastak vazifasini o'tadi. Bunga Turdi muxammasi to'la asos berar edi. Endilikda Turdining "Subhonqulixon" muxammasida *Subhonqulixon qiyofasining badiiy tasviri va tarixiy haqiqati* xolis o'rganish maqsadga muvofiqdir. Muxammasda yaratilgan Subhonqulixon siymosi hukmdorning siyosiy faoliyati haqidagi tarixiy ma'lumotlarga muvofiq keladi. Muxammasdan Subhonqulixon siymosi, ma'lumotlardagiga qaraganda, keskin hajviy ruh tamoyili bilan mubolag'aliroq va masxaraomuz tasvirlangan. Endilikda bunday tasvirni xolis nuqtayi nazar mahsuli sifatida qabul qilish qiyin. Turdi va Subhonqulixon munosabatlari asosida shaxsiy, ijtimoiy kelishmovchilik, qarama-qarshilik, tor mahalliy manfaatlar turgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Muxammasdagi biryozlama murakkab talqin shu zaminda shakllangan bo'lsa kerak. Ular o'rtasida har qanday nizo kechgan bo'lmasin, bu shoh va shoirning har ikkalovi ham o'zbek elatining ulug' bobolaridir. Ikki oradagi keskin murosasizlikni kechmish milliy kulfatimiz sifatida qarab, bundan buyon masalani xolis nazar bilan yoritish yo'lidan borishimiz lozim.

Ma'lumki, o'tmishdagi o'zbek hukmdorlarining ko'pchiligi ma'rifiy-madaniy faoliyat bilan shug'ullanganlar. Ular faoliyatining bu insoniy qirrasini nazardan chetda qolmasligi, aksincha, qadrlanmog'i joiz. Subhonqulixonning ana shunday ijobiy va ijodiy faoliyati haqida ham muhim ma'lumot mavjud.

Biz bunday ma'lumotni keltirish bilan zinhor Subhonqulixonning qabih qilmishlarini oqlash tarafdori emasmiz. Faqat uning yaxshi ishlari unutilmasligi, u murakkab bir shaxs sifatida o'rganilishi va o'rgatilishini istaymiz.

1961-yili "Fan" nashriyotida bosilib chiqqan "O'rta Osiyolik qirq olim" kitobida (92-93-betlar) Subhonqulixon to'g'risida quyidagi ma'lumot mavjud. Kitob mualliflari, sharqshunos olimlar Abdusodiq Irisov, Abdulla Nosirov, Ilyos Nizomiddinovlarning birlamchi mo'tabar manbalar asosida aniqlashlaricha, Subhonqulixon o'z saroyiga ko'zga ko'ringan ilm ahlini yiqqan, o'zi tib ilmi va badiiy ijod bilan shug'ullangan, Nishoniy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Darvesh niqobi ostida Markaziy Osiyoga sayohat qilgan Venger sharqshunosi Vamberi o'z xotiralarida Subhonqulixon yozgan bir qo'lyozma tibbiy kitobni Hirotda qo'lga tushirgani haqida hikoya qiladi. Bu qo'lyozma asar muqaddimasida Subhonqulixon o'z maqsad-muddaosini shunday yozgan ekan: *"Shunga diqqat qilmoq zarurki, avvalgi zamonlarda o'tgan hakimlar arab va fors tillarida tibbiy kitoblar yozib qoldirganlar. Turkiy tilda yozilgan tib kitobi hozirgacha menga uchramadi. Shuning uchun men abdu, haqir Sayyidmuhammad Subhonqulixon ibn Sayyidnodirmuhammadxon, bu kitobni yozdim. Bunda har xil kasalliklarni davolash choralari ko'rsatildi, shoyad ko'p kishilar foydalansalar"*.

Subhonqulixon turkiy tabobatda mashhur bo'lgan "Tibbi Subhoniy" asarini yozgan. Bu kitobni yaratishda muallif qadimgi hakimlardan Ibn Sino asarlaridan, Galen va Gippokrat asarlarining arabcha tarjimasidan foydalangan. Vamberining ma'lumotiga ko'ra, "Tibbi Subhoniy" asarining olmon tiliga tarjimasi bilan birga asl matni ham nashr etilgan. Subhonqulixon tabobatga oid "Tibbi Subhoniy"dan tashqari, fors tilida "Ihyo ut-tibbi Subhoniy" kitobini ham yozgan. Bu asarning qo'lyozma nusxasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar xazinasida (2101-raqam, 301 varaq) saqlanadi. Asar sakkiz bobdan iborat bo'lib, unda turli dorilar haqida ma'lumot beriladi.

Muallif o'z asarini yozishda "Shifo ul-alil"dan keng foydalangan. Mahalliy tabobat ravnaqi yo'lida Subhonqulixon boshqa tadbirlarni ham ko'rgan. Subhonqulixon davrida tibga oid ko'p asarlar arab tilidan fors va o'zbek tiliga tarjima qilindi. Ko'p nusxada ko'chirtirildi. 1697-yilda Buxoroda "Buq'ayi dor ush-shifo" nomli o'n sakkiz hujrali madrasa bunyod qilindi. U erda yetuk mutaxassislar mudarrislik qildilar. "Dor ush-shifo" qoshida kasalxona, ambulatoriya va dorixona hamda kutubxona bo'lgan. Dorixonada dori tayyorlovchi ikkita xodim ishlagan. "Dor ush-shifo" xarajatlari vaqfdan keladigan daromad hisobiga yiliga qirq ming tanga miqdorida tayinlangan.

Subhonqulixon folga oid "Ramli Subhoni" (Subhon foli) nomli asar ham yozgan. Uning farmoniga binoan, "Fatovoyi Subhoni" nomli fatvolar to'plami ishlab chiqilgan.

Demak, o'zbekning eng zolim deb qoralab kelingan xoni faoliyatiga e'tibor bilan yondashilsa, uning ham ancha-muncha savobli ishlari borligi ayon bo'lar ekan. Xon bu ishlarni faqat shuhrat-shon uchun qilmagan, albatta. Subhonqulixon davri, muhiti, faoliyatiga doir asl manbalar sinchiklab tekshirilsa, yanada muhim ko'proq ma'lumotni qo'lga kiritish mumkin. Ammo, mazkur dalillarning o'ziyoq aytib turibdiki, Turdining Subhonqulixon to'g'risidagi muxammasiga tanqidiy yondashmoq, xolisona tahlil va talqin etmoq zarur. Ushbu muxammas Turdining eng ijtimoiy salmoqdor va muhim asarlaridan biri sifatida adabiyot tarixida qoladi. U faqat Subhonqulixon hajvi bilan cheklanmagan. Uning g'oyaviy qamrovi kengroq. Unda shoirning hayot, olam haqidagi, shohlik haqidagi falsafiy mushohada va xulosalari ham o'z ifodasini topgan.

Turdi she'riyatining mavzu qamrovi keng. U yuksak axloq uchun, ma'naviy kamolot uchun qayg'urgan, lirik she'rlarida tasavvufiy mohiyat ustuvor. U tabiat go'zalliklarini ziyraklik bilan ko'ra olgan. Ulardan teran falsafiy xulosalar chiqargan. "Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ravoq", deya kuylagan Turdi foni dunyoning mohiyatini, o'tkinchiligini chuqur anglagan.

Zamondoshlarini bundan ogohlantirishga, ularni yaxshilikka, ezigulikka rag'batlantirishga harakat qilgan.

Turdi Farog'iyning "Muxammasi turkiyi Turdi" sarlavhali muxammasi ma'rifiy ruhda yozilgan bo'lib, insonlarda islomiy e'tiqod va madaniyatni shakllantirishda, ularni komil insonlikka da'vat etishda o'ziga xos xizmat qila oladi.

Turdi Farog'iy g'azal bilan birga muxammas janrining ham ustasi edi. U teran ijtimoiy-falsafiy mazmundagi muxammaslar yaratib qoldirgan. Turdi, asosan, mustaqil muxammaslar ijodkori. **"Muxammasi turkiyi Turdi"** sarlavhali muxammas Turdi asarlari orasida falsafiy-axloqiy mohiyati jihatidan alohida ajralib turadi. Islom va tasavvuf ta'limoti, timsollari Turdi ijodiyotida ham muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, mazkur muxammas matnida Turdi mutasavvuf shoir sifatida namoyon bo'ladi. Muxammas **islom va tasavvuf ma'rifatining badiiy talqini**, axloqiy aqidalari tavsifi bilan sug'orilgan. Asar pandu nasihat uslubida bitilgan. Ammo, u quruq va kitobiy yo'sinda emas, hayotiy kuzatishlardan chiqarilgan xulosalarning tasavvuf nazariyasi asosidagi talqinidan vujudga kelgan. Bunday sog'lom nasihat har bir mo'minni to'g'ri yo'lga da'vat etadi.

*Jismi qonundin nafas tori uzilmasdin burun,
Boshinga davri qazo davri qurulmasdin burun,
Jaybaya jon tiyri rihlatdin so'kulmasdin burun,
Ey ko'ngul, qasri asosi tan buzulmasdin burun,
Toqi abro', kursiye dandon to'kulmasdin burun –
Qil nazar osori sun'illoh chashmi did ila,
Kir haqiqat yo'lig'a... (qo'lyozmada misra shunday),
Qurbi vuslat istasang, bo'l vosifi tamhid ila,
Uqdayi labdin gireh och nuktayi tavid ila,
Ko'z ochib, sanga dahonin harza kulmasdin burun.*

Shoir insonni haqiqat yo'liga da'vat etishning nihoyatda ta'sirchan, timsoliy ifoda uslubini topgan. U inson jismi – qomatini qonun deb nomlangan musiqa asbobiga o'xshatadi.

Go'yo tiriklikni ta'minlovchi nafas ushbu musiqa asbobining torlarini tashkil etadi. Nafas torlari tebranib turarkan, qomatning qonunidan hayotbaxsh navolar taralaveradi. Nafas tori uzilar ekan, jism qonunida hayot so'nadi. Ya'ni, inson nafas bilan tirik. Turdi vujud qonunidan nafas tori uzilmasdan burun Haq yo'liga kirish, islomiy imon-e'tiqodni qabul qilishga chorlaydi. ***"Boshida davri qazo bazmi qurilmoq"*** – inson hayotdan ko'z yumganidagi motam marosimini anglatadi. Ushbu misrada ham shoir inson hayotdan ko'z yumishdan ilgari Tangri oldidagi burchini bajarishga, toat-ibodat qilishga ulgurishi lozim, degan fikrni ilgari suradi. ***Jaybavi jon*** – jonning yoqasi. Bu o'rinda shoir jonni inson tanasi tirikligini muhofaza etib turuvchi, janglarda kiyiladigan zirhli libosga o'xshatgan. ***Tiri rihlat*** – o'lim kamonidan otiladigan o'q. Tiri rihlat shunday qudratli va ayovsizki, uning hujumidan har qanday zirhli kiyimning yoqasi so'kilib ketadi hamda hayot mahv o'ladi. Shoir shu yo'sinda muqarrar va barhaq o'limning turli ko'rinishlarini ayon gavdalandiradi. Keyingi misralarda uni ***"tan asosining qasri buzilishi"***, ***qosh mehrobi, tish kursilarining to'kilishi*** tarzida tasvirlaydi. Shoir o'limning dahshatli ko'lankasini gavdalandirib, sovuq suvratini shakllantirib ko'rsatish bilan odamlarga tiriklik aziz va g'animat, ammo abadiy emas, umrning qadriga etish, fursatni boy bermay, imon-e'tiqod bilan halol-pokiza hayot kechirish lozimligini uqtirmoqchi bo'ladi. Hayot so'ngidagi pushaymon, o'hu vohlar va tavba-tazarru oxirat uchun najot berolmaydi. Shuning uchun Turdi tanbeh beradiki, yoshlikdan did va tab'i nozik ila ilohiy qudratni idrok etmoq, haqiqat yo'liga kirmoq vojib. Haqiqat yo'li – tasavvufda suluk deyiladi. Haqiqat yo'liga kirgan xudojo'y, taqvodor inson – solik nomlanadi. Yor visoliga, Olloh diydoriga yaqinlik istagan inson hamisha Ollohni madh etishi, uning vasfi – ta'rifu maqtovini keltirib turishi joiz. Solikning lablari tuguni, chigili hamma vaqt Ollohnig borligi va yagonaligi haqidagi kalima bilan yechilishi, ya'ni u Tangrining tavhidi – vohidligi xususidagi nozik, sehrli, serqirra so'zlar so'zlab yurishi lozim. Asarda iqtibos keltirilmasa-

da, muallif Ollohning yakkayu yagonaligi, borligini tan olish to'g'risidagi imon kalimasini qaytarib turishni nazarda tutadi.

*... Sindurub isyon xumini, to'k nadomat ashkni,
Tavba jomin no'sh qil, paymona to'lmasdin burun.*

Isyon – insonning Ollohga itoatsizligi, uning biru borligi va boshqa sifatlariga shak keltirish kabi gunohlarini anglatadi. Odamzod dunyoga kelib, o'zligini anglab, komil inson bo'lib etgunicha uning bunday gunohlari majmui bir xumga sig'mas darajaga etadi. Turdi islom ta'limoti yo'rig'i bilan ana shu xumni sindirishni, kechirgan noshar'iy faoliyati uchun mudom yig'lashini, pushaymon va afsus-nadomat ko'zyoshlari bilan gunohlarini yuvishini buyuradi. Biroq afsus-nadomatning o'zigina kifoya emas. Kechirimli zot oldida tavba-tazarru farz. ***“Tavba jomini no'sh qilmoq”*** – tavba qadahidan sharob simirmoq. Bu – ramziy talqin. Uning zamirida Olloh oldida qilgan gunohlari, qilmishlari uchun tavba-tazarru qilmoq, kechirim so'ramoq, poklanmoq ma'nolari yotadi. Paymona – umr qadahi. Tavba jomini umr qadahi to'lganida – o'lim oldida emas, balki ***“paymona to'lmasdin burun”*** no'sh etish alohida izohga muhtoj. Islom ta'limoti e'tirof etadiki, Olloh marhamatli, rahm-shafqatli, kechirimli zot. Ammo, bandalari yo'l qo'ygan gunohlari uchun umr mobaynida tavba-tazarru qilib borsalargina, parvardigor barini kechiradi. Umr paymonasi to'lib, jon taslim etayotgan chog'ida Olloh esiga tushib, oxiratni o'ylab qolib, jannatga xomtamalik bilan chekkan tavba-tazarrulari esa inobatga o'tmaydi.

*Lobaqodur qalbiy, qalbing bog'lama iqbolinga,
Bo'lma g'arra oriyat dunyovu mulku molinga,
Yod etib go'ru qiyomat, yig'la doim holinga,
Bur nazar moumanidin, yonib o'z ahvolinga,
Ibrat ila boq, ko'zung tufroqqa to'lmasdin burun.*

Qalbiy, ya'ni qalbakilik, soxtagarchilik abadiy emas, uning umri qisqa. Qalbiy, qalbakilik, qalloblik sifatleri qalb faoliyati bilan bog'liq ravishda kelib chiqqan. Bunda qalbning o'zgaruvchanligi nazarda tutiladi. Shuning uchun e'tiqod ilmida qalbga ishonch bilan qaralmaydi. Qalb amri bilan ish qilish hamisha ham ezgulikka olib boravermaydi. Turdining qalb haqidagi misrasida qalbning his-tuyg'ulari, ehtiroslariga asir bo'lma, qalbingga doimo quloq solaverma, uning hoyu havaslariga uchma ma'nosidagi o'git o'rnatishgan. Ikkinchi misrada so'filikda mudom qoralanadigan dunyoparastlik illatidan ogohlantiriladi: Orttirgan dunyo va molu mulkiga mag'rur bo'lma, chunki u senga vaqtincha, omonat berilgan. Ko'pchilik odamlar mol-dunyoga muhabbat, e'tiqod bog'laydilar, hirs qo'yadilar. Oqibatda, imonni, Ollohnun unutadilar. Manmanlik, mulkparastlik, to'ymaslik, qizg'anchilik, baxillik, xasislik, xudbinlik qusurlari – bari shundan shakllanadi. Bunday yovuz sifatlardan forig' bo'lish uchun tasavvuf ta'limotining Yassaviya tariqati mol-dunyodan butunlay voz kechishni talab etadi. Naqshbandiya tariqati esa bu dunyoning mulki, noz-ne'matlari inson manfaatlari uchun yaratilganini e'tirof etib, undan bahramand bo'lishni, ammo o'ziniki emas, Ollohniki deb bilishni, unga to'q nazar, saxovat, kamsuqumlik bilan yondashib, ehtiyoj va ehtiyot yuzasidan tasarruf etish, shukronalik va muhofazakorlik bilan egalik qilishni ma'qul ko'radi. Turdi dunyo molu mulkiga ana shu nuqtayi nazardan yondashgan. O'z ahvoliga yonib, doim holiga yig'lamoq, manmanlikdan yuz o'girmoq, go'ru qiyomatni yod etmoq – hammasi dunyo hirsu havaslariga ko'ngil bermaslik g'oyasini ilgari surishga qaratilgan. Chunki osiy banda ochko'zlik bilan qancha mol-davlat yiqqan bo'lsa, shuncha ko'p gunohga botgan. U o'z ahvolini anglab etishi va shunday holga tushib qolganidan faryodu fig'on chekishi lozim. Zotan, yiqqan molini go'riga orqalab ketolmaydi, qiyomatda esa har birining hisob-kitobini qilishi kerak. Ko'zi ochlik insonga hamroh bo'lgan shaytoniy xislat bo'lib, yorug' dunyodan ko'z yumgandagina undan xalos bo'ladi. Uning ko'zlarini tuproq to'ydiradi yoki,

boshqacha aytganda, ko'zlari tuproqqa to'ladi. Odamning jasadi lahadga qo'yilgan chog'da ham shunday ramziy ma'noda uning yuzlariga bir hovuch tuproq sochib qo'yadilar. Alhosil, Turdi aytmoqchi, hayotning azaliy qonuni shunday muqarrar ekan, dunyo ishlariga ibrat ko'zi bilan qaramoq lozimdir.

*Bevafo foniy jahonni bilmagil sen joyi bud,
Erta dur, oxshom ketarsan selu barqu bodu rud,
Qil bu kun tanglo ishi, bo'lmaz pushaymon anda sud,
Qil duto pushtung rukug'a jabhayi jondin sujud,
To ajalning boridin qadding bukulmasdin burun.*

Inson ruhiga hushyorlik va ogohlik baxsh etuvchi ushbu satrlar bunday saboq beradi: ey bandayi ojiz, sen bu dunyo hamda uning noz-ne'matlari-yu huzur-halovatlariga qattiq mehr bog'lamagin. Ulardan vafo tama qilma. Ular o'tkinchi, yo'qoluvchi, bituvchi mavjudotlardir. Bu omonat jahonni mukammal, barqaror, abadiy maskan, deb o'ylama. Ushbu bevafo dunyodagi umr shu qadar qisqa, tezo'tarki, go'yo ertalab uyg'onasan, oniy kun kechirib, kechqurun sel, chaqmoq, yel, tezoqar anhor singari shiddat bilan boqiy dunyo sari ketib borasan. Shuning uchun lahzalik hayot fursatini g'animat bilib, qiyomat kuni hamma to'planadigan mahshargoh maydonida Olloh oldida so'roq beradigan, javobgar bo'ladigan ishlarini bugun qilib qo'ygin, aks holda, u erdagi pushaymon aslo naf bermaydi. Qiyomat kuni Ollohning huzurida sharmanda va jannatdan benasib bo'lmaslik uchun kunda besh mahal namoz o'qishni kanda qilma. Namoz sajdasidan sarkashlik qilsang, kuning bitganida ajalning og'ir yukidan qadding bukilishi aniq. Shunday ekan, ey mo'min, ajal qaddingni egmasidan burun namoz chog'i rukuga borib, jonu dilingdan sajda qil. Bunday purhikmat nasihat aslo tarkidunyochilik va tushkunlik kayfiyatlarini tug'dirmaydi, targ'ib ham etmaydi. U insonlarni bir marta beriladigan umrni g'animat bilish, qadrlash, halol va faol kechirish, hayot oldidagi mas'uliyatni, Tangri oldidagi javobgarlikni sezish ruhida

tarbiyalaydi. Shoir solikni haqiqat yo'liga yo'llar ekan, unga kechayu kunduz riyozat chekishni, yo'ldoshsiz yurmaslikni, ma'naviy rahnamo istasa, hamisha Ollohni dilida saqlashi, safarda yolg'iz yurmasligi, u bilan birga hamroh bo'lishi lozimligini uqtiradi. Negaki, haqiqat yo'li purxatar, mahbubi mutlaq – Haq manzili uzoq:

*Kecha-kunduz, tolibi jo'yoyi piri rohbar,
Qo'yma beyo'ldosh qadam, manzil uzoq, yo'l purxatar.*

Haqiqatan, Olloh men bilan birga, degan tushuncha insonga ma'naviy-ruhiy tayanch bo'ladi. Bunday e'tiqod solikni yomon yo'llardan, noshar'iy harakatlardan, shayton xurujidan saqlaydi.

Mana bu bandda Turdining naqshbandiyona tariqatdagi tafakkur tarzi yaqqol aks etgan:

*Aylama fosid xayola sarf solu mohni,
Kir shariat yo'lig'a, ayningda ko'r Ollohni,
Hoziri dam bo'l, talab qilg'il dili ogohni,
Naqsh bog'la dilda muhri mehri illallohni,
Jon etib labg'a, og'izda til tutulmasdin burun.*

Ushbu misralar Turdi so'fi va mutasavvuf shoir sifatida Xo'ja Abduxoliq G'ijduvoni va Bahovuddin Naqshband tariqatini tutganini, ular aqidalarining amaliyotchisi va targ'ibotchisiga aylanganini ko'rsatadi. Dastlabki misralarda shoir: "Umringni buzuq, yaramas o'y-xayollarga sarf, zoe etma. Yaxshisi, shariat yo'liga kirgin-da, ko'zing, ya'ni ko'ngling oynasini Olloh nuridan ravshan etgin" mazmunidagi pandini izhor etadi. Anglashiladiki, ko'nglida Olloh zikri mavjud insongina dunyoga ravshan nazar bilan boqadi va Haqni taniydi. Keyingi baytlarda xo'jagoni naqshbandiya tariqatidagi "Hush dar dam" aqidasi ilgari suriladi. "Dam" so'zi nafasni anglatadi. "Hush dar dam" yoxud **"hoziri dam bo'lmoq"** har nafasda dilni Olloh yodidan ogoh etib turmoq demakdir. Naqshbandiylikda Ollohning yodi bilan nafas olishning

qat'iy tartibi amal qilgan. Bunda nafaslararo "Lo iloha illallohu Muhammadur rasululloh" kalimasini uzluksiz qaytarish qoidasi mavjud edi. Solik nafas olganda "Lo iloha illallohu", nafas chiqarganda "Muhammadur rasululloh" so'zlarini takrorlardi. Buni ovoz bilan yoxud tovush chiqarmay, hattoki, pichirlamay, shuurlarda bajarish ham mumkin edi. Bu Abduxoliq G'ijduvoni ta'limotidagi ko'ngil zikri talabiga mos kelardi. Shunda Olloh yodi nafas orqali solikning qoniga, tomirlariga, miyasiga, qalbiga yugurardi. Shu yo'sinda uning qalbiga Olloh mehri muhrlanardi. Turdi talab etgan – *muhri mehri illallohdan dilda naqsh bog'lash* shu tarzda kechardi.

Oldingi baytda umrni bekorga sarflamaslikdan saboq bergan shoir endigi baytda uni nimaga sarf etish muhim va zarurligidan ogoh etadi:

*Boqiyl umringni sarfi mardumi fahmida qil,
Maqdaminda bosh qo'yub, pobo 'si mardum diyda qil,
Poktiynat, sofdil, xulqi hasan bigzida qil,
Munda xo'b ilmu amalni chirmavu sanjida qil,
Hashrda mezon tarozusi qurulmasdin burun.*

Umrning mazmuni, hayotning qadr-qimmatini uni nimaga sarf etish, qanday o'tkazish, berilgan imkoniyatdan qanday foydalana olishga bog'liq. Sermazmun umr kechirish muhimni nomuhimdan ajratishni va nozik fahmu farosatni talab etadi. Hayotni qanday odamlarga fido etish ham hal qiluvchi ahamiyatga egaki, bu masala Turdi pandnomasidan chetda qolmagan. Uning xulosasi bunday: "Butun umrni ahli dillarga – insonni tushunadigan, qadrlaydigan, hurmatlaydigan odamlarga sarf et. Shunday odamlarning qadamiga bosh qo'yib, oyog'ini o'pib, bosgan izini ko'zlaringga surtsang arziydi. O'zingga turmush tarzi uchun pokiza tabiatlilik, sofdillik, xushfe'llik hamda chiroyli xulq fazilatlarini saylab ol. Hayotda eng yaxshi ilmu amallarni omuxta qil, lekin ularni me'yorida qo'lla. Unuman, qiyomat kunida gunoh va savob ishlar o'lchanib, hisob-kitob qilinadigan taroziga

etmasdan, ya'ni o'lmasdan burunoq faoliyatingni me'yorlashtirib tur".

Turdi pandu hikmatlarini tadrijiy takomillashtira borib, so'nggi misrada eng hayotiy va yakunlovchi xulosani ifodalaydi:

Fursating favt etma, Turdi, ish qil o'lmasdin burun.

Fursatni qo'ldan chiqarmay, ish qilish, yaratuvchilik bilan umr o'tkazish ko'hna Sharq dunyoqarashi, ayniqsa, naqshbandiya ta'limotining eng oliy haqiqatlaridan biridir. Muxammasdagi bunday shoh misralar naqshbandiya falsafasidagi umumlashma shior – "Dil ba yoru dast ba kor" g'oyasining o'ziga xos badiiy sharhiday taassurot qoldiradi. Turdining ushbu muxammasi odamlarni islomiy imon-e'tiqodga rag'batlantirish, hayotni sevishtirish va qadrlashga o'rgatish, poklik va halollikka da'vat etish, hayotni falsafiy idrok etish jihatidan katta ma'naviy-axloqiy, ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Shoirning so'z qo'llash mahorati qirralari. Turdi she'rlari mavzu jihatdan rang-barang bo'lishi bilan birga badiiy barkamol asarlardir. Bu borada Fitratning mulohazalari ham ilm uchun muhimdir: *"Bu davrning ma'lum shoirlari bo'lgan Mashrab, Huvaydo, Majzub, So'fi Olloyor va Turdilarini tekshirganda, tilda soddalik, nazmda ohangsizlik, san'atda zaflik kabi hollarni oz-ko'b hammalarida ko'rish mumkin. Lekin Turdining ularning hammasidan yaxshiroq yozganini e'tirof qilishimiz lozim keladir. Turdi yolg'iz so'zlarni emas, o'xshatishlarni, majozlarni ham soddalashtiradi. Uning she'rlarida saroy doiralariga kira olmayturgan, lekin omma tomonidan yaxshi qabul qilishga iste'dodli bo'lgan o'xshatmalar, majozlar ko'bdir"*¹⁷⁶.

Shuni e'tirof etgan holda yana bir jihatni nazardan soqit etib bo'lmaydiki, o'zbek, fors, tojik, arab tillarini mukammal bilish va bu til boyliklaridan nazmda mahorat bilan foydalanish shoir she'riyatini go'zallashtirish barobarida ma'lum darajada murakkablashtirgan ham. Tasavvufiy timsol, atama va iboralarning qo'llanishi ham Turdi badiiy tiliga o'z ta'sirini

¹⁷⁶ O'sha asar, 70-71-betlar.

o'tkazgan. Shuning uchun hozirgi o'zbek kitobxoni Turdi she'rlarini lug'at, izoh, sharhlarsiz tushunishi qiyin.

Turdi o'zbek mumtoz she'riyati til va uslubini to'la saqlagan holda, boshqalardan yaqqol farq qiluvchi badiiy uslubini yarata olgan so'z san'atkoridir. Uning uslubi ohangida qardosh xalqlar adabiyotidan Fuzuliyning adabiy ta'siri yaqqol sezilib turadi.

Xalqdan ulug' san'atkor yo'q. Buni yaxshi bilgan shoir asarlari ona tilimiz boyligini o'z bag'rida asrab kelgan, badiiy sayqal bergan qomusdir. Asarlarini o'qib shoirming so'z xazinasini boshqa mumtoz shoirlardan katta farq qilishini ko'rish mumkin. Shu jihati bilan she'rlari til tarixini o'rganishimizda, bugungi so'zlar xazinamizni boyitishda ham ulkan manbadir. Biz Turdi g'azallari tahlili davomida muallifning xalq so'z-iboralarini mohirona qo'llash san'atiga guvoh bo'lgan edik. Shoir *"El rabotu to'ra qo'noq"*, *"Yog' ishqordin oluru qaro suvdin qaymoq"* kabi ko'plab xalq maqollaridan ham foydalanadiki, bu asarlarining hayotiyliigi va ta'sirchanligini ta'minlagan. Turdi she'riyati urug'chilikka oid so'z-atamalarga boyligi bilan elshunoslik nuqtayi nazaridan qimmatlidir. Turdining so'z xazinasidan, hatto, bugungi ona tilimizni boyitishda ham foydalanish mumkin. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilida sartaroshlik kasbini anglatadigan turkiy so'z yo'q. "Sartarosh" so'zi fors-tojik tilidan olingan. Turdi muxammaslaridan birida *"Ro'yi kor keldi qalin bangiyu qilchi, qaltoq"* misrasi borki, undagi *"qilchi"* so'zi sartaroshlik kasbining turkiy ifodasidir.

Turdi asarlarida vazn va qofiyadan ham mahorat bilan foydalanadi. U, ayniqsa, qofiya uchun butunlay yangi so'zlarni tanlaydi. Bu Turdining an'anaviy me'yorlar qobig'ini sindirib o'tgan, yangicha yo'l izlagan ijodkor ekanligidan dalolat beradi. U qo'llagan qofiya, avvalo, ohangdorlikni, keyin tasvir, ifoda kulminatsiyasini ta'minlab beradi:

*Yod mandin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rdiman,
Rind sarxayliyu xush ayshi damodam surdiman.
Halqayi ushshoqda bazmi majolis qurdiman,*

*Mushti xokam, davri davronlar kuzatkan Turdiman,
Xushdimog' etgan mayi sofi hariflar durdiman.*

Fitrat shoir she'rlarini talqin eta turib, ayrim nuqsonu kamchiliklarga ham e'tibor qaratadi: *"Turdining she'rlarida uning zamondoshlarida ham ko'b uchralgan nuqsonlar, kamchiliklar bor: Ko'rdi, surdi, qurdi so'zlari bilan ko'ndi, yo'ndi so'zlarini qofiya qiladir. Jumla buzuqliklaridan ham qo'rqmaydir"*¹⁷⁷.

Ko'rinadiki, Turdi hayoti va ijodi adabiyotshunoslikda hali yetarli o'rganilmagan. Shoir ijodini butun balog'atu nafosati bilan namoyon etish uchun, albatta, qo'shimcha izlanishlar, maxsus tadqiqotlar olib borish taqozo etiladi.

Tayanch tushunchalar:

Ashtarxoniylar, irsoli masal, fano, dorush-shifo, tibbi Subhoniylar, ma'rifat.

Savol va topshiriqlar:

1. Turdi Farog'iy tarjimai holining tiklanish tarixini so'zlang.
2. Adib yashab ijod etgan davrdagi ijtimoiy-siyosiy hayot qanday edi?
3. Adabiy merosining aniqlanishi va manbalaridan so'zlang.
4. Shoir asarlarining janriy tarkibini aniqlang.
5. Nima sababdan shoir she'riyati isyonkor ruh kasb etgan?
6. Adib she'riyatidagi o'ziga xosliklar nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Turdi she'riyatiga xos badiiy barkamollik qirralarini ta'riflab bering.
8. Turdi Farog'iy haqidagi dastlabki maqola kim tomonidan, qachon, qaerda chop etilgan?
9. Turdining "Turkiy muxammas"ini o'qing va uning mohiyatini izohlab bering.

¹⁷⁷ O'sha asar, 71-6.

Asosiy adabiyotlar:

1. *Turdi. Tanlangan asarlar.* T.: 1951.
2. *Turdi. She'rlar.* T.: 1971.
3. *Jumaxo'ja N. Turdi nazmi badiiyati.* T.: 1995.
4. *Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.* T.: 1999.
5. *O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik tadqiqot, 3-jild. "Fan", T., 212-234-betlar.*
6. *Fitrat. O'zbek shoiri Turdi. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.*

SO'FI OLLOYOR VA «SABOT UL-OJIZIN» ASARINING G'OYAVIY-BADIIY XUSUSIYATLARI (1663 – 1721)

Reja:

1. *So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari*
2. *Adabiy merosi va «Sabot ul-ojizin» asari.*
3. *Noyob badiiyat namunasi.*

So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov “Ma’naviyati yuksak xalq buyuk davlatdir”, degan edilar. Elning ma’naviyatini yuksaltiradigan, kamolga etkazadigan eng kuchli vositalardan biri esa adabiyotdir. Mustaqillik sharofati bilan millatga ma’naviy barkamollik baxsh etuvchi hadisi sharif kabi mo’tabar manbalar, Ahmad Yassaviy, Huvaydo, So’fi Olloyor kabi o’nlab ijodkorlarimizning asarlari ta’lim dasturlariga kiritildi. Ularni chuqur o’rganib, yoshlar ongiga singdirish yo’lga qo’yildi.

So’fi Olloyor 1663-yili Samarqandning Minglar qishlog’ida Olloquli ismli taqvodor kishi oilasida tug’ildi. U boshlang’ich ma’lumotni uyda va masjid huzuridagi maktabda oldi. So’fi Olloyor o’n yoshlarida Buxoroga borib, o’n besh yillar mobaynida Jo’ybor shayxlaridan ilm o’rgandi, kasb-hunar ortirdi. Buxoroda oila qurib, Muhammadsodiq, Amina, Halima ismli farzandlar ko’rdi. Olloyor yigirma besh yoshida Buxoro bojxonasida ishlay boshladi. Lekin, ko’p o’tmay, bojgirlikni tark etib, tariqat yo’liga kirib, shayx Habibullo huzurida o’n ikki yil tahsil ko’rdi. Tahsil va tariqat riyozatlari natijasida So’fi Olloyor ma’naviy komil inson, alloma, karomatgo’y avliyo sifatida etildi. U islom aqidalari, tasavvuf ta’limoti, ma’naviy kamolot muammolarini yorituvchi qator asarlari orqali dunyoga tanildi.

Ilmda yurtimizning jahonga mashhur ulug’ farzandlaridan biri So’fi Olloyorning hayoti va faoliyati haqida turlicha qarashlar, bir-biridan farq qiluvchi ma’lumotlar mavjud. Uning tarjimai holi haqidagi fikrlarning asosiy qismi Tatar olimi Tojuddin Yolchiqu

o'g'li (XVIII-XIX asrlarda yashagan) tomonidan "Sabot ul-ojizin" asarining sharhi sifatida yaratilgan "Risolayi Aziza"dan olingan. Ammo unda juda ko'p chalkashlik va xatoliklar borligi olimlarimiz tomonidan isbotlangan¹⁷⁸. Ayniqsa, professor Sh.Sirojiddinov, R.Zohidov kabi olimlarimizning bu boradagi izlanishlari chuqur ilmiy asosga egaligi bilan muhim qimmatga ega. Ular turli qo'lyozma manbalar va ko'plab nashrlarni qiyosan o'rganib, So'fi Olloyorning, ma'lum ma'noda, ilmiy biografiyasini yaratishga hissa qo'shishdi. Bu borada ko'plab oydinliklar kiritib, shoirning tug'ilgan yili 1663, vafot yili 1721-yillar ekanligini e'tirof etishdi¹⁷⁹. "Risolayi Aziza"dagi ma'lumotlarning ko'pi asossizligini isbotlab, ko'plab manbalar, xususan, "Tazkirayi Abdulmatlab Fahmiy" asariga tayanib, shoirning biografiyasini quyidagicha belgilashdi: *"So'fi Olloyor Samarqandiy shayxi dilafro'z So'fi Navro'zning taniqli xalifalaridan. Hol ibtidosida sipoh bo'lgan. Otasini Olloquli va inisini Farhod otaliq deydilar. Ular o'zbeklarning Samarqand va Buxoro Miyonkolidagi xitoyi qabilasining boshliqlaridan bo'lganlar. Farhodbiy Abulfayzxon davrida Samarqandda hokim va amirlik mansablariga erishgan. So'fi Olloyor shayx Navro'zga irodat va inobat qilgandan so'ng unga zohir va botin ilmlari eshiklari ochildi. Xosu avomga maqbul bo'ldi. Olimlar va amirlar uning suhbatiga oshiqdilar. Miyonkoldan Hisorning Dehinav tomoniga ketdi. Mavlono Zohid Vaxshivoriyning fayzosorli mozoridan yuqoriroqdagi Vaxshivor qishlog'iga bordi. U erda xonaqoh va uy qurdi. Uning qutlug' qadamidan o'sha mintaqani ilonlar tark etdilar. O'sha erda 1136/ 1724-yilda dunyodan o'tdi"*¹⁸⁰. Olimlarimizning ta'kidlashlaricha, Sayyid Muhammad ibn Oxund Qozi Kamol tomonidan yozilgan "Tuhfat ul-ahbob" asarida 1696-yillardan boshlab So'fi Olloyor haqidagi

¹⁷⁸ III. Сирожиддинов. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашриёти, Т.: 2001; Рашид Зоҳид. Сабот ул-оҷизин. Т.: Турон замин зиё, 2015.

¹⁷⁹ Тўплам. Халқаро илмий анжуман материаллари. Техрон-Тошкент, 2005, 42-43-бет.

¹⁸⁰ Qarang: R.Zohid. O'sha asar, 14-бет.

ma'lumotlar tarixiy manbalarga kirib kela boshlaydi. Ularga asosan, So'fi Olloyor Hoji Muhammad Habibulloh va Xalifa Navro'z Keshiy xizmatiga kelib, tariqat yo'liga kiradi. U shayx qo'lida 12yil tahsil oladi. Sharq mamlakatlarida mashhur olim, karomatlar ko'rsata oluvchi vali darajasiga ko'tariladi.

So'fi Olloyor dini islom qonun-qoidalarini, tasavvuf ta'limoti mohiyatini, go'zal insoniy axloq mezonlarini yorituvchi bir qancha asarlar yaratgan. Uning, e'tirof etilishicha, 4ta asari bizgacha etib kelgan:

1. Maslak ul-muttaqin. 2.Sabot ul-ojizin. 3.Maxzan ul-mutein. 4.Murod ul-orifin.

Shoir 1699-yilda dastlabki asari hisoblanayotgan "Maslak ul-muttaqin"ni yozib tugatadi. Keyingi uch asarini 1700-724-yillar oralig'ida yaratgan. Bu davrlarda u Kattaqo'rg'on, Samarqand, Buxoro, Kesh, Nasaf, Vaxshivor kabi hududlarda umrguzaronlik qilgan. Umrining oxirgi damlarida Vaxshivorda yashagan. Shu erda vafot etgan. Qabri ham o'sha erda.

So'fi Olloyor diniy adabiyotning yirik namoyandasidir. Uning butun ijodiyoti islomiy ma'rifat bilan sug'orilgan. U o'zi sevgan tasavvuf ta'limotini o'zbekona sodda so'zlarda ifodalashga juda mohir. So'fi Olloyor Yassaviy va Mashrab singari o'ziga xos dunyoqarashga ega bo'lgan faylasuf allomadir. Shoir dunyoni islom nuri hamda tasavvuf timsollari ko'zgusida ko'radi va u orqali badiiy aks ettiradi.

Adibning "Maslak ul-muttaqin" asari ilmda eng salmoqli merosi ekanligi e'tirof etiladi. U fors tilida yaratilgan fiqhga oid asardir: *"So'fi Olloyorning kitoblari ichida eng salmoqlisi "Maslak ul-muttaqin" ekanligi ulamolarimiz tomonidan tan olingan. Chunki unda 100 dan ortiq fatvo kitoblaridan foydalanilgan"*¹⁸¹.

2009-yilda So'fi Olloyorning "Hidoyat ut-tolibin" asari tabdili vatanimizda chop etildi. U Farg'onada tug'ilib, keyinchalik Afg'onistonda yashagan Habibulloh ibn Sayyid Yahyoxon

¹⁸¹ Маслак ул-муттакин. Т.: Мовароуннахр, 2007, сўзбоши.

tomonidan “Sabot ul-ojizin”ning sharhi sifatida maydonga kelgan¹⁸².

Adabiy merosi va «Sabot ul-ojizin» asari. Soʻfi Olloyorning eng mashhur asari “Sabot ul-ojizin”dir. U Saudiya Arabistoni, Pokiston, Turkiya kabi koʻp chet mamlakatlarda ham chop etilgan. Ikki marta sharh yozilgan. Bu asar dunyo xalqlarida katta qiziqish uygʻotganini koʻrsatadi.

“Sabot ul-ojizin” madaniy merosimizda muhim oʻrin tutgan diniy-axloqiy va didaktik asar. U uzoq yillar XX asr boshlarigacha Oʻrta Osiyo maktab, madrasalarida darslik sifatida qoʻllanib kelingan.

Uning dunyo kutubxonalarida koʻplab variantlari mavjud. Xususan, Oʻzbekistonda – Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoʻlyozmalar fondida 131ta – 78ta qoʻlyozma, 53ta toshbosma nusxalari saqlanadi. Ulardan eng qadimiy qoʻlyozma milodiy 1810-yilga, toshbosmaning eng qadimiysi esa 1847-yilga tegishli.

Asarning yaratilish tarixi, yozilish sabablari, mazmun-mohiyati haqida muallif tomonidan ancha maʼlumot berilgan. Jumladan, asarda islom dinining asosiy qoidalari, eng yuksak insoniy fazilatlar, tasavvuf ilmi borasida muhohasaga kirishiluvi haqida axborot beriladi.

“Sabot ul-ojizin” dastlab fors-tojik tilida yozilgan. U “Maslak ul-muttaqin”ning oʻzbek tiliga oʻgirilgan qisqartma variantidir. Keyinchalik turkigoʻy qavmlar ehtiyoji va iltimosiga binoan Soʻfi Olloyorning oʻzi uni oʻzbek tiliga sheʼriy uslubda tarjima qilgan. Asar hajmi 12.000 baytdan ortiq. U katta-kichik bir qancha boblarga ajratilgan.

“Sabot ul-ojizin” muallifning oʻzi ham taʼkidlaganidek, aqida kitobidir. “Aqida” soʻzining lugʻaviy maʼnosi bir narsani boshqasiga mustahkam bogʻlamoqdir. Istiloh sifatida esa “aqida” musulmonlarni Qurʼon va hadisi sharifda keltirilgan voqea-

¹⁸² Хидоят ут-толибин. Сабот ул-ојизин шарҳи. Нашрга тайёрловчи Озодбек Алимов. Т.: 2009.

hodisalar, tushunchalar bilan bog'laydigan e'tiqodlar (imom, ishonch) majmuidir.

“Sabot ul-ojizin” keng xalq ommasi uchun mo'ljallangan aqid (aqidaning ko'pligi) kitobidir. Shu sababli ham fiqhga oid aqidlar munajat, rivoyat, hikoyatlar bilan muzayyanlikda, axloqiy pandnomaning go'zal namunasi sifatida yaratilgan. Shundan kelib chiqib olimlarimiz uni ilmiy-adabiy manba sifatida baholashgan. R.Zohidov asarni aqidning ilmiy manbalari bilan qiyosan o'rganib, So'fi Olloyor hukmlari ularga har tomonlama mutanosib ekanligini aniqlagan¹⁸³.

“Sabot ul-ojizin” asarining qurilishi ham o'ziga xos. Unda yaxlit syujet chizig'i yo'q. Ammo, fikr-g'oyalarni umumlashtirib, birlashtirib turuvchi mustahkam ildiz bor. U komil inson masalasi. Asardagi barcha hikoyatlar, mav'izalar, rivoyatlar aqid bilan muzayyanlashgan holda kamolotning mohiyati, shartlari, belgilarini yoritishga qaratilgan. Shuning uchun ham bu asarni ma'naviyatimiz juda chanqoq, zamon va makon chig'irig'idan munosib o'tgan axloqiy qobusnoma, axloqiy qomus deb baholashimiz mumkin. Jumladan, asardagi Ismoil alayhissalom haqidagi hikoyatda insonning odamiyligini, ma'naviy boyligini ko'rsatuvchi lafzida turish, so'zga vafo qilish fazilati ta'sirli tasvirlanadi. Savbon hikoyatida kamtarlik, tamasizlik borasida ibratli saboq beriladi. Abdulloh Muborak hikoyatida o'quvchi sabr va tavakkulga da'vat etiladi. Bu kabi asar tarkibidagi kichik hikoyatu rivoyatlar odamiylik mezonlarini belgilab berishga xizmat qiladi.

“Sabot ul-ojizin” kitobining oxirida So'fi Olloyorning bir qancha ruboiy va g'azallari ham kiritilgan. Ular shoir dunyoqarashi, shaxsiyati va iste'dodi borasidagi tasavvurlarimizni boyitadi. Tarjimai holi sahifalaridagi kemtikliklarni to'lg'azishga, kamolot tarbiyasiga xizmat etadi.

“Sabot ul-ojizin” ma'naviy ma'rifat beruvchi asar. U bugungi kun o'quvchisi ko'nglini ham uyg'oqlikka, tiriklikka, bedorlikka,

¹⁸³ P.Зоҳидов. “Сабот ул-оџизин” – илмий-адабий манба. Т.: Мухаррир, 2012.

tozalikka boshlovchi buyuk kuchga ega. U insoniyatni g'afolatdan ogohlantiradi. Uni engish sir-sinoatidan xabardor etadi.

Noyob badiiyat namunasi. Chuqur g'oyalar targ'ibiga bag'ishlangan "Sabot ul-ojizin" asari badiiy balog'atning ham nodir namunasidir. Asarning o'ziga xosligi o'quvchiga aqidalar mohiyatini aniq, ta'sirli, ishonarli etkazib berishida va badiiyatida, yangicha topilmalarda namoyon bo'lishini ko'rish mumkin.

Shoir nazmida inson ma'naviy kamolotining asosiy omili sifatida muhabbat tasvirlanadi. Uning nazarida muhabbat har qanday ezgulikning elchisi, muhabbatsizlik esa har qanday yovuzlikning doyasidir. So'fi Olloyor kuylagan ishq – Ollohga muhabbatdir. Zotan, Ollohga muhabbatdan e'tiqod, muhabbatsizlikdan esa e'tiqodsizlik tug'iladi.

*Kel, ey tolib, ko'zing ibrat bilan och,
Muhabbatsiz kishidin qush bo'lib qoch.
Muhabbat ahlining jo'yon bo'lg'il,
O'shalkim uchradi, qurboni bo'lg'il.
Kishining ko'nglikim begona bo'lsa,
Erur dushman agar hamxona bo'lsa.
Muhabbatsizki bo'ldi har qayu zot,
Agar farzandi shirindur, erur yot.*

Ushbu sodda va samimiy misralar falsafiy fikrlarning hayotiy tajribadan o'tib quyulgan badiiy umumlashmasidir.

Ma'naviy kamolotning asosiy sharti o'zlikni anglamoqdir. O'zlikni anglamoqlikning birlamchi belgisi esa Haqni tanimoqdir.

*Nedur qulluq, aning mushtoqi bo'lmoq,
O'zidin foniy, Haqq'a boqiy bo'lmoq.
Tanimoq Tangrini – tonmoq havodin,
Keyin turmoq fioli noravodin.*

Olloyorning fikricha, o'zlikdan kechish, o'zlik g'ururini tark etib, Haqning inon-ixtiyoriga o'tish abadiylik saodatidir. Kibru

havodan, manmanlik mag'rurligidan voz kechish Tangrini tanishdan boshlanadi. Tangrini tanigan o'zligini anglaydi va noravo faoliyatdan, insoniylikka nomunosib xatti-harakatlardan albatta tiyiladi.

Insonning ma'naviy faoliyatini uning ruhiyati boshqaradi. Ruhning mazhari esa ko'ngil. Shunday ekan, odam faqat yaxshi faoliyat bilan shug'ullanishi uchun uning ruhiyati musaffo, ko'ngli pok bo'lishi kerak. Bu haqda Olloyor quyidagicha badiiy talqin beradi:

*Hama a'zo raiyatdur, ko'ngil shoh,
Amonlig' bo'lg'usi shoh adlidin roh.
Agar sulton o'zi qilsa yamonlig',
Qachon bo'lg'ay raiyatda amonlig' ?!*

Shoir inson vujudini harakatdagi bir jamiyatga o'xshatadi. Vujudning barcha a'zolarini xalqqa, ko'ngilni esa xalqni boshqaruvchi shohga qiyoslaydi. Agar shoh adolatli bo'lsa, xaloyiqni to'g'ri yo'lga boshlaydi, davlat va jamiyat ravnaq topadi. Agar shohning o'zi adolatsiz bo'lsa, fuqaroni noto'g'ri yo'lga yo'naltiradi, davlat va jamiyat tanazzulga uchraydi.

Demak, ezgu faoliyat ko'ngilni poklashni taqozo etadi. Ko'ngilni poklash esa uzluksiz riyozatni talab qiladigan hayotiy jarayon. Ma'naviy kamolotni orzulagan inson, qanchalar mashaqqatli bo'lmasin, riyozatni ixtiyor etadi. Chunki riyozat, oxir-oqibatda, inson ruhiga rohat-farog'at etkazadi. So'fi Olloyor ushbu falsafiy fikrni badiiy libosda hadya etadi.

*Riyozat mevasidir misli yang'oq,
Agarchi zohiri shax, botini yog'.
Maishat zohiri narm, oxiri qahr,
Yilonni toshi yumshoqdir, ichi zahr.*

Shoirning ajoyib o'xshatishicha, riyozatning mevasi bamisli yong'oqdir. Riyozatning tashqi ko'rinishi mashaqqat, ammo ichki

mohiyati rohat bo'lganidek, yong'oqning po'chog'i qattiq, ammo mag'zi yog'day yumshoq va yoqimlidir. Aysh-ishrat esa ilonga o'xshatiladi. Maishatning tashqi manzarasi yoqimli, dilkash, biroq oqibati qahr-g'azab, mast-alastlik mojarolari bilan yakunlanadi. Ilonning ham badani yumshoq va chiroyli, ichi esa to'la zahar. Shuning uchun shoir riyozat tuprog'iga har kun bosh qo'yishga – ibodat qilishga chorlaydi.

*Riyozat xokiga har kecha ur bosh,
Yurak qon bog'lasa, la'l otanur tosh.*

Zotan, muhabbat dardida riyozat chekkan yurak qon bog'lab, la'l toshidek qip-qizil tus oladi. Ko'ngil mulki dard mazhargohiga aylangach, insonning hamma uzvi poklanishga kirishadi. Shoir shuni tilab munojoj etadi:

*Yomon ishdin hama uzvimni pok et,
Ko'ngil mulki maqomi dardnok et.*

So'fi Olloyorning aksariyat she'rlari sermag'iz yong'oqqa o'xshaydi. Ularda mag'zi to'q hayotiy, falsafiy fikrlar nasihat tarzida lo'nda ifodalangan. Bu nasihatlar ma'naviy barkamol insonni kamol toptirishga qaratilgan. Xususan, sharqona odob, nutq va muomala madaniyati alohida o'rin tutadi.

*Agar bo'lmasa sanda so'zg'a yetmak,
Na davlatdur sukut etmak, eshitmak.
Eshit, ammo qayu so'z bo'lsa behroq,
Qulog'ingga ani halqa qilib toq.*

Ushbu baytlarda nutq odobining go'zal sabog'i mujassam. Shoirning fikricha, davrada yoxud anjumanda so'zlashga fursat yo navbat yetmasa, sukut saqlab tinglamoqlik ham katta davlat ekan. Darvoqe, suhbatdoshni tinglay bilish, muhim gapni nomuhimidan ayirib o'zlashtira olish ham zarur qobiliyat. Buning uchun sabr-

toqat, fahm-farosat kerak. Hamma gapni xotiraga joylab olish shart emas. Lekin eng muhim gapni uqib, doimiy hamroh halqadek quloqqa "taqib" olish muhimdir.

Kerak joyda soʻzdan saqlanish nutq madaniyati boʻlgani singari, kamgaplik, meʼyorida soʻzlash ham nutq odobidir.

*Kalidi ganji ma'nikim, "zabon" dur,
Anga bir nuqta ko' b bo'lsa, "ziyon" dur.*

Til ma'no xazinasining kalitidir. Lekin arabiy yozuvdagi "zabon" soʻziga ortiqcha bir nuqta qoʻyilishi bilan, u ziyonga aylanadi (). Nutq, suhbat, munozaradagi ortiqcha gap-soʻzlar ham faqat ziyon keltiradi. Til orqali inson koʻngliga duru gavharlar sochiladi. U tufayli dunyo mohiyati zabonga koʻchadi. Mohiyat goʻzal liboslarga burkanadi. Ammo til oʻz meʼyorini unutsa, soʻzni behaddu hudud ishlatib, zararga aylanadi. Shoir bu mazmunni juda original misralarda ifodalaydi. Kamu xoʻb soʻzlash donolikning va behuda koʻp soʻzlash nodonlikning belgisi ekanligini "zabon"ning arab alifbosidagi yozuv shakli orqali juda chiroyli aks ettiradi. Shoir soʻzning tashqi oʻzgarishidan chuqur maʼnoli mohiyatni, donishmandona xulosani ifodalashda ustalik bilan foydalangan. Soʻfi Olloyor oʻz ijodida bu kabi harfiy sanʼat (kitobat) turlaridan juda koʻp foydalangan. Adabiyotni oʻziga xos topilmalari bilan boyitgan. Bu sanʼat orqali hikmatli soʻz darajasidagi goʻzal fikrlarni, xulosalarni bayon etgan. Badmuomalalik, sanchib-sanchib gapirish kishini eldan chiqaradi, el undan yuz oʻgiradi:

*Kishi sanchiq soʻz aytsa, san chiq ondin,
Yomondin qoch, yomondin qoch, yomondin.*

Olloyor sabogʻicha, xushmuomalalik doʻstlikning eng muhim shartlaridir. Shoir bu boradagi har bir pandini noyob badiiy tamsillar bilan izohlaydi. Soʻfi Olloyor ijodida mumtoz adabiyotda kengʻqoʻllanilgan koʻplab badiiy sanʼatlardan unumli

foydalanadi. Ayniqsa, shoir inson xarakterini yoritishda tabiatdan dalillar izlaydi. O'ziga xos, kutilmagan o'xshatishlar, jonlantirishlar topadiki, ulardan hayratlanamiz. Tabiatga yana bir qadar yaqinlashgandek bo'lamiz:

*Kulub mehmon qoshig'a chiqq'il, ey qul,
Shajar mevadin oldin ko'rsatur gul.*

Mehmon kutar ekansiz, mehmondorchilikdan avval mehmonga peshvoz chiqib, tabassum hadya eting. Avval xushmuomala izhor qiling, keyin taom va nozu ne'matlar torting. Zotan, tabiatdan o'rnak oladigan bo'lsak, daraxt meva berishdan avval gul ochadi.

"Sabot ul-ojizin" badiiyatida eng yaqqol ko'zga tashlanadigan jihat bu shoirning tajnis san'atidan nihoyatda keng foydalanganidir. Bu san'at omonim so'zlarni qo'llashga asoslangan. Asarning har bir sahifasida o'nlab tajnis bilan muzayyan misralarga duch kelamiz:

*Qanoat ma'daniga och ko'zing och,
Tama' bo'yi ko'rinmay bo'yidin qoch.*

Ushbu baytda tolib sabr-qanoatga da'vat etiladi. Birinchi misradagi "**och**" so'zi avval ochlik, ochko'zlik, keyin esa ochmoq, ko'zni ochish ma'nolarida ishlatilgan. Ikkinchi misrada "**bo'y**" so'zi bilan tajnis yaratilgan. Dastlabki "**bo'y**" tamaning qaddi basti, tamagirlik tuyg'usi ma'nosida, keyingi "**bo'y**" – hid ma'nosida qo'llanilgan. Baytda bu san'atdan foydalanish muallifga qisqa hajmda yirik mazmunni ifodalash imkonini yaratgan.

Bu san'at asardagi ixchamlikka, tilining sodda, ravon bo'lishiga, xalqona qisqalik va donolikka erishishga sabab bo'lgan. Asar o'quvchini o'ylashga, fikrlashga majbur etadi. Uni hayratlantira oladi. Ko'ngilda hayratning uyg'onishi esa faqat ezgulik belgisidir. Shunday ekan, shoir o'z maqsadiga erishgan.

Zero, uning muddaosi ham insoniyatga yomonlikdan qochish yo'llarini ko'rsatish va uni abadiy yaxshilikka oshno etish edi.

Xushmuomalalik mo'min-musulmonlik madaniyatidir.

Yamon til shumlig'iki, jong'a urg'ay,

Gahe jondin o'tub imong'a urg'ay.

Musulmon o'g'lig'a yaxshi qiliq qil,

Tilingni xush,chiroyingni iliq qil,

deydi So'fi Olloyor.

Uzoq muddat arazlab yurmoq, kina tutmoq musulmonlik odobidan emas:

Yomonlarning ishidur kina tutmoq,

Musulmonlik – yomonlikni unutmoq.

Otang erdur, sanam erdek qiliq qil,

Yomonlig' aylaganga yaxshilik qil.

Bular So'fi Olloyorning shohbaytlaridir. Ular sharqona insonparvarlikning So'fi Olloyorona oliy ifodalaridir. So'fi Olloyor saboqlarini ma'naviyatimizga singdirish komil inson bo'lishning garovidir.

Tayanch tushunchalar:

Shariat, haqiqat, aqoid, sirot, tajnis, tariqat, ma'rifat.

Savol va topshiriqlar:

1. So'fi Olloyor ijodining mumtoz adabiyotdagi o'rni haqida so'zlang.

2. "Sabot ul-ojizin" asarini mutolaa eting.

3. So'fi Olloyor dunyoqarashining o'ziga xosligi nimada?

4. "Qissai Mashrab" asaridagi So'fi Olloyor va Mashrab uchrashuvi haqidagi epizodni sharhlang.

5. Adibning adabiy merosi ko'lami haqida nimalarni bilasiz?

6. Shoir asarlarining mavzu ko'lami va g'oyaviy xususiyatlarini aniqlang.

7. So'fi Olloyor "Sabot ul-ojizin" asarining badiiy talqini.
8. "Sabot ul-ojizin" asarining kompozitsiyasi va unda hikoyatlarning o'rni.
9. Quyidagi baytda qanday badiiy san'at qo'llangan?
Kalidi ganji ma'nikim, zabondur,
Anga bir nuqta ko'b bo'lsa ziyondur.

Asosiy adabiyotlar:

1. So'fi Olloyor. Sabot ul-ojizin. T.: 1991.
2. Hidoyat ut-tolibin. / "Sabot ul-ojizin" sharhi. Nashrga tayyorlovchi Ozodbek Alimov. T.: 2009.
3. Tojuddin Yolchiqu. Risolayi Aziza/ Tuzuvchi B.Hasan. T.: Xalq merosi. 2000.
4. So'fi Olloyor. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. Tehron-Toshkent, 2005.
5. Sirojiddinov Sh. So'fi Olloyor ilohiyoti. T.: 2001.
6. Suvonqulov I. So'fi Olloyor. T.: 1995.
7. Suvonqulov I. So'fi Olloyorning hayoti va ijodi. F.f.d . ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.
8. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. T.: 1991.
9. Adizova I. Boqiylik saodati. Risola. T.: 1997.
10. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
11. Jo'raqulov U. Hududsiz jilva. T.: Fan, 2006.
12. Rustamiy A. Adiblar odobidan adablar. T.: Ma'naviyat, 2003.

BOBORAHIM MASHRABNING HAYOTI VA IJODI (1640 – 1711)

Reja:

1. *Boborahim Mashrab hayoti va ijodi manbalari.*
2. *Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlarining namoyon bo'lishi va sarguzashtlari.*
3. *Mashrabning ilohiy kechinmalari va umuminsoniy fazilatlarlari.*
4. *Mashrab she'riyatining g'oya va mavzu ko'lami, ruhi, uslubi, badiiy xususiyatlari.*

Boborahim Mashrab hayoti va ijodi manbalari. O'zbek mumtoz adabiyotimizda o'ziga xos uslubga, ijodiy yo'lga ega bo'lgan shoirlarimizdan biri Boborahim Mashrabdir. Boborahim Mashrabning lirikasi maxsus devon tarzida tartib berilmagan. Uning merosi bizga "Qissai Mashrab"larning ko'plab nusxalari orqali etib kelgan. U Rindiy, Umam, Mahdiy, Zinda va Mashrab taxalluslari bilan she'rilar yozgan.

Mashrab taxallusining ma'nolari har xil izohlanib kelingan. Shulardan ikkitasi haqiqatga yaqin keladi. Ular bir-birining mazmunini to'ldirish uchun ham xizmat qiladi. "Mashrab" so'zi – maslak, maslakdosh degan ma'nolarni ifodalaydi. "Qissai Mashrab"da ham shunga yaqin izohlanadi: "Har kishi manga rafiq bo'lsa, man anga rafoqat qilurman. Har qozonga tushsam qaynaydurman, aning uchun otim Mashrab qo'ydim"¹⁸⁴. Demak, kimki, menga do'st bo'lsa, man ham unga do'stdirman. Bu erda ham g'oyaviy yo'lning birligi, maslakdoshlik haqida fikr bildirilyapti. Taxallusni yana "Ilohiy sharobdan nasibali" degan ma'noda ham sharhlash mumkin, ilohiy ishq bilan oshno yurak, albatta, insonlarni ezgulik sari etaklaydi. Ularning to'g'ri yo'l topishida rahbar-rahnamolik qiladi. Shoir faoliyatiga karomatpesha bir avliyo, darvesh, qalandar sifatida xalq katta

¹⁸⁴ Qissai Mashrab. T., 1992, 32-bet. Mashrab hayoti va shaxsiyatiga oil barcha ko'chirmalar shu manbadan olinadi.

ixlos va ehtirom bilan qaragan. Shuning uchun o'z zamonasidan boshlab Mashrabning asarlari keng yoyilgan. U haqda ko'plab rivoyatlar yaratilgan. Majzub Namangoniyni "Tazkirat ul-avliyo", Is'hoq Bog'istoniyni "Tazkirai qalandaron", Maleho Samarqandiyning "Muzakkiri as'hob" kabi tazkiralari, Hakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix", Mirzo Olimning "Ansabus-salotin" asarlarida ham shoir haqida ayrim ma'lumotlar, mulohazalar uchraydi. Mashrabning shaxsiy siymosi, ijodkor sifatidagi qiyofasi haqida mukammalroq tasavvur hosil qiluvchi manba bu – Pirmat Setoriy tomonidan tuzilgan "Qissayi Mashrab"dir. U XX asr boshlariga qadar "Devonayi Mashrab", "Shoh Mashrab", "Eshon Mashrab", "Qissayi Mashrab" kabi nomlar bilan juda ko'p nusxalarda kitobat qilingan.

Mashrab ijodi, faoliyati bilan XIX asr oxiri XX asr boshlarida rus sharqshunos olimlari qiziq boshladilar. 1889-yilda "Turkiston viloyatining gazetisi"da bir qator maqolalar e'lon qilindi. 1895-yilda N.I.Veselovskiyning "Vostochnye zametki" asarida ham Mashrab hurfiylik namunasi sifatida jiddiy o'rganishga loyiq ijodkor ekanligi e'tirof etildi. 1910-yilda N.S.Likoshin shoir haqidagi qissani rus tiliga tarjima qildi. Sharh, izohlar bilan nashr ettirdi. 1923-yil V.L.Vyatkin shoir haqida maqola e'lon qildi. Unda Mashrabning xalq orasida mashhurligi, asarlari keng tarqalgani ta'kidlandi. Shu maqolada ilk bor ikki Mashrab masalasi ko'tarildi.

Shoir hayoti va ijodi borasida o'zbek adabiyotshunos olimlarimizdan Izzat Sulton, V.Zohidov, I.Mo'minov, G'afur G'ulom, A.Hayitmetov, A.Abdug'afurov, E.Shodiyev, V.Abdullayev kabilar ham bir qancha maqolalar e'lon qilishgan. Ularda Mashrab shaxsi, ijodi bilan bog'liq turli masalalar yoritib berilgan.

Mashrabshunosligimizni kuzatib, uzoq yillar siyosiy mustamlaka ta'sirida shoir ijodi soxta talqinlarga duchor etilganining guvohi bo'lamiz. Jumladan: 1. Mashrab ijodidagi ilohiy muhabbat dunyoviy muhabbat sifatida talqin etiladi. 2. U dinni rad etuvchi – dahriy, deya baholanadi. 3. Shoir

she'riyatidagi jo'shqin isyon ham sinflar manfaati bilan bog'lab izohlanadi. Adib qiyofasi kambag'allar sinfi vakili sifatida talqin etiladi.

Ammo, mustaqilligimizning benazir sharofati bilan Boborahim Mashrab ijodi o'zining xolis bahosini ola boshladi. Olimlarimiz uning asarlariga teranroq nazar tashlashga imkon topdilar. Jumladan, N.Komilovning "Kamoli nuri rahmatman"¹⁸⁵ maqolalarini, N.Jumaxo'janing "Milliy istiqlol mafkurasi va adabiy meros" nomli doktorlik dissertatsiyasidagi Mashrabga oid ma'lumotlarni aytish mumkin. Mashrabning hayoti va ijodi mustaqillik davri darsliklarida yangicha tahlil va talqin etildi. Masalan, umumta'lim maktablarining 10-sinf "O'zbek adabiyoti" darsligida Mashrabning hayoti va ijodi birinchi marta keng yoritildi¹⁸⁶. Mazkur ilmiy-ma'rifiy ishlarda shoir dunyoqarashi, falsafasini atroflicha yoritishga harakat qilingan.

Mashrab hayoti va ijodini o'rganish borasida matnshunoslik yo'nalishida ham ancha ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, 1958-yil birinchi bor P.Shamsiyev va A.Hayitmetovlar tomonidan Mashrabning "Tanlangan asarlar"i nashr etildi. Bu 1960-yilda qayta nashr bo'ldi. 1963 va 1971-yillarda A.Abdug'afurov Mashrab asarlarining to'laroq nashrini yaratdi. 1979-yilda V.Rahmonov tomonidan yana mukammalroq nashr tayyorlandi. Unga yozilgan "So'zboshi" ham ma'lumotlarining yangiligi, shoir asarlariga chuqurroq yondashilganligi bilan katta ilmiy qimmatga ega. Mashrab asarlarining nisbatan to'liq nashri 1990-yilsamarqandlik adabiyot muallimi Jaloliddin Yusupov tomonidan amalga oshirildi. Kitobda keltirilgan "So'ngso'z"da ushbu nashrning oldingilaridan tafovutlari, afzalliklari batafsil sharhlab berilgan. Mashrab hayoti va ijodiga oid muammolarga birlamchi manbalar vositasida aniqliklar kiritilgan. Mashrabning taxalluslari, "Mabdayi nur", "Kimyo" asarlarining muallifi masalasi, O'rta Osiyo va boshqa Sharq mamlakatlarida Mashrab

¹⁸⁵ N.Komilov. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. T. 1999, 131-bet.

¹⁸⁶ Б. Қосимов, Н. Жумахўжа. Ўзбек адабиёти. 10-синф учун дарслик. 1997-2003 йиллардаги 4 наشري.

taxallusi bilan ijod etgan shoirlar borasida yangi xulosalar bayon qilingan, ravshanliklar kiritilgan.

Ko'ringanidek, Mashrab hayoti va ijodi xususida ancha tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Ammo, biz hali shoir shaxsini, dunyoqarashiyu falsafasini, asarlari mohiyatini to'laligicha o'rganganimiz yo'q. Bu borada hali echimini kutayotgan muammolar juda ko'p. Boborahim Mashrabning adabiy merosi bizga alohida va mukammal devon holida etib kelmagan. U "Devonayi Mashrab" qissalari, bayozlar va turli majmualar tarkibida parokanda holatda saqlangan. Mashrabning tarqoq she'riy merosi 1958-1980-yillarda filologiya fanlari doktorlari, professorlar Abduqodir Hayitmetov va Abdurashid Abdug'afurov, filologiya fanlari nomzodlari Vahob Rahmonov hamda Komiljon Isroilovlar tomonidan umumlashtirilib, asarlar to'plami tarzida bir necha bor nashr etilgan.

Mashrabning nisbatan mukammal asarlar to'plami Jaloliddin Yusupov tomonidan G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti orqali "O'zbek adabiyoti bo'stoni" sirasida "Mehribonim, qaydasan" nomi bilan 1990-yili nashr etildi. Kitobdan shoirning g'azal, mustazod, murabba, musaddas, musabba turlaridagi asarlari o'rin olgan.

Boborahim Mashrabning bizgacha she'rlaridan tashqari "Mabdayi nur" va "Kimyo" asarlari ham etib kelgan, deb taxmin qilinadi. Adabiyotshunosligimizda bu ikki asar muallifi borasida uzoq yillar bahs-munozara olib borildi. Ayrim olimlarimiz ularni Boborahim Mashrabga nisbat berishsa, ayrimlar ular Mashrabi Soniy taxallusi bilan ijod etgan Mullo Ro'ziboy Oxundning asaridir, deyishgan. Ammo, so'nggi yillarda bu munozaraga biroz oydinlik kiritilgandek bo'ldi. Bu asarlar tuzilishi, mazmuni va g'oyaviy yo'nalishiga ko'ra, tili, badiiy vositalarining ishlatilishiga ko'ra va Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan ayrim qo'lyozmalardagi ma'lumotlarga ko'ra Boborahim Mashrabnikidir, degan xulosa etakchilik qilib turibdi. Biroq bu borada uzil-kesil va qat'iy hukm chiqarishga hali erta. Buning uchun manbalarni juda chuqur taqqoslab

tekshiradigan jiddiy ilmiy tadqiqotlar o'tkazilishi taqozo etiladi. O'shandagina "Mabdayi nur" va "Kimyo" asarlarining muallifligi masalasida aniq bir to'xtamga kelish mumkin. 1997-yilda "Mabdayi nur" asari professor Ismatulla Abdullayev tomonidan hozirgi yozuvimizda nashr etildi. Ammo mualliflik masalasi hamon bahsli.

Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlarining namoyon bo'lishi va sarguzashtlari. Boborahim Mashrab hijriy 1050, milodiy 1640-yili¹⁸⁷ Namanganda kambag'al kosib Valibobo bo'zchi oilasida dunyoga kelgan. U otasidan yosh etim qoldi. Boborahim maktab ta'limini namanganlik taqvodor muallim qo'lida oldi. Uning bolaligi, tahsil yillari haqida "Qissayi Mashrab"da ko'p rivoyatlar keltirilgan. Ulardan biz Boborahim yoshligidan ilohiy jazba tekkan, g'ayrioddiy, g'ayb asrорidan voqif bir inson bo'lganini ko'ramiz. "Qissayi Mashrab"da hikoya qilinishicha, ilk tahsil kunlarining birida ustozi bilan Boborahim o'rtasida quyidagicha suhbat bo'lib o'tadi.

"Ustozlari aydilar: "Ey o'g'lim, Bismillohir rahmonir rahim, "Alif" deng!" Shoh Mashrab "Alif" dedilar. Ustozlari: "Be" deng, dedilar. Shoh Mashrab ustozlaridan so'radilarki: "Alif"ni ma'nosi nima va "Be"ning ma'nosi nimadur, ey domla?" Ustozlari achchig'lanib, dedilarki: "Ey bachchayi nodon, san kim, bu ma'nini so'ramoq kim?" Shoh Mashrab aydilar: "Ey domla, "alif"ni ma'nosini siz aytmasangiz, man aytarman". Ustozlari aydilar: "Ey o'g'lum, "alif"ni ma'nisi nimadur?" Shoh Mashrab aydilar: "Domla, "alif"ni ma'nisi birdur. Ul sababdin "Be" demasman. Munda o'tmak xatodur". Ustozlari bu so'zni eshitib, hayronbo'lib qoldilar". Chunki shunday yoshda olam va odamning mohiyatini bunchalik teran anglash g'ayri odatiy hol edi. Bu rivoyat bizni Mashrab dunyoqarashining eng muhim asrорi bilan oshno etadi. U butun borliqni Ollohning zuhuri deb bilishini, Olloh bitta, boshqa barcha mavjudot uning tajallisi deb tushunishini anglatadi. Ushbu suhbatda etti yashar bolaning

¹⁸⁷ Ilmda Mashrabning tug'ilgan yili to'g'risida turli bahsli qarashlar bor. Bu muammo o'z yechimini topgunicha biz mazkur sanada to'xtalib turamiz.

ustozini hayratda qoldirishi Mashrabdagi valilik xislatining ilk belgisi edi. Mashrabning bu soʻzlari juda chuqur falsafiy maʼnoga egadir. Maʼlumki, arab alifbosidagi birinchi harf – “Alif” abjad hisobida bir raqamini anglatadi. Bu hol Mashrab nigohida ramziy maʼno kasb etadi. U “Alif”ning birligida Ollohning yakkayu yagonaligini koʻradi. “Be” harfi ikki raqamini bildiradi. Binobarin, “Be” harfini talaffuz qilish yosh Mashrabga Ollohn ikkilantirish, shirk keltirish, uni sherikdor qilishdek tuyuladi. Boborahimning “Alif”dan oʻtmaslik, “Be” demaslik haqidagi qatʼiyati boʻlajak avliyoning Islom dinidagi asosiy tayanch rukn – Tangrining biru borligini iqror etuvchi imon-eʼtiqodning ramziy ifodasidir. Keyinchalik Mashrab ulugʻ shoir va avliyo boʻlib etishganida, bu imon uning badiiy asarlarida mukammal dunyoqarash tarzida aks etgan. Muhammad Siddiq Rushdiyning “Tazkirat ul-avliyoyi turkiy” kitobida shunday suhbat keladi: “Soʻradilarkim: - Vali kimdur? Shayx Abu Hafz dedi: - Vali uldurkim, anga karomat martabasini bergaylar, ammo oʻzining u birla ishi boʻlmagʻay”. Mashrab karomat martabasiga muyassar boʻlgan valiyulloh adabiy siymo edi.

Mashrab yoshligidanoq majnuntabiat, qalandarvash, soʻfisurat qiyofa kasb etib boradi. Uning gʻayritabiiy odatlari, soʻzlari, yurgan yoʻlida aytadigan baytu gʻazallari ota-onasi va xaloyiqni hayron qoldiradi. Onasi ne orzu-havaslar bilan oʻgʻliga yangi liboslar kiygizsa, Mashrab duch kelgan ojiz bechoralarga kiyimlarini echib berar va oʻzi yalangʻoch yurar edi. Ota-onasi iztirob bilan buning sababini soʻrganlarida, u “men onadan libos bilan tugʻilmaganman. Shunday ekan, yalangʻoch yuraveraman” qabilida javob berardi. Bu soʻfilik tariqatidagi qalandariya sulukining zohiriy alomati edi. Oʻn besh yoshga etgan Boborahim qaerda goʻriston boʻlsa, ziyorat qilib, odamlarning suyaklarini koʻrib: “Ey odamzod, oxir oʻlub boshingga tushadurgon ish budur”, deya yigʻlab yurar edi. Inson oxiratin i idrok etish, dunyo moliga hamda vafosiga eʼtiqod qoʻymaslik kabi bu amallar yosh Mashrab vujudidagi mavjud avliyolik xislatlaridan dalolat berardi. Oʻgʻillaridagi bu xislatlarni tushunmay, ota-ona xavotir va

tashvishga tushib, Mashrabni o'sha davrdagi yirik taqvodor, piru murshidlardan biri – mullo Bozor oxundga uchrashtiradilar.

Mashrabning o'tkir zehnini ko'rgan zamonasining eng ulug' shayxlaridan bo'lgan mullo Bozor oxund unga alohida e'tibor bilan qaraydi. Mashrab pining huzurida diniy va tasavvufiy falsafani o'rganadi. Mansur Halloj, Fariddin Attor, Nasimiy, Ibrohim Adham dunyoqarashi bilan tanishadi. Hofiz, Lutfiy, Navoyi she'riyatining fayzosor navolaridan bahramand bo'ladi. Ularning ko'plab asarlarini yod oladi. Ulardan ilhomlanib, o'z tuyg'ularini, ruhiyatining rang-barang manzaralarini ifodalab o'ziga xos asarlar yarata boshlaydi. Mashrab "xosayi Xudoyi taolo" bo'lmish ilmi g'aybdan "zo'r masala" so'rab, mullo Bozor oxundni ham lol qoldiradi.

Mashrab Tangri taoloning muhabbati yo'lida o'rtangan chinakam devonavor oshiq ekanligini birinchi bo'lib mullo Bozor oxund payqaydi. Chunki Mashrab yurgan yo'lida oshiqona baytu g'azallar aytib, muhabbat bozorini qizdirayotgan qalandar bo'lib etishayotgan edi.

Ayni paytda, Mashrab ham mullo Bozor oxunddan zo'r ixlos bilan ta'lim oladi. "Qissayi Mashrab"da keltirilgan bir g'azalda ustod Haq yo'lida jon bergan, ichlari nurga to'lgan oshiqning piri murshidi sifatida vasf etiladi:

*Ma'rifatni gulzori mullo Bozor devona,
Oshiqlarni sardori mullo Bozor devona.
Yo'qtur aslo kinasi, bahri urfon siynasi,
Nuri Haq o'ynasi, mullo Bozor devona.*

O'ziga xos fe'l-atvorga ega bo'lgan Mashrab tabiatini mullo Bozor oxundgina yaxshi tushunadi va hatto, darveshtabiat shoirning qismat tilsimi Qashqardagi Ofoq xoja qo'lida echilishini ham bashorat qiladi: *"Har kim Mashrabga ozor bersa, man ul kishidin ozor toparman. Hargiz daxl qilmanglar. Isoyi ham o'z yo'lig'a, Musoyi ham o'z yo'lig'a. Ammo Mashrabning piri ruxsat kunandasi Qashqardadur. Ishi anda tamom bo'lur"*. Mashrab

Namanganda har tomonlama puxta bilim olgandan keyin, undagi g'ayritabiyy layoqatni ko'rgan ustozi uni Qashqarga Ofoq xoja huzuriga bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida yuboradi.

Boborahim Mashrab Qashqarda istiqomat qiluvchi mashhur Ofoq xojaga g'oyibona ixlos va muhabbat paydo qiladi. "Qissayi Mashrab"da Ofoq xojaning tasavvuf tariqatidagi mavqe-martabasi to'g'risida quyidagicha ma'lumot beriladi: *"Ma'niyi Ofoq uldurki, "Qutbul Olam" degan bo'lur. Dunyoda ikki Ofoq o'tubdurlar: birlari Xoja Abduxoliq G'ijduvoni, yana birlari hazrati Ofoq xojamdurlar"*. Mashrab pir axtarib, murid tutinish uchun Qashqarga boradi. Baliqchi, Andijon, O'sh shaharlarini manzil-bamanzil kezarkan, shoh Mashrab qalandarvor zikri samo qilib, baytu g'azal o'qib, xaloyiqni hayronlikda qoldirib, Qashqarga etadi. Ofoq xoja ostonasida xokipo bo'lib, unga qo'l berib, murid tutinadi:

*Qo'lum oling, yo pirim, manda toqat qolmadi,
Yo'lg'a soling, yo pirim, manda holat qolmadi...*

Kimyonazar Ofoq xoja Mashrabdagi ilohiy iste'dodga ravnaq bag'ishlaydi. *"Shul podshohim Mashrabni boshini tizzalariga olib, botindin xabar oldilar ersa, Mashrabni dilini charog'ig'a yog' quyib, filitasini tayyor qilib, ravshan qilg'oni bir piri komil tobmay yurgan ekan. Hazratim aydilarki: "Ey so'filar, sizlar guvoh bo'linglar, bu devonaning otini Mashrab qo'ydim, ollohu akbar", - dedilar"*. Shundan e'tiboran, Boborahim – Mashrab taxallusi bilan mashhur bo'ldi.

Mashrab Ofoq Xoja dargohida 1665-yildan boshlab 7-yil xizmat qildi. Uch yil o'tin tashidi, yana uch yil mashkda suv tashidi. Bir yil ostonada yotdi. Bu etti yilni u atigi bitta po'stin kiyib o'tkazdi. Yozda uning charmini kiysa, qishda yungini kiyar edi. Muridlik burchi, pirning parvarishi va Tangri muhabbatiga muyassar bo'lish shunday riyozat chekishni taqozo etardi.

Mashrab ilohiy ishqning shunday javonmard oshuftasiga aylanib borardiki, uning turish-turmushi faqat ma'shuqi mutlaq –

Tangri taolo hajrida fig'onu nolalar chekish, uning visolini cheksiz o'rtanish va armon bilan orzulash, jamolini sog'inib, tinimsiz vasf etib, zikru samoga berilish, riyozat chekish, yodini dilida takrorlab, dargohiga yo'l izlab, mudom safarda bo'lishdan iborat edi.

Shu yillarda u tariqat bosqichlarini, amaliyotini bosib o'tdi. Tasavvuf ta'limoti g'oyalarini she'riyatiga olib kirdi. "Qissayi Mashrab"dagi rivoyatlar orqali biz Mashrabning ruhiy takomil bosqichlari haqida ham xulosalar chiqarib olishimiz mumkin. Tasavvuf ta'limotida Olloh asrorini o'rganishning ikki yo'li mavjud:

1. Ilmi qol. U mantiqiy tafakkurga asoslangan.
2. Ilmi hol. U ruhiy takomil darajalariga tayanadi.

Mashrab Ofoq Xoja huzurida ana shu ilmi hol tahsilini oldi. Shu erdagi hayoti paytida shoir buni e'tirof etgan o'rinlar bor: *"Bildiki, ilmi holni oldida ilmi qol bir kasb"*.

Ofoq Xoja kanizagi bilan Mashrab o'rtasidagi munozara ham har xil sharhlanadi. Kimdir bu munozarada dunyoviy mazmun ko'rsa (buni tushunish qiyin emas), kimdir unda ilohiy ishq darajalarini ko'radi. Valiyi karomatgo'y bu zot ishqning purxatar dovonlaridan oshgach, Haqning visoliga vosil bo'lishiga ishonardi. Ammo visol chog'ida Haqning diydoriga to'ymay qolishdan xavotirda edi. Oshiq Mashrabning ko'ngil qushi fano maqomiga talpinardi. U Mansuri Hallojdek ishq yo'lida shahid bo'lish, o'lim vositasida fanoga erishish ilinjida shunday xayol surardi: *"Ey Mashrab, bu dargohg'a kelgoningg'a etti yil bo'ldi, piring bir yo'l Mashrab dedi, yana bir yo'l Mashrab desalar, ishing tamom bo'lur erdi. Kel, endi bir gunoh qilg'il. Xudoyi taolo begunohni so'ramas ekan. Shoyadki, gunoh qilsam, gunohkorni so'rasalar kerak. Shoyadki, shul tufaylidin pirim aytsalar, eltinglar, u Mashrabni osinglar desalar, o'lsam, armonim yo'q erdi"*.

Darvoqe, shunday bir gunoh qilib, jazoga mahkum bo'lish Mashrabning peshonasiga azaldan bitilgan bahonayu sabab ediki, ko'nglidan kechirgan zamoniyoq yuz beradi: *"Shoh Mashrab*

yig'lab, charx urub, samo qilib turub erdilarki, podshohimizga obi tahorat beruvchi bir kanizaklari bor erdi, ul kanizak ravoqdin boshini chiqarib, nozu karashma birla dediki: "Ey Mashrab, to etti yildirki, seni dog'i ishqing mani siynamg'a joy olibdur. Bukun mening etagingda bo'lg'ay". Shoh Mashrab ko'rdilarki, bir nozanin mohtal'at jilva qilib turibdur. Ani ko'rub bexud bo'ldilar. Yana hushlariga kelib aydilarki: "Ey bor Xudoyo, muningdek ofati jon bandalaring bor ekan", - deb yana bexud bo'lub yiqildilar. Bu voqea hazrati podshohimg'a ayon bo'ldi, qizil libos kiyib shamshiri barahna birla ro'baro' bo'ldilar...

Eshoni Ofoq xojam aydilar: "Ey so'filar, Mashrabni tutunglar, andin Mansuri Hallojning bo'yi keladur". So'filar Mashrabni tutub bog'ladilar. Shoh Mashrab Xudoyi taolog'a nolalar qilib aydilarki: "Emdi to tirikman, mundog' gunoh qilmag'ayman, bir gunoh qilg'onimg'a bandangni bandalari muncha tahqiqlab so'rasalar. Tongla qiyomat bo'lg'onida o'zung qozi bo'lub, shul gunohimni so'rog'oningcha ham diydoringg'a to'yarman...". Andin so'ng, shoh Mashrabni podshohimni oldiga olib keldilar. Shoh Mashrab Ollohi taolog'a munojot qilib aydilarki: "Iloho, poku parvardigoro, Ahado, Samado, Ma'budo, agar sandin amr bo'lmasa, bandalaringni ayog'larig'a bir tikan ham kirmas, bas, bu karashmalar sanga ma'lum...".

Podshohim buyurdilarki, "Devonani bosinglar", - deb. So'filar shoh Mashrabni bostilar. Hazrati Ofoq xojam kissalaridin muhrlarini olib, o'tg'a tashlab, qizitib, Mashrabni gardonig'a bostilar. Valiyulloh karomat birlan toptilarki, odamzodning shahvatining joyi bandi gardan tamuridadur. O'shal tamurni toptib muhr bostilar".

Shunday qilib, Mashrab shahvoniy nafs xuruji xavotiridan butkul ozod, uylanish, farzand ko'rish baxtidan benasib bo'ldi. Zotan, u baxtni bunda emas, balki Haq taolo diydoriga muyassar bo'lishda ko'rardi. Shuning uchun Mashrab dunyo manfaatlari, orzu-havaslaridan butunlay yuz o'g'irgandi.

“Ranglar so‘fi ruhiy holatlari, Olloh tomon safaridagi daraja-bosqichlarini bildirib turadi... Qizil rangda solikning ruhi vujudan ajrala boshlagani, ma‘rifatga yaqinlashgani, ma‘naviy mohiyatlar olamini anglagani ma‘lum qilinadi. Ammo, bu bosqich hali hirs qutqusidan xalos bo‘lmagan bir holatdir”¹.

Demak, Mashrabning goh xud, goh bexud bo‘lishi, Ofoq Xojaning qizil libosda tasvirlanishidan shoirning ma‘rifatga yaqinlashganini xulosa qilishimiz mumkin. Xuddi shunday ruhiy darajada solikka pining rahnamoligi zarur bo‘ladi. Shuning uchun ham Ofoq Xo‘ja Mashrabga peshvoz chiqadi (Uni to‘g‘ri ruhiy manzilga yo‘naltirish uchun shahvat tomiriga muhr qizdirib bosadi). Bu borada shu vaziyatda aytilgan ayrim she‘riy parchalarda ham ishora bor:

*Bir oh urubon Laylini Majnun qilayozdim,
Pirsiz kishilar borgusidur nori adamga.*

Tasavvuf lug‘atlarida soch – zulf Olloh bilan dunyo o‘rtasidagi parda sifatida izohlanadi. Quyidagi baytda devonalik – bexudlik shu pardani parishon qilishi, to‘zitishi haqidagi fikr singdirilgan. Mumtoz adabiyotda Layli va Majnun oshiq va ma‘shuq timsoli hisoblanadi. Mashrabning shu o‘rinda keltirilgan ushbu g‘azalida oshiq va ma‘shuqa o‘rtasidagi masofa yo‘qoladi, ya‘ni oshiq ham ma‘shuqaga aylanadi. Yagonalik, birlik paydo bo‘ladi. Buni “Analhaq”likning talqini deyish mumkin:

*Bir hu chekibon Laylini Majnun qilayozdim,
Devonalig‘im shona urur zulfi sanamga...*

Qissaning shu o‘rnida Mashrab yuqoridagi she‘riy parchalarni aytgandan so‘ng Ofoq Xoja uning shu paytdagi ruhiy holati haqidagi hukmni bayon etadi: “Ey so‘filar, Mashrabni tutinglarki, andan Mansuri Hallojning bo‘yi keladur”¹⁸⁸

¹ Н.Комилов. Тасаввуф. 2-китоб. Т., 1999, 175-бет.

¹⁸⁸ Қиссауи Маашраб. Т., 1992, 36-бет

Shundan so'ng Mashrab riyozat, ziyorat va sayru sayohatda davom etib, g'amginu parishon ahvolda Yorkentga boradi, hazrat Ali karramullohu vajhaning avlodlaridan hazrat imom Ja'fari Sodiq raziyallohu anhuri ziyorat etish uchun Xo'tan viloyatida musofir bo'ladi. Xo'tan oxundlarini ilmi hol – ilohiyot sirlarini bilish ilmidagi salohiyati bilan dog'da qoldiradi. Mashrab Iylaga borganida, uning boshidan Navoyining qahramoni Shayx San'on sarguzashtidek ishq savdosi Iyla hukmdori Kuntojixonning qizi Ofoq bilan munosabatda kechadi. Mashrabdagi sidqu safo tarsozodalarni maftun etadi, unga ixlos va muhabbat samarasi o'laroq Kuntoji, uning xotini, qizi Ofoq Islom diniga imon keltirib, musulmonchilikni qabul qiladilar. Kuntoji shoh Mashrabga qizi hamda shahrini nazru niyoz etadi.

Mashrab Yorkentga, Ofoq xoja xizmatiga qaytadi. Mashrabning riyozatu ziyoratlari, savob ishlari qabul bo'lib, Ofoq xojaning hurmatini qozonadi. *"Ey Mashrab, Rustamona ish qilding, jon chekmaguncha jonona qaydadur. Ey Mashrab, gunohingni kechtim"*, - deydi piri komil. Mashrab tariqat pirining afvigagini emas, iltifotiga ham musharraf bo'ladi: *"Ey Mashrab, sani iching torlik qildi. Ma'nini oshkora qilding. Og'zingni och"*, - deb Mashrabni og'ziga tupurdilar. Mashrab oni yutub, ko'zlarini ochib, *"Lo taqrabus-salota va antum sukaro"* deb qarasalar, zaminu osmon junbushga kirib, hama zikru samog'a mashg'uldurlar. Hazrati podshohim aydilar: *"Har kishi Mashrabg'a qo'shuldi, Xudog'a qarib bo'ldi"*. Mashrabni Xudoga yaqin valiyulloh zot sifatida tanish, unga ixlos va muhabbat bog'lash xalqda ana shunday rivoyatlar asosida shakllangan.

Ofoq xoja Mashrabning Mansuri Halloj maqomiga etganini bashorat qiladi. "Qissayi Mashrab"da rivoyat qilinishicha, Mashrab Ofoq xoja topshirig'i bilan borayotib, Xizr alayhissalomga yo'liqadi. Xojayi Xizr duoyi xayr qilib, ma'rifat va tariqatdan bir necha nukta bayon etadi. Pir va payg'ambar duosini olgan Mashrab xoja Nuriddinga xuruj qilayotgan shayton

bilan kurashadi, uni mag'lub etib, zafar qozonadi, xoja imonini salomat saqlab qoladi.

Piri karomatgo'y Ofoq xoja Mashrab Mahmud Qatag'on qo'lida halok bo'lishini ham bashorat qiladi: *"Hazrati podshohim marhamat qilib aydilar: "Ey Mashrab, anongni ziyorat qilg'il. Saning kushandang Balx shahrida, podshoh Mahmuddur".* Rivoyat qilinishicha, o'n sakkiz yillik ayriliqdan keyin Mashrab Andijonga qaytib, onasi va singlisi bilan diydor ko'rishadi. Onasi bilan vidolashadi. 1673-yilda Mashrabning onasi vafot etadi. Mashrab onasining qabrida qirq kun qur'on tilovat qiladi, so'ng bir kecha tushida ayon bo'ladiki, Buxoroda ko'kaldosh madrasasida Mavlaviyi Sharif yetti tuman kishiga dars berayotgan emishlar. Piri buzrukvor Mavlaviyi Sharifni ziyorat qilish ishtiyoqi Mashrabni o'rta, u Buxoro safariga otlanadi. Safar davomida u Xo'jandga borib, Oqbo'tabiy bilan uchrashadi, Toshkent va Turkistonga sayohat qiladi. Yana Turkistondan Toshkentga, Toshkentdan Xo'jandga kelib, Oqbo'tabiy bilan uchrashadi. U shundan keyingi hayotini qalandarlik bilan o'tkazadi. Ko'p viloyat va shaharlarga boradi. Hamma joyda xalq uni ulug' avliyo, so'fi shoir sifatida qabul qiladi. U qaerga bormasin, zamondoshlariga olamning va hayotning mohiyatini tushuntirishga xizmat qiladi. To'g'ri yo'ldan adashgan, nafsiga mag'lub kimsalarni hushyorlikka, uyg'oqlikka da'vat etadi. Insoniyatni mudroqlikdan, ma'naviy so'qirlikdan ogohlantiradi.

Mashrab qaerga bormasin, muridlari bilan birga xalqning qurshovida bo'lib, ajoyib karomatlar ko'rsatadi. Karomatlaridan eng ajoyibi shuki, Mashrab Haj orzusini qilib, Makkaga bormay qaytganida, ergashib borgan muridlari: *"biz Koshg'ardin ergashib kelib, Makkani tavof qilolmay qaytarmizmu ? Bizlarni mahrum yondurdingiz"*, deya afsus-nadomat chekadilar. Shunda Mashrab karomat ko'rsatadi: *"Shoh Mashrab aydilar: "Ey boliklarim, ikki qo'lumni orasig'a boqinglar !" Boliklar boqsalar, Makka ikki qo'llarini arosida jilva berib turibdur. Shoh Mashrab boliklari bilan Makkayi muazzama va Ka'bayi sharifni ziyorat qilib, Hindiston tarafga ravona bo'ladilar".*

Hindistonga borib, Mashrab Hotam podshosi sohibqironning huzurida uch yil xizmat qiladi, Abulg'ozixon bilan muloqotlarda bo'ladi. Buxoroga borib, Naqshband ostonasini ziyorat qiladi. Ko'kaldosh madrasasida Mashrab Mavlaviyi Sharifdan "Mushkoti Sharif" tahsilini oladi. Abdullaxon huzurida bo'lib, uni ham a'yonlari bilan birga karomatlariga lol qoldiradi.

Ayniqsa, Mashrabning mashhur mutasavvuf So'fi Olloyor bilan muloqoti va unga ko'rsatgan karomatlari diqqatga sazovordir. Muloqotda bu ikki zabardast so'fining o'ziga xos yo'li, dunyoqarashlaridagi tafovut karomatlar bahsida yaqqol ochilgan: *"Alqissa, shoh Mashrab Qabodiyong'a keldilar. Eshoni So'fi Olloyor ham shunda erdilar. So'fi Olloyorg'a xabar ettiki, shoh Mashrab keldilar deb. So'fi Olloyor xushnud bo'lub, oldilarig'a peshvoz chiqtilar. Ikkovlari bir-birlarig'a muloqi bo'ldilar. Shoh Mashrab So'fi Olloyorning qo'llarini tutub, aydilar: "Ey Olloyor, Huzuriy degan buzurg do'zaxga xushomad qilibdurlar. Siz Puli Sirotg'a xushomad qilibdursiz. Keling, man sizni o'tkarib qo'yay". So'fi Olloyor aydilar: "Ey Mashrab, putingizni arosig'a qarang". Shoh mashrab qarasar, etti do'zax og'zini ochib turubdur. Shoh Mashrab do'zaxlarni ko'rib aydilarki: "Ey so'fim, bu do'zaxlarni ko'rib, muncha qo'rqasiz? O'zini topqondin so'ng, ani qo'lidin nima keladir? Himmatni baland tutung".*

Ma'lumki, bir davrda yashagan So'fi Olloyor va Boborahim Mashrab tasavvuf tariqatiga mustahkam e'tiqod bog'lagan so'fiyi sof siymolar edilar. Ularning dunyoqarashlari o'zaro keskin ziddiyatdan xoli, ammo haqiqatni tahqiq etish, dunyoni anglash, Haqqa intilishdagi yo'llari har xil. So'fi Olloyorning Olloh, uning do'zaxi va jannatiga ham e'tiqodi kuchli. U bu dunyoda gunohga botgan bandalar muqarrar ravishda do'zaxda yonadilar va Ollohning rahmatidan benasib qoladilar, deb qaraydi. Mashrabga esa bunday dunyoqarash tordek tuyuladi. U hayotga nisbatan himmatni baland tutish tarafdori. Uning muddaosi Haqning o'ziga erishish. O'zini topgan bandaga jannat ham, do'zax ham hechdir. Haqning rahmatiga Mashrabning umidi va ishonchi shu qadar

komilki, uningcha, *"dargohi Haq chun rohi navmidi emas"*, ya'ni Haqning dargohi umidsizlik yo'li emas, *"Etti do'zax mard Haqni oldida gulzordir"*, ya'ni mard Haq agar bandasini afv etmoqchi bo'lsa, etti do'zaxni jannat gulzoriga aylantirishi hech gap emas.

Avliyolar bahsi davomida dunyoqarashlar mohiyati yanada kengroq ochiladi: *"Alqissa, shoh Mashrab aydilarki: "Ey so'fim, ikki qo'limning arosiga qarang". Filhol, So'fi Olloyor shoh Mashrabni ikki qo'llarini arosiga qarasalar, farishtalarni ko'rdilarki, ba'zilar qiyomda va ba'zilar rukuda va ba'zilar sujudda va ba'zi quudda va ba'zilar munojotda duo qilib turubdurlar. Har qaysilari bir murodda turubdurlar. "Ko'rdungizmi bu farishtalarni? Kechavu kunduz bularga emaku ichmak va uxlamak yo'qtur. Hamisha toat va ibodat qiladurlar. Alarning tilaklari shuldurki, iloho, Muhammad alayhissalomning ummatlarini etti jannatga doxil qilg'aysan. Shunday farishtalar sizning uchun toat va ibodat qilsalar, besh kunlik umringizga himmatingizni baland tutung"*. Bunday mubohasa Mashrabning o'ziga xos mustaqil maslak sohibi ekanligini yana bir bora tasdiqlaydi. Shuningdek, unda Mashrab dunyoqarashida diniy bag'rikenglik mujassamligini ham ko'rishimiz mumkin.

Qissadagi ayrim rivoyatlar insoniyat tabiatidagi uni tanazzulga etaklovchi qusurlar, xislatlardan ogohlantiradi. Jumladan, manmanlik, takabburlik kishini nazardan qoldiradi, Ollohdan uzoqlashtiradi. Bunga Mashrabning munosabati qisqagina rivoyatda yorqin ifodalab beriladi. Mashrab Buxoroyi Sharifda bir qalandardan otini so'raydi. *"Mani otim Ponsadmandur. Shoh Mashrab aydilar: Shayton bir marotaba manlik qilib bo'ynig'a tavqi la'nat tushti, san besh yuz manni (ponsad – fors-tojikchada besh yuz demakdir) ko'tarib yurursan. Munosib shulki, sandin qochmoq kerak"*.¹⁸⁹¹

Mashrab insoniyatni mol-dunyo, nafs, hirsu havo to'g'ri yo'ldan ozdirishini juda teran anglagan. O'zi tushungan mohiyatni zamondoshlariga uqtirishni farz deb bilgan. Quyidagi rivoyat

¹⁸⁹ O'sha asar, 36-bet.

Mashrabning dunyoga, boylikka munosabati haqida xulosa chiqarishimizga asos beradi. Buxoroda Mashrab bir g'arib bechorani chaqirib aytdilar: *"Agar belimdagi fo'ta tushib qolsa, saning baxtingdur, agar qo'lum birla bersam dunyo ayturki, mani Mashrab qo'li birla tutti, ammo yerga tushsa, san yerdin olg'il, minnatdor bo'lsun yer"*.¹⁹⁰²

Mashrab bir necha chaqirim minib yo'l bosgan otini oyog'ini chopishni buyuradi. Muridlari sababini so'rashganda: *"To o'rdadin registoni Buxorog'a kelguncha ushbu otni minib, Oллоhi taolodin g'ofil bo'ldum. Yna har bandayi mo'min bu otni ustig'a minib, xudoyi taolodin g'ofil bo'lmasun, shu sababdin o'ldurunglar, dedim"*, deb javob beradilar. Bu bilan Mashrab qanday mansab martabada bo'lsada, insonning "oyog'i yerdan uzilmasin", ko'ngli Oллоhdan uzoqlashmasin degan fikrni ilgari surmoqda.

"Qissayi Mashrab"da shoirning ilohiy ishq kuychisi ekanligi, bu ishq otashining me'yoru hadisi borasida ham bir qancha rivoyatlar keltiriladi. Shulardan birida hikoya qilinishicha, Mashrab Yorkentga borganda, chilim so'rab chekadi. Nafas tortib tutun chiqarganda, butun olam qorong'u bo'ladi. Ammo, chilimning sarxonasini olib erga qoqqanlarida, xalq bir dona ham giyoh kuymaganligining guvohi bo'ladi. Bu, albatta, bir tomondan Mashrabning karomatpeshaligini ko'rsatsa, ikkinchidan, shoir ishq shororasining o'tkirligini namoyish etadi. Bir o'rinda Mashrab namoz o'qib, "hu" deb nafas chiqarganlarida kuygan kabobning isi kelardi, deyiladi¹.

Ko'rinib turibdiki, "Qissayi Mashrab" rivoyat tarzida yaratilgan bo'lsa ham, bizga shoirning dunyoqarashi, shaxsiyati, asarlarining mazmun-mohiyatini anglashimizda muhim manba vazifasini o'taydi. Undagi rivoyatlardan mantiqiy xulosalar chiqarishimiz mumkin. Shoir asarlari bilan qissadagi fikrlarni muqoyasa etib, ayrim muammolarga oydinlik kiritishimiz mumkin.

¹⁹⁰ Қиссайи Машраб, Т.: 1992, 142-bet.

Qazo hukmiga muvofiq, Mashrab o'z ajalini izlab Balx shahriga boradi va Mahmud Qatag'on saroyida xiyla karomatlar ko'rsatadi. Mashrab, o'ziga ayon bo'lganidek, kushandasi Mahmud Qatag'on ekanligini unga takror va takror ochiq-oydin aytadi ham: *"Ey Mahmudxon, g'alat aytursan, mani sarnavishtimda ajalim sening qo'lingda bitilgan. Mani shahid qilursan. Maning vasiyatim sanga shulki, mani jasadimni bir balandroq erga chiqorib qo'yg'il, toki har kim ko'rsa, yiroqdan duoyi xayr qilib o'tgay"*. Mahmud Qatag'on garchi shoh Mashrabning biror tola sochini xam qilishni xohlamasa ham, jahl ustida uni 1711-yili Balx shahrida dorga ostirib yuboradi. Mashrabning bashoratiga ko'ra, Mahmudxonning o'zi ham uch kundan keyin halokatli o'lim topadi. Mashrabning qabri Ishkonmish degan erdadir.

Boborahim Mashrabning hayoti, avliyolik xislatlari, sarguzashtlari haqidagi hodisalar haqiqatga qanchalik yaqinligi noma'lum. Harqalay, ular Mashrab ijodidagi badiiy mazmunga muvofiqdir.

Mashrabning ilohiy kechinmalari va umuminsoniy fazilatlar. Boborahim Mashrab she'rlari dunyoni o'ziga xos falsafiy-badiiy idrok etishning yorqin namunasidir. Uning har bir asarida otashin oshiq shoirning tuyg'ulari yuksak falsafiy tafakkur bilan yo'g'irilgan. Ko'plab g'azallar lirik qahramoni timsolida biz uchun murakkab tuyuladigan Mashrab siyrati yaqqol tasvirlangan. Ayniqsa, "Sig'mamdur" radifli g'azal shoirning o'ziga xos mushohada tarzini aks ettiradi. Lirik qahramonning dunyoqarashi bizning bugungi dunyoviy tasavvurimizga sig'mas darajada kengdir.

*Ajab majnun erurman, dasht ila sahrog'a sig'mamdur,
Dilim dunyoyi nurdur, mavj urub dunyog'a sig'mamdur.*

Ushbu lirik qahramon ilohiy ishq jununiga muhtalo bo'lgan majnunsifat oshiq. Ammo uning oshiqligi ishqini tushunmagan jamiyatga sig'masdan qochib, sahroyu biyobonlarda makon

qurgan afsonaviy Majnun ishqidan ham o'zgacha. U ushbu mahdud dunyoning dasht ila sahrolariga ham sig'maydi. U Nasimiyning *"Manga sig'ar ikki jahon, man bu jahona sig'mazam"*, deguvchi lirik qahramoniga ma'naviy maslakdosh. Mashrab shunday bag'ri keng shoirki, uning dili daryosida limmo-lim nur oqadi. Ushbu nur azbaroyi sermavjligidan dunyo qirg'oqlariga siqqulik emas. Mashrab qalbi ummonida shariat, tariqat, haqiqat nurlari po'rtanavor mavj uradi.

*Shariat ham, tariqat ham, haqiqat mendadur mavjud,
Chu sultoni azaldurmanki, arshi a'log'a sig'mamdur.*

Agar ushbu baytdagi har bir tushuncha tilsimini echsak, Mashrab lirik qahramoni ajdodlar orzusidagi komil inson darajasiga etganligini fahmlashimiz mumkin. Xo'sh, komil inson o'zida qanday sifatlarni mujassamlashtirishi, qanday bosqichlarni bosib o'tishi lozim edi?

Musulmonlik kamolotini kasb etish uchun, avvalo, shariatni idrok etish, unga amal qilish zarur edi. Shariat Islom dinining yo'l-yo'riqlari, qonun-qoidolari nizomnomasidir. Shariatni tugal bilmay, unga amal qilmay turib, insoniy kamolotning keyingi bosqichlariga qadam qo'yish qiyin. Chunki Haqni tanigan, unga erishgan insongina komil hisoblangan. Tasavvufda Haqni tanish yo'lidagi birinchi bosqich esa shariatdir. Haqni izlash, idrok etish, tanishning esa o'ziga xos yo'llari bor. Ana shu yo'l tasavvufda tariqat istilohi bilan ifodalanadi. Tariqat – tasavvufda Haqqa erishish yo'lidagi ikkinchi daraja. Tariqat – Ollohga borishning maslak, mazhab va rohlarni bildiradi. Haqiqat – borliqning asliyat, qandayligi, mohiyat, rostlik va to'g'rilikdir. U tasavvufda – Xudoni izlash, Ollohni kashf etish, uning vasliga erishishning ilmi, intihosi hisoblanadi. Mashrabning lirik qahramoni Haqning visoliga etish uchun qonuniy uchala bosqichni ham mardonavor bosib o'tgan, shariatu tariqatu haqiqatni o'zligida mujassamlashtirgan barkamol siymo. Shuning uchun Mansuri Halloj singari *"chu sultoni azaldurman"* deya iftixor etadi.

“Sultoni azal”, ma’lumki, yagona Tangriga taalluqli sifatdir. Demak, bundan lirik qahramon Haqqa erishgan, azalning podshosii – Xudo bilan ruhan-vujudan vahdat – birlik hosil qilgan, butun borlig’i bilan Unga singib ketgan, degan xulosa kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, uning ruhi mutlaq ilohiyotning bir bo’lagi edi. Bu inson asl vujud bilan birlashish, butunlik hosil qilish uchun shariat, tariqat, haqiqat bosqichlarini bosib o’tib, ruhan tozalandi, poklandi, kamol topdi – orif inson bilan Iloh o’rtasidagi to’siq, tafovut qolmadi. Endi bu dunyoga ham, arshi a’loga ham sig’mas darajada ulug’vor mohiyat kasb etib, Men – Haqman, Haqiqatman – Analhaq deyishga noil bo’ldi.

Ushbu shohbayt Mashrab dunyoqarashining eng yuksak va murakkab g’oyasini aks ettiradi. Boshqa ko’p baytlar shu g’oyani turli ko’rinishlarda sharhlash, rivojlantirishga xizmat qiladi.

*Xaliloso bu yo’lda otashi Namrud – me’rojim,
Hamon durri haqiqatmanki, har dunyog’a sig’mamdur.*

Bu o’rinda lirik qahramon o’zining ilohiy xislatlarini talmeh san’ati vositasida izhor etayotir. Talmeh badiiy fikrni biror tarixiy hodisa, afsonaviy rivoyat yoxud maqolni eslatish yo’li bilan ifodalash usulidir. Xalil – Ibrohim payg’ambarning laqabi. Namrud – afsonaviy yovuzlik timsoli. Otashi Namrud – Namrud olovi. Naql etishlaricha, Namrud Ibrohim payg’ambarni olovda kuydirmoqchi bo’lgan. Ammo ollohning karomati bilan olov gulzorga aylanib, Ibrohim omon qolgan. Me’roj – yuqoriga, ko’kka ko’tarilish ma’nosini bildiruvchi so’z bo’lib, u payg’ambarimiz Muhammad Mustafo sallallohi alayhi vassallamning Makkadan Quddusga borib, Quddusdan ko’kka safar qilganlari tarixini eslatadi. Shoir tarixga tagzaminli ishora orqali: *“Men haqiqatning shunday noyob durimanki, har qanday dunyoga sig’avermayman, balki Xalilulloh – Ollohning do’stu yori Ibrohim payg’ambar singari boqiy dunyoga, Visol qasriga parvoz etish qudratiga egaman”*, - deya izhori fazl etmoqda.

*Rizo mulkidaman, halqumni tuttum tig'i Akbarga,
Bu yo'lda siynayi poki zabehullog'a sig'mamdur.*

G'azalning mazkur baytida Mashrab lirik qahramonining tariqatdagi so'nggi maqomi – rizo mulkidagi holati badiiy sharhlangan. Lohijiydan ma'lumot keltirishlaricha, “*rizo – bandaning o'z rizosidan chiqib, Mahbub rizosiga kirishi, ilohiy qismatga zarra e'tiroz qilmasligidir*”. Rizo maqomida solik, ya'ni haqiqat yo'lida izlanayotgan oshiq qalb va ruhini tan chirkidan tozalaydi, nafs xurujlaridan butkul ozod bo'ladi, taqdiri azalning har qanday hukmiga tantilik, rozilik kayfiyatiga tushadi. Dunyo manfaatlari bilan bog'liq ehtirolardan osoyish topadi. Akbar so'zi bu o'rinda katta va ulug' ma'nolarini ham, Jabroyil alayhissalomni ham anglatadi. Oshiq Mashrab rizo mamlakatida ilohiy taqdirning ulug' va keskir tig'i oldida qutlug' qurbonlik uchun bo'g'zini tantilarcha tutib turibdi. Zabehullo – Olloh yo'lidagi qurbonlikni bildiradi. Lirik qahramon shunday qurbon bo'lmoqchiki, u odatiy qurbonlik tushunchasiga sig'magaydir. U siynani – qalbni tan qafasidan butunlay pok, ozod etish uchun vujud yukini qurbon qilmoqchi. Shubhaga o'rin yo'q. Bunday ahli tavakkal devonavor oshiq she'riyatida bot-bot uchraydi:

*Mansuri Hallojdek ichib sharobi antahur,
Charx urub yig'lab tururman ushbu dam dor ostida.*

Bunda ham shoir antahur – poklanish sharobini ichib, qurbonlikka shay turibdi.

*Agarchande ziyorat qilmadim men Ka'bayi zohir,
Tariqat hojisisurmanki, Baytulloh'ga sig'mamdur.*

Ma'lumki, Mashrab Makkaga borib, Ka'bani ziyorat etmagan. Voqean, u Haj marosimini zohiran bajarmagan. Lekin tasavvufda bu masalaga kengroq qaraladi. Bunda zohiriy (tashqi) ziyoratdan ko'ra, botiniy (ichki) ziyorat ustun turadi. Tariqat soliki Ka'ba –

Oллоhning uyini o'z ko'nglida quradi. Solik zohiriy Ka'baga etib borolmasligi, unga "sig'masligi" mumkin. Ammo Baytullohni ko'ngil koshonasida mujassamlashtira oladi. Bu ham *"Menga sig'ar ikki jahon..."* tushunchasiga uyqash. Naqshbandiylikdagi *"Dil bayoru dast ba kor"* shiorini shu ma'noda ham tushunish mumkin. Ko'ngilni Yorga – Oллоhga butunlay topshirib qo'ygandan keyin, solik hamisha ko'ngil ka'basida sajdada, ibodatda, ziyoratda bo'ladi. Ayniqsa, valiyulloh zotlar ko'ngil ka'basi bor uchun "Ka'bayi zohir"ga hojatmand bo'lmaganlar. Zotan, Alisher Navoyi xojagoni naqshbandiya silsilasining sarhalqasi Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar haqida: *"Valiliklari shu darajaga etgan ediki, namozga Ka'baga borar edilar"*, - deganida ana shunday sohibi qudratlikni nazarda tutgan.

Mashrabdek majnunvor oshiq uchun qaysi ijtimoiy toifaga mansublik ham ahamiyatsiz bo'lgan.

*Gahi bo'ldum faqiru, gahi shohu, gah gadodurman,
Ajab devonaman, fardoki mahshargohg'a sig'mamdur.*

Baytdagi "goh-goh" so'zlaridan Mashrab har zamonda o'zgarib, turlanib turgan ekan, degan xulosa chiqarmasligi kerak. To'g'ri, mashrab majnunvor shaxs bo'lgan. Mashrabning fe'l-atvorida chindan ham devonalik ko'zga tashlanadi. Endi bir shaxs qiyofasida faqirlik, shohlik, gadolik kabi bir-biriga zid sifatning bir yo'la tajassum topishi tilsimiga kelsak, Mashrabning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli faqirlik – kambag'alchilikda kechgan; siyratda – ichki ma'naviy olamda himmatda, saxovatda, tafakkurda, insonparvarlikda shoh bo'lgan; shuning uchun xalq orasida Shoh Mashrab nomi bilan shuhrat qozongan; tashqi ko'rinishda u miskin, g'arib, xokisor, manzil-bamanzil kezuvchi gado, qalandar qiyofasida yurgan. Bir so'z bilan aytganda, Mashrab andozadagi zot bo'lmagan. Uning savobu gunohlari ham oddiy insoniy o'lchamlarga sig'maydi. Shuning uchun ham u o'z chigal qismatidan iztirobdagi Mashrab: *"Bu dunyoda goh faqir, goh shoh, goh gadolikda kechgan hayotim bilan andozalarga*

sig'mamdur, evohkim, tongla mahshar kuni Yaratganning oldida butun xaloyiq so'roq berayotganida ham o'zimning o'lchamsiz savobu gunohlarim bilan mahshar maydonig'a sig'masman", - deya faryod chekib turibdi.

Mashrabning ushbu asari tasavvufning bir necha maqomi darajalari haqida tasavvur beruvchi g'azaldir. Keyingi baytda Shoh Mashrabni hayrat maqomida, istig'no vodiysida ko'ramiz.

*Maqomi hayrat ichra gohi xudman, gohi bexudman,
Junun bozorida mastmanki, istig'nog'a sig'mamdur.*

Hayrat maqomiga Mashrab kabi yuzlangan solikning ahvolini Alisher Navoyi "Lison ut-tayr" dostonida bunday sharhlaydi: *"Unda hayrat tilni gungu lol etadi. Odam so'zlayolmay qoladi. Aql yo'qoladi. Hush toptaladi. Solik kecha va kunduzga har qancha boqmasin, uning kunduz yoxud kechaligini anglab etolmaydi. Borliq va yo'qlikni ham ilg'ayolmay, tobora hayratlanadi. Hayrat vodiysiga qadam qo'ygan kishining hayronlikdan boshqa ishi qolmaydi. U qadam tashlagan sari hayronu sargardon bo'lib boraveradi. Undan "Sen bormisan yoki yo'qmisan yoxud ikkalasimisan – ham boru ham yo'qmisan?" deb so'rasalar ham, aniq javob bera olmaydi. U o'zining o'tkinchiligini ham, abadiyligini ham, zotining ma'lum yo noma'lumligini ham, o'zining oshiq ekanligini va kimga oshiq ekanligini ham tushunib etolmaydi. Ushbu maqom ichra biri tugamay, yana ming jumboq hayratga solib kelaveradi".*

Ishq bozorida goh o'zidan ketib, goh o'ziga kelib turgan oshiq Mashrabning sarmastligi asli istig'no vodiysidan boshlangan edi. Chunki oshiq hayrat maqomidan oldin istig'no maqomini bosib o'tadi. Istig'no vodiysidagi manzara bunday: Istig'no yellari har dam qo'zg'alarkan, olamga yuz g'avg'o soladi. Istig'no bulutidan yog'in yog'sa, yuz tuman olamni suv olib ketadi. Etti dengiz unda bir qatra yomg'irga barobar, etti osmon esa ko'knor urug'idek maydadir. Bu erda etti yonayotgan do'zax bir uchquncha kelsa, sakkiz jannat bir shudring kabidir. Etti mamlakatning qahramon

podshosi ham, bir gado ham u erda tengdir. Nogahon odam sharaf tojini kiyganida, minglab farishtalar to'dasi nazardan qoladi. Bu maskanda yuz ming bolaning qoni to'kilishiyo Kalomulloning sharaf tojiga muyassar bo'lishi, yuz ming dindor beliga zunnor bog'lashi va Masihning nafasidan o'liklar jon topishi, boru yo'qning barobarligiyo kufri din ahlining tengligi kabi hodisalar hayratga sazovordir. Istig'no vodiysidagi hayratomuz manzaralar dunyoviy mantiq va me'yorlarga sig'maydi. Mashrabning hayronu sargardon qolishi shundan.

*Gah o'rus, goh cherkas, gohi mo'min, gohi tarsoman,
Ne kavnayni miyoni lou illollog'a sig'mamdur.*

Ma'shuqi mutlaq – Olloh yo'lidagi riyozatlar barcha din va mazhab, millatu elat namoyandalari uchun birdir. Shuning uchun tasavvuf tariqati vodiylari sari sayr etib borayotgan solik umuminsoniy qiyofa va dunyoqarash kasb etadi. Mashrabning mazkur baytdagi da'vosi sargashta va jahongashta solikning ikki dunyo mohiyatini bir nuktada mujassamlashtira olgulik piri komil darajasiga erishganligidan dalolat beradi.

Biroq shu qadar nuroniy va mo'tabar siymo o'zini ma'shuqi kabir – Tangri oldida ojiz, xokisoru notavon sezadi:

*Mudom miskin erurman chun g'uloming – Mashrabingdurman,
Meni bechora bu dunyo bilan uqbog'a sig'mamdur.*

Ushbu misralarda insonni anglash, insonlardagi loqaydlikdan bezish tuyg'ulari aks etgan. Bu timsol o'quvchini fikrlashga, hushyor tortishga undaydi. Ushbu bayt oxiridagi "sig'mamdur" radifi endi avvalgilaridan farqli o'laroq, kamtarinlik ma'nosini ifodalaydi. Lirik qahramon o'zini miskin, quldek bechora, gunohkor hisoblaydi. Shu boisdan bu dunyoga ham, oxirat dargohiga ham sig'masligini iqrar etadi.

Mashrabning yuqorida tahlil etilgan g'azali juda murakkab bo'lishiga qaramay, shoir dunyoqarashi va tasavvufiy falsafasining asosiy mohiyatiga xos xususiyatlarni aks ettirishi jihatidan o'rganishimiz hamda o'zlashtirishimiz zarur bo'lgan

asarlardandir. Bu g'azalning mag'zini chaqish boshqa o'nlab g'azallarning tilsimli dunyosiga yo'l ochadi.

Inson umrini ulkan, poyonsiz bir to'qayzorga o'xshatish mumkin. Chunki, hayotda hech kim uchun tayyor, silliq yo'l yo'q. Har kim o'z yo'lini o'zi izlab topadi. Bu asnoda ba'zan to'siqlar uchraydi. Ba'zan ravon yuriladi. Ba'zan adashishlar, xatoliklar ichra iztirob chekiladi. Inson o'zini to'rt qadam narida nima kutayotganini bilmaydi. Bizni ana shu chigalliklardan olib o'tuvchi rahnamolardan biri adabiyot. Ajdodlarimizdan qolgan dono fikrlarga muzayyan meros.

Hazrati Shayx Sa'diy inson hayoti haqida armon bilan mushohada etib, "Qaniydi odamzodga ikki karra umr berilsa. Birinchi marta xatoliklardan, adashishlardan xulosa chiqarib, tajriba o'rganib, ikkinchi marta ko'ngildagiday, armonsiz yashasa", degan ekanlar.

Hazrati Alisher Navoyi ham shunga yaqin fikrni bayon etganlar:

*Yorab, eshigingda ul gadomen
Kim, boshdin oyoqqacha xatomen.*

Shunday ulkan aql sohiblari, donishmand allomalarimiz ham dunyoning g'alatliklaridan afsus-nadomat chekishgan. Va butun umrlarini yurtdoshlariga to'g'ri yo'l ko'rsatishga bag'ishlashgan. Ularni hushyorlikka, tiyraklikka da'vat etishgan.

Boborahim Mashrab ham ana shunday dono ijodkorlardan. Ammo, uning donoligi, dunyoni anglashi o'ziga xos. She'riyatidagi lirik qahramonning ruhi baland. Olam va odam mohiyati, munosabati haqida gapirganda, ishonch bilan qat'iy xulosalar chiqaradi. U ham dunyoning xatolardan, armonlardan, yolg'onlardan iboratligini biladi. Ammo, bu shoir lirik qahramonini tushkunlikka tushirmaydi. Chunki, u ana shu xatolar zaminida ishonsa va suyansa bo'ladigan birgina haqiqat borligini ham anglaydi. Bu – Oллоh:

*Bir xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lsa qo'lumda, ul tikonni na qilay?!*

Demak, Xudoga ishonish, unga muhabbatda bo'lish insonni xatolardan asraydi. Hayotiga go'zal mazmun baxsh etadi. Mukammal axloqli, halol, pok bo'lishga boshlaydi.

Mashrab she'riyatidagi asosiy g'oyalardan biri dunyoning o'tkinchi ekanligi. Hayotda buni anglash juda muhim. Chunki, lahzalik narsalarni g'animat bilish lozim. Mashrab asarlarida shu jahonshumul muammoga katta e'tibor beradi. Insoniyatni g'aflatdan, mudroqlikdan ogoh etadi. Ko'ngillarni tiriklikka, uyg'oqlikka da'vat qiladi. Shoir fikrlari bilan tanishgan har bir o'quvchi o'zida g'ayrat, kuch-quvvat paydo bo'lganini his etadi. Atrofga tiyrakroq nazar tashlay boshlaydi:

*Hasratimga tog'u tuzlar yig'lagay,
Hech kim yo'qtur so'zimni anglagay.*

Mashrab yuragida armon uyg'otgan narsa bu – insonlardagi loqaydlik, beparvolik. Mashrab “Dili g'amgin“, dardchan xaloyiqni xush ko'radi. Dardsizlar uni hasratga giriftor etadi. Uning yuragidagi cho'ng darddan metin toshlardan iborat tog'lar, tilsiz-zabonsiz dala-tuzlar yig'laydi. Ammo, afsuski, insonlar uni anglamaydi, beparvo. Shoir ana shu birgina baytda chuqur ruhiy manzarani chizib bera olgan. Asosiy mazmun – ruhiy, ma'naviy yolg'izlik. Hamisha yolg'izlik bilan sukunat yo'ldosh. Tog'lar esa qanchadan-qancha zamonlar asrorini o'z bag'rida, sukunat qo'ynida asraydi. Uning mangu ertaklarini tinglay va anglay bilish lozim. Demak, shoir tog' timsolini bejiz qo'llamagan. U ana shu sokinlikning mangu saltanatini shoir qalbi bilan tushunadi. O'zining yolg'izlik iztiroblari tasvirini unda ko'radi. Bag'ridan oqayotgan jilg'alarni uning ko'z yoshlariga mengzaydi. Ne-ne avlodlar kechmishini ko'rgan tog'larni o'ziga hamdard, hamroz deb his etadi. Insonlar orasidan ham o'zini anglaguvchi sirli, dardli ko'ngillarni sog'inadi. Ana shu sog'inch unga yolg'izligini

eslatadi. Ammo, bu tushkunlik belgisi emas. Bizga mahzunlik bo'lib tuyulgan shu sog'inch lirik qahramon ruhini yuksakka ko'taradi. Tor – vujudiy, nafsoniy intilishlar dunyosini tark etadi. O'zini aslidan, Ollohdan uzoqda g'arib sezadi, yolg'iz his qiladi. Natijada, uning maqsad manzili, intilish hududi kengayadi. Vujudini olloh bilan birlashish ishq qamraydi.

Mashrab she'riyatining g'oya va mavzu ko'lami, ruhi, uslubi, badiiy xususiyatlari. Mashrab she'riyatining g'oyaviy olamida insonparvarlik eng yuksak o'rinda turadi. U so'fi shoirdir. Uning she'riyati asosida tasavvufiy g'oyalar talqini turadi. Xo'sh, tasavvufning o'zi nima? Tasavvuf – bu inson o'zini tanish orqali Ollohn tanish va sevish ilmidir. U *“Insonning ichki olami, ya'ni botinini tadqiq etuvchi ilmdir”*¹⁹¹. Inson umri tadriji ikki qarama-qarshi qutb – ezgulik va yovuzlikning kurashidan iborat. Tasavvuf ta'limotining mohiyati odamzodga o'z vujudida mavjud nafsoniy intilishlarni fosh etish, ularni yengish yo'llarini ko'rsatish, ruhidagi ilohiy fazilatlarni uyg'otish, taraqqiy toptirishdan iboratdir. Chunki insonning yashashdan bosh maqsadi ilohiylashish, asl mohiyatga etishdir. Buning yo'li esa bitta. O'zini engish, o'zidan o'tish va o'ziga etishdir. Bu borada “Nasoyim ul-muhabbat”da keltirilgan Boyazid Bistomiyning xulosasi ibratlidir: *“...Boyazid dediki, Olloh taoloni tush ko'rdum, so'rdumki, bor xudoyo, yo'l sanga ne nav'dur? Dedikim, o'zungdin o'ttung, etting”*.¹²

Mashrab “Anal – Haq” – “Men – Xudoman”, ta'limotini yaratgan Mansuri Halloj yo'lidan borib, inson martabasini Iloh darajasida yuqori ko'targan adabiy siymodir. Mashrabning insonga muhabbati umumbashariy mohiyatga ega.

*Tavofi olami dil qil jahonda har bashardin sen,
Agar bir dilni sen buzsang, yuzar Ka'ba buzulmazmu ?*

¹⁹¹ Н.Комилов.Тасаввуф,2-китоб.Т., 1999, 194-6.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Mashrab she'riyatining asosiy maqsadi – insonlarni mudroqlikdan uyg'otish. Bir-biriga muhabbat bilan boqish, bir-birini anglash va bu orqali Ollohni anglashga yo'naltirishdir.

Shoir har bir ko'ngilni sirli bir olam deb tushunadi. Zamondoshlarini uni sevishta chaqiradi. Biror dilni og'ritishni, unga ozor berishni yuzlab Ka'bani vayron etishga tenglashtiradi.

Xo'sh, Mashrab nega shunday fikrda? Bizda paydo bo'lgan bu savolga Hazrat Navoyi ijodidan aniq javob topamiz:

*Ka'baki olamning o'lub qiblasi,
Qadri yo'q andoqki, ko'ngul ka'basi.
Kim, bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri Xoliqqa erur jilvagoh.*

Navoyi fikricha, Ka'ba xaloyiqning sajdagohi, ko'ngil esa Xoliqning – Ollohning jilvagohi, makon tutguvchi maskani. Shuning uchun ham, u mo'tabardir.

Jahongashta Mashrabning dunyoqarashicha, har bir insonning dil olami tavof etishga, e'zozlashga sazovor. Chunki Tangri jamiki mavjudot ichra eng mukarram zot etib insonni yaratgan. O'zidagi eng go'zal fazilatlarini unda mujassamlantirgan. Inson dilida o'ziga nisbatan otashin muhabbat uyg'otgan. Binobarin, odamzod yuragida Olloh muhabbati mavjud ekan, u Ka'ba singari muqaddas, muborakdir. Odamning dil olamiga kirishi Ka'bani ziyorat etishdek savob. Odamning dilini og'ritish Ka'bani vayron etishdek gunohi azim. Mashrabning insonparvarlik nuqtayi nazaricha, insonni sevishta Ollohga muhabbat bog'lash, insoniy kamolotga erishish, Haqning sifatlarini hosil qilish, haqiqatga etishish bilan barobar.

Insonga mehr, dili g'amgin xaloyiq xaylini sevishta Mashrabga azaldan bag'ishlangan tuyg'udir: *"Azaldan men dili g'amgin xaloyiq xaylini sevdim"*. Nima uchun shoir dili g'amgin xaloyiqni sevadi? Chunki g'amginlik ham ijobiy insoniy fazilatlardandir. Asli, g'amli, dardli odam imonli, e'tiqodli, maqsadli, maslakli

kishilar toifasiga mansub. Dili g'amgin inson faqat o'z g'amiga emas, o'zgalar g'amiga ham qayg'uradi. Aksariyat g'amsiz odamlar esa hech narsa haqida qayg'urmaydigan, dard chekmaydigan, loqayd va befarq bo'ladilar. G'amsiz dilga ishq-muhabbat ham oshyon qurmaydi. Zotan, *"dard chekmak, ashk to'kmak ishq eliga xosdur"*. O'z g'amiga ega bo'lmagan odam o'zgalar g'adini emaydi. G'am chekmaydigan odamning xalq g'amidan ham g'ami bo'lmaydi. Shuning uchun Alisher Navoyi "Odami ersang, demagil odami Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami" deya xalq g'adini emaydiganlar odamiylikdan yiroq ekanligini ta'kidlaydi. Boborahim Mashrab esa unday toifali kishilarni *"dilda darding bo'lmasa, dardi sarimni kavlama!"* deya rad etadi.

Bunday satrlarida Mashrab xalq dardini, vatan dardini, dinu diyonat, Haq va haqiqat dardini nazarda tutadi. Shoirning dardparvar ruhida xalqparvarlik g'oyalari etiladi:

*Muhabbat dardida ovvora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Ko'zi vaqti sahar sayyora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Tani dardu alamdin yora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Dili tig'i sitamdin pora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Zulm tug'yon etibdur – har birisi bexabar tanho.*

Mashrab bu misralarda Haqni, haqiqatni, dinu diyonatni izlab, muhabbat vodiylarida sarson-sargardon kezgan xalqni kuylayotir. Tong saharlab Haqning jamolini sog'inib, dilda g'amu ko'zda nam bilan sajdaga bosh qo'ygan, ko'zlari haqiqat nurilaridan yulduzdek charaqlagan xalq timsoli mujassam bu satrlarda. Bu xalq haqsizlik, tengsizlik, imonsizlik, e'tiqodsizlik, diyonatsizlik dardlaridan yurak-bag'ri jarohatlangan kishilar. Ularning dillari shaytoniy nafs xuruji, hirsu havas sitamlaridan yuz ming pora bo'lgan. Ushbu xaloyiqning erktalab, baxttalab, hur va mo'min ruhiyatiga jamiyatning nosog'lom muhitida tug'yon urgan zulm o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuning uchun Mashrab o'rtanib, xaloyiq dardiga chora izlaydi.

Xalqning dardiga malham bo'lish Mashrab xalqparvarligining bosh muddaosidir.

*Maqomi qurbat o'tig'a agar kirsang – huzur topsang,
O'zung zahroba yutgil, xalqni komiga shakkar tut.*

Qurbat – haqiqatga yaqinlik, etishganlikni anglatadi. Shoir aytmoqchiki, agar haqiqat maqomiga erishsang, Haqning huzuriga bahramandlik baxtiga muyassar bo'lolsang, faqat o'zingni o'ylamay, birinchi galda xalqni ma'naviy-ruhiy balog'at shakkaridan bahramand etgil. Asar xalqning ma'naviy-ma'rifiy ahvolini yaxshilash fikri bilan yo'g'irilgan. Insonning ma'naviy olamini boyitish, imoni butunligiga najot berish Mashrab xalqparvarligining xos xususiyatlaridandir.

*Imoning sham'ini ravshangaridur hamdami qobil,
Qo'lingdin kelsa, doim yaxshi xalqlarni birodar tut.*

Mashrab aytmoqchiki, insonning imonli bo'lishi, imonini umrbod salomat saqlashi uning hamdamlari, hammaslak do'stlariga ham bog'liq. Qobil do'stlar imon sham'i ravshanroq yonishiga xizmat qiladi. Shuning uchun Mashrab doimo yaxshi xalqlarni birodar tutishni maslahat beradi.

Mutafakkir shoirning insonparvarlik va xalqparvarlik g'oyalari odamgarchilik to'g'risidagi pandu nasihatlarida ham mujassam. Shoir ma'naviy-axloqiy etuk insonda kamtarinlik, xokisorlik, dardmandlik kabi oliy fazilatlarini ko'rishni istaydi.

*Boshing gardunga etsa, bo'lmagil zinhor xursande,
O'zungni har xasu xoshokdin, ey banda, kamtar tut.*

Mashrabning dunyoqarashicha, ma'naviy kamolotga talabgor odam, har qancha ulug' martabalarga ko'tarilmasin, mag'rurlanib ketmasligi, o'zini xasu xashakdan ham kamtar – tuproq bilan teng tutishi lozim.

*Ulug'man, deb takabbur pesha qilma mushtiparlarga,
Sarafrozi topay desang, davomat diydani tar tut.*

Ba'zi ulug'lik darajasiga etgan kishilar kibru havoga berilib, beva-bechora, etim-esirlarni nazar-pisand qilmay, ularga nisbatan kalondimog'lik, takabburlik bilan munosabatda bo'ladilar. Mashrab odamlarni ana shunday xulq-atvordan saqlanishga da'vat etadi.

Nafsga qarshi kurash, uni mag'lub etishga intilish tasavvuf ahli axloqining asosiy xususiyatlaridan bo'lgan. Nafs, hirsu havasning xuruji hamisha ma'naviy poklik va mukammallikka rahna solib kelgan. Shu boisdan Mashrab o'z she'riyatida nafs va hirsu havasdan poklanishga, saqlanishga qayta-qayta da'vat etadi. Hayot chorrahalarida nafs insonni shu qadar mag'lub etadiki, bandayi ojizligidan Mashrab faqat Tangridan najot va panoh so'raydi:

*Nafsi sarkash muddaosidin xudo bersun panoh,
Bul zamona muttakosidin xudo bersun panoh.*

Mashrab zamonasi va jamiyatining suyanchiq, tayanch arboblari ham nafs shaytanatiga muhtalo ekanligini ayamay fosh etgan.

*Jahon shayxi, kibori olimu qoziyu mufti,
Hama o'z nafs birla sargaron, men – bevatan keldim.*

Jamiyatning hamma ustunlari nafsga berilgan bir vaziyatda bir shoir nafsga qarshi ayovsiz kurash e'lon qilsa, u albatta, hukmfarmo doiralarga yoqmasligi, quvg'in-qatag'onga uchrashi tayin. Mashrabning nurli, ayni paytda, foje qismatiga mana shunday qarama-qarshi nuqtayi nazar sabab bo'lgan.

Mashrab ijodiyotida ishq madhi mo'tabar martabada turadi. Shoir ishqini imon belgisi, imon garovi yanglig' ulug'laydi:

*Qaysi tanni ishq yo'q bo'lsa, oni imoni yo'q,
Har kishini dardi gar bo'lsa, oni qurboniman.*

Shoir nazaricha, ishq-muhabbat dard ahligagina xos. To kishiga Olloh dard bermas ekan, uning yuragida ishq otashi shu'lalanmaydi. Demak, muhabbat har kimga nasib etmaydi. Ko'ngli muhabbat otashgohiga aylangan oshiq esa Mashrabdek salobat kasb etadi:

*Barchaga molu johini, ne'matu mulku joyini,
Menga beribdur ohini – ushbudurur salobatim.*

Lirik qahramon barchaga beriladigan molu mansab, ne'matu mulku joh o'rninga olloh ishq iztiroblaridan chekiladigan oh berganligi uchun shukur etadi, ko'ngli faxru iftixorga to'ladi. Chindan ham, Mashrabning oshiqona va shoirona salobati uning yeru osmonni o'rtovchi ohlarida mujassamdir. Biror shoir oh tasvirini Mashrab singari haddi a'losiga etkaza olgan bo'lmasa kerak. Biz bunga "O'rtar" radifli g'azal mutolaasida ham imon keltirgan edik. Ammo mana bu baytdagi oh tasviri Mashrab mahoratining tengsiz namunasidir:

*G'am shomi firoqingda kabob etti falakni
Ohi saharim, xohi inon, xohi inonma.*

Shoir bu misralarda shunaqangi mubolag'ali manzara tasvirini yaratganki, uni xayolotga, tasavvurga sig'dirish qiyin. Xohi ishonning, xohi ishonmang, oshiqning saharlab chekkan ohi shu qadar kuchliki, u yashin tezligida falakka ko'tariladi, falakni kun bo'yi o'z otashida qovuradi va kechga borib falakdan kabob tayyorlaydi.

Oshqlikning shart-sharoitlari, riyozatlari, visol va hijron mashaqqatlarining mushkulkushodi, oshiqning xulq-atvori, ma'naviy qiyofasi Mashrab g'azaliyotida ta'sirchan tasvirlangan.

*Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo'lmas,
Riyozat chekmaguncha yor vasliga etib bo'lmas.*

Oshiqlik kamolotini kasb etish, yor visoliga muyassar bo'lish riyozatlar tortishni taqozo etadi. Shoirning badiiy mahorati shundaki, bu fikrni jo'ngina bayon etib qo'ya qolmay, uni qator hayotiy tafsillar bilan asoslaydi: tikansiz gul o'smaydi, gulni qo'lga kiritish uchun tikanining og'riqli sanchishlariga bardosh berish kerak; sadafsiz dur bo'lmaydi, durni sadafdan ayirib olishning ham riyozati bor; hunar o'rganish uchun uning mashaqqatlarini sabot bilan engib o'tish lozim.

Boborahim Mashrab badiiy mahorat sirlarini mukammal egallagan san'atkor shoirdir. Uning mahorati badiiy san'atlarni qo'llash bilan emas, balki lirik asarlarni quyuq falsafiy fikrlar bilan yo'g'irishda ko'rinadi. Mashrab asarlari badiiyati o'ziga xos falsafiy tafakkur salmog'i bilan o'lchanadi. Ko'p ma'noni oz so'z bilan ifodalash san'ati nuktadonlik, nuktasanjlik deyiladi. Nukta san'atini ko'pchilik, ayniqsa, kaltafahm kishilar, Mashrab ta'biri bilan aytganda, *"ko'tohnazar el"* tushunib etmaydi. Mutafakkir shoir xos ma'nilarni xos kishilarga qarata aytgan. Ularni avom – *"ko'tohnazar el"* bilmas edi. O'ziga xos dunyoqarashini bu toifa kishilar fahmlashi hurfikir Mashrab uchun xavotirli ham edi. Bu hol Mashrab dunyoqarashining badiiy mohiyati murakkab shaklda ifodalanishiga ham sabab bo'lgan.

*Ko'tohnazar el bilmasa deb xasta bu Mashrab
Ming ma'nini bir nukta bila muxtasar ettim.*

Darvoqe, Mashrab she'rlaridagi bir nuktada ming ma'ni mujassamligini xosu avom baravar tushunmagan. Xos fahmlagan, avom fahmlamagan. *"Ko'tohnazar el"* g'aflatda qolgan.

Mashrabning ko'pchilik asarlaridagi har bir bayt chuqur falsafiy fikrlar bilan sug'orilgan.

*Garchi osiyman, aning dargohidin navmid emam,
Bir gul uchun suv berurlar sad hazoron xorni.*

Shoir "garchi gumroh va gunohkor bo'lsam ham, ma'shuqi mutlaq visolidan noumid emasman" degan fikrni tagzamini juda baquvvat hayotiy tafsil bilan izohlaydi. Chindan-da, bog'bonning gulga bergan suvidan uning tanasidagi tikanlar ham bahramand bo'ladilar. Shoir o'zini tikandek kamtarin va xokisor tutib, umidvorligini izhor etgan. So'zaro shuni ham qistirib o'tish kerakki, Mashrabning dardchil she'riyatidan umidsizlik emas, umidvorlik ruhi ufurib turadi. Mashrab umidsizlikni kufr hisoblaydi: "*Noumidlik kufr erur, do'stlar, umid qilmoq kerak!*"

Lirik qahramon ma'naviy qiyofasida musulmonlarcha sabr-toqat, itoatkorlik, qanoatpeshalik sifatlari bo'rtib turadi.

*Ahvoli dilim aytg'ali bir mahrame topmay,
Zulmingni qarindoshu g'amingni padar ettim.*

Mo'min oshiq ahvoliga qanday azob yuzlanmasin, u yori azizining inoyati deb qabul qiladi. O'zining nasibasidek o'zlashtiradi. Ma'shuqaning zulmini qarindoshdek, g'amini esa padari buzrukvoridek qarshi oladi.

Mashrab e'tiqodida ko'ngil tahorati, dil namozi eng muhim ma'naviy omillardan hisoblanadi. Mashrab maslagida xuddi nafs singari gina-kudurat, hasad-xusumat, fisq-fasod ham mo'minning ashaddiy dushmani sanaladi.

*Oxiri manzilga etmasdur kuduratlik ko'ngul,
Dilga jo bermoq na hojat dushmani g'addorni.*

Tasavvuf e'tiqodicha, dilni faqat yorga bermoq kerak. Ko'ngildan yuqorida sanalgan g'addor dushmanlarga o'rin berilar ekan, unday maskanni yor tark etadi. Kuduratli ko'ngil sohibi visol ko'shkiga ko'tarilishdan mahrum bo'ladi.

Shoirning fikricha, to dilda ma'rifatdan nuri imon bo'lmasa, so'fining ishq da'vosini qilishi behuda. Orif oshiqqina dunyo manfaatlaridan forig' bo'lib, yor muhabbatini qozonishi mumkin.

*Xotiri pokingni mashg'ul qilma hargiz dunyog'a,
Dil g'uboroluda bo'ldi, ul ko'rolmas yorni.*

Dunyo manfaatlariga mehr bog'lash, mol-mulkiga hirs qo'yish so'fining musaffo ko'ngil ko'zgusiga gard yuqtiradi. Oshiq ko'ngil ko'zila yorni ko'rolmay, diydordan benasib bo'ladi. Ko'ngilni anglash va uni poklab borish insonni Ollohga yaqinlashtiruvchi vositadir. Chunki, g'uborlardan tozalangan qamish-naydan ruhbaxsh navo taralganidek, pokiza ko'ngilda ham ilohiy ishq, hayotga muhabbat, go'zallikka oshuftalik mujdalari una boshlaydi.

Mashrab she'riyatida biz ana shu ilohiy ishq talqinini kuzatamiz. Ammo, uzoq yillar ilohiy ishq mohiyatini inkishof etuvchi asarlari tor ma'noda, ya'ni majoziy ishq tasviri sifatida baholanib kelindi. Shoir ijodidagi "dinga qarshi motivlar" ham bir yoqlama talqin natijasidir.

Mashrab ijodidagi ishq talqini o'ziga xos. U Ibrohim Adham, Mansur Halloj, Attorni o'ziga g'oyibona pir deb biladi. Ularning yo'lidan boradi. Mansur Halloj kabi o'tli ilohiy ishq otashida yonib yashaydi. U hayotning, tiriklikning mazmunini shunda ko'radi. Uning asosiy maqsadi Ollohnin sevish va u bilan birlashish. Chunki u insonni g'uborlardan, vujudiy, nafsoniy qafaslardan faqat shu ishqqina ozod etishiga ishonadi. Shoir tasavvuricha, bunday muhabbatga oshno bo'lmagan ko'ngil haqiqiy go'zallikni his qilolmaydi. Borar manzillari torayadi. Ko'rar ko'zlari xiralashadi. Quyidagi baytlar ham shoirning xuddi shunday nuqtayi nazari natijasi sifatida maydonga kelgan deyishimiz mumkin. Uning tasavvuricha, Olloh yodisiz, ishqisiz Makkaga borish besamar, Ka'ba eski do'kon yanglig' bee'tibor:

*Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?
Ibrohimdan qolg'on ul eski do'konni na qilay?!
Urayinmu boshima sakkiz bihishtu do'zaxin,
Bo'lmasa vasli menga, ikki jahonni na qilay?!*

“Sig‘madim” radifli g‘azalida shoir ruhiy manzaralarining eng yuksak cho‘qqisi ifodalangan. Unda tavhid holatining tasvirlariga duch kelamiz. Ilohiy birlikka vosil bo‘lgan lirik qahramon bir lahzalik foniy olamga, o‘tkinchi olam uning ruhiy kengliklariga sig‘maydi. Bu sig‘maslikning cheksizlikning sababi “analhaqlik”dir:

*Onqadar nurga to‘libman osmonga sig‘madim,
Toqi Arshu kursiyo lavhu jinonga sig‘madim.
Kimga soyam tushsa, bir nuri yaqin bo‘ldi u ham
Daftari ruhi qudsdurman, zabonga sig‘madim.*

Mashrab ilohiy ishq sarhadlarida zohidlar bilan kelisha olmaydi. Chunki unga zohid jannat ilinjida yurgan tamagir bo‘lib tuyuladi. Shuning uchun ham u zohidning riyo aralash namozini bir kosa may – Ishqqa almashmaydi:

*Zohid, manga bir shishada may, senga namozing,
Ming taqvini bir kosai mayga sota qoldim.*

Umuman, zohidlikni rad etish mumtoz adabiyotimizda an‘ana. Buning mohiyatini ulug‘ Ozar shoiri Nasimiyning quyidagi bayti yanada oydinlashtiradi, deb o‘ylaymiz:

*Zohidin bir barmag‘in kessen do‘nub Haqdan gachar,
Ko‘r, bu Miskin ashigi, sarpa so‘yarlar ag‘lamaz!*

Mashrab tasavvuf g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi etuk mutafakkir, mutasavvuf shoir bo‘lishi bilan birga, oddiy insoniy kechinmalar kuychisi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Uning asarlarida Vatan sog‘inchi, ona oldida qarzdorlik tuyg‘usidan iztiroblanish kabi kechinmalarning samimiy ifodasini ko‘ramiz.

Oshiq uchun hamma narsadan aziz va eng muhimi – yorga etish. Ba‘zi dindorlar musulmonlik takomilining eng oliy maqomi Hajga borib, Ka‘bani ziyorat qilish, deb tushunishgan. Lekin

imoni mukammal bo'lmay, e'tiqodi Haqning muhabbatiga munosib darajada shakllanmay, Islomning dastlabki shartlarini bajarmay turib, Ka'baga borib kelaveradiganlar ham ko'p. Mashrab mana shunday soxta, notugal, dunyoviy manfaatlar bilan qorishgan taqvodorlikka qarshi. U Tangrining muhabbatiga muyassar bo'lmay turib, ya'ni yorsiz ham bodasiz – dilda yor jamolini jilvalantirmay, Ka'baga borish Ibrohim payg'ambar qurgan ko'hna bir imoratni ziyorat qilib kelish bilan barobar, deb tushunadi. Mashrabning oliy e'tiqodicha, Ka'ba – Ollohning uyi ekan, uni dilda limmo-lim muhabbat bilan tavof etish shart. Aks holatdagi ziyorat riyodir. Mashrabdek pok e'tiqod kishisi uchun yor vasliga muyassarlik bo'lmas ekan, nafaqat Ka'ba ziyorati, balki sakkiz jannatu do'zax, ikki jahon manfaatlari tatimaydi. Mashrabona e'tiqoddagi solik uchun eng oliy muddao tanho Xudodir. Qolgan barcha unsurlar – Ka'bayu Madina, jannatu do'zax, namozu ro'za – hammasi g'alat, ikkilamchi, zohiriy narsalardir. Chunki ularning barchasidan murodu maqsad, oxir-oqibatda, oliy haqiqat – Xudodir. Shoirning ramziy talqiniga ko'ra, Xudo – gul, qolgan hamma narsa – uning vujudidagi tikanlar. Tikanlarga andarmon bo'lib, gulga etisholmay qolish, uni qo'ldan chiqarish, benasib qolish mumkin. Hamma narsaga intilib, erishib, asosiy maqsaddan chalg'ib ketish, Xudoni unutish yoxud unga etisholmaslik xavfi yo'q emas. Ammo asl muddao – gul qo'lga kiritilsa, tikanga ehtiyoj qolmaydi. Afsuski, bunday dunyoqarashi tufayli Mashrab ko'p kulfat ko'rdi, uzoq davr mobaynida noto'g'ri tushunildi. Dahriylikda ayblandi.

Mashrab she'riyatidagi asosiy g'oyalardan biri – insonni o'ziga tanitishdan iboratdir. U ko'p yurtlar kezib, kishilarning yashash tarzi, tabiatini kuzatib, barcha fojialariga, iztiroblariga sabab ularning nafsi degan xulosaga keldi. Ibrat sifatida, o'zi anglagan dunyo mohiyati borasidagi tasavvurlaridan zamondoshlarini ogoh etish maqsadida qalandarlik yo'lini tanlaydi.

Qalandariylik yo'li adabiyotshunoslikda mukammal talqin etilgan emas. Ammo, ayrim manbalarda, ayrim ilmiy

tadqiqotlarda ba'zi chizgilar, mohiyatini yorituvchi mulohazalar bayon etilgan. Navoyi asarlari lug'atida ushbu istiloh quyidagicha izohlanadi: "Qalandar – dunyoning hamma bordi-keldilaridan voz kechib, daydib yuruvchi darvesh; devonatabiat kishi, loqayd". Bu izoh istilohning mohiyatini qisman oydinlashtirsada, to'liq tasavvur berolmaydi.

Qalandariylik borasida adabiyotshunoslikda turli bahs-munozaralar mavjud. Ba'zi olimlar u XIII-XIV asrda shakllangan deyishsa, ayrimlari, jumladan, Fitrat Yassaviylikdan keyin XII-XIII asrlarda paydo bo'lgan deydi.

Qalandariylikning o'ziga xosligini izohlash borasida ham allomalarning bir-birini to'lg'azuvchi turli qarashlari mavjud. Jumladan, "Haft qulzum"da: «Qalandar butun rasmiy takliflardan, butun qaydlardan (kishan –N.J., I.A.) ozod bo'lgan, har turli diniy amal va odatlardan ayrilgan, butun moddiy, hayotiy aloqalarni tark qilgan, ibodat va odatlarning hammasini buzg'uvchi kishining ismidir», deydi.

Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns" asarida esa "Qalandarlar diniy ibodatlarning farz bo'lgan qismlarinigina ado qiladilar. ...Malomatiylar diniy ibodatlarni ijro qiladilar, biroq ijro qilganlarini xalqdan yashiradilar. Qalandarlar esa, to'g'ridan-to'g'ri diniy ibodatlarni va odatlarni buzadilar", deya baholanadi.

"Bahori Ajam"da quyidagi bayt keltiriladi:

Sanamoroi qalandar, sardor, ba man namon

Ki, base daroz didam rahu rasmi porsoyon.

(Mazmuni: Taqvo yo'li juda ham uzoq ekan, ey qalandarlarning piri, menga qalandariylik yo'lini ko'rsat).

Agar qalandarlar faoliyatini kuzatsak, ular haqida aytilgan fikrlarni umumlashtirsak, ularning yo'lida bir nechta tariqatlarga xos xususiyatlar birgalikda mujassamligini ko'ramiz. Jumladan, ularning hayot tarzlarida yassaviylikka xos jahriylikni, malomatiylikning ayrim belgilarini, naqshbandiylikka xos umumbashariy, gumanistik g'oyalar mutanosibligini ham kuzatamiz. Qalandarlarning o'ziga xos yurish-turish, axloq va

kiyinish odobi bo'lgan. Ular amal qilishi, rioya etishi lozim shartlari mavjud. O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Shlda 9175 raqami ostida saqlanayotgan tasavvufga oid qo'lyozma tarkibiga "Risolai qalandariy" ham kiritilgan. Unda qalandarlik va qalandarlar rioya etishi lozim shartlar haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Ayniqsa, fe'l-atvorida shakllanishi zarur bo'lgan faqr tushunchasi haqida alohida to'xtalinadi. Uning 3 ta muhim belgisi ta'kidlab ko'rsatiladi: "Tariqat mashoyixlari faqrning uch nishonasi: quyosh kabi shafqatli, yomg'ir kabi saxovatli, er kabi tavozeli bo'lish deb aytganlar"¹⁹². Xirqa kiyish va faqr maqomini egallash tariqatda muhim hisoblangan. Qalandarlarning janda, kuloh, kamar, aso, kachkul, sepoya qo'yish, suyanchiq qo'yish, po'stin kiyish kabi maxsus kiyinish odoblari bo'lgan. Bularning har birining ramziy mazmuni va qat'iy mas'uliyati bo'lgan. Risolada, ayniqsa, darveshlarning bosh kiyimi hisoblangan kulohga keng izoh berilgan. Uning eng muhim mohiyati sifatida quyidagilar ko'rsatilgan: "Va bilginki, kulohning to'rtta xonasi bor. 1. Shariat xonasi. 2. Tariqat xonasi. 3. Ma'rifat xonasi. 4. Haqiqat xonasi. Va yana shuki, kulohning to'rt tarki bor. 1. Nafs tarki. 2. Xalq tarki. 3. Dunyo tarki. 4. Oxirat tarki"¹⁹³. Ma'lumki, qalandarlik bilan gadolik chambarchas bog'liq. Risolada gadolikning uch turi ko'rsatiladi va izohlab beriladi:

"Agar gadolik necha xil, deb so'rasalar, uch xil deb javob ber: 1. Shoh gadolik. 2. Nar gadolik. 3. Xar gadolik..."¹⁹⁴.

Barcha ko'rsatmalar, ma'lumotlardan so'ng risola so'ngida qalandariylik tariqatining mohiyati umumlashtirib beriladi: "Ey darvesh, qalandarlik tariqati shuki, haqiqat yo'lida ikkilanmasin va odamlarga behuda so'zlamasin. Va yana kachkulini ko'tarib yurish odobi shuki, avvalo, to uyiga kelguniga qadar tahoratli va ro'zador bo'lsin. Va yo'lda chor-atrofga ko'z tashlab, nomahramga nazar solmasin. Va tilini yolg'on so'zlashdan asrasin, piriga beadablik qilmasin, faqirlarga rahm qilsin va hamma a'zolarini pok tutsinki, Xudoning qutbi Xoja Bahoul Haq

¹⁹² Рисолайи каландарий. "Ёшлик" журн., 2000,3-сон ,46-б.

¹⁹³ O'sha asar, 47-bet.

¹⁹⁴ O'sha asar, 47-bet.

vaddin qaddasallohu ruhahu shunday qilganlar va ham shunday buyurganlar”¹⁹⁵.

Etuk adabiyotshunos Fitrat qalandariylik tariqatiga oid ko‘p manbalar bilan tanishgan. Hayotda o‘zi guvohi bo‘lgan holatlarni eslagan. Ularning hammasini umumlashtirib, quyidagi xulosalarni bayon etgan: “Qalandarlik musulmon tasavvufining sho‘basidir. Bu maslak bizning o‘lkamizda so‘ng kunlargacha davom qildi. O‘zbekiston shaharlaridan har birining tashqarisida “qalandarxona” ismli go‘zal bog‘cha holiga keltirilgan bir joy bor edi. Qalandarlar shunda turar edilar. Bular qisman mahalliy, qisman musofir, yersiz, xususiy mulklari bo‘lmagan kishilardan iborat bo‘lib, asosiy kasblari tilanchilik edi. Haftada ikki daf‘a tilanchilikka chiqib, shahar va bozorlarni aylanar edilar. O‘zlariga maxsus qalandariy kuylari bor edi. Oralaridan eng yaxshi tovushlisi shu kuylarda Yassaviy, Mashrab kabi shoirlarning she‘rlarini o‘qur va boshqalari uning naqoratini qaytarib turar edilar. Oralarida bir boshliqlari bo‘lib, munga “bobo” derlar. Tilanchilik chog‘ida to‘plangan pulni shu bobolari terar va shundan ularni ta‘min qilib turar edi”¹⁹⁶.

Yuqorida manbalardan keltirilgan fikrlar bizga qalandariylikning mazmun mohiyatini anglashimizga yordam beradi. Ularning tashqi qiyofasi, botiniy olami haqida tasavvur uyg‘otadi. Qalandariylikning bardavomligi haqidagi Fitrat fikriga qo‘shimcha ravishda shuni aytishimiz mumkinki, qalandarlar va qalandarxonalar XX asrning etmishinchi yillarigacha ham barhayot bo‘lgan. Xususan, biz o‘tgan asrning oltmishinchi yillari oralig‘ida Buxoro viloyatining G‘ijduvon tumanida tirik qalandarlar va qalandarxonalarni ko‘rganmiz. Mumtoz adabiyotda ayrim ijodkorlar qalandarlikning maqsadi va mohiyatini yorituvchi badiiy asarlar ham yaratishgan. Jumladan, Mashrab ham uning insonparvar g‘oyalarini oydinlashtiruvchi, izohlab beruvchi g‘azallar yozgan. Mashrab boshqa tasavvuf tariqatlariga nisbatan yanada musaffo e‘tiqodga erishish uchun qalandarlik

¹⁹⁵ O‘sha asar, 47-bet.

¹⁹⁶ Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: 2000, 50-bet.

yo'lini tutgan. Qalandarlik falsafasi juda sodda, ammo bugun biz uchun to'liq ochilmagan qo'riqdir. Tasavvufdagi qalandarlik yo'li haqidagi sodda tasavvurlarni bizga Mashrab she'riyati beradi.

*Havas bozorini dur aylagil zinhor boshingdin,
Qo'lungni ikki dunyodin uzub, dilni qalandar tut.*

Mana shu baytning o'ziyoq qalandarlik falsafasining asosiy mohiyatini aks ettira oladi. Anglashiladiki, qalandar shunday insonki, uning boshida dunyoning ming bitta orzu-havasi aylanmasligi, tafakkuri manfaat iskanjasidan ozod, xotiri tirikchilik g'am-tashvishlaridan, mojarolaridan osoyishta bo'lishi kerak. Havas bozoriga aylangan boshga ro'zg'orning ming bir savdosi tushadi va u erkin bo'lolmaydi. Qalandar esa fikran, qalban, ruhan erkin, ikki dunyo manfaatlaridan qo'l tortgan, dilida faqat Olloh zikri bilan mashg'ul insondir. Mashrabning "Qalandar bo'l, qalandar bo'l" radifli g'azali qalandarlikning, ham Mashrab ijodining o'zak-mohiyatini anglashimizda asos bo'ladi. Bunda lirik qahramon solikka Asl maqsadga etish, ruhan ozod bo'lish yo'lini ko'rsatib beradi. Lahzalik foni ashyolardan g'olib kela olish va boqiylikka musharraf bo'lish sinoatidan saboq beradi. Qalandarlik yo'lining xosiyati, shart-sharoitlari, g'oyaviy muddaosi g'azalda juda ravshan ochilgan.

*Murodingga etay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l,
Sitam ahlin yutay lesang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.
Riyozatsiz bo'lay desang, tanim ozod yuray desang,
Jahonni sayr etay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.
Bu taqvodin kechay desang, xonaqohdin qochay desang,
Haqiqatni ochay desang, qalandar bo'l, qalandar bo'l.*

Solikning maqsad-murodi Haqning diydoriga muyassar bo'lish, haqiqatni ochishdir. Bu asl va oliy muddaoga erishish uchun qalandarlar dunyoning barcha huzur-halovatiyu aysh-ishratidan, orzu-havasidan voz kechganlar. Ular Haqni telbalarcha

izlaganlar. Ular dunyoning boshqa lazzatlari qatori, oila qurish baxtidan ham qo'llarini yuvib, qo'ltiqlariga urganlar. Dunyoning barcha mashaqqat va riyozatlaridan bir yo'la qutulganlar. Qalandarlar tanlarini-da ozod tutganlar, xonaqohlarni tark etganlar, taqvoning zohiriy chegaralarini yorib o'tganlar, shaharma-shahar, yurtma-yurt kezib, ezgulikdan ma'rifat qilganlar. Ular yaktan, yalangto'sh bo'lib, xaloyiq o'rtasida dunyoning vafosizligidan, ijtimoiy adolatsizlikdan faryod qilib, haqiqat yo'lini, dinni, pag'ambaru avliyolarni talqin etib, ilohiyot ilmi haqida baytu g'azalu hikmat, dostonu rivoyatlar aytib, ma'rifatning bozorini qizitganlar. Ular jahonni sayr etib yurib, o'z hurriyatlari, ma'rifatlari bilan sitam ahlini yutganlar. Qalandarlar har qanday dunyoviy iskanjadan ozod bo'lish uchun doimiy makon ham qurmaganlar. Qalandarxonalarda uyushib, tarqalib jon saqlaganlar. Shoir lirik qahramonining o'y-fikrlari, ahvoli ruhiyasi, "Shoh Mashrab" qissasidagi sarguzashtlar Mashrabning o'zi mana shunday qalandartabiat inson bo'lganligidan dalolat beradi. Mashrab asarlari badiiyati ham o'ziga xos. Uning g'azallari kutilmagan xalqona ifodalar bilan sayqallanadi. Timsollar tizimining ham o'z silsilasi mavjud. Shoirning quyidagi baytini o'qib, yuragingda hijronning za'far rangini his eta boshlaysan, kishi:

Sarig' sadbarg shirin so'zluk yuzingni kunda bir ko'rsam,

Yuzungdin yuz o'gurmasman agar yuz ming balo ko'rsam.

Xalq orasida sariq gul hijron-ayriliq timsoli deyishadi. Demak, bu baytda "sariq sadbarg" – atirgul haqida gapirilishi tasodifiy emas. Bu kabi yangicha qiyosu tashbehlarni, timsollar tizimini shoir she'riyatidan ko'plab keltirish mumkin.

Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, Boborahim Mashrab valiyona karomatlar sohibi, o'ziga xos dunyoqarashli mutafakkir shoir edi. Shu bilan birga, ko'pgina she'rlar Mashrab oddiy bir inson ekanligidan guvohlik berib turadi. Masalan, mana bu misralar Mashrab onani beqiyos darajada ulug'lab sevuvchi, onaning mehriga zor, diydoriga tashna o'g'lon ekanligini gavdalandiradi:

*Jamoling ko'rgali keldim, ayo ey mehribon onam,
Mening uchun ado bo'lgan yuragu bag'ri qon onam...
Ajoyib mehribonimsan, meni oromi jonimsan,
Murodi du jahonimsan, behishti jovidon onam...
Seni ko'p intizor ettim firoq o'tig'a, ey Ka'bam,
Tavofi Ka'bai maqsuda keldim, dilkashon onam.*

Bu baytlarni o'qiganda, beixtiyor Mashrabga hamdardlik tuyamiz, sog'inch hislarimiz tug'yon ko'taradi, dilda farzandlik mehrimiz gupurib toshadi, onamiz oldidagi qarzdorlik burchimizni yana bir bor anglaymiz. Ona bag'rini Ka'ba kabi muqaddas sajdagoh, abadiy jannat darajasida ulug'lashni Mashrabdan o'rganamiz.

Mashrabning "tanbur" radifli g'azalida ham mungli-mushavvash ruhimizga hamisha hamroh tuyg'ular mujassam.

*Bir necha raqiblar so'zidin g'amzada bo'lsam,
Hamdard bo'lubon og'ushima kirguchi tanbur.
Ko'tohnazar el buni hech qadrini bilmas,
Dargohi azaldin xabare berg'uchi tanbur.*

Mashrab tanbur timsolida vasf etgan sifatlar uning nazmiy soziga ham xosdir. Mashrab she'riyati bizga doimiy hamdard, hammaslakdir. Mashrab she'rlaridagi har bir so'z "dargohi azaldan" ruhimizga mujdalar etkazib turadi.

Tayanch tushunchalar:

Shariat, qalandariylik, tariqat bosqichlari, vahdat ul-vujud, anal haq.

Savol va topshiriqlar:

1. "Qissayi Mashrab"ni to'liq o'qib chiqing.
2. Mashrabning bolalikdagi xulq-atvorida qanday ilohiy belgilar namoyon bo'ladi? Rivoyatlar asosida izohlang.
3. Shoir taqdiriga Mullo Bozor Oxund va Ofoq Xojaning ta'siri haqida so'zlang.

4. *Tariqat nima, u haqda qanday asarlar o'qigansiz?*
5. *Mashrabning dunyoqarashidagi o'ziga xoslik haqida so'zlang.*
6. *"Qissayi Mashrab"dan shoir qiyofasini qanday tasavvur etdingiz?*
7. *Mashhur SHayx Mansur Halloj bilan Mashrab taqdirini taqqoslang, ular qismatidagi o'xshashlikning sababi nimada?*
8. *"Sig'mamdur" radifli g'azalni sharhlang.*
9. *"Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?"*
- "Bir xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo" misralarini qanday tushundingiz?*

Asosiy adabiyotlar:

1. *Boborahim Mashrab. Mehribonim, qaydasan. Asarlar. T.: 1990.*
2. *Qissayi Mashrab. T.1992.*
3. *G'afur G'ulom. Adabiy-tanqidiy maqolalar. T.:1973.*
4. *M.Zokirov. Erk va ma'rifat kuychilari. T.: 1984.*
5. *E.SHodiev. Mashrab. T.: 1990.*
6. *A.Abdug'afurov. Erk va ezgulik kuychilari. T.: 1979.*
7. *N.Komilov. Tasavvuf. 2-kitob. T.: 1999.*
8. *Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.*

XO'JANAZAR G'OYIBNAZAR O'G'LI HUVAYDO

(Tug'ilgan yili noma'lum, 1780-1781- yillarda vafot etgan)

Reja:

1. Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. Huvaydoning dunyoqarashi va she'riy mahorati.
4. "Xoki poyi yaxshilar bo'l..." g'azali tahlili.
5. Asliyatga qaytish ma'rifati.
6. Shoirning "Rohati dil" dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni.

Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari. XVIII asrda yashab ijod etgan mashhur shoirlardan biri Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydodir. O'zbek mumtoz adabiyotida, xususan, mutasavvuf shoirlar silsilasida Huvaydo muhim o'rin tutadi. Uning hayot va ijod yo'li haqida juda kam ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Biz u haqdagi ayrim ma'lumotlarni V. Abdullayevning "O'zbek adabiyoti tarixi" darsligida, "O'zbek adabiyoti tarixi" 5 jildli tadqiqotning 4-jildida, N. Jumaxo'janing "Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati" kabi asarlarida uchratamiz. 1994-yilda, shoirning 290-yillik yubileyi arafasida, u haqdagi dastlabki dissertatsiya himoya qilindi¹⁹⁷. "Rohati dil" dostoni chop etildi¹⁹⁸.

Huvaydoning tarjimaiyoli holi haqida juda kam ma'lumot etib kelgan. Huvaydo o'zining manzil-makoni, kelib chiqishi haqida bunday yozadi:

*Kaminaning oti Xo'janazardur,
Atosining oti G'oyibnazardur.
Nasabda O'shiyu mavludi Chimyon,
G'aribu xokisoru dil parishon*¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Абдусалом Худойбердиев. Хувайдо ҳаёти ва ижоди. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. 1994.

¹⁹⁸ Х. Хувайдо. Роҳати дил. Т. 1994.

¹⁹⁹ Хувайдо. Девон. "Янги аср авлоди", Тошкент, 2005 йил, 3-бет. Keyingi iqtiboslar yonida devon sahifasi ko'rsatiladi.

Ushbu misralar Huvaydoning ismi, otasining oti, sulolasi asli o'shlik bo'lib, shoir Chimyonda tug'ilganidan dalolat berib turibdi. Haqiqatan, Huvaydoning otasi G'oyibnazar Ernazar o'g'li 1104-hijriy yilda bir guruh marg'ilonlik qarindoshlari bilan birga Chimyonga ko'chib kelib, chimyonlik bir qiz bilan oila qurgan. Huvaydo shu oilada, shu maskanda tavallud topgan. Huvaydoning tug'ilgan yili aniq emas. Qarindosh-urug'larining xotiralariga suyaniladigan bo'lsa, u taxminan 1704-yili tug'ilgan. Otasi G'oyibnazar Sharq olamida mashhur Qashqarlik piri murshid Ofoq Xojaning muridi bo'lgan. U ilmi, ma'rifatli, donishmand, orif, mullo kishi edi. Chimyonda maktabdor eshon bo'lgan. Xo'janazarning ismini ham piriga ixlos va hurmatining ramzi sifatida qo'ygan. Huvaydo shoirming adabiy taxallusidir. "Huvaydo" so'zining lug'aviy ma'nosi: ayon, ravshan, paydo, zohir, belgili, oshkoro demakdir.

Huvaydo boshlang'ich ta'limni Chimyondagi maktabda oladi. So'ng bilimni takomillashtirish maqsadida Qo'qon madrasalarida tahsilni davom ettirdi. O'z ma'naviy olamini Sharq mumtoz adabiyoti, falsafasi, islom va tasavvuf ilmi durdonalari bilan boyitdi. Tahsilni tugallab, Chimyonga qaytgach, Huvaydo muallimlik bilan shug'ullandi, xonaqohlarda va'zxonlik qildi. Tasavvuf va tariqat talablaridan kelib chiqib, tariqat ahli, albatta, biror hunarni egallaganlari singari, Huvaydo ham to'quvchilik hunari bilan mashg'ul bo'ldi. Huvaydo umrining asosiy qismini xalq ta'limiga bag'ishlaganini shoir Noseh bunday tavsif etadi:

*Tutub suhbat davom umrin boricha,
Bayoron ta'lim erdi fikru yodi.
Dabistonda sa'y aylab tunu kun,
Yozilg'on necha tolibning savodi.
Muningdek olihimmat er anodin
Dubora tug'mag'aydur hech bilodi*²⁰⁰.

²⁰⁰ Хувайдо. Деврн. "Янги аср авлоди", Тошкент, 2005 йил. 267-268-betlar.
"Bayoron" so'zi devonda "bayoni" shaklida berilgan, so'z boshqa manbalar asosida isloh etildi.

Huvaydo umrbod Chimyonda yashadi. Zamondoshlari Noseh va Sadoyilarning marsiya-ta'rixlaridan shoirning 1780-81-yillarda vafot etgani anglashiladi.

Shoirning adabiy merosi. Huvaydoning keyingi avlodlaridan Mavlaviy Sirojiy, Samarbonu, Salohiddin Soqib kabi sohibdevon shoirlar etishib chiqqan. Shulardan Soqib bobosi asarlarini jamlab, mukammal bir devon holiga keltirgan. U qayta-qayta ko'chirilgan. Devonga shoirning 351 g'azali, 28 ruboiysi, 41 to'rtligi, 3 muxammasi, 1 musaddasi, 1 musammani, 1 mustazodi, 3 masnaviysi va "Rohati dil" dostoni kiritilgan. 2005-yilda Huvaydoning "Devon"i filologiya fanlari doktori, professor Ismatulla Abdullayev va falsafa fanlari doktori Qodirqul Ro'zmatzoda tomonidan joriy yozuvda to'liq nashr etildi²⁰¹. Devonga so'zboshi yozilgan va lug'at ilova qilingan. Nashrdan Huvaydoning 370 g'azali, 5 mustazodi, 3 muxammasi, 41 banddan iborat murabbasi, 28 ruboiysi o'rin olgan. Shoir asarlariga Noseh Chimyoniyning Huvaydo vafoti tarixi haqidagi nazmiy asari ham ilova qilingan.

Huvaydoning dunyoqarashi va she'riy mahorati. Huvaydoning asarlari xalq orasida mashhur edi. Qashg'ar, Yorkent, Oqsuv, Xo'tan, Balx, Buxoro, Xorazm, Farg'ona viloyatlarida keng tarqalgan. Huvaydo ustozlari g'oyalarini, dunyoqarashini tasdiqlagan, takomilga etkazgan shoirdir. Uning asarlarida Navoyi, Mashrab, So'fi Olloyor kabi ijodkorlarning ta'sirini yaqqol ko'rish mumkin. Shoir she'riyatida, ayniqsa, Mashrabona ruh ustuvor. Uning "o'tti", "o'zum", "kuyar" radifli g'azallari qofiya va radif uchun tanlangan so'zlar jihatidan ham, mazmun, g'oya va falsafiy dunyoqarash jihatidan ham Mashrab asarlariga juda yaqin.

Devon mutolaasida Huvaydo g'azal, mustazod, ruboiy, chiston-g'azal kabi ruhbob she'r turlari, masnaviy singari epik nazm namunalarining mumtoz ustasi sifatida namoyon bo'ladi. Huvaydo g'azaliyoti, asosan, oshiqona, orifona ruhdagi

²⁰¹ Хужаназар Хувайдо. Девон. "Янги аср авлоди" нашриёти, Тошкент, 2005 йил.
303 bet.

g'azallardan tashkil topgan. Oshiqona g'azallarda ishqiy komil yo'lida insoniy kamolot sari sabot bilan intiluvchi oshiq kechinmalari va qiyofasi ta'sirchan tasvirlangan. Orifona g'azallarda esa Huvaydo donishmand faylasuf siymo sifatida gavdalanadi. Bunday g'azallar insonni ma'naviy kamol toptiruvchi so'fiyona ma'rifat g'oyalari bilan yo'g'irilganki, buni tahlil jarayonida alohida kuzatamiz.

Huvaydo ham olam va odamning mohiyatini teran anglaydi. O'zi bilgan haqiqatlar bilan zamondoshlarini oshno etishga harakat qiladi. Ularni o'z nafslaridan g'olib, kamtar, kamsuqum, qanoatli, muhabbatli ko'rishni orzu qiladi. Huvaydo insoniyatning barcha ranju falokatiga bois keng ma'nodagi nafs ekanligini e'tirof etadi. Shoir uning qilmishini ajdarhoga o'xshatadi:

*Nafsing seni qattig' balo, albatta, urgil poy anglo,
Har dam seni o'tqa solur, zinhor berma roy anglo...
O'z royiga qo'ysang oni, bir damda ajdarho bo'lub
Boshing yutarg'a o'g'rog'ay, erkingni berma boy anglo (28).*

Manmanlik, takabburlik ham nafsga mag'lublikning bir ko'rinishidir. Inson tabiatidagi bu nuqsonning oxiri qanday xotima topishini shoir ibratli, hayotiy xulosalar orqali bayon etadi:

*Chandon kishilar "dunyo mening" deb quchub o'tti,
Dunyo talashib bir-biridin qon sochib o'tti...
Man-man dedilar, sig'madilar ushbu jahong'a,
Ko'rgilkim, ani uch qari erni quchub o'tti (245).*

Huvaydo g'azallari, asosan, oshiqona va orifona ruhdagi g'azallardir. Orifona g'azallarida shoir dunyoning qorong'u kechmishlarini fosh etish bilangina cheklanib qolmaydi. Balki, undan qutulish, ozod bo'lish yo'l-yo'riqlarini ham ko'rsatadi. Uni yengish tamoyillari bilan tanishtiradi. Shoirning fikricha, dunyoni tanishning yo'li bitta – kamolot hosil qilish, Ollohn tanish – mardi Xudo bo'lish:

*Dunyoni bilib, ravzanidin²⁰² mardi Xudolar,
Solmay nazarin anga, yiroqdin qochib o'tti.*

Ammo, bu kabi fikrlar shoir kishilarni uzlatninishlikka da'vat etgan, degan xulosaga olib kelmaydi. Chunki, u odamzodni, tiriklikni, insonlarni g'animat bilishga, umrni yaxshilar va yaxshiliklar ichida xushbaxt o'tkazishga chaqiradi:

*Tiriklikni g'animat bil, may ich, umringni xush o'tkar,
Tepib o't dunyo molini, hama ranju falokatdur (83).*

Huvaydo she'rlaridagi dunyo, yor, may, ishq, oshiq, kabi ko'p so'zlar keng ma'noda qo'llanilgan. Ularni anglashimiz uchun islom, tasavvuf ta'limotidan, ilmiy-nazariy manbalardan xabardor, teran tafakkur iqtidoriga ega bo'lishimiz kerak. Ammo, ayrim o'rinlarda bu masalalarni oydinlashtirishda bizga shoirning o'zasarlari ham yordam beradi. Jumladan, Alisher Navoyining:

*Ashraquat min aksi shamsil-ka'si anvorul-hudo,
Yor aksin mayda ko'r, deb jomdin chiqti sado*

bayti bilan boshlanuvchi g'azali ta'sirida yaratilgan bir asarida shoirning falsafiy dunyoqarashi, olam va odamga munosabati, yor va may timsollarining mohiyati aniq ifodalanadi. U zohid dunyoqarashiga qarama-qarshi o'laroq, toat-ibodatning eng yaxshisi nafsni engishdir, deb tushunadi:

*Zohido, savmu salot ettim deyu ko'p urma lof,
Behtarini toat uldur, bo'lsa nafsingga xilof (116).*

Ushbu g'azaldagi lirik qahramon o'zligini yengib shunday bir ruhiy yuksaklikka ko'tarilganki, o'z vujudini unutgan – bexud va mastona. Ammo, odamlarga katta muhabbat bilan qaraydi. Ularning har birini Ollohning elchisi – abadiy barhayot Xizr payg'ambardek suyadi.

²⁰² Devon nashrida "ravzanidin" so'zi "rahzani din" deya xato berilgan.

Huvaydoning turli oshiqona g'azallarida turli darajalardagi ishq shiddati o'z ifodasini topgan. Ayrim g'azallarda, falsafiy-ramziy ma'nolar bilan sug'orilgan ruboiylarida ishq va oshqlik sokinlik bilan sharhlanadi:

*Gulzor kerak yo 'q, manga gul ro 'ying bas,
Gulzor yuzungsiz manga monandi qafas.
Na ayb, bu bog ' ichra yuzung olida
Gar aylamasam behisht bog 'ini havas (258).*

Ayrim asarlarida esa ishq eng yuqori – jununvor pardalarda, mashrabona uslubda kuylanadi. "Kuyar" radifli g'azali xuddi shunday asardir. U Mashrabning "chidayolmas" radifli g'azaliga juda hamohang. Undagi lirik qahramon ishq otashiga aylangan. O'z mahbusasi vasliga erishish uchun to'siq bo'lishi mumkin bo'lgan barcha xilqatni barbod etishga tayyor. Uning uchun Ollohdan o'zga mavjudlik yo'q. Faqat Olloh bor. Qolgan hamma narsa tanazzulga mahkum. Hatto, qalandarlar kiyimi – dalq ham, kulohu janda ham uning uchun tashqi zebu ziynat. Ularni ham rad etadi. Ushbu g'azal Huvaydo ruhiy parvozinining eng yuqori cho'qqisi deyish mumkin. Lirik qahramonni huru jannat, havzi kavsar ham qiziqtirmaydi. Uning maqsadi bitta – ilohiy vasl:

*Shiddati ohim o 'tidin gunbazi axzaring kuyar,
Shamsu qamar bila yana jumlai axtaring kuyar.
Chiqsa tanimni uchquni, tushsa jahonni mulkiga,
Vahshu²⁰⁵ tuyuru²⁰⁶ devu jin, mo 'minu kofaring kuyar.
G'arqayi o 'tdurur tanim, kelma, tabib, qoshima,
Nosuri g'amni yorg'oli qo 'ldagi nashtaring kuyar.
Kushtayi tig'i ishqman, kelma qoshima, qotilo,
Chiqsa sharora²⁰⁷ yi nafas, sayf²⁰⁸ ila xanjaring kuyar.
Kiy demang²⁰⁹, ey junun eli, manga kulohu jandani,*

²⁰⁵ Vahsh - vahshiy, hayvonot.

²⁰⁶ Tuyur - qushlar.

²⁰⁷ Sharora – uchqun.

²⁰⁸ Dalq – qalandarlar kiyimi.

Mustazodning mohiyati oshiq va ma'shuqaning uchrashuvi hamda sho'xchan aytishuvining badiiy ifodasidangina iborat emas. U tasavvufiy asar bo'lib, unda pir va muridning muloqoti, ishq odobi haqidagi munozara timsoliy tarzda aks ettirilgan. Masalan, naqshbandiya tariqatidagi oshiq axloqining "Xilvat dar anjuman" rashhasi Huvaydo mustazodida mana bunday jilo topgan:

*Xilvatga kirib so'kti, menga qildi nasihat:
"Mundog' dema zinhor,
El oldida begonasifat ochma zaboni", -
qurbon bo'la qoldim.*

"Nasoyim ul-muhabbat"da Navoyi bunday deb yozadi:
"Yana (Naqshbanddan – N.J., I.A.) so'radilarki, sizning tariqingiz binosi ne ishgadur ? Dedilarki, anjumanda xilvat, zohir yuzidin xalq bila va botin tarafidin Haq subhonahu va taolo bila. Bayt:

*Az darun shav oshnovu va-z berun begonavash,
Inchunin zebo ravish kam mebuva'd andar jahon".*

Ushbu forsiy baytning mazmuni bunday: "Ichki tomondan mahbub bilan oshno bo'lg'in, va'lekin tashqi tomondan o'zingni begonavash tutgin. Ya'ni sevikli bilan ichki ittifoqda bo'lmog'ing kifoya, muhabbatingni el aro namoyish etishing odobdan emas. Shunday go'zal xulq-atvor olam ahlida kamdan-kam uchraydi". Huvaydo o'z baytiga pining muridga ana shunday sabog'ini singdirgan.

Huvaydo murabbaoti ham falsafiy-ramziy ma'nolar bilan sug'orilgan:

*Ey bog'i nazokatda qadi sarv, yuzi gul,
Ul yuzdin erur ishq eli chun qumriyu bulbul.
Rayhonu binafsha xati zulfingni asiri,
Shamshodu sanubar qading olida iki qul(260).*

Ishq elini qumriyu bulbuldek nola chektirgan ul yuz – ilohiy tal’at timsoli.

Huvaydo devonida uchraydigan chiston (she’riy jumboq) - g’azal o’ziga xos san’at turi bo’lib, unda harflar va ularning zamirida yashiringan raqamlar tasavvufiy timsollar vazifasini bajaradi. Buni quyidagi bayt misolida ko’rish mumkin:

*Boshi – etmish, yuz - oyog’, uch yuz badanlik qush kelib,
Tan tuzida murg’i jon sayd etmishin ko’rdum bu kun(191).*

Bir qaraganda, bu baytning mazmunini anglash qiyinday tuyuladi. Baytda xayoliy manzara mujassamdek ko’rinadi. Go’yo etmish boshli, yuz oyoqli, uch yuz tanali tasavvurga sig’mas ulkan qush kelib, tan mamlakatidagi jon qushini ovlab ketgan emish. Lekin abjad hisobidan kelib chiqib ushbu raqamlarni ifodalovchi arab harflari joy-joyiga o’rinlashtirilsa, jumboq yechiladi. Abjad hisobi bo’yicha sonlarni harflarga aylantirsak, masala oydinlashadi. Mazkur uch raqamni ifodalovchi uch harfdan iborat so’zni yasash kerak. Etmish raqamini “ayn” harfi anglatadi va u, shoirning ishorasiga ko’ra, qushning bosh qismini tashkil etadi. Yuz raqamini “qof” harfi bildiradi va u qushning oyog’i, demak, oxirgi harfi hisoblanadi. Uch yuz raqamini “shin” harfi izohlaydi va u qushning badani, ya’ni so’zning o’rtasiga tushadi. Shunday qilib, “ayn”, “shin”, “qof” harflari biriktirilsa, “ishq” so’zi hosil bo’ladi. Demak, tan mulkidagi jon qushini ovlab, o’lja tushirib ketgan ishq qushi ekan. Ishq sarguzashtlarini harfiy vositalar orqali tasvirlash tasavvufdagi hurufiylik oqimining uslubiga xos san’at bo’lib, u Huvaydo mahorati zarvaraqlaridan ham o’rin olgan ekan. Huvaydo she’riyati mazmun, g’oya jihatidan qanchalik o’tkir mushohadaga boy meros bo’lsa, badiiy mahorat nuqtayi nazaridan shunchalik o’ziga xos va yangichadir. Bunga devondan istagancha misol keltirish mumkin.

O’z dunyoqarashi, tafakkur tarzi, badiiy uslubi jihatidan Xo’janazar Huvaydo Xo’ja Ahmad Yassaviy, Alisher Navoyi, Boborahim Mashrab kabi ulug’ adabiy siymolarga yaqin turadi.

Ularni umuminsoniy g'oyalarni kuylashdagi hamohanglik hamda tasavvuf maslagiga e'tiqod yaqinlashtirgan. Huvaydo dunyoqarashida, ayniqsa, Yassaviy va Mashrabga izdoshlik yaqqol seziladi. Ilohiy ishqning bu uch otashin oshig'i Ollohga muhabbat bog'lash borasida birlashadilar. Yassaviy o'z hikmatlarida *"Dunyo uchun g'am ema, Haqdin o'zgani dema"* tarzida nido cheksa, Mashrab *"Bir xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo"* deya bong uradi. Huvaydo esa ularga quyidagicha yakdillik izhor etadi:

*Dunyoda hoyu havas qilmoq abas,
Bir xudodin o'zgani suymoq abas²¹¹.*

Bu faqat birxudolik, ya'ni Ollohni yagona va barhaq deya tan olish – imon haqidagi gap emas. Ulug' taqvodrlarning imonlari shak-shubhadan xoli. Aksincha, ularning imonlari shu qadar mukammal ediki, pok, tamasiz, riyosiz taqvoga intila borib, "bir xudodin o'zga"sini rad etish, undan, ya'ni mosivodan ko'ngil uzish maqomiga erishganlar. Ba'zi toifadagi taqvodrlar Ollohga sig'inish barobarida dunyo ne'matlariga, orzu-havaslariga, mansab-martabasiga, shon-shuhratiga ham mehr bog'laganlar. Olloh ularning-da omadlarini bergan. Biroq yutuqlarga erishilgani sari dunyo hoyu havasi kuchayib borgan. O'sha taqvodrlar dunyo g'amini eb, Olloh g'amini unutganlar, dunyoga muhabbatlari rag'batlanib, Ollohga muhabbatlari susayavergan. Dunyoning naqd manfaatlariga fido bo'lib, Xudoga baxshidalik nasiyaga aylanib qolgan. Bu taqvodrlar nopok, tamagir, riyokor kimsaga aylanib borayotganlarini sezmaganlar. Makkora nafs girdobiga tushib qolganlarini bilmayin, o'z taqvolarini Xudo bilan hisob-kitob asosiga qurib olganlar. Bunday taqvodrlar islomning besh arkonini rasman to'la-to'kis ado etganlar. Ammo amalda, mohiyatda Xudoning haqqoniy oshig'iga, do'stiga aylana olmaganlar. Negaki, manfaatparastlik bilan hisob-kitob qilganlar, islom va shariat ahkomlarini suiiste'mol etganlar. "Men Ollohning

²¹¹ Ushbu g'azal devon nashrida uchramadi. Boshqa manbadan istifoda etildi.

birligi va barhaqligiga, Muhammad payg'ambar uning elchisi ekanligiga iymon keltiraman. Besh vaqt namozni kanda qilmayman. Ro'za tutaman, zakot beraman. Haj ibodatini bajaraman. Shuning evaziga Tangri meni jannat bilan taqdirlaydi va barcha gunohlarimni kechiradi", degan o'y bilan ish tutganlar ba'zi taqvodorlar. Bir qarashda bunda shariatga xilof hech narsa yo'qdek, u risoladagi musulmonning hayotiy dasturidek tuyuladi. Ammo Yassaviy, Mashrab va Huvaydolar dunyoqarashicha, unda manfaatparastlik, tamagirlik, riyokorlik bordek. Go'yo bunday taqvodorlar jannatga tamagirlik, jannatiy huzur-halovat manfaati bilangina Tangriga ibodat qiladilar. Bunday taqvo – riyokorlikdir. Shuning uchun Huvaydo maslagidagi so'filarni jannat va undagi huru huzur-halovatlar, havzi kavsar, boshqa manfaatlar qiziqitirmagan. Ular faqat va faqat Olloh muhabbati, visoli orzusi bilan yashaganlar:

*Hur ila jannating netay, anda yuzingni ko'rmasam,
Xasta Huvaydo ohiga havz ila kavsaring kuyar.*

Ularningcha, Ollohgga ibodat har qanday tama va manfaatlardan xoli, xolis taqvo bo'lishi kerak.

Riyosiz ham tamasiz taqvoga intilish, Olloh muhabbatini dilga naqshlab, sidqidildan ibodat qilish Huvaydo dunyoqarashining asosiy mezonlaridan edi. Riyokor va tamagir taqvodorlarni Alisher Navoyi riyo dengizida tama kemasiga tushib olib suzayotgan shayx timsoli vositasida tanqid qilgan edi. Soxta taqvodor suvratini Boborahim Mashrab bunday chizadi.

*Namozu taqvisin zohid qilur olam aro mashhur,
O'gurub subhasin tinmay, ishi doim riyo ermish.*

Demak, namozxonlik taqvosi bilan shuhrat qozonish, tinmay tasbeh o'girish hali ibodatning yuzaki ko'rinishi bo'lib, faqat shu bilangina cheklanish ham riyo ekan. Huvaydo ustozlari fikrini rivojlantirib aytadi:

*Yorni istar esang, maxfiy ibodat qila ko'r,
Xudnamoliq bila bu qilg'on ibodat na bo'lur (74)?*

Huvaydo dunyoqarashicha, taqvodorlik shon-shuhrati uchun, namoyishkorona, xo'jako'rsinga ibodat qilish xudnamolik – o'zini ko'rsatish, ko'z-ko'z qilishdir. Bunday xulq-atvor bilan yor – Oллоh muhabbatiga sazovor bo'lish mumkin emas. Yorning visoliga mushtoq mo'min maxfiy ibodat qilmog'i, naqshbandiyona uslubda xufya zikr bilan shug'ullanmog'i, zohirda xalq birla, botinda Haq birla anjumani shavq tuzmog'i lozim. Huvaydo o'z dunyoqarashini takomillashtirish maqsadida tasavvufning eng etakchi tariqatlari – yassaviya hamda naqshbandiyaning ilg'or insonparvar xususiyatlarini uyg'un ravishda mujassamlashtirishga harakat qilgan.

G'ariblarning dillarini og'ritmaslik yassaviyada asosiy g'oyalardan bo'lsa, ko'ngil zikri, ko'ngil ziyorati naqshbandiyaning mohiyatini belgilovchi xususiyatlardandir. Bu maslakdagilar e'tiqodicha, inson ko'ngli Oллоhga muhabbatning muqaddas oshyonidir. Shuning uchun ko'ngilga munosabat – Ka'bag munosabatday baholanadi.

Mashrab dunyoqarashicha, jahonda ko'nglida Oллоh yodi yashaydigan har bir inson dilini tavof etib yurmoq kerak:

*Tavofi olami dil qil jahonda har bashardin sen,
Agar bir dilni sen buzsang, yuzar Ka'ba buzulmazmu ?*

Bir momin dilini buzish esa yuzlab Ka'balarni vayron etishdek gunohi azimdir. Zotan, bir inson dili jarohatlanishidan yuzlab yuraklar larzaga keladi.

Huvaydo ham ulug' savobli ibodat – Ka'ba ziyorati, Haj safarining yaqin va o'ng'ay yo'lini ko'rsatadi:

*Bir g'aribning ko'nglini shod aylasang,
Yo'l bosib Ka'ba sari bormoq abas²¹².*

²¹² Ushbu g'azal devon nashrida uchramadi. Boshqa manbadan istifoda etildi.

Demak, Huvaydo fikricha, insonni e'zozlash Ollohni e'zozlash qadar xayrli amaldir. "Yo'l bosib Ka'ba sari bormoq"qa imkon topolmagan momin g'ariblar ko'nglini shod aylash bilan mashg'ul bo'lar ekan, Tangriga muhabbat va sadoqatini bevosita emas, bilvosita izhor etadi. Unga Tangrining rahmat nurlari ham o'sha g'ariblarni siylagani uchun yog'iladi.

Islom ta'limoti, Navoyi va Mashrab dunyoqarashidan oziqlana borib, Huvaydo ulug' insonparvar shoir darajasiga ko'tariladi. Huvaydo gumanizmining haddi a'losini ko'rsatuvchi shohbaytlardan yana biri quyidagicha:

*G'aribni ko'nglini buzmak gunohi beadam ermish,
Kaforat bo'lmag'ay yuz Ka'bani qaytib bino qilsang(136).*

Navoyi bir buzug' ko'ngilni shod etishni Ka'bani qayta qurishga tenglashtirgan, Mashrab bir dilni buzishni yuzlab Ka'bani buzishga barobarlashtirgan. Islomda "kaforat" tushunchasi bor. Uning ma'nosi qilingan gunohni yuvish uchun evaz qaytarish demakdir. Huvaydoning dilozorlikka nisbatan ustozlaridan-da talabchan qarashicha, g'aribning ko'nglini buzish cheksiz, o'lchamlarga sig'maydigan, yuvish uchun evaz qaytarib bo'lmaydigan gunohdir. Yangidan yuz Ka'ba qurib bo'lsa-da, bu gunohni yuvishning iloji yo'q.

Tasavvuf ta'limotidagi ruh va tan o'rtasidagi qarama-qarshilik Huvaydo dunyoqarashida ham muhim o'rin tutadi. Mutasavvuflar fikricha, tanga bino qo'yish, unga oro va orom berish ruhni o'ldiradi. Ruhni o'zlik yukidan xalos etish, tanparvarlikni mag'lub qilish esa insonni ma'nan poklab, chinakam ilohiy ishqning arshi a'losiga ko'taradi. Ham tanparvarlikka mayl bildirib, ham ishq da'vosini qilish esa ayni riyoning o'zginasidir:

*Ey Huvaydo, tan semurtib, aylasang da'voyi ishq,
Dilda darding, ro'yi zarding bo'lmasa, yalg'on erur (75).*

Dilida ishq dardi yongan oshiqning chehrasi ham za'faron bo'lib, u tan semirtishga ishtiyoq va maylu rag'bat sezmaydi.

Ishq yo'lga kirgan jondan kechmasa, jonon visoliga muyassar bo'lolmaydi:

*Tariqi ishq aro qo'ysang qadam, jondin guzar aylab,
O'lumdin ilgari o'lgil, taningni darkafan qilg'il.*

“O'limdin ilgari o'lmoq”, “Tanni darkafan qilmoq” o'zlikni, xudparastlikni mag'lub etmoq, shaytoniy nafsu havo g'ururini mahv etmoqdir. O'z ijodiyotida ehtiros bilan kuylangan majoziy va haqiqiy ishqning murod-muddaosi, ishqdagi o'limning mohiyati haqida Alisher Navoyi bunday degan edi:

*Ikkisidin garchi oshiq o'lmaki lozim kelur,
Bori ul o'lmakki, bo'lg'ay zimnida yuz ming hayot.*

Huvaydo baytining mohiyati ham Navoyi talqiniga hamohang. Unda umidsizlik, tushkunlik, baddinlik, tarkidunyochilik kayfiyatlari emas, balki hayotsevarlik, kelajakka ishonch, umidvorlik tamoyili ustuvor. “Tanni darkafan qilmoq” – vujudni dunyo hirsu havaslari chirkidan poklamoq. Poklangan vujudda esa ruh sog'lomlashadi, qushday engil parvoz etadi, yashash imkoniyatlari ochiladi. Huvaydo aytgan “o'limdin ilgari o'lmoq” tushunchasi zimnida ham Navoyi ta'riflagan “yuz ming hayot” mavj uradi. Muhammad Siddiq Rushdiyning “Tazkirat ul avliyoyi turkiy” kitobida keltirilishicha, shayx Junayd Bag'dodiy: “Tasavvuf uldurki, Xudoyi taolo seni o'zingdin o'ldirib, o'zi birla tiriltirgay” demishlar. Demak, “o'limdin ilgari o'lmak” zamirida Olloh bilan tirilmoq hikmati ham mujassam ekan.

Huvaydovor ishq mazhabida manmanlik, toifayu tabaqa ajratish, naslu nasab taroshlash solikni kibru havo vasvasasiga duchor etib, Haq yo'lidan ozdiruvchi illatlardandir. Shoir siyrati komil oshiqning xulq-atvorini bunday vafv etadi:

*Ushbu tariqi ishq aro xo 'javu shayxliq na sud,
Bandayi kamtarin kerak, oshiqi xokipo kerak(139).*

Tiynatida kamtarinlik va xokisorlik fazilatlarini mujassamlashgan solikkina Huvaydo maslagidagi ishq komilga muyassar, ma'shuqi mutlaq muruvvatiga sazovor bo'la oladi.

Huvaydo pand-nasihatlarini biror insonni kamsitishga yo'l bermaydi. U har bir insonga ulug' odamdo'stlik e'tiqodi, xayrixoh odamiylilik madaniyati bilan muomala qilishni targ'ib etadi:

*Agar har kimni ko 'rsang, Xizr bo 'lg 'ay deb tavof aylab
Ki, haftodu du millat xalqi birla oshno bo 'lg 'il(154).*

Shoir inson hurmati va qadrini shunday martabaga ko'taradiki, har bir odamni uchratganda, Xizr alayhissalomga yo'liqib, katta baxt va davlatga muyassar bo'lgandek, uni e'zozlash lozim. Muhimi yana shundaki, Huvaydoning insonga muhabbati millat tanlamaydi. Bu muhabbatning umuminsoniy va baynalmilal dasturiga amal qilinsa, etmish ikki millat xalqi bilan do'stlashish baxti nasib etadi.

Shoir nazmidagi muhabbat tasviri boqiy yuzga, abadiy jamolga oshuftalik ishqidir. Huvaydo hayrati boqiy dunyo sirlari, sehru sinoatlarini ochishdagi izlanishlar samarasidir.

*Boqiy yuzni foniylar ko 'z birlan ko 'rolmassan dedi,
Vah, qachon bo 'lg 'umdurur bu chashmi foniydin xalos.*

Darhaqiqat, Huvaydo nazmida va umuman, tasavvuf adabiyotida madh etilgan manzur malohatini bugungi foniylar dunyo manfaatlariga tikilgan foniylar ko 'z bilan ko 'rib bo 'lmaydi. Hayot tilsimlarini echish, dunyoni mukammal ko 'rish, haqiqatni teran anglash, insoniy kamolot pillapoyalaridan sobitqadam ko 'tarilish uchun Huvaydo ijodini doimiy hamrohimizga aylantirmog'imiz lozim.

“Xoki poyi yaxshilar bo‘l...” g‘azali (279-280) tahlili.

Xo‘janazar Huvaydo she‘riyatida islom va tasavvufning eng umuminsoniy masalalari orifona talqin etilgan. Islom ta‘limotining har bir uzvi komil insonni shakllantirishga qaratilgan. Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo sallallohi alayhi vassallamning hadisi shariflarida aytilishicha, *“Din – nasihatdan iboratdir”*. Komil insonlik maslagi, so‘filik tariqatidagi o‘nta maqomdan biri nasihat tinglamoqdir. Huvaydo nazmining mazmuni ham insonni nasihat orqali kamol toptirishdir.

Huvaydoning pandu adabdan xoli birorta asarini uchratish qiyin. Shoir she‘riyatining yalpi mohiyatini pandu adab tashkil etadi. Uning nazmi shu fazilati bilan insoniyat, ayniqsa, yosh avlod uchun umriboqiy ma‘naviy xazinadir.

“Xoki poyi yaxshilar bo‘l...” g‘azali komil inson uchun zarur fazilatlardan bahs etadi.

*Xoki poyi yaxshilar bo‘l, xok bo‘lmasdin burun,
Bu qaro er qo‘yni senga chok bo‘lmasdin burun.*

“Xok” – inson tanasi azalda Tangri tomonidan yaratilgan oddiy ashyo – tuproqdir. Poy – oyoq. *“Xoki poyi yaxshilar bo‘lmoq”*ning asl mazmuni yaxshi odamlarga fidoyi, sadoqatli, muhabbatli bo‘lmoqlikka da‘vatdir. *“Xoki poyi yaxshilar bo‘l”* nasihati, ehtimol, quruqdan-quruq aytilganida, yaxshi tushunarli va ta’sirli bo‘lmasdi. Inson ruhiga ibratli ta’sir etish uchun shoir nasihatni taqdiri azal oxiratidan dalil keltirib izhor etadi. Qismat shundayki, odam hayotdan ko‘z yumgach, qaro er qo‘yni unga *“chok”* bo‘ladi, ya’ni qabr qazilib, marhum dafn etiladi. Oxir-oqibatda, inson jasadi tuproq – xokka aylanadi. Binobarin, shoir so‘zini ana shunday mantiqiy asoslab turib saboq beradiki, *“Ey odamzod, baribir bir kuni tuproqqa qorisharkansan, undan burunroq tuproqsimon yaxshilarning fidosi bo‘lgin”*.

Odamlarga yaxshilik qila olmasa, loaqal, yomonlikni ham ravo ko‘rmaslik mumtoz bobokalonlarimiz tomonidan bot-bot

ta'kidlangan hikmatlardan. Islom madaniyatida mo'min uchun qattiq taqiqlangan yomonliklardan biri g'iybatdir.

*Mo'mineni g'iybatidin munda og'zing pok qil,
Anda do'zaxni o'ti misvok bo'lmasdin burun.*

Tangri taborak va taolo Kalomi shariflarida insoniy munosabatlarni buzuvchi eng yomon illatlar qatorida g'iybatni qoralab, insoniyatni undan qaytargan ekan: *"Ey mo'minlar, ko'p gumon(lar)dan chetlaninglar ! Chunki ayrim gumon(lar) gunohdir. (O'zgalarning ayblari ortidan) josuslik qilib yurmanglar va ayrimlaringiz ayrimlarni g'iybat qilmasin! Sizlardan biron kishi o'zining o'lgan birodarining go'shtini eyishni yaxshi ko'rurmi ?! Ana, yomon ko'rdingizmi ?! (Bas, gunohi bundanda ortiq bo'lgan g'iybatni ham yomon ko'ringiz). Ollohdan qo'rqingiz! Albatta, Olloh tavbalarini qabul qilguvchi, mehribondir"*²¹³. Biror kishining aybini yo kamchiligini, u ma'naviy-ruhiy, aqliy, jismoniy xususiyat bo'lishidan qat'i nazar, o'zi ishtirok etmagan davrada gapirish g'iybatdir. Qur'on ta'limotida g'iybat o'lgan birodarining go'shtini eyishdan ham og'ir gunoh sifatida qoralanar ekan, g'iybatchilik mutlaqo g'ayriinsoniy odat ekanligini yaqqol tushunish mumkin. Hadis ilmida faqat g'iybat qilishgina emas, balki, g'iybatchining suhbatida ishtirok etish, momin birodarini g'iybatdan himoya qilishga qodir bo'la turib, himoya etmaslik ham og'ir gunoh sanaladi. Huvaydo g'iybatni alohida baytda tilga oladi va undan saqlanishga da'vat etadi. Huvaydo pandicha, bu dunyoda og'izni g'iybatdan pok tutish zarur. Misvok – tish va og'iz bo'shlig'ini tozalovchi shifobaxsh ildiz. Agar odam og'zini g'iybat bilan bulg'ab qo'ysa, narigi dunyoda uning og'ziga misvok o'rnida do'zax olovlari poklovchi vosita bo'ladi. *"Do'zax o'ti", "misvok"* obrazlari orqali Huvaydo axloqiy g'oyani aniq va ta'sirchan ifodalashga erishgan.

²¹³ Куръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси, "Чулпон" нашриёти, Тошкент, 1992. 492-493-бетлар.

Komil inson uchun eng muhim fazilatlardan biri qanoat bo'lib, u odamzodni badnafslilik va ochko'zlik ofatlaridan omon saqlashi mumkin. G'azalning navbatdagi baytida shu mavzu yoritilgan:

*Ko'rsatib ganji qanoat, och ko'zingni sayd qil,
Ko'zlaringni kosasig'a xok to'lmasdin burun.*

Shoir Huvaydo o'z g'azalida ko'z kosasiga tuproq to'lmasdan burun och ko'zni to'ydirish tadbirini ko'rsatadi. Och ko'zning muddaosi ganj, ya'ni xazina. Shunday ekan, uning og'zini xazina bilan boylash kerak. Faqat och ko'zni ovlash uchun mol-dunyo xazinasini emas, qanoat xazinasini safarbar etish lozim.

Navbatdagi nasihat kamtarlik, kamsuqumlik, betamalik xususida:

*Xoru xasni yostanib, qilma tamadin bir xase,
Qabring uzra to'dayi xoshok unmasdin burun.*

Inson omonat dunyodan abadiy maskanga safar qilgach, uning qabri muqarrar ravishda o't-o'lanlarga burkanadi. Mavsumi o'tgach, ular qurib-qovjirab, xas-xashakka aylanadi. Inson jasadi xas-xashak ostida qolib ketadi. Huvaydo hikmaticiha, oxir-oqibatda odamzod jisman xasdan ham past ahvolda qolar ekan, shundan burun dunyo molidan bir xaschalik narsa tama qilmasdan, xoru xasdek xokisorlik maqomiga erishishi naqadar oqilona yo'l.

Mo'minlarning ko'ngliga ozor bermaslik, ularni g'am o'ti bilan o'rtamaslik, aksincha, shodlik bilan sarafroz etish tasavvuf adabiyotining eng insonparvar g'oyalaridandir. Alisher Navoyining "Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod aylagay, Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod aylagay" yoki Boborahim Mashrabning "Tavofi olami dil qil jahonda har bashardin sen, Agar bir dilni sen buzsang, yuzar Ka'ba buzulmazmu" kabi baytlari ushbu g'oya ifodasining oliy

namunalaridandir. Mutasavvuf shoirlar mo'minlar ko'nglini Ka'bage o'xshatishadi. Chunki imonli inson ko'nglida Olloh barhayot. Shuning uchun Olloh yashayotgan uyga aylangan mo'min ko'nglini shod etish Ka'bani obod etishdek savob, mo'min dilini og'ritish Ka'bani buzishdek gunoh sanaladi. Huvaydoning navbatdagi baytida mana shunday so'fiyona dunyoqarash mujassam:

*Qilma g'amgin mo'mineni, ko'nglini shod aylagil,
Tongla mahshar dashtida g'amnok bo'lmasdin burun.*

Huvaydo mo'min ko'nglini g'amga botirgan odam tongla mahshar kuni bu gunohi uchun Tangri oldida g'amgin qiyofada javob berajagidan ogohlantiradi. Demak, qiyomat kuni Olloh huzurida mulzam qolishdan burun mo'minlar ko'nglini shod etishga shoshilish lozim.

Muqaddas hadislardan birida shunday hikmat bor: *"Ogoh bo'lingki, umringizning qolgan qismi bamisoli yashab turgan kuningizning qolgan qismi kabidir"*. Shu hikmat mazmunidan kelib chiqib, Huvaydo g'azalining tugallanma baytiga nazar solaylik:

*Ey Huvaydo, kechalar yig'lab yaqongni chok qil,
Domani subhi qiyomat chok bo'lmasdin burun.*

Tun bilan tong orasida bir kechalik hayot bor. Ogoh bo'lmoq lozimki, bizga berilgan umr yoxud uning qolgan qismi tun bilan tong oralig'idagidek juda qisqa, tezo'tar fursatdir. Kecha oxirida falak yoqa yirtib, tong otadi. Kechani g'animat bilib, Tangri oldidagi qarz va gunohlarni qiyomatga qoldirmay, toat-ibodat, tavba-tazarru, poklanishlar bilan tongni qarshilashga odatlanmoq farzdir.

Umuman, tasavvuf adabiyotida ushbu g'azaldagidek mazmun va mavzu yoritilgan asarlar ko'p. Xususan, o'zbek adabiyotidagi bu g'azal Turdi Farog'iyning *"Jismi qonundin nafas tori*

uzilmasdan burun” misrasi bilan boshlanuvchi turkiy muxammasiga hamohangdir. Mazkur gʻazallar mavzu va gʻoyaviy yoʻnalishi jihatidagina emas, shakliy-badiiy xususiyatlari bilan ham bir-biriga yaqindir. Turdi ham, Huvaydo ham zamon maʼnosini anglatuvchi “burun” soʻzini radif sifatida qoʻllaganlar. Har ikkala shoir ham axloqiy fikr-nasihatlar hayotiy va taʼsirchan chiqishi uchun bandlar hamda baytlararo oxirat hukmini eslatib borganlar. Huvaydo gʻazalining oʻziga xosligi shundaki, u koʻzlangan adabiy muddaoni Turdidek toʻqqiz bandli murakkab muxammas doirasida emas, balki olti baytdagina iborat sodda gʻazal shaklida amalga oshira olgan. Huvaydo gʻazalining ruhi, uslubi engil. Bu gʻazalning badiiy qimmati, shoir Huvaydoning mahorati shundaki, u moʻjaz bir gʻazalda komil inson axloqi uchun zarur boʻlgan olti fazilatni qamrab olib talqin etgan. Birinchi baytda xokisorlik, ikkinchi baytda gʻiybat qilmaslik, uchinchi baytda qanoatpeshalik, toʻrtinchi baytda tamasizlik, beshinchi baytda beozorlik, oltinchi baytda obidlik, yaʼni toat-ibodat bilan mashgʻullik amallari moʻmin-musulmonga hayotiy dasturilamal sifatida uqtiriladi. Yagona gʻoyani yoritishga qaratilgani va bu gʻoya baytlararo izchil ochilib, yaxlit mazmun-mundarijani tashkil etganiga koʻra, asarning badiiy qurilmasi yakpora gʻazaldir. Gʻazal bir-birini uzviy quvvatlab turuvchi mustaqil mazmunli baytlardan tuzilgan. Umuminsoniy maʼrifiy mavzuni yoritishi nuqtayi nazaridan, asar orifona gʻazalning koʻrkam namunasidir.

Asliyatga qaytish maʼrifati. Orzulangan komil inson qiyofasining muhim belgilaridan biri oʻz nafsini magʻlub etish matonatidir. Aslida, Tpngri taolo Odamni havoyi nafs balosidan forigʻ boʻlganligi uchun ham tuproqdan yaratgan edi. Nosiriddin Rabgʻuziyning yozishicha, Tangri taolo Odamni yarataman deb xitob qilganida, barcha narsalar odamni bizdan yaratgin, deya tamagirlik bilan bosh koʻtarganlar. Togʻ “*Men qutlugʻman*”, dengiz “*Men haybatliman*”, oltin “*Men azizman*”, osmon “*Men adiz (yuksak)man*” deya oʻzlarini maqtaganlar. Faqat er tavoze bilan: “*Men barchadan zaifman, oyoq ostida yotgan xokisor*

narsaman, mening mag'rurlanadigan hech nimam yo'q", degan ekan. Shunda Olooh Odamni tuproqdan yaratgan ekan. Tuproqning xokisorlik xususiyati uning jismidagina emas, balki ismida ham mujassam. Qadimiy manbalarda uning nomi "*tubroq*" shaklida yozilgan. Nomlanishining o'ziyoq uning moddiy olam tubida, mavjud narsalarning baridan quyida maqom tutganini tasdiqlaydi. Alqissa, bir kuni Iblis yetmish ming farishta bilan ko'kdan Odam tuprog'iga kelibdi, qo'li bilan Odamning qornini qoqib, ichini kavak ko'ribdi va farishtalarga aytibdiki: "*Muni yo'ldan chiqarmoq o'ng'ay bo'lg'ay*". Ehtimol, Odam havoyi nafsga ana shu bo'sh qorni tufayli muftalo bo'lgandir. Odam zamonlar o'tib, Iblis boshqaruvidagi nafs devining xuruji bilan asliyatini tobora unutilib, begona sifatlarni o'zlashtira boshladi. Olooh odamzodning vaqti kelib Iblis tazyiqi va nafs qutqusiga uchishini, albatta, bilgan. Shuning uchun o'z muqaddas kalomi – Qur'oni karimda bandalarini bundan qayta-qayta ogohlantirgan edi. Nafsning buzg'unchilik va halok etuvchilik xususiyati mana bunday ta'kidlanadi: "Agar Haqiqat – Qur'on ularning havoyi nafslariga ergashsa edi (ya'ni, unda: "Oloohning sheriklari bor" degan gap kelsa edi), albatta, osmonlar, er va ularga bor jonzo buzilib, halok bo'lgan bo'lur edi..."²¹⁴. Demak, havoyi nafsga ergashish Oloohga shak keltirish, uni sherikdor qilish bilan barobar gunoh. Havoyi nafs insonning ma'naviyati, mafkurasi, imonini g'orat etuvchi manfur omildir. Ayniqsa, rahbarlarning nafs havosiga ergashuvi insoniyat uchun katta ofatdir. Islom va tasavvufdagi nafsga munosabat masalasi Xo'janazar Huvaydo ijodiyotida ham markaziy o'rin tutadi. Huvaydoning "*Nafsing seni qattig' balo*" deb boshlanadigan g'azali (28) o'zbek mumtoz adabiyotidagi eng nodir pandnomalardandir.

*Nafsing seni qattig' balo, albatta, urgil poy ango,
Har dam seni o'tqa solur, zinhor berma roy ango.*

²¹⁴. Куръони карим. Алоуддин Мансур таржимаси, 71оят.

G'azalning birinchi misrasidanoq anglashiladiki, Huvaydo dunyoqarashi Yassaviyning nafs ofatidan ogohlantiruvchi va *"nafsni tebkil, nafsni tebkil"* tarzidagi nuqtayi nazari bilan hamohangdir. *Nafsga poy urmoq* nafs itini, nafs devini tepmoq, undan ustun turmoq, undan g'olib kelmoq demakdir. *Nafsga roy bermaslik* – nafs xurujiga yo'l bermaslikdan saboqdir. Aksincha, uning royiga qarash esa, odamni qattiq baloga bo'ysundiradi. Har dam yondiradi va abadiy do'zax o'rtoviga mahkum etadi. Mazkur g'azalning o'ziyoq ko'rsatadiki, Huvaydo yassaviya tariqatining eng yaqin muxlislaridan, Yassaviy hazratlarining muhabbatli izdoshlaridan biridir.

Nafs o'zbek mumtoz adabiyotida yovuz, ochofat, hukmravon dev qiyofasida tasvirlanadi. Ana shunday tasvirlardan badiiyatda *"nafs devi"* istioraviy iborasi paydo bo'lgan. Nafs taqozosi bilan har yonga tinimsiz yelib-yuguruvchi kishilar nafs devi minib olgan bandalarga o'xshatiladi. Bilar-bilmas o'z elkasiga nafs devini mindirib olgan nafs bandalariga qarata Huvaydo aytadi:

*Aytur senga yuklab yukin: "Ul ishni qil, bu ishni qil",
Aksini aylab so'zini, hech qilmag'il parvoy ango.*

Xalqda *"Tentak bosh oyoqqa tinim bermas"* degan naql bor. Darvoqe, nafs boshqaruviga berilgan bosh vujudni og'ir ahvolga soladi. Nafs devi o'z asirini imonidan ayiradi, undagi shukru qanoat tuyg'usini so'ndiradi. *"Ul ishni qil, bu ishni qil"*, deya uni tobora yangidan-yangi yutuqlar, amalu martabalar, shon-shuhrat ilinjida hirsu havas qasri tomon tortadi. Jahoniy tashvishlarga chulg'angan odamzod bundayin xush yoqadigan narsalardan o'z nafsini tiyishga ojizlik qiladi. Aslida, Huvaydo nazdida, nafs deviga qarshi kurashishning yo'li juda oddiy: iroda va imonni mustahkam tutib, nafs devi buyrug'ining aksini bajarish, uning qutqulariga parvo qilmaslik.

Nafsning so'ziga quloq solish uni e'zozlash bilan barobardir. Nafsga izzat ko'rsatish esa uni parvarishlashga teng.

Parvarishlangan nafs semirib, shishib, kuchayib, isyon sari dadillashib, o'z egasini mag'lub etadi:

*Izzatg'a ul farbeh bo'lub, isyon sari bo'lg'ay dalər,
Aylab ayog' ostida xor, cho'g' nayzasini soy angō.*

Shuning uchun donishmand Huvaydo nafs manfaatlaridan baland turishni, uni oyoq ostida xor etishni, cho'g' nayzasi bilan sanchib, kuydirib yuborishni nasihat beradi.

Izzat ko'rsatish nari tursin, nafs xurujini sezgan hamono, uni o'z ixtiyoriga qo'ymaslik lozim.

*O'z royiga qo'ysang oni, bir damda ajdarho bo'lib,
Boshing yutarg'a o'g'rag'ay, erkingni berma boy angō.*

Nafsning shaytoniy hoYu havaslari manfaat iskanjasidagi insonlar uchun juda yoqimli va shirin tuyuladi. Uning xohish-irodasiga bir damgina itoat etilsa, nafs rag'batlanib, ajdahoga aylanadi, insonning boshini yutishga chog'lanadi. Shuning uchun halokatga uchragan badnafs odamlarga nisbatan xalqda "falon kishining nafsı boshiga bitgan balo bo'ldi", "falon kishining nafsı boshiga etdi", "falon kishining nafsı boshini edi" iboralari qo'llanadi. "Mening nafsım balodur, har kulfatga solodur" maqoli ham o'z erkini nafsga boy bergan kishilar fojiasi haqida aytilgan.

Ortiqcha havasga berilish nafsni chaqiruvchi, uni rivojlantiruvchi xavfli omildir. Havas, asli, ijobiy tuyg'u. Ammo u oliy hakam – me'yor izmidan chiqmasagina ijobiyligini saqlab qoladi.

*Uzgil havasni xorini dil bog'idin aylab shitob,
Resha olib mahkam bo'lur, bersang zamone joy angō.*

Voqean, hoYu havasga ruju qo'yilgan yurak bog'ida nafsı havo tikanlari tomir yozib, barq uradi. Havas tikani uning

chiqqanini sezgan zamon, uni dil bog'idan shitob bilan yulib tashlash har bir mo'min ma'naviy-ruhiy salomatligini saqlab qolishining chorasiga ramziy ishoradir. Havas tikanini dil bog'iga aslo yo'latmaslik kamoli parhezkorlik belgisi bo'lib, bunday fazilat komil insonlargagina nasib etadi.

Huvaydo insoniy kamolotga uzluksiz intilgan va barcha mo'minlarni ham Haq yo'liga, hidoyatga chorlagan murabbiy siymo edi. G'azalning tugallanma bayti Huvaydoning shu muqaddas maslagini yana bir bor tasdiqlaydi:

*Miskin Huvaydo, sen oni nogoh ko'tarsa boshini,
Ta'qvi tayog'i birla chop, hargiz dedurma "voy" angoy.*

Mazkur baytda pandnomadagi izchil mushohadalarga yakun yasilib, so'nggi nuqta qo'yilgan. Huvaydoning timsoliy tarzidagi ifodasicha, nafs devi banogoh bosh ko'tarsa, uni "taqvi" – taqvodorlik, din, e'tiqod tayog'i bilan chunon urish kerakki, toki u til tortmay o'lsin.

Asrlar mobaynida nafs o'z ta'sirini o'tkazib, odamzodning ma'naviy olamigina emas, jismoniy qiyofasi ham o'zgardi. U tuproqsifat kamtarlik va xokisorlikni tark etib, mag'rurlanib, tog'dagi "qutlug'lik", dengizdagi "haybat", oltindagi "azizlik", osmondagi "adizlik" (yuksaklik)ka da'vogar bo'lib qoldi. Huvaydo g'azali asliyatga qaytish, tuproq bo'lish ma'rifati bilan munavvar. Huvaydoning ushbu g'azali badiiy qurilmasiga ko'ra, yakpora g'azal bo'lib, uning markazida inson tiynatidagi nafs illatiga qarshi kurashdek yagona ma'naviy-axloqiy muammo turibdi. Muammo baytlararo izchil ravishda badiiy ifodalangan. Har bir bayt mustaqil va tugal mazmunga ega, ammo ularni bir-biridan ayri – parokanda holatda tasavvur va tahlil etishning iloji yo'q. Insonning o'z sifatini poklashi, o'z-o'zi bilan ichki kurashi jarayonlari tasviri nihoyasida, mo'min odam qiyofasida islomiy e'tiqod, so'fiyona soflik ustuvor mavqeda turishi lozimligi ta'kidlangan. G'azalda tasavvufiy fikr-g'oyalar ramziy-badiiy ifodalar vositasida, adabiy umumlashma tarzida bayon etilgan.

Pandnoma ruhidagi g'azal shunday ixcham shaklni taqozo etgan. G'azalni o'rganish, o'rgatish jarayonida baytlardagi tasvirni hayotiy hikoyat va rivoyatlar bilan sharhlab tushuntirish maqsadga muvofiq. *Shoirning «Rohati dil» dostoni va uning adabiyot tarixidagi o'rni.* Insoniyatni loqaydlik, jaholat, g'aflat tanazzulga etaklaydi. Ezguliklardan yiroqlashtiradi. Ma'naviy qashshoqlikka mahkum etadi. Shuning uchun ham mumtoz adabiyotimiz vakillari barkamol insonni tarbiyalashni muhim vazifa, burch deb bilishgan. Zamondoshlari uchun kamolot va ma'naviyat yo'lini ko'rsatishgan. Jumladan, Xo'janazar Huvaydoning masnaviy yo'lida yozilgan "Rohati dil" dostonini va "Ibrohim Adham" qissasi o'z muallifining dostonnavislik salohiyatidan darak beruvchi yodgorlik bo'lib, shoirning o'zbek mumtoz pandnomasi xazinasiga qo'shgan munosib hissasidir. Ushbu doston xalq orasida mashhur. U Huvaydo she'rlaridagi mazmun va g'oyani to'ldiradi, teranlashtiradi. "Rohati dil" g'ofil yuraklarni nasihat nurlaridan munavvar etuvchi ma'rifiy manzumadir. Huvaydo merosiga mansub "Ibrohim Adham" qissasi tasavvufiy ruhdagi asardir.

Huvaydoning "Rohati dil" dostoni ham So'fi Olloyor asarlari kabi musulmonlik aqidalariga bag'ishlangan asardir. Unda shariat qoidalari, payg'ambarlar hayoti, xususan, hazrati payg'ambarimiz Muhammad salallohu alayhissalom faoliyatlari bilan bog'liq voqea-hodisalar badiiy yo'sinda tasvirlanadi. Kitobxon komil axloq mezonlari bilan tanishtirib boriladi. Dostonda insoniyat moddiy boylik emas, balki ma'naviy boylik uchun intilishi kerakligidan ogoh etiladi. Shoir fikriga ko'ra, bu yo'ldan bormagan kishining hayvondan farqi qolmaydi:

*Talab qil ma'naviy ganj, ey birodar,
Vagarna sandin avlo gov ila xar...
Kishi bo'lmasa ma'nidin xabardor,
Ani odam dema, de naqshi devor...*²¹⁵

²¹⁵ . Ўзбек адабиёти. 3-том. Ўздавнашр. Тошкент, 1959 йил. 407-бет.

Shoir dostonining yozilish sababiga alohida kichkina bob bag'ishlaydi. Undan biz shoirning naslu nasabi, tug'ilgan joyi, ismi sharifi haqidagi yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni bilib olamiz. Huvaydoning doston yaratishdan maqsadi, tarixi borasidagi fikrlari bilan fanishamiz:

*Kitobimning otidur "Rohati dil",
Erur har bir so'zi tanbehi g'ofil...
Ko'ngul shahriya yagona azm qildim
Kitobim nasr edi, man nazm qildim.
Bu Chimyon shahrining piri javoni,
Tamomisi erurlar turkiyxoni.
Alar garchi so'zga behunarroq,
Dedim bo'lsa kitobim turkiy behroq ...*

Demak, Huvaydoning "Rohati dil"ni yozishdan maqsadi zamondoshlarini ma'naviy g'aflatdan uyg'otish. U asarni dastlab nasrda yozgan. Keyinchalik talab va takliflarni inobatga olib, uni nazm yo'li bilan qayta yaratgan. Shoirning butun umri kechgan Chimyon shahri aholisi turkigo'y bo'lgani sababdan dostonini turkiy tilda yozgan.

Doston 30 bobdan va Ibrohim Adham qissasidan iborat. Asar an'anaviy – Ollohga hamd va payg'ambarlarga na't bilan boshlangan. Keyin chahoryorlar – Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon va Alining ibratli faoliyatlari bayoni berilgan. Shariat qonun-qoidalari, talablari sharhlangan. Shundan so'ng bir qancha pandnoma-hikoyatlar keltirilgan.

"Rohati dil" aqoid kitobi. U diniy-didaktik asar. Unda islom va tasavvuf ta'limotining umuminsoniy g'oyalari, axloq masalalari ibratli hikoyalar vositasida tahlil etiladi. Mol-dunyoga hirs qo'yish, nafsga qul bo'lishning oqibatlari, bilim olishning ulug'ligi, ilm ahli izzatini o'rniga qo'yish; ota-ona oldidagi farzandlik burchini ado etib, roziligini olish; qo'ni-qo'shnilarning bir-biriga mehr-oqibatli bo'lishi; eru xotinning mehr-muhabbatli bo'lib, bir-birining izzat-hurmatini joyiga qo'yishi; riyokorlik,

xiyonat, tamagirlik, takabburlik, munofiqlik kabi inson tabiatidagi illatlarni fosh etish masalalari asarning markazida turadi. Bu muammolarning har biri qisqa hajmli hikoyalarda xalqona uslubda sodda, tushunarli tilda bayon etib beriladi. Bu asar komil insonni tarbiyalashga qaratilgan. Inson o'z-o'zini tanishga, tabiatidagi nuqsonlarni yo'qotishga da'vat qilinadi. Asar yaxlit syujet chizig'iga ega emas. Ammo, undagi fikr, g'oya, mazmunni birlashtirib turadigan yagona umumlashma – komil inson tarbiyasi masalasi bor.

Shoir ilgari surgan, aytmoqchi bo'lgan fikrlarning eng yuqori cho'qqisi Ibrohim Adham qissasida mujassamlashgan. Undagi mazmun sayyor syujetga asoslangan. "Ibrohim Adham hikoyati"da – behad mol-dunyoga ega bo'lgan, boylik, toju taxt, rohat-farog'atda yashashdan voz kechib, faqirlik yo'lini tanlagan Balx hokimi qissasi hikoya qilinadi. O'zbek mumtoz adabiyotida bu mavzuni yorituvchi ko'p asarlar yaratilgan. Huvaydo ana shu an'anaviy hikoyatni o'ziga xos uslubda yangi tuyg'u va kechinmalar, yangi ruhiy manzaralar tasviri orqali ifodalashga erishgan. Unda faqat Ibrohim Adham emas, balki bir qancha timsollar ishtirok etgan. Ayoli Zulhayo va o'g'lining ham ichki iztiroblari tasvirga olingan. Qisqa satrlar orqali bo'lsada, cho'pon va tuyakash timsollari ham o'z chizgilariga ega. Qissa qahramonlarining tabiati ularning o'z so'zlari, dunyoqarash va hayotiy falsafalari vositasida yoritib berilgan. Jumladan, quyidagi bir bayt Ibrohim Adham tutgan maqom haqida tasavvur bera oladi:

*Seni deb taxtu baxtimni kechibman
Ki, men vahdat sharobidin ichibman.*

Bu so'zlardan Olloh yodi uchun taxtu baxtidan voz kechgan, ilohiy birlikka musharraf bo'lgan muqaddas oshiq ma'naviyatini anglash mumkin.

Qissa so'ngida shoir tomonidan keltirilgan bir g'azal Ibrohim Adham faoliyatining mazmun-mohiyatini yaqqol sharhlovchi xulosa vazifasini bajara oladi:

*Dunyoni tark qiluvchi uqbog'a yuz urg'on kishi,
Jannat ila hurni netar mavlo yuzin ko'rgan kishi.
Kim bexabardur Mavlodin mag'rur erur dunyoyig'a,
Dunyoning mulkin naylasin ondin xabar olg'on kishi.
Fag'furi Qaysar mulkni boshig'a ursunmi oni,
Netsun Sulaymon taxtini ishq taxtiga mingan kishi.*

Ushbu qissa Huvaydoning "Rohati dil" dostoni oldiga qo'yilgan muhim vazifa, ya'ni komil inson tarbiyasi uchun xizmat qilgan. Butun Sharq mumtoz adabiyotida ibratli, haqiqiy oshiq bo'lib kelgan Ibrohim Adham timsolining qayta yaralishi "Rohati dil"ning ahamiyatini yanada oshiradi.

Tayanch tushunchalar:

Oshiqona, orifona, may, qadah, faqir, sayyor syujet.

Savol va topshiriqlar:

1. Huvaydoning qisqacha tarjimai holini gapirib bering.
2. Shoirning adabiy merosi haqida ma'lumotlarni so'zlang.
3. Huvaydo qanday janrlarda ijod qilgan? Uning mustazod, ruboiy va chistonlaridan misollar keltirib tushuntiring.
4. Huvaydo falsafiy dunyoqarashda qaysi shoirlarga yaqin turadi?
5. Tasavvuf adabiyotida pand-nasihatning o'rni haqida so'zlang.
6. "Rohati dil" dostonini o'qing. Uning g'oyalar, timsollar va hikoyatlar talqiniga e'tibor bering.
7. Dostonni shoirning so'z qo'llashi, badiiy san'atlardan foydalanish mahorati nuqtai nazaridan tahlil eting.
8. "Ibrohim Adham" qissasi, uning genezisini, mumtoz adabiyotdagi o'rnini Navoyi asarlari bilan qiyosan o'rganib, belgilab berishga harakat qiling.

Asosiy adabiyotlar:

1. O'zbek adabiyoti. 3-tom. O'zdatnashr. T.: 1959.
2. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
3. Xo'janazar Huvaydo. Devon. "Yangi asr avlodi", T.: 2005. 303 bet.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
5. Jumaxo'ja N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. Respublika Ma'naviyat markazi. T.: 1995.
6. N.Xudoyberdiev. Huvaydoning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 1994.

QO'QON ADABIY MUHITI AMIRIYNING HAYOTI VA IJODI (1787 -1822)

Reja:

1. *XVII-XVIII asrlarda Qo'qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy hayot.*

2. *Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari.*

3. *Amiriy hayoti va ijodi manbalari.*

4. *Tarjimayi holi.*

5. *Shoirning adabiy merosi.*

6. *Shoir she'riyatining mavzu ko'lami va g'oyaviy xususiyatlari.*

7. *Asarlarining janriy tarkibi.*

8. *Amiriy ijodida musammatning o'rni.*

9. *Shoirning badiiy mahorat qirralari.*

XVII-XVIII asrlarda Qo'qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy hayot. Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va o'ziga xos xususiyatlari. Qo'qon xonligi hududiga hozirgi Farg'ona, Namangan, Andijon, Toshkent, Xo'jand, Qirg'iziston va Janubiy Qozog'iston kirgan.

XVIII asr boshlari (1702-1710)ga kelib Buxoro xonligida parokandalik kuchaydi. Bundan foydalanib, keyinchalik Qo'qon xonligi deb atalgan hududda, Minglar urug'i oqsoqollari birlashib mustaqil davlat tuzishga qaror qilishdi.

1709-yilda Minglar Farg'ona vodiysida hokimiyatni o'z qo'llariga oldilar. Yo'lboshchilardan biri Shohruhbiy hukmdor deb e'lon qilindi. Shu tariqa Movarounnahrda Buxoro va Xeva xonligi qatorida mustaqil Qo'qon xonligi vujudga keldi.

Qo'qon xonligida Shohruhbiy (1709-1721), o'g'illari – Abdurahimxon (1721-1733), Abdulkarimxon (1733-1750) hukmronlik qilishadi. Keyinchalik ularning avlodlaridan Erdona (1751-1762), Norbo'tabek (1763-1798), Olimxon (1798-1810),

Amir Umarxonlar (1810-1822) xonlikni boshqardilar. Ular o'z faoliyatlari davrida hududni kengaytirishga, markazlashtirishga harakat qilishdi. Jangu jadallar olib borishdi. Qo'shni davlatlar bilan hamkorlik va do'stona aloqalar o'rnatishga intilishdi. Ba'zan yutuqlar qo'lga kiritildi, ba'zan yutqazildi. Ijtimoiy hayotni yaxshilash choralari izlandi.

Olimxon davrida Qo'qonning siyosiy mavqei kuchaydi. Harbiy islohotlar o'tkazildi. Olimxon 1805-yili rasman o'z davlatini Qo'qon xonligi deb e'lon etdi. O'ziga xon rutbasini qabul qildi. Olimxondan keyin ukasi Umarxon o'zini "xon" emas "amir" deb atadi. 1818-yili "amirul-muslimin" unvonini oldi.

Qo'qon xonlari xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy darajasini ko'tarish choralarini izlashgan. Ijodkorlarga rahnamolik qilib, rag'batlantirishgan. Adabiyot va san'at rivojiga imkon yaratishgan. Ular vositasida xalqning ma'naviy kamoliga ta'sir o'tkazishgan.

XVIII asr I yarmida Qo'qon adabiy muhiti tashkil topa boshlagan. Jumladan, bu borada Mirzo Olim "Ansob us-salotin" asarida 1732-1733-yillarda Abdulkarimxon davri haqida shunday yozgan: *"Abdulkarimxon... xizmatiga eshon, domullo, Olim Konibodomiy va domullo Vali Xo'jandiy va Mashrabi devonayi Namangoniy kelib suhbat tutar erdilar. Alarning suhbatidin ifoda va istifoda topib, necha umumiy diniy va kashf yaqinigi'a olim va koshif bo'lib kamolot hosil qildi"*²¹⁶.

Qo'qon adabiy muhitining eng gullagan, taraqqiy topgan davri bu – Amir Umarxon davridan boshlangan. Uning o'zi shoir bo'lgani sababli ijod ahliga imkoniyat yaratib bergan. Ularga homiylik va rahnamolik qilgan. Miyon Buzrukning 1930-yilda Toshkentda chop etilgan "O'zbek adabiyoti tarixiga umumiy qarash" kitobida bu davr Qo'qon adabiy muhitini "Oltin beshik davri adabiyoti" deb ataydi. Bu ta'rif, birinchi navbatda, saroy tarixchilari tomonidan to'qilgan "Oltin beshik" va Bobur haqidagi

²¹⁶ А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. Т.: 1961, 41-б. ("Ансоб ус-салотин, 18-б.

afsona bilan bog'liq²¹⁷. Ikkinchidan, adabiy muhitda yaratilgan qulay ijodiy sharoit va jarayon ham nazarda tutilgan.

Amiriy taxallusi bilan ijod qilgan Amir Umarxon o'zining siyosiy faoliyatidan tashqari adabiyot va san'at, ilm-fan rivojiga ham katta e'tibor bergan. Xonlik hududidagi barcha iqtidorli ijodkorlarni saroyga jamlab, faol ijodiy jarayonni tashkil etdi. Ushbu adabiy jamoa o'zini turli yo'nalishlarda namoyon eta olgan.

Tarixnavislik, tazkiranavislik, she'riyat, nasr, matbaa ishlari, adabiy hamkorlikning noyob mahsullari dunyoga kelgan. Hakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix", Avazmuhammad Attorning "Tuhfat ut-tavorix", Is'hoqxon To'raning "Tarixi Farg'ona", Mushrifning "Ansob us-salotin va tavorixi Xavoqin", Mutribning "Shahnomayi devona Mutrib", Mushrifning "Shahnomayi Nusrat payom" kabi tarixiy asarlari, Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron" tazkirasi mazkur davrda yaratilgan, u haqdagi ma'lumotlarni o'zida jamlagan. Umarxon tashabbusi bilan dunyoga kelgan Fazliy tazkirasi tazkiranavislikda yangi yo'nalishni shakllantirdi. Keyinchalik bu an'ana boshqa adabiy muhitlarda ham davom ettirilgan.

Qo'qon adabiy muhitida xalq og'zaki ijodi namunalarini o'zlashtirishga, jamlashga, yozma adabiyot bilan uyg'unlashtirishga katta e'tibor berilgan. Bu harakatning noyob mahsuli sifatida Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarini eslash kifoya. Uvaysiy, Nodira, Fazliy, Ado, Maxmur, Amiriy kabi ijodkorlarning asarlarida ham xalqona hikmatlardan, iboralardan unumli foydalanish ko'zga yaqqol tashlanadi.

Qo'qondagi matbaachilikning o'z taraqqiyot tarixi mavjud. Mazkur davrda ham ko'plab qo'lyozmalar qayta-qayta ko'chirildi. Ayniqsa, ushbu davr matbaa tarixini adabiy aloqalar, adabiy hamkorliklardan ayri tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki, Bedil

²¹⁷ Unga ko'ra, go'yo Kobul tomon ketayotgan Bobur endi tug'ilgan chaqalog'ini oltin beshikka belab, yo'lda qoldirib ketgan ekan. Farg'ona vodiysidagi o'zbek qabila boshliqlari beshikni topib olishib, bolani katta qiladilar... Shohruhbiy "Oltin beshik"ning 10-pushti hisoblangan.-N.Norqulov, U.Jo'raev. O'zbekiston tarixi. 8-sinf uchun darslik. T.: 2004, 165-bet.

devonlari ko'chirib, ko'p nusxalarda tarqatilgan. Uning asarlariga shoirlar naziralar, muxammaslar bog'lashgan. Lutfiy, Navoyi, Amiriy devonlaridan iborat "Muhabbatnoma" majmuasi Turkiya sultoniga sovg'a tariqasida yuborilgan. 1836-1837-yillarda Amiriy va Nodiraning o'g'li Muhammadalixon buyrug'iga binoan xattot Dabir tomonidan Fuzuliy devoni ko'chirilgan. XIX asr Qo'qon adabiy muhitida yashagan adiblarning ijodida Fuzuliyning adabiy ta'siri kuchli bo'lgan. Shoir asarlaridagi so'zlar xazinasidan foydalanishgan. Uning asarlariga naziralar, muxammaslar bog'lashgan.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos o'rni bor. Madaniy merosimiz zalvorini u erda tarbiya topgan Gulxaniy, Uvaysiy, Nodira, Maxmur, Fazliy, Ado kabi sanoqsiz ijodkorlarning asarlarisiz tasavvur qilish qiyin.

Atoqli adabiyotshunos Abdurauf Fitrat «XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash»²¹⁸ nomli maqolasida Farg'ona adabiyotiga ham e'tibor qaratadi. Uning yutuqlari va noqisliklari borasida so'zlaydi. Ta'kidlash kerakki, undagi Fitrat diqqatini tortgan barcha ijobiy jihatlarning hamda yuqorida sanab o'tilgan adiblar ijodi ravnaqining homiysi va rahnamosi Amir Umarxondir.

Jumladan, uning taklifi va tashabbusi bilan yaratilgan Gulxaniyning «Zarbulmasal» asarini nazarda tutib Fitrat, «*bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotig'a ayricha diqqat qilg'anlari ham ko'riladir*»²¹⁹ deya ta'kidlaydi.

Tazkirachilik taraqqiyotida yangicha ko'rinish va bosqichning shakllanishida ham Amir Umarxonning munosib xizmati bor. U payrov she'rlardan tazkira tuzish an'anasini boshlab berdi. Fitrat diqqat qilganidek, keyinchalik bu an'ana boshqa adabiy muhitlarda ham davom ettirildi: «*Shunday bo'lsa ham Farg'ona shoirlarining Xorazm shoirlari ustida katta ta'sirlari bo'lg'anini inkor etib bo'lmaydi. Farg'ona «Majmuat ush-shuaro»sig'a*

²¹⁸ Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: 2000.

²¹⁹ Фитрат. Танланган асарлар. Т.: 2000, 2-жилд, 59-бет.

*o'xshatib, Xorazmda ham bir «Majmuat ush-shuaro» tuzumi buni ko'rsatadir»*²²⁰.

Amir Umarxon – Amiriy faoliyati, ijodi «Adabiyot qoidalari» kabi boshqa asarlarida ham Fitrat e'tiborini jalb etgan. O'z fikrlarini, ilmiy-nazariy qarashlarini asoslashda uning asarlariga murojaat qilgan.

Ko'ringanidek, Amiriy o'zbek adabiyoti va madaniyati rivojiga ko'p tomonlama hissa qo'shgan mo'tabar mutafakkirlardan biridir.

Amiriy hayoti va ijodi manbalari. Tarjimayi holi. Shoirning adabiy merosi. U 1787-yilda Qo'qon xoni oilasida dunyoga keldi. To'liq ismi Amirsayyid Muhammad Umarxon. Taxallusi Amiriy. U o'zining nasl-nasabi haqida devoni debochasida, «...vujudim gulbuni Temir Ko'ragon gulistoni shajarasini samarasidur. ...Xilqatim niholikim, Bobur Sulton chamanining navbodasidur»²²¹, deya temurzodalar sulolasiga mansubligini e'tirof etadi.

Akasi Olimxon (1800-1809) xonlik hududini kengaytirishga harakat qildi. Farg'ona, Toshkent, Chimkentni qo'l ostida markazlashtirdi. Hukmronligi jangujadallar ichida kechdi.

1807-1808-yillarda Olimxon ukasi Umarxonni Farg'onaga hokim etib tayinlaydi. Umarxon shu faoliyati davomida umaroyu ulamlarning hurmatini qozondi.

O'zining tadbirli va donoligi, janjalli vaziyatlarni mohirlik bilan tinchitishi, amaldoru fozillar ko'ngliga yo'l topa olishi, muammolarni adolatli hal etishi bilan xalq e'tiboriga sazovor bo'ldi.

1808-yilda Umarxon Andijon hokimi Rahmonqulibiyning qizi Mohlaroyim (Nodira)ga uylanadi. Ularning oilasi, bir-biriga muhabbatli munosabati, ijoddagi ustodu shogirdligi, farzandlari, ularning taqdiri haqida ko'p manbalarda ma'lumotlar yetib kelgan.

²²⁰ O'sha asar, 59-bet.

²²¹ Амирий. Девон. Т.: 1972, 19-bet.

Olimxonning ketma-ket yurishlari, qon to'kishlari xalq noroziligiga sabab bo'ldi.

Bu norozilik fitna bilan yakunlandi. 1809-yilda Olimxon fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Qo'qon taxtini ukasi Umarxon (1809-1822) egalladi.

Shundan so'ng, Umarxon 12yildan ortiq Qo'qon xonligida hukmronlik qildi. U devoni debochasida ta'kidlaganidek, mamlakatda tinchlik va osoyishtalikni o'rnatdi. Zulmni bartaraf etdi. Adolatni barqarorlashtirdi. Xalqning iqtisodiy, ijtimoiy yashash sharoitlarini yaxshilashga intildi. Bu yo'lda ko'cha va bozorlarni obod qildi. Muhtojlarga himmat ko'rsatdi. Xonaqoh va madrasalar barpo etdi. Ularda o'qitish ishlarini takomillashtirdi. Ilm ahli va tolibiimlarni qo'llab quvvatladi. Homiylik qildi. Ko'plab arig'u anhorlar qazdirdi. Bog'lar barpo qildi. Hammom, sardoba va guzarlar tashkil etdi. Sipoh va askarlar, mulozimu xodimlarga g'amxo'rlik qildi. Xonlik chegaralari va savdo yo'llarining xavfsizligini ta'minlash choralarini ko'rdi²²². Toshkent, Buxoro, Xeva karvon yo'llari tutashadigan joyda mustahkam Oqmachit qal'asini qurdirdi.

Umarxon hukmdor sifatida hukmronligining dastlabki yillaridanoq qo'shni mamlakatlar bilan aloqalarni yaxshilash choralarini izlagan. Chor Rossiyasining ulkan mustamlakachilik rejalarini sezgan Umarxon ular bilan muzokaralar olib borgan. 1812-yilda Rossiyaga elchi yuboradi. 1813-yilda esa rus elchisi F. Nazarov rus podshosi topshirig'i bilan Qo'qonga keladi. Ammo, noyob mollar yuklangan karvon va qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan kelgan rus podshosi vakillarini, asosiy maqsadlarini bilgani sababli, Umarxon xushlamay qarshi oladi²²³.

1820-yilda Usmonli turk davlati sultoni Mahmud II ga ham bir maktub yozib elchi yuboradi. Umarxon, an'analarga ko'ra, Turk sultoniga ko'p sovg'a-salomlar jo'natadi. Ular orasida Lutfiy, Navoyi va Amiriyning she'rlaridan jamlangan «Muhabbatnoma» nomli she'riy devon ham bo'lganligi haqida

²²² Амирий. Девон. Дебоча. Т.: 1972, 19-20-bet.

²²³ Болтабоев Х. Мумтоз сўз кадри. Т.: 2004, 59-bet.

ma'lumotlar bor. Turkiyaga tashrifdan maqsad uch – Qashg'ar, Buxoro va Rossiya tomonidan xonlikka solinayotgan tahdidni bartaraf etishda madad so'rash edi.

Amir Umarxon ko'mak so'rab yozgan maktub Sulton farmoniga ko'ra saroy a'yonlari majlisida ko'rib chiqiladi va muhokama etiladi. Ammo hech qanday amaliy yordam berilmaydi²²⁴.

Ko'rinadiki, Umarxon xonlikni nihoyatda murakkab vaziyatda boshqarishiga to'g'ri kelgan. U shunday sharoitda ham siyosatda to'g'ri yo'l topib, qaltis holatni mo'tadillashtirish choralarini izlaydi.

Ammo, tarixiy ma'lumotlardan ko'rinadiki, Umarxon ham ideal podshoh bo'lgan emas. Uning siyosiy faoliyatida ham qattiqqo'llik va shafqatsizlik bilan yondashilgan, hal etilgan vaziyatlar, voqea-hodisalar ko'zga tashlanadi. Biz bunday holatlarni, albatta, xolis baholashimiz va to'g'ri tushunishimiz lozim. Umarxon 1822-yilda 35 yoshida kasallik tufayli vafot etadi.

XIX asr boshlarida adabiyot va san'atni, madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi.

Buxoro, Xeva va Qo'qonda o'ziga xos xususiyatlarga ega adabiy muhitlar shakllandi. Qo'qondagi ana shunday adabiy harakatga Umarxon rahnamolik va homiylik qildi. Atrof viloyatlardagi barcha ijodkorlarni Qo'qonga to'pladi. Olimu fozil, shoiru san'atkorlar bilan suhbatlar uyushtirdi, mushoiralar o'tkazdi. Bu borada devoni debochasida shoirning o'zi quyidagicha ta'kidlaydi: «...gohi ulamo suhbatlarinda o'lturdim. Oyot va ahodis gavharlari birla quloq sadafin to'ldurdim. Va gohi fazlu kamol ahli birla majolasat qildim. Ilmu donish nuridin bahra oldim. Fununi maoniy javohirlarin ko'ngul xazinasig'a soldim»²²⁵.

Umarxonning ilmparvarligi, rahnamoligi natijasida shu davrda Qo'qonda kuchli adabiy jarayon vujudga keldi. Gulxaniy,

²²⁴O'sha asar, 59-bet.

²²⁵Амирий. Девон. Дебоча. Т.: 1972, 20-bet.

Fazliy, Ado, Maxmur, Hoziq kabi shoirlar, Uvaysiy, Nodira, Mahzuna, Dilshod Barno kabi shoirlar etishdi. Biror adabiy muhitda ayollarga Umarxon davridagichaliko'z iqtidorini namoyon etish uchun imkoniyat berilmagan. Umarxonning o'zi ham Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozib, adabiy muhitda ustod maqomida turgan.

«Bu davrda Farg'ona saroy adabiyotlarining xalq adabiyotiga ayricha diqqat qilg'anlari ham ko'riladir»²²⁶.

Buning natijasi o'laroq, Gulxaniyning «Zarbulmasal»dek noyob asari ham xon tashabbusi, taklifi va homiyligi tufayli maydonga kelgan.

Adabiy jarayon haqida muhim dalillarni o'zida jamlagan Fazliyning «Majmuayi shoiron» tazkirasi ham Umarxon tavsiyasi bilan yaratilgan. Bu tipdagi tazkiralalar keyinchalik Xeva adabiy muhitida ham ta'lif etilgan. Amiriy ulkan siyosiy faoliyat bilan band bo'lishiga qaramay, ma'naviy kamolotga, adabiyot va she'riyatga katta e'tibor bergan. Nazmni teran anglagan. Uni tushunish, his qilishni hammaga ham nasib etavermaydigan noyob fazilat deya qadrlagan:

*Gavhari nazm bahosizdur, Amir,
Anga har sifla²²⁷ xaridor o'lmas²²⁸.*

Anglashiladiki, Umarxonning O'rta Osiyo ijtimoiy taraqqiyotida, madaniy ravnaqida juda katta o'rni bor. Yaratgan she'riy merosi esa ma'no, mohiyat, badiiy tasvir usullari jihatidan o'z maqomiga ega.

Shu paytgacha Amiriy faoliyatining ayrim qirralari adabiyotshunos va tarixshunoslar tomonidan o'rganildi²²⁹. Asarlari antologiya, xrestomatiya va majmualarda chop etildi.

²²⁶ Фитрат. Танланган асарлар. Т.: 2000, 2-жилд, 59-бет.

²²⁷ Sifla – tuban, past, pastkash.

²²⁸ Амирий. Девон. Т.: 1972, 92-бет. Кейинги шеърий парчалар шу манбадан олинди ва қавс ичида саҳифа рақами кўрсатилади.

²²⁹ Қаюмов П. Қўқон тарихи ва адабиёти. Т.: 1998; Қаюмов А. Қўқон адабий мухити. Т.: 1961

Devoni nashr qilindi²³⁰. Ammo, uning ijtimoiy hayotdagi xizmatlari, ijodkor sifatidagi o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rni etarlicha baholangan emas. She'riyati ma'no, timsol va badiiy san'atlar mutanosibligida o'z talqinini topgani yo'q. Bu borada birgina Z. Qobilova tomonidan yaratilgan "Amiriy hayoti va adabiy merosi"ni o'rganishga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiya tadqiqotini e'tirof etishimiz mumkin, xolos. Shoir adabiy merosi yuzasidan chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish mustaqillik davri adabiyotshunosligi oldida turgan muhim vazifalardandir. Chunki, tarixning manfaatimizga mos keluvchi qismlarini tanlab o'rganish, ob'ektiv xulosalar chiqarishimizga xalal beradi. Uni yaxlit o'rganish, muhim saboqlar chiqarish kelajak taraqqiyotini belgilaydi.

Amiriy o'zbek va fors-tojik tilida lirik she'rlar yaratgan. O'zbekcha va forsiy she'rlarini 2ta mustaqil devon holida tartib bergan. Unda g'azal, muxammas, musaddas, musamman, tuyuq, ruboiy kabi janrlardagi asarlari jamlangan. Devoni debocha bilan boshlanadi. Shoirning jami 10000 misradan ortiq she'rlari bizgacha etib kelgan. Amiriy devonining ko'plab qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud. O'zbekiston FA Alisher Navoyi nomidagi Adabiyot muzeyi Tekstologiya va publikatsiya bo'limining katalogida shoir devonining 26 ta nusxasi hisobga olinib, ilmiy tavsif etilgan. Bu qo'lyozma devonlar Toshkent, Samarqand, Buxoro, Leningrad kutubxonalarida saqlanadi.

O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida shoir devonining 17ta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Bundan tashqari, shu fondda XIX asr oxiri XX asr boshlarida chop etilgan bir nechta toshbosma nusxalar ham mavjud. Devonining 1881-1887-yillarda Istanbulda chop etilgan 8 nusxasi ham shu fondga. Ammo, shoir devonining avtograf nusxasi ma'lum emas.

Shoir she'riyatining mavzu ko'lam va g'oyaviy xususiyatlari. Amiriy devoni tarkibidagi g'azallar arab alifbosi tartibida joylashtirilgan. Boshqa janrlardagi asarlari ham devon

²³⁰ Амирий. Девон. Т.: 1973.

tuzilishining asosiy tartiblariga rioya qilgan holda jamlangan. Devon maxsus nomlanmagan. Ammo, muallif tomonidan «debocha» yozilgan.

Shoir she'rlarining yaratilish tarixi, mavzu qamrovi, ma'nosi, timsollar mohiyatini to'g'ri anglashda «debocha»ning ahamiyati beqiyos. Chunki unda shoirning ijtimoiy faoliyati, ijodiy maqsadi borasida sharhlari, izohlari o'z ifodasini topgan. Bu ma'lumotlar bizga ko'p masalalarni to'g'ri anglash va xulosa chiqarish imkonini beradi. Debochaga shoirning ikkita ruboiysi kiritilgan. Birinchisi taronayi ruboiy bo'lib, *a – a – a – a* tarzida qo'fiyalangan. Mavzu jihatidan hasbi hol yo'nalishida:

Chun ma'dalat²³¹ ayvonini²³² bunyod ettim,

Ehson ila el xotirini²³³ shod ettim.

Bas, judu²³⁴ saxou²³⁵ adl²³⁶ ila dod²³⁷ ettim,

Andoqki, jahon mulkini obod ettim(20).

Ushbu ruboiyda Umarxon-Amiriyning xon sifatidagi boshqaruv tamoyili sharhlangan. U jahonni obod etishning sirini adolat va saxovatda ko'radi. Shoir ruboiyda o'zi amalga oshirgan ishlarni sarhisob etish bilan cheklanmaydi. Balki, o'z faoliyatidan kelib chiqib, insoniyatga olam va odamni mukammallashtirish yo'l-yo'riqlaridan saboq ham beradi.

Ikkinchi ruboiyda shoir she'riyatida asosiy mavzu bo'lgan ishq talqinining sharhi berilgan:

Agarchi hush diyorida g'olib o'ldi ko'ngul,

Jununi ishqu muhabbatg'a rog'ib²³⁸ o'ldi ko'ngul.

Shuhud²³⁹ bazmida paymonai²⁴⁰ muhabbat ichib,

Mudom sog'ari²⁴¹ sahbo²⁴² a²⁴² tolib²⁴³ o'ldi ko'ngul (21).

Ushbu ruboiyda shoh va shoir Umarxon tabiatidagi ziddiyat, shohlikning shoir tabiatiga, ruhiy holatiga ta'siri o'z aksini

²³¹ Ma'dalat – adolat.

²³² Ayvon – ko'shk, qasr.

²³³ Xotir – bu o'rinda ko'ngil ma'nosida.

²³⁴ Jud – in'om, ehson.

²³⁵ Saxo – saxiylik.

²³⁶ Adl – adolat.

²³⁷ Dod – insof, adolat.

²³⁸ Rog'ib – moyil.

²³⁹ Shuhud – ko'z bilan ko'rish, mushohada qilish.

²⁴⁰ Paymona – qadah.

²⁴¹ Sahbo – qizil may.

²⁴² Sahbo – qizil may.

²⁴³ Tolib – talab qiluvchi, izlovchi.

topgan. Lirik qahramon faoliyatida shoh sifatida hushyorlik, aql bilan ish yuritish etakchilik qilsa-da, ko'nglining ishq-muhabbat behushligiga, devonaligiga rag'bat, mayli ko'proq. Mushohada maqomida esa qizil may to'la qadahga talabgor. Ruboiy mazmunidan ko'rinadiki, u zohiriy va botiniy mazmunga ega. Junun, ishq, shuhud bazmi, paymonayi muhabbat, sog'ari sahbo kabi ramzlarni qo'llab, shoir o'z she'riyatidagi ishq mohiyatini oydinlashtirib beradi. Bu timsollarning barchasi haqiqiy muhabbatni sharhlovchi ramzlardir. Bu erda timsollar markazida turgan may ilohiy ishq mohiyati bilan bog'liq. Shunday ekan, Amiriy she'rlaridagi ishq talqinini, timsollar mohiyatini har doim ham majoziy ma'noda tushunish to'g'ri emas. Uning zamiridagi ko'pma'nolilik va botiniy mazmunni ham e'tiborga olish lozim. Bu fikrlarni «Devon»i debochasidagi shoirning quyidagi mulohazalari ham tasdiqlaydi: *«Bovujud muncha shug'lu taraddud va bu miqdor tajassusi taaddud ko'ngul ishq muhabbat zavqig'a rog'ib va zamirimda oshiqona, sho'rangez g'azallar shavqi g'olib erdi. Parichehra gulandom shohidlari safhai orazida sun'i qalami birla yozilg'on xatti rayhoni g'uborin va xol binafsha nuqtalari savodin mutolaa va mushohada birla haqiqat sarmashqin olur erdim...Va har gohkim, gulruksor sanamlar husnining oyinasikim, mahbubi bemisl jamolini(ng) jilvasi mazharidur, xayolim nazarig'a manzur bo'lg'och tab'im to'tisi mushohada hayratgohida shirin ash'orlar birla azal naqqoshining irodati xomasi chekkon bade' naqshlar ofarinonda surud qilur erdilar»*²⁴⁴. Demak, shoir sanamlar husni va yoki atrofidagi har bir tabiiy go'zallikni o'xshashi yo'q mahbuba jamolining – Ollohning «jilvayi mazhari», ya'ni tajallisi degan tasavvurda.

Shoir she'rlari, o'zi ta'kidlaganidek, asosan, oshiqona yo'nalishda. Timsollar markazida turuvchi ham oshiq timsoli. Shoir asarlarida ishq chuqur mohiyatga ega. U zohiriy va botiniy ma'noni o'zida mujassamlashtiradi. Agar biz faqat zohiriy ma'nolar haqida so'zlasak, shoirning badiiy maqsadidan uzoqlashamiz. Chunki ijodkorning asl niyatini ifodalashi uchun

²⁴⁴ O'sha asar, 20-21-bet.

zohirbinlik bir vosita, xolos. Agar botiniy mohiyatni anglamasak, shoir asarlari siyqa va jo'n irod namunalariga aylanib qoladi.

Amiriy she'riyatida nazarda tutgan barcha ishoralarni tushunish uchun asarning ma'nosi va timsollar mohiyatini anglash lozim. Ma'lumki, ishq asrori pinhoniidir. Uni hammaga oshkor etish salbiy holat, irodasizlik belgisidir. Bunday xatoga yo'l qo'yg'an oshiqni Mansur Hallojlar qismati ta'qib etardi:

*Vasldin dam urma, ey oshiq, agar Mansursen,
Deding: asrori analhaq, dordin andisha qil (148).*

Shu sababli ham mumtoz adabiyotda, jumladan, Amiriy ijodida ham ramziylik muhim ahamiyatga ega. Timsollar mohiyatidagi ko'pma'nolilik va sirlilik ishqning mumtoz talqini bilan izohlanadi.

Jaloliddin Rumiy ishq mohiyati haqida so'zlab, *«Ishq – usturlobi asrori xudo»*, ya'ni ishq Olloh asrorini o'rganuvchi vosita, deya baholagan edilar. Amiriy lirik qahramoni ham xuddi shunday nuqtayi nazarda turadi. U dunyo mohiyati, hayotning mazmuni va sir-sinoatini ishq orqali anglashga intiladi. Natijada, o'zi tushungan haqiqatlardan saboq beruvchi donishmandga aylanadi. Buni shoir *«Falotun ishq darsida menga shogird erur»*, deya e'tirof ham etadi.

*Mulki ma'nida so'zum shuhrati fosh o'ldi, Amir,
Baski, shamshiri zabonim edi javhar afshon (182).*

Ushbu baytda ham shoir o'z so'zining mohiyatbinlikda shuhrat topganini eslatyapti. *«Mulki ma'ni»* deganda ham botiniylik nazarda tutilgan.

Shoir o'z she'rlarida ishq va oshiqlikning haqiqiy mezonlarini belgilab ko'rsatadi. Bu yo'lga tushgan solik uchun maqsad yo'lida hech narsa, garchi u shirin jon bo'lsada, to'siq bo'lolmasligi lozim:

*Oshiq uldurkim, labingni hasratida jon berur,
Yo'qsa ko'pdur bulhavaslar ko'nglida yolg'on havas (94).*

Yoki:

*Kechgung o'z lukdin agar bazmi visolin izlasang,
Qilmag'il, ey xasta ko'nglum, jon bila jonon havas (94).*

Farg'ona adabiy maktabida Mashrabdan keyin yashagan shoirlar ijodida uning ta'siri yaqqol seziladi. Bu Amiriy she'rlarida ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, quyidagi bayt Mashrabning «Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak, Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay» misralari bilan nihoyatda hamohang:

*Rasmdur ahli junun bo'ynig'a tummor osmog'i,
Dog'i dil gar bo'lmasa, bo'ynida tummori g'alat (104).*

Demak, shoir lirik qahramoni ham tashqi naqshu nigordan ko'ra ko'ngil naqshini ustun qo'yadi. U bu borada Mashrab lirik qahramoni bilan bir nuqtayi nazarda.

Asl maqsad manziliga etish vositasi – ishqda ikki yo'nalish mavjud. Biri sukra – bexudlik, ikkinchisi sahv – hushyorlik yo'li. Sukra yo'lida junun etakchilik qiladi. Aql rahnamoligi inkor etiladi. Sahv yo'lida esa aql etakchilik qiladi. Amiriy adabiy faoliyatida o'zi mansub naqshbandiylik tariqati me'yorlariga o'z munosabatini ham bildirib ketadi. Jumladan, u aql va jununni birlashtirish tarafdori:

*Aql man' aylar, junun tug'yon etar yuz ko'rgali,
Bu ikovin eltib ul yora duchor aylay bukun (177).*

Yoki:

*Bulhavas²⁴⁵ ishq ramuzin na bilur,
Bexirad²⁴⁶ mahrami asror o'lmas (91).*

Amiriy she'rlarida ishq mazmunini yoritadi, sharhlaydi. Oshiqning bosh maqsadi – baqo. Fano baqoga ko'prik. Shoir orif siymo sifatida unga erishish yo'llarini ko'rsatadi:

*Ishq yo'lida fano o'lماك erur ayni baqo,
Kimki o'ldi xanjari noz ila qurbon topti jon (202).*

²⁴⁵ Bulhavas – beqaror, yengiltak.

²⁴⁶ Bexirad – aqlsiz, nodon.

Yoki:

*Manzili maqsad tariqini tay etg'aysen, Amir,
Gar bu yo'l ichra ko'ngul qonidin etsang, zodning²⁴⁷ (135).*

Shoir she'riyatidagi oshiq timsoli tabiatini yoritishda zohid timsolining ham ma'lum o'rni bor. Oshiqning ham, zohidning ham asl maqsadi bitta. Diydorga vosil bo'lish. Ammo, unga yetish yo'llari turlicha. Oshiq ishq orqali, zohid esa toat-ibodat orqali niyatiga etishga intiladi. Amiriy she'riyatidagi oshiq xuddi shu nuqtada zohid dunyoqarashi va tasavvurlari bilan kelisha olmaydi:

*Zohido, dersenki oshiqlik'da maqsuding nadur,
Bo'lmag'ay ishqidin o'zga hech dilxohim mening (132).*

Demak, oshiqning asosiy ko'ngil mulki, boyligi, boru yo'g'i ishqdan iborat. U pirovardida biror egalikka da'vo qilmaydi. Hazrati Rumi ham oshiqlarga baho berib, «*Oshiqlar ushbu chehrraga o'zlarini fido qilib, evaziga hech narsa istamaslar*»²⁴⁸, degan edilar. Zohid esa o'z dunyoqarashi nuqtayi nazaridan ushbu o'rinda oshiqni so'roqqa tutyapti. Demak, zohidning oshiqligi ortida da'vogarlik mavjud. Tamagirlik mujassam. Shuning uchun ham Amiriy she'riyatidagi bosh qahramon zohid bilan chiqisholmaydi. Uning tanlagan yo'lini inkor etadi. O'z qarashini e'tirof etish orqali unga engilgina, kinoyali tarzda tanbeh beradi:

*Men kimu zuhdi vara', ishq muhabbatdur ishim,
Menga qoshing xamiyu zohida mehrob kerak (127).*

Zohid faoliyatida moddiylik birlamchi. U qibla va mehrobg'a diqqatini qaratadi. Oshiq faoliyatida esa taxayyulot birlamchi. U qibla va mehrobni ko'rmaydi. U bevosita mahbuba bilan muloqotga kirishadi. Mahbubani ko'radi. Shoir she'riyatida mahbuba timsolini, uning tavsifini izohlaydi. Mohiyatiga oydinlik

²⁴⁷ Zod – Ruh ozig'i, oziq.

²⁴⁸ Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. Т.: 1997, 25-bet.

kiritadi. Uni tor anglagan zohidga unga yaqin tushunchalar orqali izohlab berishga urinadi. Hatto, zohid sajda qiladigan mehrobning ham qiblaga orqa o'girib turganini eslatib, u tanlagan yo'l noto'g'riligini ta'kidlaydi:

*Zohid ar qoshingni inkor ayladi,
Yuz o'girdi qibladin mehrobdek (123).*

Amiriy qahramoni zohid faoliyatida kibrni ham ko'radi. Uning nazarida zohid toat-ibodatdan shahodat beruvchi dastorini hammaga ko'z-ko'z etadi. U bilan kibrlanadi. Lirik qahramon zohid bilan muloqotga kirishib, unga dastor haqida eslatadi. Ana shu birgina so'zni qo'llash orqali shoir zohid xulqidagi nomukammallikka e'tiborni tortadi. Komil oshiq tabiatiga xos xokisorlikni alqaydi:

*Yonar o'tg'a xusumat aylasa bo'lg'aymu, ey zohid,
Muhabbat ahlig'a dam urma, dastoringni kuydurma (219).*

Amiriy ijodida dastor – salbiy timsol. U dunyoga mayl qo'yish, mansab, martaba belgisi:

*Nega arbobi xirad ahli junundin ori bor?
Kim bular uryon, alarning jubbau dastori bor (52).*

Ishq ahlining junundan, oshuftalikdan o'zga boyligi yo'q. Aql ahli esa ruhan zanjirband, bog'liq. Hashamatli to'n va salla ularni asl mohiyatdan yiroqlashtiradi.

Lirik qahramon tabiatida shohlik va shoirlikning ziddiyatli kechinmalari, tuyg'ulari ko'zga tashlanadi. Shoirlik–oshiqlik, haqiqiy oshiqlik–faqirlikdir. Faqirlik–hoyu havasdan g'olib kelishdir. Shuning uchun ham hoyu havaslarga berilish, toju taxtga bog'lanishni shoir faqirlikka zid qo'yadi. Uni qoralaydi. Talabgorlikdan chekinish deb baholaydi:

*Saodat gavhari el qo'ynida posi²⁴⁹ adabdindur,
Kulohi faqr afsar²⁵⁰ bo'lmog'i tarki talabdindur (80).*

Amiriy she'riyatida ko'ngil timsoliga ham katta e'tibor beriladi. Uning Ka'ba yanglig' mo'tabarligi o'ziga xos ifoda tizimi bilan e'tirof etiladi:

*Ko'ngul uyi sari ehrom bog'la, qasdi haj etma,
Biyobonlar kezib cho'x zahmatu dayri haram chekma (216).*

Shoir she'rlarida, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ishq etakchi mavzu. Ammo, uning zamiriga shoirning keng qamrovli hayotiy xulosalari, fikrlari ham singdirilgan. Ishq iztiroblari, kechinmalari, ma'shuqa ta'rifu tavsifi bilan bir qatorda chuqur donishmandona, orifona falsafiy mushohadalar ham bayon etilgan. U ishq vositasida dunyoni va asl mohiyatni yoritib bergan. Bu fikrlar ba'zan dunyoviy, ba'zan ilohiy talqinda o'z ifodasini topgan. Ba'zi she'rlarida shoirning zamon va zamondoshlariga munosabati aks etgan. Davlat arbobi sifatida siyosiy hayotdagi o'yinlardan og'rinib, kuyinib aytgan kechinmalarini his etamiz:

*Ey falak, yog'durma ko'p g'am jolasin,
Jomi ayshim sindi toshingdin seni (253).*

Shoir davron iztiroblari haqida so'zlar ekan, so'zlar tizimini katta mahorat bilan tanlaydi. Bir qaraganda «aysh jomining falak toshidin sinishi» oddiygina jumla. Ammo, aynan shu so'zlarning qo'llanishi lirik qahramon qalbidagi ozorlarni, his-tuyg'ularni aniq etkazib berishni ta'minlagan. Ruhiyat manzarasining noyob, original tasvirini namoyon etishga xizmat qilgan.

Amiriy she'rlarida atrofdagi oddiy ashyolardan ham badiiy timsol sifatida mahorat bilan foydalanadi:

²⁴⁹Pos – e'tibor, rioya, saqlash.

²⁵⁰Afsar – toj.

*Bo 'lmaq'on bo 'lsa ayog'ing hajridin qolib tihi²⁵¹,
Nega hayrondur ko 'zum yanglig' uzangu halqasi (235).*

Shoir ot uzangisining turishida ham mantiq ko'radi. Va undan oshiq ruhiy holatiga mutanosiblikni kashf qiladi.

Ma'shuqadan yiroq ko'z va ko'ngul –yo'lini yo'qotgan va hayron. Bo'm-bo'sh uzangi oshiqqa o'zining ana shunday ruhiy yolg'izlik holatini eslatadi. Uzangi shakli hayratdan kattalashgan ko'zga va bo'm-bo'sh ko'ngilga mengzaladi.

Amiriy ijodida Navoyi va Fuzuliy asarlarining ta'siri yaqqol ko'rinadi. Uning, ayniqsa, ustoz Navoyi ijodiga ehtiromi baland. Uning 24 ta g'azaliga muxammas bog'lagan. O'zi yaratgan asarlarini esa kamtarlik bilan Navoyi merosi oldida bir mashq, havas deb hisoblagan:

*Bir paripaykar xati la'lini sharh ettim, Amir,
Bu g'azal ne zeri mashqidur Navoyi daftari (243).*

Xulosa qilib aytganda, Amiriy she'riyatida hayotning har jabhasidan so'z boradi. Asarlarining mavzu qamrovi keng. Olam va odam, ularning munosabatlariga oid barcha masalalar xususida fikr yuritiladi. Shoir asarlarining e'tiborli tomoni umumbashariy masalalarni ifodalashda o'ziga xos yangicha tasvir vositalaridan, badiiy timsol, tashbehu qiyoslardan, tarhi toza so'zlar qatlamidan foydalanganidadir.

Asarlarining janriy tarkibi. Amiriy ijodida musammatning o'rni. Shoirning badiiy mahorat qirralari. Amiriy ijodi o'zbek adabiyotida kam o'rganilgan. Uning asarlari bilan tanishar ekanmiz, zamiridagi teran tafakkur ko'lami, falsafaga yo'g'irilgan hikmatlar qamrovi, badiiy tasvir vositayu shakllarining rang-barangligi, noyobligidan mazkur ijod oldida adabiyotshunoslikning naqadar qarzidor ekanligini his etamiz.

XX asr boshlarida izchil, ilmiy adabiyotshunoslikning asoschilari hisoblangan Fitrat, Vadud Mahmud kabi olimlar ham

²⁵¹ Qolib tihi – o'lmoq.

Amiriy merosiga yuksak she'riyat namunasi sifatida qarashgan. Adabiyotshunoslikning ilmiy nazariyasini yaratishda uning asarlaridan asos sifatida foydalanishgan²⁵².

Amiriy g'azal, muxammas, musaddas, musamman, ruboiy, tuyuq kabi 10ga yaqin lirik janrlarda ijob qilgan. Quyidagi jadvalda Amiriy devoni²⁵³ dagi janrlar tarkibi tasniflangan:

<i>№</i>	<i>Turkiy devondagi janrlar tasnifi</i>					
<i>1.</i>	<i>g'azal</i>	<i>muxammas</i>	<i>musaddas</i>	<i>musamman</i>	<i>tuyuq</i>	<i>ruboiy</i>
<i>2.</i>	<i>318</i>	<i>39</i>	<i>4</i>	<i>1</i>	<i>16</i>	<i>7</i>
	<i>Forsiy devondagi janrlar tasnifi</i>					
<i>3.</i>	<i>142</i>	<i>18</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>JAMI</i>	<i>460</i>	<i>57</i>	<i>6</i>	<i>2</i>	<i>16</i>	<i>7</i>

Jumladan, bu borada Vadud Mahmudning "Bu kungi she'rlarimiz va san'atkorlarimiz" nomli maqolasida aytgan fikrlari nihoyatda ahamiyatli. U muxammas janri haqida so'zlayotib, "*Muxammas... band-bandga ajralg'on va har qayusida bir-birovig'a aloqador, faqat ayri-ayri mavzular ishlataturg'on, ya'ni butun fikrlar berilib, tugatib bir-birovidagi robitani mahkam bog'lab borish uchun eng mukammal shakldir*"²⁵⁴, - deya ta'riflaganda haq edi.

Amiriy she'riyati o'ziga xos noyob uslub, kutilmagan badiiy tasvir vositalari, badiiy detallarning turlicha jilvalanishi, tovlanishi mahsulidir. Muxammaslar orqali shoirning teran, falsafiy tafakkur ko'lamini, betakror iste'dodining olmos qirralarini, badiiy topilmalarining nodir turfalgini his etamiz.

Muxammas janri Amiriy she'riy iste'dodini namoyon etishda "keng maydon" vazifasini bajargan. Uning O'zbekcha devonida

²⁵² Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2007; Фитрат. Адабиёт қондалари. Т.: Ўқитувчи, 1995; Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. Т.: Маънавият, 2000.

²⁵³ Амирий. Девон, Т.: Тамаддун, 2017

²⁵⁴ Вадуд Махмуд. Танланган асарлар. Т.: Маънавият, 2007, 90-6.

39ta, 1370 misra; forsiy devonida 17ta, 665 misra; jami 56ta, 2035 misra muxammasi bizgacha etib kelgan. Shoir o'zbek mumtoz adabiyotining Navoyi, Jomiy, Lutfiy, Zaliliy, Nobiy, Bedil, Fuzuliy, Mushfiqiy kabi eng mashhur ijodkorlarining g'azallariga taxmislar bog'lagan. Ular faqat son jihatdan emas, balki ma'no va badiiyat nuqtayi nazaridan ham Amiriy salohiyatini namoyon eta olgan.

Quyidagi jadvallarda Amiriy devonlaridagi muxammaslar tarkibi tasniflangan.

Forsiy devondagi taxmislarning tarkibi

<i>Taxmislardagi bandlar soni</i>	<i>5bandli</i>	<i>6bandli</i>	<i>7 bandli</i>	<i>9 bandli</i>	<i>11bandli</i>	<i>12bandli</i>	<i>JAMI</i>
<i>Taxmislar soni</i>	<i>7 ta</i>	<i>2 ta</i>	<i>3 ta</i>	<i>1 ta</i>	<i>4 ta</i>	<i>1 ta</i>	<i>18 ta</i>
<i>Taxmisarga asos bo'lgan g'azal mualliflari:</i>							
<i>Mushfiqiy</i>	<i>1</i>						<i>1 ta</i>
<i>Bedil</i>	<i>1</i>		<i>1</i>		<i>4</i>	<i>1</i>	<i>7 ta</i>
<i>Soib</i>	<i>1</i>			<i>1</i>			<i>2 ta</i>
<i>Amir (tab'i xud muxammas)</i>	<i>1</i>	<i>1</i>					<i>2 ta</i>
<i>Xolis</i>	<i>1</i>						<i>1 ta</i>
<i>Kamol</i>	<i>1</i>						<i>1 ta</i>
<i>Jomiy</i>			<i>2</i>				<i>2 ta</i>
<i>Sho'xiy</i>	<i>1</i>	<i>1</i>					<i>2 ta</i>
<i>Jami misralar soni</i>	<i>175</i>	<i>60</i>	<i>105</i>	<i>45</i>	<i>220</i>	<i>60</i>	<i>665 misra</i>

Turkiy devondagi taxmislar tarkibi

<i>№</i>								<i>jami</i>
<i>1.</i>	<i>Taxmislardagi bandlar soni</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
<i>2.</i>	<i>Taxmislar soni</i>	<i>11 ta</i>	<i>3 ta</i>	<i>13 ta</i>	<i>2 ta</i>	<i>7 ta</i>	<i>2 ta</i>	<i>1 ta</i>
<i>3.</i>	<i>Taxmisarga asos bo'lgan g'azal mualliflari:</i>							
<i>4.</i>	<i>Lutfiy</i>	<i>2</i>		<i>2</i>				<i>4 ta</i>
<i>5.</i>	<i>Navoyi</i>	<i>5 ta</i>	<i>2 ta</i>	<i>6 ta</i>	<i>2 ta</i>	<i>7 ta</i>	<i>1 ta</i>	<i>1 ta</i>
<i>6.</i>	<i>Fuzuliy</i>		<i>1 ta</i>	<i>1 ta</i>				<i>2 ta</i>

7.	Zaliliy	2 ta							2 ta
8.	Nobiy	1							1 ta
9.	Tab'i xud	1		5 ta					5 ta
10.	Muxammas - marsiya						1 ta		1 ta
11.	Jami misralar soni	275	90	455	80	315	100	55	1370 misra
12.	Jami turkiy va forsiy muxammaslar	450	150	560	80	360	100	275	2035 misra

Amiriyning, ayniqsa, shoir Zaliliy g'azaliga yozgan taxmislari, ma'noviy teranlikning badiiy barkamollikka mushtarakligi bilan ajralib turadi. U Zaliliyning "Etar" va "Bor" radifli ikkita g'azaliga taxmis bog'lagan. Ikkala g'azal ham besh baytdan iborat. Muxammaslar ham besh bandli. Amiriy Zaliliy g'azallariga ulkan ehtirom bilan yondashgan. Ularda o'z hissiyotlariga mutanosib kechinmalarni tuyib, ixlos va mehr bilan beshlantirgan. Ammo o'zbek adabiyotshunosligida shoir Zaliliy haqidagi ma'lumotlar aniq va yetarli emas. Uning shaxsiyati va ijodiy faoliyati borasida turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, Po'latjon Qayumovning "Xo'qand tarixi va uning adabiyoti" nomli asarida Zaliliy haqida ma'lumot berilar ekan, uning Sharqiy Turkistonlik bo'lib, XI-XII asr shoiri ekanligi ta'kidlanadi: "*Bu shoir (Zaliliy- N.J., I.A.) Qoraxoniylarning Sharqiy Turkistondan to Buxoroga qadar istilo qilgan va rivojlangan davridagi shoirlaridan. Mashhur Sulton Satug' Bug'roxonning (998-1049-y.) davrida uning shoiri bo'lganligi ba'zi she'rlaridan bilinib turadi*". Otabek Jo'raboev esa XI va XVII asrlarda (2-Zaliliy turkman shoiri Maxtumlulining jiyani bo'lib, Xorazm tomonlarda o'tgandir. 1844-yilda vafot etgan) yashab ijod qilgan ikkita Zaliliy borligi haqida ma'lumot beradi. Tazkirada berilgan asarlar ham ikkiga bo'linadi. Ammo she'rlar matn jihatidan bir-biridan keskin farqqilmaydi. Til nuqtayi nazaridan bir-biriga juda yaqin. XVII asr adabiyotiga xos leksik ko'lamga egaligi aniq sezilib turadi. Shu sababli, bu masalaga oydinlik kiritish uchun, uni maxsus o'rganish taqozo etilishini e'tirof etish lozim. Bu borada

O.Jo'raboyevning bir maqolasi ham e'lon etilgan. Tazkirada Amiriy muxammas bog'lagan "Bor" radifli g'azal matni berilgan. Ammo u negadir muxammas shaklida keltirilgan. Aslida, u g'azaldir. Mazkur taxmis Amiriy devonida "Mavlono Zaliliyga muxammaslar" degan alohida sarlavha bilan keltirilgan. Tazkiradagi matn xuddi shu taxmisga asos bo'lgan g'azal ekanligini ko'rishimiz mumkin. Amiriy kabi rahnamo shoirning ham Zaliliy g'azaliga taxmis bog'lagani, Qo'qon adabiy jarayonida uning shoir sifatida ehtiromga sazovor ijodkorligini ko'rsatadi. Mazkur taxmislar Amiriyning noyob iste'dodini yanada oydinroq ko'rsatishga xizmat qilgan. Ilmdan ma'lumki, taxmislar nazirachi ijodkor ko'nglidagi mutanosib kechinmalarni yuzaga chiqarish va ijodiy musobaqalashishning ulkan maydonidir. Bu, ayniqsa, Amiriy muxammaslarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ijodiy musobaqa shoir ijodining ma'noviy chegaralarini kengaytiradi. Badiiy tasvirlash uslubining yangi qirralarini ko'rsatish imkonini yaratadi. Zaliliy g'azaliga bog'langan ikkala taxmis ham oshiqona – irfoniy yo'nalishda. "Bor" radifli muxammasdan asos g'azalni ajratib olsak, fikr-ma'no tor va tezis darajasida aytilganini kuzatamiz. Amiriy bog'lagan misralar tufayli asar mukammallik kasb etadi. Har bir baytda aytilgan tezis yanada chuqur ma'noga ega bo'ladi. Sharhlanadi, izohlanadi, teran mohiyatga aylanadi:

*Pariruxsorlar yuzini moh derman, ayb qilmanglar,
Sihi qadlar g'amidin oh derman, ayb qilmanglar,
Harimi dilni Baytulloh derman, ayb qilmanglar,
Ko'ngulni poytaxti shoh derman, ayb qilmanglar,
Vujudim shahrida lashkarkashi sohibqironim bor.*

E'tibor bersak, Zaliliy g'azalidagi ma'no ramziylikka ega. Amiriy ana shu murakkablikni o'z misralari bilan oydinlashtirib yuboradi. U orqali xosga ham, avomga ham birday anglash imkoniyatini yaratadi. Oy yuzli pariruxsorlar haqida so'zlab kelib, ishq manzili dilni Ollohning uyi, Olloh makon tutadigan manzil

deb e'lon etadi. Bu lirik qahramonning vujudni bir shahar bilib, ko'ngilni uni boshqaruvchi zo'r podshohga mengzashiga mutanosib tushadi.

Junun shahri sarosar oqibat vayrona bo'lmasmu?!

Ko'zum yoshi chu daryo, har taraf obi ravonim bor (412)

baytini beshlantirish jarayonida Amiriyning xalqona uslubi, teran tafakkur tarzi yaqqol namoyon bo'ladi. Asar hazaji musammani solim vaznida yaratilgan. Shoir g'azalning birinchi misrasida qo'llangan tajohuli orif san'atini qo'shimcha uch misrada ham qo'lib, asarga ohangdorlik, betakror joziba va chuqur ma'no bag'ishlaganining guvohi bo'lamiz. Xalq orasida mashhur bo'lgan "parilarni ko'rgan kishining esdan og'ishi" borasidagi ma'lumotdan noyob badiiy detal sifatida foydalanadi. Natijada, lirik qahramon ruhiyati manzarasini nihoyatda aniq va ta'sirli chizib berishga erishadi. Shoir qofiya va radifning ma'noni mukammallashtirish, o'quvchi diqqatini bosh mohiyat atrofiga jamlash vazifasidan unumli va mahorat bilan foydalangan. Bunday tasvirlar orqali Amiriy har bir misrada ikki qatlamli – ham oddiy hayotiy, ham chuqur ma'rifiy ma'noni birlashtirish imkoniga ega bo'ladi. Bu esa asarga joziba va teranlik baxsh etadi. Lirik qahramon ahvoli ruhiyasini samimiy, tabiiy va ta'sirli ifodalashga ko'maklashadi:

Qadam urgon muhabbat ko'yig'a afsona bo'lmasmu?!

Parilar birla suhbat aylagon devona bo'lmasmu?!

G'ami yor istagon ag'yordin begona bo'lmasmu?!

Junun shahri sarosar oqibat vayrona bo'lmasmu?!

Ko'zum yoshi chu daryo, har taraf obi ravonim bor (412).

Zaliliy g'azaliga bog'langan "Etar" radifli taxmisni ham noyob adabiy hodisa darajasida baholash mumkin. U hazaji musammani mahzuf vaznida yaratilgan. Besh banddan iborat. Asar tasavvufiy yo'nalishda. Adabiyotshunosligimizda tasavvufning mohiyati, mutasavvufning maqomu darajalari

yetarli talqin etilmagan. Bu ta'limot zamiridagi hayotiylik ko'lamini, yashovchanlik shukuhini izohlab beraolganimiz yo'q. Bu borada Vadud Mahmudning yuqorida eslangan maqolasida e'tirof etgan fikrlari diqqatga sazovor: "...Sharqning eng buyuk kishilari eng buyuk mutasavvufdir va bashariyatning "urfoni koinot" haqida topg'on yo'llarining eng muazzami va bu kunga qadar ko'pchilikka nufuz e'tibori bilan eng umumiy va hayotiysi tasavvufdir". Olim fikrini davom ettirib, mumtoz adabiyotdagi ishqning ikki turini izohlaydi: "bizda she'rning ikki jabhasi bordir. Chunki ishqimiz ikki jabhalidir. Haqiqiy, majoziy. Haqiqiy ishq ruhi umumiyga hulul dardidirki, eng yuksak va orifona bir amaldir. Majoziy ishq esa oddiy va nafsoniy ehtirosdirki, umumiy va tabiiy bir mayldir". Shoirning maqsadi hayotning mohiyatini yoritish, tariqat solikini hidoyat yo'lidan ogohlantirish, unga yo'naltirishdan iborat:

*Tariqat ahlining andishi qanoatdur,
Vujud sham'ini kuydurmak ango odatdur,
Chu sof bo'lsa ko'ngul, anjumanda xilvatdur,
Charog'i xonaqahi so'fyon ne hojatdur,
Sitorayi falaki gunbadi kabud yetar (411) .*

Amiriy solikni moddiyat olamidan kechib, ruhiyat olamiga yuz burishga da'vat etadi. Shoir bu ikki olamni mohiyatan bir-biriga zidlantirib tasvirlaydi. Vujud olamini toshlarga, ruhiyat olamini esa qushlarga mengzab, erkin parvoz zavqi bilan tanishtiradi. Kuloh, xirqa, pashmina obrazlari orqali tashqi zebu ziynat ma'nisiz ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur bandga Amiriy olib kirgan har bir obraz zamirida keng qamrovli ma'no va noyob badiiy ifoda mujassamini ko'ramiz. Shoir har bir so'zni mantiq tarozisidan o'tkazib, serqatlam ma'nolarni ifodalagan. Jumladan, quyidagi bandda "Vujud kisvatin toshlarga xayr etgil" jumlasini qo'llanadi. Shoir ustomonlik bilan shu o'rinda ikki ma'noni nazarda tutadi. Birinchisi, oddiy tosh ma'nosida bo'lsa,

ikkinchidan, gap yuragi toshga aylangan, yuraksiz kishilar haqida ketayotgani anglashiladi:

*Havoyi ishqida parvoz misli tayr etgil,
Aning visoli umidida tarki g'ayr etgil,
Vujud kisvatini toshlarg'a xayr etgil,
Tamomi dashti tariqat barahna sayr etgil,
Kulohi xirqayi pashminadin ne sud yetar (411).*

Shoir lirik qahramoni tasavvufning eng yuqori – fano bosqichini orzulaydi. Fano bu – visol demakdir. Oshiq va koinotning, borliqning yagonaligi, birligi demakdir. *"Umarxonning mavzui tasavvufning yuksak nuqtasi bo'lg'on umumiy ruhga fano bo'lish, quyulish, koinot ruhi bilan birlashish mavzuidir. O'shaning hasratidir"*. Vadud Mahmud Umarxon asaridagi fano masalasini Amerikalik mashhur yozuvchi Edgar Poning "Qarg'a" dostonidagi o'lim mavzusi bilan qiyoslab baho beradi. Shoir muxammasidagi o'limning qanchalar keng va teran ma'noga egaligini, Edgar Po asaridagi o'lim bilan qanchalar farqlanishini, uning asaridagi o'lim oddiy, bir xotinning o'limi ekanligini ta'kidlaydi: *"Umarxonning ham qayg'usi, hasrati bor, lekin "bir xotunning o'lumi uchun" emas, koinotning umumiy ruhiga quyilish hasratidir. Ko'ringiz mavzu naqadar buyuk, naqadar oliydir"*. Haqiqiy oshiqhayotining mazmuni shundan iborat:

*Visolsiz bu chamandin ko'zumga zindon xo'b,
Nishot mahfilidin kunji baytul ahzon xo'b,
Agarchi bulbuli sho'ridag'a guliston xo'b,
Mango jahon elining bazmidin go'riston xo'b,
Navoyi navhayi har qabrdin surud yetar (411).*

Yuzaki qaraganda, bandning mazmunida tushkunlik kayfiyati ustundek tuyuladi. Ammo solik ishq, dunyoqarashi va nuqtayi nazari bilan qarasak, har bir misra qatida hayotning, yashashning asl mohiyati o'z ifodasini topganini ko'ramiz.

Chunki unda ifodalangan haqiqiy ishq "ham mab dai va ham g'oya e'tibori bilan hayotiy va insoniydir. Chunki inson o'zining yaratilishini va yashashining g'oyasini tushunmak va bilmak istaydir". Asarning quyidagi baytidan esayotgan sovuq nasim, go'yoki, etingizni junjitadi:

*Mango jahon elining bazmidin go'riston xo'b,
Navoyi navhayi har qabrdin surud yetar (411).*

Ammo chuqurroq mulohaza yuritsak, bu misralar orqali "Ilohiy tarannumlar sohibi" shoir insoniyatga ulkan saboq beradi. Chunki bazm, xursandchilik yoqimli. Ammo unda ibrat, saboq yo'q. Har qabrdan fig'onli, nolali kuy kabi insoniyatning hayotdan olgan sabog'i va ibratlari taraladi. O'lim insonni asliyatni ko'rishga, asliyatga yaqinlashishga o'rgatadi. Lirik qahramonning maqsadi vujudidan xalos bo'lib, erkin ruhoniyyat bilan koinotga quyilish, u bilan birlashishdan iborat: *"Insonning erishgan eng yuksak daraja fardiyatchilik (individualizm) emas. O'zining fardiyatini yo'qotib, jamiyat hayotida yashashida... butun jonli narsalarni suyushda, bundan ham o'tsa jonsiz narsalarda o'ziga mushtarak hayot tasavvur etishda va ularning umumiy ruhlarini sezish uchun intilishdadir... Umarxon shu falsafaning bir namoyandasi bo'lg'onidan saharining nasimi, udning surudi, oyning nuri, yulduzlarning so'zlarini, kechaning qorong'uligi unga gapiradi. Ularning so'zlarini sezadi. Ruhlarini bilan sirlashadi"*:

*Sahar chamanda qulog'img'a bongi udyetar,
Bashorati karim vojibul vujud yetar,
Bu kechakim to'lun oy sorig'a vujud yetar,
Falak sitorasidin sharbati shuhud yetar,
Savodi sarmadima ko'zlarimga dud yetar (411).*

Shu sababli ham shoir nuqtayi nazari, tafakkur tarzi noodatii. Uni anglash uchun o'quvchidan o'tkir mushohada, mantiqiy tafakkur talab etiladi. Shoir muxammas uchun g'azallarni o'tkir did bilan saralaydi. Har bir taxmisda g'azalnavis kechinmalarining

mukammal takomil bosqichiga ko'tarilganining guvohi bo'lamiz. Ijodkor shunchaki beshlik bog'lamaydi. U o'z tuyg'ulariga mushtarak hissiyotlarga duch kelganda, ularni yanada kengaytirish ehtiyojini tuygandagina manba tanlaydi. Shu sababli ham, Amiriyning har bir taxmisi badiiy ijodning nodir va yuksak namunasi darajasiga ko'tariladi. Shoir tomonidan bog'langan har bir misra uzukka qo'yilgan gavhar kabi o'rniga tushadi. Misralarning mantiqan izchilligi, so'zlarning bir-biridan o'sib chiqish tamoyillari, harf va tovushlar ritmidagi garmoniya, qofiya va radif, vazn bilan bog'liq simfoniya alohida e'tibor berganligi seziladi. Amiriyning boshqa janrlardagi asarlari kabi muxammaslarida ham badiiy detallar shunchaki qo'llanilmaydi. Ulardagi so'zlar, harflar, tovushlar o'ziga xos, yangicha, o'z hayotlari bilan yashaydi. Shoir asarlarining originalligini ta'minlaydi. Amiriyy ijodining takomillashuvida, ayniqsa, ulug' Navoyi maktabi saboqlarining o'rni beqiyos. Shoir uchun o'nlab buyuk ustozlar ijodxonasi, xususan, Navoyi asarlari ulkan mezon, sarhadsiz darsxona bo'lgan. Uning o'zbekcha devonida hazrat Alisher Navoyi g'azaliga bog'langan 24 ta taxmis keltirilgan. Ular, asosan, falsafiy, tasavvufiy-orifona g'azallarga bog'langan. Shoir taxmislari orqali Navoyining murakkab fikrlarini soddalashtirish, izohlash, sharhlash yo'lidan borgan. Ko'rinadiki, muxammas bog'lash orqali shoir ustozidan ilhomlanish, undan o'rganish, u bilan musobaqalashib o'z mahoratini charxlash bilan bir qatorda, ma'lum ma'noda, xalqqa Navoyi tafakkuri dahosidan saboq berishga, allomani anglash yo'lida ularga ko'maklashishga ham harakat qilgan. Chunki XV asrdan XIX asrgacha o'rtada 400yil vaqt bor. Bu orada adabiy tildagi, tafakkur tarzidagi tafovutlar shuni taqozo etar edi. Shoir g'oyibona ustozining eng sara g'azallari baytlarini beshlantirgan. Shulardan biri *"Muvofiq kiydilar, bo'lmish magar Navro'z ila bayram, Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham"* bayti bilan boshlangan g'azalga bog'langan muxammasdir. Navoyining mazkur g'azali 20 jildlik Mukammal asarlar to'plami 6-jildidan o'rin olgan "Favoyid ul-kibar" devoniga kiritilgan 420-g'azal. U 7 baytdan

iborat. Asar Navoyining musajja gʻazallaridan biri. U yuksak mahorat bilan, betakror badiiyat namunasi sifatida yaratilgan. Mazkur asar Navoyining eng yetuk, goʻzal gʻazallaridan. U Navroʻz bayrami munosabati bilan hayotsevarlik, yashillik, shodlik, quvnoqlik, goʻzallik targʻibiga bagʻishlab yozilgan. Taxmis olti banddan iborat. Gʻazalning maqtasiga bogʻlangan band Amiriy devonida negadir tushirib qoldirilgan.

Navoyi MAT dagi gʻazal matni bilan taxmis matni qiyoslanganda, ancha farqli oʻrinlar borligi kuzatildi. Bu turlilikni 3ga boʻlish mumkin:

1. Ayrim soʻzlar notoʻgʻri oʻqilgan.
2. Ayrim oʻrinlarda baytlar oʻrni almashgan.
3. Ayrim soʻzlar tushirib qoldirilgan.

Quyidagi jadvalda gʻazal va taxmis matnidagi transformatsiya (turli shakliy oʻzgarishlar) jarayonlarini koʻrsatishga urindik (ikkala matnda bir xil boʻlgan baytlar keltirilmadi):

Gʻazal va taxmis matnidagi transformatsiya

Bayt raqami	Navoyl gʻazali	Amiriy taxmisi	Soʻzdagi farq	Soʻz tushib qolgan	Baytlar oʻrni almashgan
1-bayt: Muvofiq <u>kivdilar</u> , boʻlmish magar Navroʻz ila bayram, Chaman sarvi yoshil xilʼat, mening sarvi ravonim ham.					
	<u>kivdilar</u>	<u>keldilar</u>			
2-bayt:	Chaman sarvi qolib bebar, mening sarvim boʻlub dilbar, Ani el aylabon muztar, bu eldek sekretib adham.				
	<u>eldin</u>	<u>eldek</u>	Mazkur bayt Navoyida 3-bayt sifatida kelgan.		
3-bayt:	Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon, Aning shaydosi bir dehqon, munga shaydo bari olam.				
5-bayt:	Qilib ohim sari <u>parvo</u> , bu yon mayl <u>etmodingqatʼo</u> , Sabodin, ey qadi raʼno, boʻlur ham sarv gah-gah xam.				
	<u>etmading parvo</u>	<u>etmoding parvoy</u>		<u>“qatʼo” soʻzi Amirivda tushib qolgan</u>	
7-bayt:	Navoyi, koʻyin et manzil, yuzu qaddigʻa boʻl moyil Ki, bogʻ etmas seni xushdil, gulu sarv aylamas xurram.				
Mazkur bayt taxmisdan tushib qolgan.					

Gʻazal 7 bayt, taxmis esa 6 banddan iborat. Gʻazalning birinchi baytidagi “muvofig kiydilar” jumlasida “muvofig keldilar” koʻrinishida qoʻllangan. 20 jildlikdagi “Favoyid ul-kibar” devoni nashrida 2- va 3- baytlar oʻrni almashtirib qoʻllangan. Bizningcha, Amiriy taxmisidagi tartibda ham mantiq bor. Chunki “chaman sarvining hayrat”ga tushishi uchun sarvqomatning bir qancha fazilatlarini maʼlum va taʼriflangan boʻlishi lozim edi. Xuddi shu sababli, 1-2-baytda ularning bir qancha xislatlari bir-biriga zidlantirilib tavsiflanadi. Jumladan, ikkalasining ham tashqi koʻrinishi bir xil – yashil xilʼatda. Chaman sarvi samarsiz, sarv-dilbar esa goʻzalligi bilan maftunkor. Chaman sarvi eldan ojiz, ikkinchi sarv esa otni eldek sakratuvchi. 2-baytda dilbarning otni eldek choptirishi haqida gapirilmoqda. 3-baytda esa goʻzalning javlon urayotgani, chaman sarvining harakatsizligi bilan zidlantirib tasvirlanadi. Fikrdagi mantiqiy izchillik, yaʼni dilbarning ot choptirayotgani, keyin esa bu holatdan hayratning paydo boʻlishi tabiiyligi shunday xulosaga kelishimizga asos boʻladi. Shoir dastlab dilbarning fazilatlarini tavsiflab, keyin unga olam shaydoli haqida soʻzlaydi. 3-baytda Navoyi devonida “eldin” soʻzi taxmisida “eldek” tarzida uchraydi. 5-baytda 3 ta farq kuzatiladi. Birinchisi, Amiriy taxmisida “qatʼo” soʻzi tushib qolgan. U “aslo, qatʼiyan” maʼnosida kelib, bandda mantiqan va vazn nuqtayi nazaridan ham bu soʻz taqozo etiladi.

*Qilib ohim sari parvo, bu yon mayl etmoding qatʼo,
Sabodin, ey qadi raʼno, boʻlur ham sarv gah-gah xam.*

Taxmisda negadir gʻazalning soʻnggi, maqta bayti keltirilmaydi. Mumtoz taxmisnavislikda manba sifatida belgilangan gʻazal toʻliqligicha qamralishi, yoki shoirning maqsadidan kelib chiqib, ijodkor niyatiga mos tushmaydigan yoxud asar badiiyatida turli qaytariqlarga, saktaliklarga bois boʻluvchi, ayrim baytlar tushirib qoldirilishi ham mumkin. Yoxud kotiblarning xatosi tufayli ham asarning ayrim qismlari taxmis tarkibiga kiritilmay qolish ehtimoli mavjud. Amiriyning

mutasavvuf shoirligidan kelib chiqadigan bo'lsak, g'azaldagi mazkur, so'nggi bayt uni taxmis bog'lashga otlantirgan bosh ma'noni o'zida mujassamlashtirgan, deyishimiz mumkin. Chunki shoir oltala baytda chaman sarvi va yashil kiyimdagi dilbarning jozibasi, go'zalligini parallel ravishda tasvirlaydi. Undan hayratlanadi. Shodlanadi. Ko'tarinki kayfiyatda bahoriy iforlarga oshuftaligini izhor etadi. Ammo ularning birortasi uni qanoatlantirmaydi. So'nggi baytlarga borganda, lirik qahramon tabiati sokinlashadi. U bari olamning o'tkinchiligi haqida fikrlay boshlaydi. Soqiyga murojaat etib, sarv ham, gul ham boqiy, ahdida mahkam emasligini eslatadi. So'nggi baytda u xushnudlik ko'shkidan turib teran fikrlaydi. Maqsadni yuksak tarzda belgilaydi. Shoir tabiat fasli, go'zal dilbar tasviridan asl mohiyatga yo'l topadi. Tabiatni kuzatib, fikran, hodisadan asl mohiyatga yo'naladi. Olam, odam va ilohiylik robitasini topadi. Tabiatdan saboq oladi. Insonni to'g'ri yo'lga boshlovchi ulug' falsafani kashf etadi. Foniyluk bag'rida birgina abadiy Haqiqat – yor ko'yi ekanligini angelaydi va insoniyatni bundan ogohlantiradi. Shoir jonsiz narsalarda, tabiat hayotida inson hayotining ramzini ko'radi. Tabiat ashyolarini tushunish insonni o'zini anglashga yo'naltiruvchi vositadir. U o'z mohiyatiga tabiat va moddiylikni anglash yo'li orqali boradi. Shu sababli, Navoyi ham, Amiriy ham o'z fikr, g'oyalarini tabiat hodisalari bilan izchil uyg'unlikda bayon etadilar. Davron tuni – furqat tuni, xazon fasli – ruxsori zard parallelliklari – ruhiy holat manzaralarini tasvirlash va tasavvur etishni osonlashtiradi. Navoyi so'nggi misrada "Jamiyat, ya'ni umumlikka erishish uchun fardlik, yolg'izlik, yagonalik maqomiga ko'tarilish"ni shart qilib ko'rsatadi. Buni qanday tushunmoq lozim? Haqiqiy oshiqning niyati umumiy ruhga quyilishdir. Buning uchun esa u butun moddiylik, ya'ni – ko'plikdan uzoqlasha olishi va yagonalik maqomiga ko'tarila olishi lozim. Amiriy maqtadan oldingi 6-baytdayoq, bu haqda o'ylanib, boqiylik va foniyluk borasidagi ayrim fikrlarini bayon etadi. Navoyi so'nggi ettinchi baytda esa muhim va teran, butun hayot va yashashning mohiyatini oydinlashtiruvchi, uning mazmunini o'zida mujassam etuvchi falsafiy xulosasini ifodalaydi. Ya'ni shoir majoziylik va haqiqiylikni bir-biriga

zidlantiradi. Bahor tarovatidan olgan shukuhini fano va foniylilik maqomi bilan qiyoslab ko'radi. Va qat'iy xulosasini bayon etadi. Bog', gul, sarv – bularning barchasi o'tkinchi, baqosizdir. Shunday ekan, insonni, komillik va ruhoniyl parvozlar sari yuksaltiruvchi, Haqiqiy yor ko'yini tanlashga yo'naltiradi:

*Navoyi, ko'yin et manzil, yuzu qaddig'a bo'l moyil
Ki, bog' etmas seni xushdil, gulu sarv aylamas xurram.*

Mazkur bayt asar g'oyasining eng avj nuqtasini ifodalaydi. Shunday ekan, Amiriy taxmisga asos bo'lgan g'azalning shunday yetuk baytini e'tibordan soqit qilishi mumkin emas edi. Yuqoridagi turlichaliklar Amiriy va "Favoyid ul-kibar" devoni noshirlari turli qo'lyozma manbalardan foydalangan bo'lishlari mumkin, degan taxminni ham yuzaga keltiradi. Uni, qo'lyozmalar asosida o'rganib, qiyoslab, g'azal va taxmisning sahiih va to'liq variantini tiklashga harakat qilish lozim, deb hisoblaymiz. Ko'rinadiki, ikkala asarni qiyoslash matndagi saktaliklarning bartaraf etilishida va sahiih matn yaratilishida ham muhimdir. Taxmisga olingan g'azal musajja usulida yaratilgan. Amiriyning mahorati shundaki, u taxmisda ham ana shu murakkab, mahorattalab badiiy san'atni qayta yarata oladi. Har bir band misralari ikkiga bo'linib, qo'sh qofiya bilan ziynatlanadi. Bu esa o'z navbatida, fikrning sayqaldorligini oshiradi. Asosiy g'oyaga e'tiborni qat'iylashtiradi. Diqqatni jalb etib, ma'noni ta'kidlaydi:

*Iki ko'zi erur kofar, chekib mijgonidin xanjar,
Xati la'ling erur axzar, dahoning chashmayi Kavsar,
Xiromi o'ldi jonparvar, qadi sarfitnai Mahshar,
Chaman sarvi qolib bebar, mening sarvim bo'lub dilbar,
Ani el aylabon muztar, bu eldek sekretib adham.*

Taxmis avvalidanoq, ko'tarinki, rubobiy kayfiyat bilan boshlangan. Bunga sabab, bahor kelib, olamning beg'uborlik iforiga chulg'anishida. Ko'ngillar shodligu xursandchilikka limmo-lim to'lishida. Amiriy asarida lirik qahramonning xushnudlik kayfiyatini shunday ta'sirli tasvirlaydiki, u beixtiyor

o'quvchi ko'nglini ham baxtiyorlikka, zavqu shavqqa oshno etadi. Shoir hayrat va hayajonga to'lib, tabiatning har bir ashyosida hayot nashidasini his etadi. Ular bilan birga yashaydi va yashnaydi. Toshqin hislari to'lqinlarida jo'shib suzadi. O'z tuyg'ulari bilan suhbat quradi. Ularni chorlaydi, tashrifini olqishlaydi. Qayg'ularini quvlaydi. Ulardan uzoqlashib, ruhini yuksaklarga parvozga shaylaydi. Bunday ruhiy holat manzaralarini chizishda shoir tarhi toza so'zlar jilosidan, tovushlar qatidagi turli ritmik ohanglar simfoniyasidan unumli foydalanadi. Xususan, birinchi badda takrorlangan "m" tovushining zahirida jaranglayotgan miriqmoq, mazza qilmoq kabi ritmik ohang jilolari (tavze san'ati vositasida) shoir nazarda tutgan xushnudlik ma'nolarini yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi:

*Bahor ayyomi keldi, o'ldi olam tozavu xurram,
Binoyi xonai ayshu nishotim ayladi mahkam,
Beri kel, zavq ila ey shodmonliq, nari bor, ey g'am,
Muvofiq keldilar, bo'lmish magar Navro'z ila bayram,
Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi ravonim ham (390).*

Ko'rinadiki, Amiriy rahnamolik qilgan adabiy jarayon bekorga "adabiyotning ikkinchi oltin davri" deb baholanmagan. Har bir ijodkor mahoratining oltin qirralarini namoyon etish mazkur adabiy muhitda asosiy talablardan biri hisoblangan. Xususan, Amiriyning o'zi ham mazkur shartni bekamu ko'st bajarishga harakat qilgan. Bugungi adabiyotshunoslik oldidagi dolzarb vazifa esa ana shu olmos, yombilarni izlab topish, kashf etishdan iboratdir.

Tayanch tushunchalar:

Oltin davr, tarixnavislik, matbaachilik, muxammas, zohid, oshiq.

Savol va topshiriqlar:

1. *Qo'qon xonligi davridagi ijtimoiy-siyosiy hayotni sharhlang.*

2. *Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi va ravnaqi haqida so'zlang.*

3. *Amiriy hayoti va ijodi manbalarining bibliogarfiyasini tuzing.*

4. *Shoirning ijodiy faoliyati va adabiy merosi.*

5. *She'riyatining mavzu va g'oyaviy qamrovi haqida fikrlaringizni bayon eting.*

6. *Shoir mahoratining o'ziga xos qirralarini aniqlang.*

7. *Adib asarlarining janr tarkibi haqida so'zlang.*

8. *Muxammas janrining shoir ijodidagi o'rnini belgilashga harakat qiling.*

Asosiy adabiyotlar:

1. *A.Qayumov. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.*

2. *P.Qayumov. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998*

3. *Amiriy. Tanlangan asarlar. T.: 1972.*

4. *Amiriy. Tanlangan asarlar. T.: 2017.*

5. *N.Norqulov, U. Jo'raev. O'zbekiston tarixi. T.: 2004.*

6. *Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.*

7. *Boltaboev H. Mumtoz so'z qadri. T.: 2004.*

8. *Rumiy J. Ichindagi ichingdadir. T.: 1997.*

9. *Qobilova Z. Amiriyning adabiy merosi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 2010.*

GULXANIYNING HAYOTI VA IJODI

(XVIII asrning 70-yillarida tug'ilgan – vafot yili noma'lum)

Reja:

1. *Gulxaniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.*
2. *Shoirning adabiy merosi.*
3. *Adib she'riyati ko'lami, mavzu qamrovi va mahorati.*
4. *"Zarbulmasal" asarining yaratilish tarixi. Asarning g'oyaviy va badiiy xususiyatlari.*

Gulxaniy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. XVIII-XIX asr o'zbek mumtoz adabiyotida Gulxaniyning o'ziga xos o'rni bor. Bu davrlar nasri taraqqiyotini uning ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Shuning uchun ham shoir asarlari har doim adabiyot muxlislari va tadqiqotchilari diqqat markazida turgan.

Uning ijodi haqida ma'lumotlar, mulohazalar o'z zamonasida yaratilgan tazkiralalar, tarixiy asarlar, badiiy asarlardayoq bayon etila boshlangan. Jumladan, birlamchi, muhim manbalar sifatida Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron", Vozehning "Tuhfat ul-ahbob..." tazkiralari, Avazmuhammad Attorning "Tarixi jahonnamo" asarini, Dilshod Barnoning "Tarixi muhojiron" risolalarini ko'rsatishimiz mumkin. P. Qayumovning keyinroq tasnif etilgan "Qo'qon tarixi va adabiyoti" asaridan ham Gulxaniy haqida ma'lumot olish mumkin. Shoirning eng mashhur asari "Zarbulmasal". Uning 6 qo'lyozma va 10dan ortiq bosma nusxalari mavjud. U bilan XIX asr oxirlarida rus sharqshunoslari ham qiziqqa boshlagan. 1895-yilda rus tiliga tarjima etilgan.

XX asrning 20-yillaridan boshlab Gulxaniy asarlari kirill alifbosida nashr etila boshlagan. Jumladan, "Namunayi adabiyoti tojik"(1926y.), "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi " (1945y.), "O'zbek poeziyasi antologiyasi"ni aytish mumkin. 1951-yilda "Zarbulmasal" alohida nashr etiladi. 1958,1960-yillarda ham qayta chop qilingan.

Gulxaniy ijodini o'rganish borasida bir qancha ilmiy tadqiqotlar ham olib borilgan. Dastlabki ish Fitratning 1938-yil "Mash'ala" jurnalida chop etilgan "Zarbulmasal" nomli maqolasidir. 1948-yilda R. Muqimov yirik tadqiqot, ya'ni maxsus dissertatsiya yozdi. Taniqli adabiyotshunos olimlarimizdan H. Yoqubov, V. Zohidov, V. Abdullayev, M.Qo'shjonovlarning bu boradagi xizmatlari ham e'tiborga molik. A. Qayumovning "Qo'qon adabiy muhiti"(1961y.) nomli kitobidan ham Gulxaniy hayoti, ijodi, o'zbek mumtoz adabiyotidagi mavqei bobida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Shoir ijodi tilshunoslik nuqtayi nazaridan ham o'rganila boshlangan. X.Nazarovanning bir qancha ilmiy tadqiqotlari ma'lum.

Gulxaniy ijodi hozirgacha ham olimlarimiz e'tiborini jalb etib kelmoqda. Maktab dasturlarida ham o'rganilmoqda. Ammo, shoir ijodini tadqiq etishimiz, kashf etib anglashimiz lozim bo'lgan jihatlari hali juda ko'p. Asarlarining til xususiyatlari, so'zlar xazinasini, badiiy mahorat qirralari, lirik merosining teran mohiyatini yoritish kabi masalalar adabiyotshunosligimiz oldidagi dolzarb muammolardir. Gulxaniyning hayoti haqida mukammal ma'lumot etib kelmagan. Ma'lum dalillar ham manbalarda turlicha bayon etilgan. Bu xolis, yagona xulosa chiqarishimizni murakkablashtiradi. Shunday bo'lsada, biz mavjud fikrlarni umumlashtirishga harakat qilamiz. Shoir XVIII asrning 70-yillarida Qo'qonda tavallud topgan. Uning ajdodlari, turmush tarzi haqida "Qo'qon tarixi va adabiyoti" asarida shunday ma'lumot beriladi: *"Shoir Gulxaniy. Bu kishining nomi Muhammad Sharif bo'lib, Qo'qonda tug'ilgan. Onasi o'zbek bo'lib, otasi tojik edi. Shohi Qushbegining yuzboshilaridan bo'lgan. Qorategindan kelgan, Xo'qandda uylangan. Onasi xon saroyida oddiy qora xizmatda kun kechirgan. Gulxaniy madrasani tamom eta olmagan. Keyinchalik askariy sipohlikda pastroq darajada turib, saroy doirasida kun kechirgan. Qora ko'z, qora girdob soqolli, bug'doy rangli ko'rinishda xushchehra bir kishi bo'lgan, jun chakmon kiyib yurar ekan"*²⁵⁵.

²⁵⁵ П. Қаюмов. Қўқон тарихи ва адабиёти. 45-бет.

Vozehning ma'lumotiga qaraganda, Gulxaniy Namanganda hammomdorlik qilgan. Shunga tayanib, shoir hayotining ma'lum bir davri Namanganda ham yashagan, degan xulosaga kelamiz. Namangan o'sha davrlarda Mulla Bozor Oxund kabi ulug' shayxlar, uning muridlari, din va tasavvuf ulamolari, Mashrab kabi ma'ruf shoirlar yashagan zamin edi. Gulxaniyning lirik she'riyatidagi mazmun, g'oya, falsafa va dunyoqarash talqinidan kelib chiqib, u ham shunday ulug'lar izidan borgan orif shoir bo'lganini anglash mumkin. Shunday ekan, Gulxaniy Namanganga tasavvuf, tariqat bobidagi bilimini chuqurlashtirish maqsadida borgan bo'lishi ham mumkin, deymiz. Bu fikrimizni Fazliyning shoir tabiatiga "*devonafe'l*", "*otashtabiat*" deya bergan baholari ham tasdiqlashi mumkin. Biz ushbu fikrimizning tasdig'ini Dilshod Barnoning "Tarixi muhojiron"²⁵⁶ risolasida keltirilgan, Gulxaniy o'z umrining keyingi yillarida ham qalandarlarcha hayot kechirgan, shoirlar bilan hammom go'laxida kun o'tkazgan, degan ma'lumotlarda ham ko'ramiz. Uning so'filar kiyimi bo'lgan jun chakmon kiyib yurishi haqidagi ma'lumot ham, hayot tarzi, ijodi mohiyatini bir oz oydinlashtirish uchun xizmat qiladi. U umrining ma'lum qismini sipohiy sifatida, ma'lum davrini saroy shoirlari davrasida, so'nggi davrlarini esa darvesh, qalandar sifatida o'tkazgan. Hayotining poyonida dunyo mohiyatini teran anglagan shoir qolgan umrini Olloh yo'lida, qalandarlarcha yashagan, degan xulosaga kelish mumkin. Zamondoshlari Fazliy, Vozeh va Dilshod Barnolarning uning ijodiga katta hurmat va havas bilan baho berishlari ham bunga asos beradi.

Gulxaniyning vafoti, qabri haqida ham turli ma'lumotlar, rivoyatlar bor. Ayrimlarida shoir Muhammadalixonning odamlari tomonidan Sirdaryoga cho'ktirib yuborilgan deyiladi. Ayrimlarida shoirning qabri Qo'qon yaqinidagi Eshonqishloqda ekanligi ma'lum qilinadi.

Gulxaniyning she'riy merosi. Gulxaniyning bizga ma'lum merosi hajm jihatidan uncha katta emas. "Tuhfat ul-ahbob"da

²⁵⁶ Дилшод Барно. Тарихи муҳожирон, инв.№12076, 30-33- betlar.

shoirning devoni borligi haqida ma'lumot bor. Ammo, devon haligacha topilmagan. Shoirning bizgacha 12 g'azal, 1 qasidasi va "Zarbulmasal" asari etib kelgan. Gulxaniyning qasidasi Amir Umarxonga bag'ishlangan. Shoir Umarxonga podshoh sifatida yurt ravnaqi, xalq kamoli yo'lida katta ishonch va umidlar bilan qaraydi. Haqiqatan ham, u ma'rifatli, shoir, ijodkor ahliga rahnamo kishi bo'lgan. Uning davrida, himmati bilan Qo'qon adabiy muhiti shakllandi. Shohning bu fazilatlariga haqida ko'plab manbalarda, xususan, Nodira debochalarida, she'rlarida ham yozib qoldirilgan. Unga bag'ishlangan Gulxaniy qasidasi 52 misradan iborat. U quyidagi yuksak mahorat bilan yozilgan matla bilan boshlanadi:

*Sahargoh bulbuli sho'rida nolae sar kard,
Zi xuni dida guli so'rx domane tar kard.*

(Mazmuni:

*Saharda bechora bulbul nola boshladi,
Qon yoshidan qizil gul etagi nam bo'ldi.)*

Gulxaniy she'rlarini ikki – fors-tojik va o'zbek tilida yaratgan. U g'azallarini Gulxaniy va Jur'at taxalluslari bilan bitgan. Shoirning taxallusini zamondoshlari ikki xil izohlashgan.

Fazliy tazkirasida bu borada quyidagi fikrlarni bayon etgan: "*Gulxaniy bilimdon shoirdir. "Gulxan" emas "gulshan"dan ham chiroyliroqdir. Devonafe'lligi, otashintabiatligi tufayli u o'ziga "Gulxaniy" taxallusini olgan*".

Rahmatulloh Vozeh esa: "*Shoir hammomdorlik bilan shug'ullangani uchun "Gulxaniy" deb taxallus tanlagan*", deydi.

Gulxaniy she'rlarida ham o'ziga xos ifoda uslubiga ega, chuqur mushohadali shoir sifatida namoyon bo'ladi. Shoir lirikasida asosiy mavzu – ishq. Lirik qahramon – oshiq. Uning barcha o'y-fikrlari, falsafiy dunyoqarashi ana shu an'anaviy mavzu talqinida yuzaga chiqadi. Undagi ishq keng ma'noda. Shoir borliq, olamni u orqali anglaydi. Hayot, inson mohiyatini ishq vositasi-la o'rganadi. O'zini, ko'nglini uning sarhadsiz kengliklaridan izlaydi. Bu yo'lda mumtoz adabiyotdagi barhayot

oshiqlar timsoli Farhod va Majnunlar ishqini tahlil etadi. Ularning nuqsonlarini fosh qilib, yutuqlariga havas bilan boqadi. Farhod – oshqlikning eng yuqori martabasiga ko'tarilgan obrazlardan. Ishq darajasini, otashini o'lchovchi me'yoriy bir timsol. Gulxaniy shu obrazga murojaat etganida ham, o'ziga xosligi ko'rinadi. Ishqni hammaga oshkor etgani uchun uni behayoga chiqaradi:

*Dosha izhor ayladi Farhod Shirin dardini,
Ishq oyinida uldur behayolardin biri.*

Majnun haqida esa, aksincha mushohada etadi. U junun ilmining cho'qqisida. Unga intilish, shu darajaga ko'tarilish shoirning orzusi:

*Senga, ey Majnun, junun ilmida taslim aylaram,
Sen rasolardin biri, men norasolardin biri.*

"Etmaz" radifli g'azali shoir she'riyatining g'oyaviy ko'lami va badiiy mahorati borasida mukammal tasavvur hosil qiladi. Unda shoirming dunyo va inson mohiyati haqidagi anglamlari, yashashdan maqsadi, hayotda tutgan yo'li o'z ifodasini topadi.

*Ko'ngul ozodadur, dunyog'a arzi ehtiyoj etmaz,
Tariqat soliki bu yo'lda mayli izdivoj etmaz.*

Ushbu baytdan biz shoir lirik qahramoni tabiati haqida xulosa chiqara olamiz. Uning ko'ngli ozod, hur. U har qanday ma'naviy qafaslarni sindirgan, cheksiz ruhiy kenglikka musharraf. Bunga erishishning boisi bitta – dunyoga haris bo'lmaslik. Moddiylikka ehtiyojsizlik. Bular tariqat yo'liga kirgan solikning, komillikka intilayotgan, kamolot hosil qilgan kishining fazilatlaridan. Uning asl muddaosi – Olloh visoli. Bunga otashin ishq bilangina erishish mumkin. Bu yo'lda lirik qahramonning eng katta boyligi – hijron. U shundan ham mamnun. Chunki, bu matoh faqat uniki. Uninggina ko'ngil mulki. Uni hech kim talon-taroj etolmaydi.

Ushbu fikrlarni ifodalar ekan, shoir mahorati yana bir bor namoyon bo'ladi. Ishqu hijronning yoqimli va azobli dard ekanligini, uni hech kim o'g'iray olmasligini, lirik qahramonning boru yo'g'i shular bilanligi o'ziga xos so'zlar, obrazlar va ifodalar tizimi orqali tasvirlab berilgan:

*Rahi ishqingda dardu dog'i hijroning matoimdur,
Qaroqchi aylamas toroj oni, kimsa boj etmaz.*

Lirik qahramon Oллоhga yetish faqat ishq yo'li orqali amalga oshadi, degan fikrda. Shuning uchun ham u boshqa har qanday yo'lni rad etadi. Jumladan, unga zohid yondirgan ko'ngil shamchirog'i nuri xira tuyuladi. Undan qoniqmaydi va inkor etadi:

*Sen o'z diningni tuz, zohid, meni ko'p yo'ldin ozg'urma,
Bu surat sha'm yondurdung ziyosi nur rivoj etmaz.*

Gulxaniyning bizga ma'lum kam hajmli lirik merosidan ham uning teran mushohadali, donishmand shoir ekanligini anglaymiz. O'ziga xos badiiy tasvir tizimlari, badiiy kuzatuvlari borligining guvohi bo'lamiz. She'riyati kamolida, ayniqsa, Navoyi va Fuzuliy maktabidan bahramandlik samarasi seziladi. Fuzuliyona so'z va iboralar qo'llanganini ko'ramiz. Quyidagi kabi Navoyivor misralar, timsollar, so'zlar talqiniga duch kelamiz:

*Bir dam ayla mardumlig' diydami ichra manzil qil,
Durru la'l sochsunlar maqdamingga mijgonlar.*

Shoiming ko'p ilmiy adabiyotlarda tahlil etilgan "Ber" radifli g'azali bor. Uni biz uzoq yillar Gulxaniy she'riyatining yetuk namunasi sifatida talqin etib keldik. Ammo, uning ijodiga katta hurmat bilan qaragan, asarlariga yuqori baho bergan, havaslangan zamondoshlari bu kabi she'rlariga shoir ijodining sustroq mahsuli sifatida qarashgan. Jumladan, Fazliyning "Majmuayi shoiron" tazkirasida bir' forsiy she'r keltiriladi. Uning mazmuni

quyidagicha: *"Jannatmakon amir davrida Gulxaniy benavolik asiri bo'ldi. Umrda durustroq non ushatmadi, yaxshi dasturxon atrofida o'tirmadi. Sipohigarchilik qildi-yu, rohat ko'rmadi. Mehnat va mashaqqat ilkidan osoyishtalik topmadi. Amir uning holiga muruvvat bilan boqmasdi. Amirning iltifotsizligi tufayli faqir bir parcha nonga muhtoj bo'ldi. Qo'li qisqalik oxiri uning joniga tegdi. Kambag'allik fig'onini oshirdi. Yo'qchilik tufayli u xijolatchiliklar chekdi, tama yo'lini tutib, xo'rliklar ko'rdi".* Ushbu fikrlar Gulxaniy hayot tarzi, hayot yo'lini ko'rsatadi. Uning iqtisodiy qiyinchiliklar iskanjasida yashaganligini anglaymiz. "Ber" g'azali mazmuni ham buni tasdiqlaydi. Ammo, tama ma'nosidagi g'azal shoir shaxsini xo'rlaydi. Yuksak intilishlar, ulug' maqsadlar haqida kuylagan ijodkor mavqeiga putur etkazadi. Balki, buni anglagan, shoirning o'zi ham, sipohigarlikni tark etib, qalandarona hayot tarzini ma'qul ko'rgan bo'lsa, ajab emas.

"Zarbulmasal" asarining g'oyaviy va badiiy xususiyatlari.

Gulxaniyning bizga etib kelgan yirik asari "Zarbulmasal"dir. Unda o'zbek xalqining, ijodkorning naqadar donishmandligi va zukkoligi namoyon bo'ladi. Bu asar Amir Umarxonning taklifi bilan yaratilgan. U bunday mas'uliyatli, teran tafakkur va xalqona uslubni taqozo etuvchi yumushni Gulxaniyga ishonib topshiradi. Bu Gulxaniyning iqtidori va salohiyatiga zamondoshlari va Amir tomonidan berilgan yuqori baho edi. "Zarbulmasal"ning 6 qo'lyozma, 10 dan ortiq bosma nusxasi bor. Hozirgacha ma'lum eng qadimiy qo'lyozma 1855-yilda ko'chirilgan. "Zarbulmasal" arabcha "zarb" va "masal" so'zlarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan bo'lib, "masal urmoq", "masal orttirmoq", "masallarning zarbi" ma'nolarini anglatadi. "Masal keltirib so'zlashmoq" mazmunida ishlatiladi. Fors-tojik va turkiy xalqlar adabiyotida "Zarbulmasal" nomli ilmiy-badiiy asarlar ko'p bo'lgan. Ularning ayrimlari masal, maqollar yig'indisi, ayrimlari bir tildan boshqa tilga tarjima lug'atlardan iborat²⁵⁷.

²⁵⁷ а) Зоконий. Зарбулмасал; б) Заруби амсоли Туркия, Истанбул, 1893й.; в) Зуруби амсоли усмония. Истанбул, 1870й.; г) Рожий. Зарбулмасал.; д) Нозил Хужандий. Ҳажвиёт. ЎзФАШИ, инв.№12080.).

Gulxaniy "Zarbulmasal"i esa o'ziga xos uslub va mazmun, syujet va kompozitsiyaga ega. Uning g'oyalari va timsollar tizimi talqini o'ziga xos. Ammo, shoirning o'zi ta'kidlaganidek, unda Jomiyning "Silsilat uz-zahab", Sharq hikoyachiligining noyob namunasi "Kalila va Dimna"ning ta'sirini sezish mumkin. Undan tashqari, "Zarbulmasal"da Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Hofiz Sheroziy, Navoyi, So'fi Olloyor, Mashrab kabi ulug' ustozlar asarlaridan parchalar keltiriladi. Shoir o'z fikrlariga ulardan quvvat oladi. "Zarbulmasal"ning voqealari juda puxta – xalq latifalaridek sodda, muxtasar o'ylangan. U "Kalila va Dimna", "Ming bir kecha" kabi asar ichida asar tarzida yozilgan. Lekin ular bir-biri bilan uzviy bog'lanib yagona asarni tashkil etgan.

Gulxaniy mahoratini namoyish qiluvchi yana bir xususiyat, qahramonlar xarakterini tavsifiy tarzda emas, suhbatlar vositasida badiiy fosh qiladi. Gulxaniy "Zarbulmasal"da 400ta xalq maqoli va hikmatli so'zlarini badiiy vosita sifatida qo'llaydi.

"Zarbulmasal" – murakkab asar. Uni anglash uchun Ko'rqush so'zi bilan aytsak, *"botin ko'z"* kerak.

"Zarbulmasal" – majoziy asar. Undagi shoirning g'oyalari, maqsaditurlu obrazlar, maqol, matal, hikoyat va rivoyatlar vositasida pardali tarzda ifodalanadi. "Kordon Boyo'g'lig'a boqib aydi: Siz bila bir parda ichinda navo qilali va beparda so'zlashmayluk".

Asarda shoirning vatan, xalq qismati, insonning ma'naviy dunyosi borasidagi o'y-fikrlari, dardu armonlari, nola-fig'onlari o'z ifodasini topgan. Bu asarda ham e'tirof etilgan:

*Navo parda ichra navosoz bo'lur
Ki, beparda ohang afg'on bo'lur.*

Gulxaniy "Zarbulmasal"da turlicha timsollar tizimi vositasida butun jamiyatning tirik, harakatdagi manzarasini yaratib bera oladi. Bizga zamonning ham moddiy, ham ma'naviy, ham siyosiy hayot tarzi haqida xulosalar chiqarishimizga imkon beradi. Shoir Dilshod Barno: *"Gulxaniyning "Zarbulmasal"larini*

o'qub, o'z diyorim qishloqlari borasida ajoyib olinanamo masallar yozganlari ko'p ta'sir qildi",-deydi.

Asarda turli timsollar tizimi mavjud. Bular:

a) Boyo'g'li, Yapaloqqush, Ko'rqush, Gunashbonu, Kulonkir sulton, Hudhud, Sho'ranul, Kuykunak, Malik Shohin, Kordon, Turumtoy, Navozanda, Bozanda kabi qushlar;

b) Tuya, bo'taloq, toshbaqa, chayon kabi hayvonlar;

v) Xolboqi misgar, Yodgor po'stindo'z, Otaboy Amin, Safarboy bog'bon kabi kishilar obrazlaridir.

Ularning tabiati orqali shoir turli toifa insonlarning ma'naviy qiyofasini fosh etib beradi. Ularning orasida amaldorlar, hunarmandlar, dehqonlar va boshqa kasb egalari ham bor. Shoirning asosiy maqsadi-kishilarni o'ziga tanitish, nuqsonlaridan ogoh etish. Chunki, o'zini anglash Ollohni tanishga olib boruvchi vositadir. O'zini anglashgina olamni fojialardan asraydi. Shoir Kordon tilidan Boyo'g'liga bu borada shunday nasihat qiladi: *"Agar sening xirading diydasi xira va zamiring oynasi tiyra bo'lmasa edi, avval o'z aybingga boqib, o'zgalar aybini yashursang xo'b erdi".*

O'z nafsiga mag'lub Xolboqi misgar hikoyatidan so'ng quyidagi xalq maqollari xulosa o'rniida keltiriladi: *"Sazovori nafsingizni bitkazing, yo sulton amrini"; "Ikki suyuqlik bir ko'ngilga sig'mas"; "Ikki kema tutgan qoldi g'arqob ichinda, chiqmas ul dengizdin bir kema tutmaguncha".* Ushbu xulosalar zamirida shoir aytmoqchi bo'lgan ulug' niyatni anglash qiyin emas. Bu hikoyatda ham namoz o'qib, ham nafs kemasini mahkam tutgan Xolboqi misgar fosh etiladi. Shoir ushbu hikoyat orqali zamondoshlarini islom va tasavvuf ta'limotining "Olloh bitta. Faqat unga e'tiqod qo'yish lozim"ligi haqidagi falsafasi bilan oshno etadi.

Ko'rganimizdek, "Zarbulmasal"ning bosh g'oyasi – xalq maqollari, hikmatlari, matal va hikoyatlari orqali insoniyatni ma'naviy g'aflatdan ogoh etish. Uning nuqsonlarini fosh etib, kamolot yo'lini ko'rsatish. Komil insonni tarbiyalash. Asardan bu fikrimizni tasdiqlovchi dalillarni istagancha topish mumkin.

"Zarbulmasal"ning g'oyaviy ko'lami qanchalik teran va cheksiz bo'lsa, badiiyati ham shunchalik barkamol. Unda, nasriy asar bo'lsada, saj, irsoli masal, kitobat, husni ta'lil, o'xshatish kabi o'nlab badiiy san'atlarning yangi, o'ziga xos namunalari yaratilgan. Asar badiiyatini haqiqiy baholash uchun chuqur va maxsus tadqiqotlarni amalga oshirish taqozo etiladi. Ishlatilgan har bir so'zning zohiriy va botiniy yukini belgilash, ularning ma'noviy jilolarini anglash, so'zlar zamiriga safar talab etiladi. Undagi so'zlar xazinasini, timsollar tizimini mohiyatini o'rganish adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb muammolardandir.

Tayanch tushunchalar:

Zarbulmasal, Gulxaniy, ishq, majoz, irsoli masal, tamsil, kitobat, tazod.

Savol va topshiriqlar:

1. Gulxaniy "Zarbulmasal" asarini to'liq o'qib chiqing.
2. Gulxaniy adabiy merosi haqida so'zlang.
3. Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiati haqida qanday fikrdasiz?
4. Shoirning she'riy mahorati nimalarda ko'rinadi?
5. "Zarbulmasal"ning genezisi va yaratilish tarixi haqida so'zlang.
6. "Zarbulmasal"ning g'oyaviy ko'lami haqida qanday fikrdasiz?
7. "Zarbulmasal"ning timsollar tizimi va badiiy xususiyatlari haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Gulxaniy. Zarbulmasal. T.: 1958.
2. O'zbek adabiyoti. 4 jildlik. 3-jild. T.: 1959.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.
4. Zohidov V. O'zbek adabiyoti tarixidan. T.: 1961.
5. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.
6. Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998.
7. Qo'shmoqov M. Mullo Gulxaniy. "Sharq yulduzi" jurn., 1991, 1-son.

NODIRANING HAYOTI VA IJODI (1792 - 1842)

Reja:

1. *Nodira hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.*
2. *Tarjimayi holi.*
3. *Shoira she'riyatining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari.*
4. *Badiiy mahorati.*
5. *Nodira nazmida ishqqa falsafiy munosabat va muhabbat tasviri.*

Nodira hayoti va ijodining o'rganilish tarixi. Mohlaroyim Nodira yuksak badiiy iste'dod sohibasi, dilkash, samimiy, ma'rifatparvar o'zbek ayolidir. Uvaysiy, Mahzuna, Dilshod, Anbar otin kabi o'zbek mumtoz shoiralari safining sardori bo'lgan. Katta iqtidor sohibi bo'lmish o'zbek shoirasi Mohlaroyim Nodira hayoti va ijodini o'rganish o'z davridanoq boshlangan. Xakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix", Avazmuhammad Attorning "Tuhfat ut-tavorix", Is'hoqxon to'raning "Tarixi Farg'ona", Mushrifning "Ansob us-salotin va tavorixi Xavoqin", Mutribning "Shohnomayi devona Mutrib", Andalibning "Shohnomayi devona Andalib" kabi tarixiy asarlarida, Uvaysiyning "Voqeoti Muhammadalixon", Nodirning "Haft gulshan" nomli dostonlarida Nodiraning iqtidori, faoliyati borasida qimmatli ma'lumotlar bayon etilgan. Jumladan, "Haft gulshan"da uning ijodkor, davlat arbobi va oddiy o'zbek ayoli sifatidagi qiyofasi qisqagina parchadayoq mufassal yoritib berilgan:

*Hama boshdin ayog'i erdi idrok,
Jahon ichra aningdek kelmagay pok.
Agar har ishni ul etsa iroda,
Karam bobida yuz erdin ziyoda.
Aningdek kelmagay dahr ichra oyim,
Aning ko'ngli saxovat ichra doim,*

*Jahon gulzorida andog' sifatlik.
Topilmas xotun ichra oqibatlik.*

O'zbekistonda shoira haqidagi dastlabki maqolani Lutfullo Olim 1923-yil "Bilim o'chog'i" jurnalida e'lon etgan. T. Jalolovning "O'zbek shoirlari", O'tkir Rashidning "Uch shoira", A.Qayumovning "Qo'qon adabiy muhiti", M.Qodirovaning "Nodira" kabi asarlarida ham Mohlaroyimning nodir shoirona salohiyati, davlat arbobi sifatidagi faoliyati yoritib berilgan.

Tarjimayi holi. Nodira 1792-yilda Andijon hokimi Rahmonqulibiy oilasida dunyoga keldi. Asl ismi Mohlaroyim. O'tkir zehnli qiz zamonasidagi tartibga binoan otinoyi qo'lida tahsil oldi, xususiyl mutolaa bilan shug'ullandi. Sharq mumtoz adabiyotini jiddiy o'rgandi, she'rlar mashq qilib, yoshligidanoq shoira sifatida tanildi. Uning ulg'ayish yillari adabiyot ahli davrasida kechdi. 1808-yili Qo'qon xoni Norbo'tabiyning o'g'li, Marg'ilon hokimi Amir Umarxonga turmushga chiqdi.

1810-yildan Norbo'tabiyxondan keyin hukmronlik qilgan akasi Olimxon o'rniga taxtga chiqqan Umarxon bilan Qo'qonga keldi. Umrining oxirigacha shu erda yashadi. Mohlaroyim Muhammadalixon (qisqartma shakli Ma'dalixon) va Sultonmahmudxon ismli o'g'illar tarbiyaladi. Amiriy taxallusi bilan ajoyib she'rlar yaratgan Amir Umarxon 1822-yilda vafot etib, umr yo'ldoshi Nodirani yolg'izlatib ketdi.

Umarxonning fojiali vafotidan so'ng Nodiraning 14 yashar o'g'li Ma'dalixon Qo'qon xonligini boshqara boshladi. Nodira oqila, dono va tadbirkor ayol edi. Yirik shoir Amiriy bilan birga o'tkazgan hayot davri Nodira qismatining baxtli onlarini tashkil etdi. Bu davrda u turmush lazzatlaridan bahramand bo'ldi. Farzand tarbiyaladi, tabiat va hayot go'zalliklarini tarannum etuvchi ajoyib she'rlar yozdi. Biroq Amir Umarxonning nogahoniy o'limi tufayli Nodira nazmidagi shodlik va baxt tuyg'ulari o'rnini alam va ayriliq iztiroblari tasviri egalladi. Haqiqiy ishq tasviri kuchaydi, tasavvufiy ramzu timsollar chuqur ishlendi, sog'inch va armon nolalari rivoj topdi. Mohlaroyim

badiiy ijod bilan astoydil shug'ullandi. Nodira, Komila, Maknuna taxalluslari bilan she'rlar yozib, mukammal devon yaratishga muvassar bo'ldi. Mohlaroyim Umarxon saltanatidagi mavqei bilan Bibixonimni eslatadi. Amir Umarxon vafotidan keyin Nodira davlat ishlarida ham bosh-qosh bo'ldi, bu borada o'g'li Muhammadalixonga homiylik qildi. O'g'li davrida mamlakatni baravar boshqardi. Ijtimoiy umrini ezgu ishlarga safarbar etdi. Shoiraning mana bu dono so'zlari uning ijtimoiy faoliyatida o'zining amaliy ifodasini topdi:

*Xusho oqilki, aylab yaxshilik bunyodini mahkam,
O'tar bu dayri foniyydin o'zini neknom aylab.*

Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o'tar dunyoda yaxshi nom qoldirdi. Ammo nosoz ijtimoiy muhit Nodiraga vafo qilmadi. Feodal jamiyatdagi ayovsiz kurash Mohlaroyim singari nodir san'atkorlarni o'z manfaati yo'lida qurbon qildi. Aqlu donish va ezgu fazilatlar sohibi Nodirayi davron nomi bilan shuhrat qozongan shoira 1842-yili Qo'qon bosib olingan paytda Amir Nasrullo tomonidan qatl etildi.

Shoira she'riyatining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari. Sharq she'rshunosligida ijodkorlarning iste'dodi, kamolot darajasi va mahorat miqyoslariga baho berilganda, odatda, uning devon yaratgan-yaratmaganligiga asoslanishgan. Chunki so'z san'atkorlari yaratgan asarlari miqdori devon tartib etishga yetib borgan bo'lsa-da, she'r yozish mahoratlari, malakalari yetilgan, badiiy uslublari sayqal topgan davrlardagina devon yaratishga jur'at etganlar. Bunday yetuk shoirlarni "*sohibi devon*" iborasi bilan ardoqlashgan. Mohlaroyim Nodira ham sohibi devon shoira edi. Nodiraning she'riy merosi bir nechta devonlarining qo'lyozmalari orqali bizgacha etib kelgan. 1960-yilga qadar "dol" harfigacha bo'lgan 109 g'azalni o'z ichiga olgan bitta notugal devoni ma'lum edi. Uning debochasida Komila taxallusi bilan ham asarlar yozgani haqida ma'lumot bor. 1962-yilda Namanganda Nodiraning yangi devoni topildi. Unga 180 ta asari

kiritilgan edi. Hamkor va hamfikir ustози Uvaysiy Nodiraning Maknuna taxallusi bilan ham ijod qilgani haqida xabar beradi. Sharqshunoslik institutida 333 g'azaldan iborat Maknuna taxallusi bilan yozilgan devoni ham bor.

Nodira – zullisonayn shoira. U o'z asarlarini ikki tilde, fors-tojik va o'zbek tillarida yaratgan. Nodiraning zullisonaynlik fazilati ham uning badiiy mahoratidan dalolat beradi. Ikki til egasi bo'lish til bilishnigina emas, balki ikki xalq madaniyatini o'zlashtirganlikni ham anglatadi. O'z tuyg'u-kechinmalari, o'y-fikrlarini ikki tilda barobar badiiy tasvirlash zullisonaynlik mahoratini taqozo etadi. Nodira shunday mahoratli shoira edi va buni uning o'z faxriyasi ham tasdiqlaydi:

*Bo'lubdur Nodira mumtozi ma'ni,
Kalomi ravshanu ash'ori farrux.*

Chindan ham, Nodira ma'ni mumtozi, so'zi ravshan, she'ri nurafshon so'z san'atkori edi.

Nodiraning bizgacha 10 000 misraga yaqin merosi etib kelgan. U mumtoz adabiyotimizdagi g'azal, muxammas, ruboiy, fard kabi ko'plab janrlarda asarlar yaratgan. U Navoyi, Fuzuliy, Bedilni o'ziga ustoz deb bilgan. Ularning asarlaridan ta'sirlangan, ijod sirlarini o'rgangan. Asarlariga ko'plab muxammaslar bog'lab, ustozlari fikru g'oyalarini rivojlantirgan.

Nodira Amiriy taxallusi bilan she'rlar yozgan Umarxonni ham o'ziga ustoz deb bilgan. Kamtarinlik bilan she'r yozish siru uslubini undan o'rganib, nazm saltanatiga qadam qo'yganligini e'tirof etadi: *"Men ham alar mutobaatida nazm uslubidin bahra topib "As-suhbatu muassiratun" natijasi birla kam-kam she'r qonunidin xabardor bo'lur, goho biror misra va goho biror bayt taqlid birla aytur erdim"*.

Nodira – muhabbat, sadoqat va vafo kuychisi. Hamfikir ustози Umarxonning fojiali vafoti Nodira ko'ngliga, hayotiga katta zarba bo'ldi. Uning she'riyatida mahzunlik kuchaydi. Darddoshi, hamxonasidan ayrilgan shoira she'rlari g'amgin iztiroblar, mungli

navolar bo'lib ko'nglimizni dardnok etadi. Sharq ayollariga xos fidoyi vafodorlik, sadoqat, izzat-ikrom namunasi bo'lib tasavvurimizni, tafakkurimizni abadiy boyitadi.

Ammo, Nodira she'riyatini faqat Sayyid Umarxondan ayriliq izhorlari deb baholasak, biryozlama tushungan bo'lamiz. Chunki shoira she'riyatining ildizi chuqur. Ma'no-mohiyati juda teran.

Furqat g'amida yolg'izlangan ko'ngil bir g'amgusorga ehtiyoj sezadi. Ana shu ehtiyoj shoira she'riyatini tafakkurning yuqori bosqichiga ko'taradi. Ya'ni hayotiy zamindagi oshiqlik ilohiy ishq sari yuksalib boradi.

Nodira zamonasida majoziy (ya'ni, dunyoviy) ishqni kuylash ham, haqiqiy (ya'ni, ilohiy) muhabbatni vasf etish ham ayol kishi uchun oson bo'lmagan. Mana bu otashin bayt shundan nishona:

*Man'i muhabbat na qilursan menga,
Ramzi haqiqat erur ishq majoz.*

Shoiramiz yuragi turli malomatlardan kuyinib, "ey zamondosh, menga muhabbat" navosini man etma. Axir, Haq ishqini kuylashim uchun bu dunyo ishq faqat ramzu timsoldir, xolos", deya nadomat chekadilar.

Shoira nazdida ilohiy ishq insonni kamolotga etaklaydi. Undan bexabarlik esa tubanlikka yuz tuttiradi.

Ezgu fazilatlardan mahrum etadi:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et.....*

Oshiqlik – ko'ngil ishi. Bu yo'lda zohidlikni – dunyo ne'matlaridan butunlay voz kechib faqat taqvo bilan shug'ullanishni Nodira rad etadi:

*Ishq maqomida qabul istasang,
Komila, qil zuhd elidin ihtiroz.*

Inson hayoti hamisha qarama-qarshiliklar iskanjasida kechadi. Ko'ngil xohishlari, maqsadlari turlicha el dunyoqarashlari ila to'qnashadi. Yaxshiliklar tilagan yurakka ko'proq ozor etadi. Nodira she'riyatida ham beparvo, takabbur zamondoshlari zarbalaridan zaxmdor dil nolalari eshtiladi. Shoira loqayd, oshiqlikning fayzosor mujdalaridan bebahra kimsalar mavjudligidan taassuflar chekadi. Bundaylar bilan hamqadam bo'lish tuyg'ularingni o'ldirishi, ruhingni qashshoqlashtirishidan kuyinadi:

*Bevafoalar mehrini tark ayla, ey shaydo ko'ngul,
Yo'qsa, bu yo'lda alingda har na vor, aldin ketar.*

Nodira ana shunday zamondoshlari ko'ngliga dunyo, hayotning mohiyati borasidagi o'zi anglab etgan haqiqatlarni singdirishga ehtiyoj sezadi. Olam va odamning mazmuni, bir-biriga munosabati xususidagi falsafiy xulosalarni oshkor etadi. Natijada, asarlari teran mazmunli irfoniy maktab darajasiga ko'tariladi. Zamondoshlari hayot ne'matlarini g'animat bilishga, undan bahramand bo'lishga da'vat etiladi.

Badiiy mahorati. Shoira she'riyati mazmun jihatidan ham, badiiylilik jihatidan ham barkamol asarlardir. U fikrlarini o'ziga xos, yangi topilmalar, qiyoslar bilan ifodalashga intilgan. Kuzatishlariga ayollarga xos noziklik va sinchkovlik bilan muqoyasalar topa olgan. Nodira badiiyat ilmidagi san'atlarni mukammal o'rgangan va she'riyatiga tabiiy tatbiq eta olgan shoiradir. U badiiy usul imkoniyatlaridan foydalanib, aqlni hayratga soluvchi manzaralar ijod qilgan. Natijada, tazod, tajohul ul-orif, talmeh, husni ta'lil, tashbeh kabi badiiy san'atlar bilan muzayyan yangicha talqinlar, yangicha obrazlar, yangicha ifodalar yaratishga erishgan. Ayniqsa, mubolag'a san'atini go'zal ma'nolarni suvratlantirishga mohirona safarbar etgan.

*G'amimni sharhini yuz mingdan birini dedim,
Falak ani ko'tarurda xam ayladi qomat.*

Shoira qismatiga tushgan g'am yuki shu qadar og'irki, uning yuz mingdan bir ulushi izhor etilganida, falak ko'tarolmay, qaddi bukilib qolgan ekan. Bunday mubolag'a vujudga kelishiga osmonning egilgan holatdagi ko'rinishi asos bo'lgan. Yerdagi ohning ko'kkacha etib borishi-chi ? Bu ham mubolag'a mo'jizasi, albatta.

*Ohim o'tig'a qadim kamondur,
Bu o'qni nishonidur Surayyo.*

Ushbu bayt zamiridagi tashbeh – naqadar xayoliy qudrat mahsuli! Shoiraning ohlari koinotni o'rtaydigan ohlar bo'lganini bir tasavvur qilaylik ! Bu ohlar g'am-alam epkinidan tarkib topgan shoira qaddi kamonidan falakka otilgan otashin o'qlardir. Bu o'qlar Surayyo sayyorasini mo'ljalga oladi va bexato uradi. G'am yuklaridan egilgan qomatni va iztiroblarga to'lgan qalbni bundanda tiniq, aniq, go'zal tasvirlash mumkinmi? G'am yuki og'irligidan alifdek qomat yoysimon shaklga kiradi, yoydek egilgan qad kamonidan falakka g'am o'qlari otiladi, olamdan oshgan ohlarning mingdan bir ulushini ko'tarolmay, falakning qaddi kamondek egiladi!

Nodiraning mazkur baytlari Lutfiy hamda Mashrabning quyidagi baytlari bilan hamohanglik va hamdardlikda bahslasha oladi. Lutfiy yozadi:

*Hijron kechasi charxi falakka yetar, ey moh,
Ohi saharim, xohi inon, xohi inonma.*

Lutfiy g'azaliga tazmin bog'lagan Mashrab so'zini ustozdan-da o'zdiradi:

*G'am shomi firoqingda kabob etti falakni
Ohi saharim, xohi inon, xohi inonma.*

Nodira ijodida Turdidek isyonkor shoirlar bilan ham hamovozlik yaqqol yangraydi. Turdi "Joyi osoyish emas hech

kima bu ko 'hna ravoq" deya dunyo va dunyoparastlikni rad etsa,
Nodira:

*Jahon, ey Nodira, el maqtalidur,
Emastur joyi osoyish bu maslax,*
deya hasrat chekadi.

Mubolag'aga muqobil san'atlardan biri kichraytirish bo'lib,
uning Nodira devonida qo'llanish mahorati ham she'rxon idrokini
sehrlaydi:

*Belining borlig'in qildi kamarbandi ayon,
Og'zi yo'q erdi, ani qildi padidor hadis.*

Sharqda belning ingichkaligi, og'izning torligi tashqi
go'zallik belgilaridandir. Maqsad insondagi mana shu nazokatni
tasvirlash. Nodira g'azalidagi manzurning beli ko'z ilg'amas
darajada nozik ekanki, uni kamarbandi, ya'ni turkona aytganda,
belbog'i sezdirib qo'yibdi. Og'iz yo'q darajada pinhon emishkim,
borligini so'zlagan so'zlari oshkor etibdi.

Nodira o'z she'rlarini quyuq falsafiy fikrlar bilan
yo'g'irishga harakat qilarkan, badiiyatdagi nazmiy
ko'pma'nolikni yuzaga chiqaruvchi san'atlarni ishga soladi.
Jumladan, shoira tajnis, ya'ni bir jins yo shakldagi so'zlarni bir
necha ma'noni ifodalashga bo'ysundirish usulini erkin qo'llaydi:

*Yor uldurkim – senga g'am kunlarida bo'lsa yor,
Ulki mehnat kunlarida yor emasdur, yor emas.*

Ikkinchi misrada takrorlanib kelgan "yor emas"larning biri
zamirida "*yaramas*" – hamdard, hamnafas emas ma'nosi
yashiringanini anglash qiyin emas.

*Bu ko'zdin, Komila, ko'p yosh to'karsen
Ki, bergay Tangri bir yoshingga yuz yosh.*

Ushbu baytdagi *“Komila”* va *“yosh”* soʻzlarida shoira tajnis qoʻllay olgan. *“Komila”* soʻzi birinchi navbatda taxallus maʼnosini, *“yosh”* esa koʻz yoshini anglatadi. Ikkinchidan, *“Komila”* asliyatda aynan, joriy yozuvda kichik harf bilan ajratib yozilsa, *“kom ila”* – *“umid bilan”*, *“maqsad bilan”* maʼnolarini ham ifodalaydi. *“Yosh”* esa umrning yillik bosqichlarini ham bildiradi. Demak, baytdan *“Ey Komila, Haqning diydori orzusi bilan koʻp koʻz yoshi toʻkasan, ilohi niyatingga etgin, Tangri bir tomchi koʻz yoshing evaziga yuz yil umr qoʻshib bersin”*, degan mazmun anglashiladi. Nodira ilohiy husn tasvirida qoʻllagan tasviriy vositalar, badiiy dalil va ashyolar hayotiy, tabiiy asosga ega:

*Yuzing oyini hayratdin erur badri tobon qaro dogʻliq,
Qoshing “nun”idin voqif erdiki, ojizliq oʻldi hilola paydo.*

Manzur yuzining musaffoligidan hasadda osmondagi oyning bagʻri dogʻli. Boshqacha aytganda, maʼshuqa husni osmondagi oyni-da dogʻda qoldirgan. Manzurning qoshi arab imlosidagi *“nun”* harfidek nozik va jozib. Bunchalar nazokatdan xabar topgan hilol – yangi oy goʻzallik daʼvosiga ojiz qoladi. Bunday muqoyasa juda shartli, albatta. Maqsad chindan-da, badri tobonning koʻrkamligini, hilolning nozikligini kamsitish yoxud ularning yuksakligini rad etish emas. Aksincha, adabiy muddao mahbubani shu sifatlar sohibi yangligʻ vasf etishdir.

Yuqoridagi baytda qoshning mubolagʻali tasviri mujassam boʻlsa, endigi baytlarda qoshning chehradagi joylashish oʻrniga ishora qilib pandomuz fikr ifodalash, qoshlarning oʻzaro payvasta harakatini dalil keltirib lirik qahramon qismatini asoslash juda maroqli:

*Adab elni balandiqbol aylar,
Tavozudin erur koʻz ustida qosh...
Boʻlub xam ikki qoshing bir-biriga
Qilurlar qatlima payvasta kengosh...*

Egik holatdagi qoshning ko'z ustida turishi insoniy odob, ta'zim-tavoze madaniyati xosiyatini ko'rsatishga, ushbu fazilat odamning mavqe-martabasi iqbolini yuqori ko'tarishi haqidagi fikr ifodasiga asos qilib keltirilgan. Bu mumtoz badiiyat ilmidagi chiroyli asoslash – husni ta'lil san'atining yorqin namunasidir. Shuningdek, ikki qoshning bir-biriga bosh qo'shib, lirik qahramon qatli to'g'risida maslahatlashishi, hukm chiqarishgandek jonlantirilgan manzara ham badiiy tasvirdagi san'atpardozlik samarasidir.

Nodira she'riyatida o'zbek ayolining ichki tuyg'ulari, hayotiy qarashlari, milliy madaniyati va axloq-odobi, dardu hasratlari umumlashma ifodasini topgan. Unda faqat ayolgagina xos tasvir uslubi hamda vositalarini kuzatish mumkin:

*Besutun tog'ida ko'p jon chekmag'il, ey Ko'hkan,
Ko'kragimdin jo'yi shir o'rniga o'tlug'yora och.*

Lirik qahramon Ko'hkan, ya'ni afsonaviy Farhodga nido etmoqdaki: *"Sut arig'i ochaman deb Besutun tog'ida ko'p jon chekavermagin, yaxshisi sut arig'i chiqarish uchun mening sitamdiyda ko'ksimni chok etaqol. Shunda qalb o'rtanishlarimdan sut arig'i emas, o'tli jarohat paydo bo'lganini ko'rasan!"*Bu, aslida, mazmun zalvori bilan ojiza, zaifu notavon ayolning emas, balki devonavor, zabardast bir pahlavonning olamni o'rtovchi va larzaga soluvchi na'rasidir. Lekin *"ko'krakdan sut arig'i ochish"* iborasini faqat mehr suti bilan farzand o'stirgan ayolgagina badiiy ifoda o'rnida qo'llashi mumkin.

Shoiralar she'riyatida nafaqat tuyg'u-kechinmalar ifodasini, balki badiiy ramzu timsollar tizimida ham ayollargagina xoslikni ko'rish mumkin. Masalan, Nodira g'azallarida *"mashshota"* va *"shona"* timsollari ko'p uchraydi. Ular ayol turmush madaniyatiga xos bo'lib, *"mashshota"* – malika, qiz va kelinlarning sochlarini tarab, oro beruvchi, bezantiruvchi, pardozchi; *"shona"* – taroq demakdir.

*Ul zulfi dilovezini ishkolini ochmay,
Behuda nadin til uzatib shona qilur bahs.*

"Ilohiy mahbub sochining har bir jingalak halqalariga mahkam o'rnashgan (osilgan, o'lja tushgan, asir bo'lgan) oshiq ko'ngillar ishkolini (chigal qismatini yechmay, ozod etmay) bartaraf etolmay turib, taroq nima uchun "til uzatib", "bahs etib" yuribdi?" Mana, taroq timsoli qanday fikr ifodasiga imkon bergan. Boshqa bir g'azalda taroqning mushkulkusholik xususiyati e'tirof etilib, mashshotaga "dashnom" beriladi:

*Sirri zulfi girihin ochmoq emasdur oson,
Besabab aylama, mashshota, bugun shonaga bahs.*

Shoiraning ramziy talqinicha, manzur sochi tugunlarini ochmoq mushkul, uning kushoyishkori faqat taroq, mashshota pardoza har qancha usta bo'lmasin, bu borada taroq bilan bahslari behuda. Soch tugunlarini taroq tarqatishi Nodira nazmiylashtirgan hayotiy ashyodir.

*Ul zulfi tobdor havosida dam-badam
Mashshota ishtiyoqi bila shona qilur raqs.*

Nodira nigohicha, mahoratda mashshota qo'lidagi taroq raqsga tushadi. Manzara jonli va hayotiy: mahbubaning burama sochlari pardozchining ishtiyoqli harakatlaridan havolanib, silkinadi. Silkinishlar sur'atida harakatlanib, taroq ham raqsga tushadi.

Mumtoz nazm badiiyatida sarv va shamshod daraxtlari go'zal qaddu qomat timsoliga aylanib ketgan. Ammo Nodira nazmida ular raqobatga kirishadi:

*Ul sarvki, bordur ani mavzun qadi ozod,
Mashshota uchun shona chekar zulfiga shamshod.*

Sarvning ozod, tik, to'g'ri qaddiga asir bo'lgan shamshod mashshota o'rnida uning sochlariga taroq uradi. Sarv go'zal

inson timsoli ekanligidan kelib chiqilsa, Nodira *taroqshamshod* daraxtidan yasalişini ham nazarda tutganini tushunish mumkin.

*Yuz chok soching hasratidin shona yurogi,
Mashshota erur turrai tarroringa mushtoq.*

Mazkur baytda tasvirlanishicha, taroqning bag'ri-yuragi ma'shuq sochi hasratida yuz chok, ya'ni yuz joyidan darz ketgan. Bu bilan shoira taroq ma'shuq sochiga intiqqligini ifodalashdan tashqari, taroq uchun tanlangan yog'och yuzlab joyidan tilinganligiga ham ishora qilgan. Ikkinchi misrada esa mashshota ham ma'shuqning "tarror", ya'ni ko'ngilni o'g'irlovchi sochiga mahtal ekanligi tasvirlangan.

Shoirlar she'riyatining shoirlar nazmidan farqi, o'zgacha xosiyati ixlosmandlarni juda qiziqtiradigan muammo. Ushbu muammo kaliti badiiy mahoratni tadqiq etish yo'li bilan qo'lga kiritiladi. Izchil tahlillardan ma'lum bo'layotirki, Nodira yetuk mahorat sohibasi va uning nazmida ayollarga xos fikr-mushohada uslubi, ramziy timsollar tizimi mujassam.

Nodira nazmida ishqqa falsafiy munosabat va muhabbat tasviri. Mohlaroyim Nodira islom diniga samimiy e'tiqod qo'ygan, tasavvuf maslagiga mehr bog'lagan komila musulmon shoira edi. Nodira islom va tasavvuf yo'nalishida katta kitoblar yaratmagan, tafakkur tarixida iz qoldirgulik kashfu karomatlar ko'rsatmagan bo'lsa-da, davlat arbobi sifatidagi faoliyatini bu ezgu yo'lda shu qadar fidoyilik bilan safarbar etdiki, uning sa'y-harakati natijasida din hamda millat takomili uchun tabiiy sharoit vujudga keldi. Shoironing amaliy faoliyati nazariy va ma'rifiy yutuqlar omili bo'ldi. Nodira ushbu tarixiy xizmatlarini o'z debochasida iftixor va qoniqlash hislari bilan yozadi: "*Ulamoyi din rivojlarig'a imdod etkurdim, to shar'i sharif rivoj topti, zuhd ahlig'a ixlos va aqidatan zohir qildim, to din va millat kamol topti. Fazlu donish qabilasig'a shafqat va marhamatdin oncha inoyatlar ko'rguzdumkim, e'tibor darajasig'a taraqqiy qildilar. Soyil va gadolarni talabl'arig'a etkurub, karam va ehson eshikidin noumid*

yubormadim. Mus'hafi sharif va kutubi diniy va rasoyili yaqiniy ko'p yozdurdum. Barchasin xolisanlilloh vaqf qildim". Bunday iftixor izhori Nodira g'azallaridan ham sado beradi:

*Din Nodiradin kamol topdi,
Iqbol rafiqu mulki obod.*

Yuqoridagi singari savob ishlarni amalga oshirish Nodira faoliyatining qat'iy shioriga aylangan edi. Uning :

*Aylag'il obod tavfiq adolat mulkini,
Komila, Mavlo yo'lida himmati mardona tut*
bayti mazkur shiorning badiiy ifodasidir.

Darvoqe, bir mushtipar ayol shunchalar mardonavor himmatga qodir ekan, u har qancha iftixorga sazovordir. Biz Nodiradek qadriyatlarimizni ko'kka ko'tarishimiz, so'nggi asrda toptalgan va barham topgan milliy iftixorimizni avlodlar ma'naviyatida qayta tiklamog'imiz zarur.

Nodira devonida islom dini arkonlari, payg'ambaru sahobalar, shariat va hadisi sharif to'g'risida talay she'ru timsollar mavjudki, ularni o'rni bilan, imkon doirasida tadqiq etmoq zarur.

Nodira muhabbat tasvirining fidokor ustasidir. Uningcha, odam muhabbat ixtiyor etganidagina chinakam komil inson qiyofasini kasb etishi mumkin. Shoiraning ixlos-e'tiqodicha, **"gul sayri"** ham, **"fikri bahor"** ham, jahonning jami huzur-halovatlari ham **"vasli yor"** vositasida muyassar bo'ladi.

*Na gul sayr ayla, na fikri bahor et,
Jahondin kech, xayoli vasli yor et.
Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et.
Kuyib, ey Nodira, olam eliga
Muhabbat shevasini oshkor et.*

Xo'sh, Nodira yona-yona ta'rifu tavsif etgani qanday muhabbat o'zi ? Shoiraning bir toifa zamondoshlari bu ishqni majoziy, ya'ni dunyoviy muhabbat o'rnida tushunganlar va muallifni musulmon axloqiyu mafkurasiga itoatsizlikda ayblaganlar. Muhabbat madhini man etganlar. XX asrdagi vorislari esa shoira muhabbatnomasini zamonaviy darajada dunyoviylikka yo'yib ulug'ladilar. Aslida esa bu shoira ishqining biryoqlama talqini edi. Shoira mana bu baytda o'zi mansub ishqqa qisqa, ammo aniq, teran izoh va ta'rif bergan:

*Man'i muhabbat na qilursan manga,
Ramzi haqiqat erur ishq majoz.*

Nodiraning ushbu sharhi ko'pgina ulug' mutasavvuf shoirlarimizning mumtoz adabiyotdagi ishqqa bergan izoh va ta'riflariga muvofiq keladi. Darhaqiqat, barcha mutasavvuf shoirlarimizdagi singari, Nodira ijodida ham ishq majoz, ya'ni insonning insonga bo'lgan muhabbati ramziy ma'noga ega. Uning she'rilarida ishq majoz haqiqiy, ya'ni ilohiy ishqning ramzidir.

Nodiraning ishqqa falsafiy munosabati, qat'iy va barqaror nuqtayi nazari Alisher Navoyi dunyoqarashiga mos keladi. Navoyi o'zining ishqqa munosabatini shunday izohlagan edi:

*Gar Navoyi yig'lasa, ishqing majoziydur dema
Kim, nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.
Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatqa bu tariqat erur.
Majozdin chu haqiqatqa yo'l topar oshiq,
Qilur majozni naf' ulki behaqiqat erur.*

Navoyining ushbu izohlari butun o'zbek tasavvufiy adabiyotidagi ishq falsafasi nuqtayi nazari (konsepsiyasi)ni sharhlay oladi. Mumtoz adabiyotimizda ikki xil ishq – majoziy ishq va haqiqiy ishq tushunchalari mavjud. Majoziy ishq – insonning insonga, tabiatga, borliqqa hayotiy, dunyoviy sevgisini

anglatadi. Haqiqiy ishq esa insonning vujudi mutlaqqa, yaratganga, Ollohga muhabbat tuyg'ularini ifodalaydi. Bu ikkala ishq turini alohida ajratish yoxud bir-biriga qarama-qarshi qo'yish kabi yanglish nuqtayi nazar o'tmishda ham bor edi, hozir ham mavjud. O'tmishda ishq ilohiy vasfini faqat majoziy ishq deya tushunib, shoirlarni dahriylikda ayblash tamoyili kuzatilsa, XX asrda, aksincha, ilohiy ishq kuychilarini o'shanday biryozqlama tushunib, dahriylikda ulug'lash g'oyasi etakchilik qildi. Soxta va sun'iy "*dunyoviy adabiyot*" tushunchasi hamda termini ana shunday g'oya mahsuli sifatida maydonga keldi. Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy, Gadoyi kabi zabardast mutasavvuf allomalar faoliyat ko'rsatgan butun boshli bir davr – XV asrning birinchi yarmi o'zbek adabiyoti (ilm-ma'rifatda, maorifda) dunyoviy adabiyot deb yuritildi. Ushbu dunyoviylik tamoyili sun'iy ravishda tadrijiy takomil toptirilib, keyingi davr adabiyoti, Nodira ijodiyoti ham, dunyoviyashtirildi. Aslida, dunyoga mehr bog'lash, dunyodorlik, dunyoparastlik o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari tab'iga tamoman teskari edi. XXI asrning dastlabki chorak qismida yana mumtoz adabiyotdagi ishqni faqat ishq haqiqatdan iborat deya talqin etilayotgan biryozqlama yondashuvlar paydo bo'ldi. Nazarimizda, bu vaqtinchalik jarayon bo'ladi va adabiyotshunoslik o'zining xolis tadqiq yo'liga tushib oladi.

Mohiyatan, yaratilmishga ishq bog'lash – yaratuvchiga muhabbatning ramzi edi. Negaki, zarrada quyosh aks etganidek, yaratilmishda yaratuvchi jamoli jilvagar va mujassam edi. Ya'ni, majoziy ishq haqiqiy ishqning ramziy bir ko'rinishi, xolos. Navoyi aytmoqchi, nazari pok, ruhan va ma'nan barkamol insongina majoz ishqini ishq haqiqiy darajasida ulug' hamda mo'tabar tuta oladi. Bunday kishi uchun majoz ishq Haq ishqining o'zginasidir, chunki zarraga muhabbat uning asl manbai bo'lmish Quyoshga muhabbatni ham aynan anglatadi. Insoniy ishqni kuylashdan maqsad ilohiy ishqni ulug'lashdir. Tasavvuf ahli uchun bu – yo'l, uslub edi. Majoziy ishq Haq muhabbatini qozonish yo'lidagi bir bosqich bo'lib, solik ishq haqiqiyga shu bosqich orqali yo'l topgan. Savol tug'iladiki, moddiy dunyoda

yashagan, oila qurgan va farzandlariga mehr-muhabbat bilan yashagan ijodkorlar nahotki faqat Haq yodi bilan ijod etgan yoxud tanho Tangri taolo vaslinigina kuylab o'tgan bo'lsalar ? Ayniqsa, Nodira singari oilaparvar siymolar ijodidagi ilohiy ishq talqini shunday qaltis savolga duchor kelishi mumkin. Bunga javoban, aytish mumkinki, Quyoshga muhabbat uning zarrasiga bo'lgan ishqni inkor etmaydi, aksincha, Quyoshga muhabbat uning zarralariga muhabbatni ham qamrab oladi. Yaratuvchiga bo'lgan muhabbat uning ijodiga, ya'ni yaratilmishga bog'langan muhabbatning takomillashgan, barkamol, oliy namunasidir. Navoyi ta'kidlashicha, oshiq majoz orqali haqiqiy ishqqa yo'l topadi. Haqiqiy ishq shaydolari bo'lmagan kishilargina majoziy ishqni ham inkor etadilar. Nodira nazdida ishqsiz dinu mazhabga berilish komil musulmonlikka olib bormaydi. Ishqu muhabbat oshiqning dinu mazhabiga aylansagina, u kamolot qozonadi:

*Qil, Nodira, muyassar sho'ri junun jahonda,
Ishqu muhabbat o'ldi oshiqqa dinu mazhab.*

Shoiraning lirik qahramoni parvonavor oshiqlik talabgori. Uningcha, chinakam oshiq quruq da'vo bilan cheklanmasdan, shamdek kuymoq, parvonadek olovda o'rtanmoq xislatiga, qudratiga ega bo'lishi kerak. Shunda uning muhabbati husni ishq darajasiga ko'tariladi, kuli ko'zlarga to'tiyo bo'ladi.

*Husni ishq aylar sening xokistaringni to'tiyo,
Sham'din kuymakni kasb et, mazhabi parvona tut.*

Xo'sh, **“mazhabi parvona”** – ishq o'tida parvonavor o'rtanmoq ilmi nimadan iborat ? Bu sof tasavvufiy tushuncha bo'lib, uning tavsifini Alisher Navoyining ishq haqiqiy nizomnomasi yanglig' bitilgan falsafiy-badiiy dostoni “Lison ut-tayr”dan topish mumkin. Asarda “Parvonalar majmu'i sham'i haqiqiy sharhida” sarlavhali qism bor. Unda tasvirlanishicha, parvonalar to'dasi bir kecha haqiqiy sham (ya'ni, Haq taolo)

vasliga erishmoqchi, uning nuridan nishon izlamoqchi, asl zotini aniqlamoqchi bo'ladilar. Ulardan bir nechalari birin-ketin sham huzuriga parvoz etadilar, uning nuridan ko'zlarini munavvar qiladilar. Sham xosiyatini olamga yoyish uchun o'rtanib so'zlaydilar. Ammo, ular qanchalik ravshan yonib so'zlamasinlar, shamning mohiyatini boshqa parvonalariga etkaza olmaydilar. Shu ko'yi boshqa parvonalar ham o'zlarini shamga uradilar, qanot-quyruqlarini kuydiradilar, ammo shamshu'lasini sharhlay olmaydilar. Zotan, shu'lani til sharhlayolmas, kuymasdan turib, uning mohiyati anglanmas, shu'la nuriga yo'g'irilmasdan oshiq poklanmas, vujudi yona-yona kulga aylanmay turib, haqiqiy sham vasli mohiyatiga yetolmas, u bilan birlik hosil etolmas ekan. Demak, mazhabi parvona – butkul fidoyi oshiq bo'la olish san'atidir.

Tasavvufda parvonadek kuymak olam eliga muhabbat shevasini oshkor etmak demakdir. Nodira lirik qahramoni ruhiyatida bu omonat, o'tkinchi, foniylar dunyoga qattiq mehr bog'lamaslik, uning huzur-halovatlaridan voz kechish, asl moyaga intilish, Tangri diydoriga talpinish tamoyili kuchli. Bunday qarashning nozik badiiy ifodasini quyidagi satrlarda ko'rishimiz mumkin:

*Ey ko'ngul, fig'oningdin tiyradur falak qasri,
Bu binoni vayron qil, ishq uyini obod et.
Dahr keshtzorida bir sharoru yuz xirman,
Kuydurug'a olamni barqi ishq bunyod et.*

Nodiraning mutasavvuf siyratida haqni taniy borib, tavhid tamannosisiga ruju qilish, vahdati vujud ishtiyoqida yonish, Mansuri Hallojona maqomga intilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning:

*“Analhaq” mojarosin aylading fosh,
Kel, ey Mansur, istiqboli dor et*

satrlari mansurona jo'mardlik va jasorat belgisidir. Ushbu bayt boshqa bir mutasavvuf shoira Zebunnisoning *“Bigzarad az tan sare, k-oroyishi dore nashud”*, ya'ni *“dorgaki zebu oroyish bo'lolmas ekan, bir dorni bezayolmas ekan, unday bosh tanani*

tark etmog'i ma'qul" mazmunidagi satriga qanchalar hamohang jaranglaydi. Nodira she'riyatidagi ma'shuqa tasvirida tasavvuf dunyoqarashidagi tajalli falsafasining go'zal badiiy ifodalarini kuzatish mumkin:

*Ey, mehri jamoling olamoro,
Zarrot yuzingga mastu shaydo.*

Ushbu bayt so'fiyona g'azalning matlasi. Unda tasavvuf ta'limotidagi tajalli falsafasi yaqqol aks etgan. Tajalli e'tiqodicha, oshiq shoir bevosita ma'shuq, ya'ni Tangri taologa murojaat etib, uning olamtob oftobdek jamoli jilvalanishidan olam oroyish topgani, koinotdagi jamiki zarralar uning yuziga mastu shaydo ekanligini izhor etayotir. Tabiat manzarasi yor tasviriga badiiy zamin, vosita bo'lib xizmat qiladi.

*Yor la'lin yod etarmen g'unchayi xandon ko'rib,
Sabzayi xat sog'inurmen bog' aro rayhon ko'rib.*

Bu ham tajalli falsafasining o'ziga xos badiiy aksi. Tabiat qo'ynidagi har bir go'zallik ilohiy ma'shuq jamolining aksi – tajallisi sifatida talqin etiladi. Go'yoki, bog' – manzurning mazhari.

*Ko'zlarim aylar yuzingni orzu
Kim, erur ko'zguya diydor ehtiyoj.*

Nodira nazmida ko'zning Olloh jamoli, nuri jilvalanuvchi mazhargoh ko'zgu yanglig' timsollashtirilgan bunday talqini ham ko'p uchraydi. Nodira she'riyatida tasavvufning Yassaviy, Bahovuddin Naqshband, Mashrab yo'nalishlari uyg'un va mujassam tarzda aks etgan. Unda dunyo muhabbati, dunyoparastlik raddiyasining, dunyoni yassaviyona idrok etishning badiiy namunalari uchratish mumkin:

*Kel, dahrni imtihan etib ket,
Sayri chamani jahon etib ket...
Ey ashk, ko'zimni maktabidin*

Hayrat sabaqin ravon etib ket...

Maqsad na edi, jahona kelding,

Kayfiyatini bayon etib ket.

Fosh etma ulusqa ishq sirrin,

Ko'ngulda ani nihon etib ket.

Yassaviyona teran falsafa bilan yo'g'irilgan xuddi shu parchaning oxirgi baytida naqshbandiylikdagi haqiqiy muhabbat ko'ngilda pinhon tutilmog'i, Navoyi ta'biri bilan aytganda, "Botinda haq birla bo'lmoq" g'oyasi ajoyib aks etgan. Mana bu baytda esa mehr, avvalo, ko'ngilda bo'lishi lozimligi g'oyasining boshqacha badiiy aksini ko'ramiz:

Bo'lmasa mehr ko'ngilda ne osig'

Manziling Yasrib o'la yo Batho.

Naqshbandiylikda Olloh nuri muhabbatini ko'z va ko'ngilda naqshlamoq falsafasi ham borki, bu quyidagi baytda yaqqol ifodasini topgan.

To'tiyodur manga naqshi qadaming

Ki, ko'zim oyinasi topti jilo.

Umuman, Nodiraning naqshbandiylikka ixlos va muhabbatini uning butun hayoti, faoliyati, ijodiyoti "Dil ba yoru dast ba kor" ("Ko'ngil yorda, qo'l mehnatda") falsafasiga asoslangani ham tasdiqlashi mumkin.

Nodira nazmidagi mashrabona ruh, ayniqsa, uning qalandar vafida bitilgan g'azallarida ayon ko'rinadi:

Harifi sog'aru sahbo qalandar,

Muhabbat ko'yida shaydo qalandar.

Xudodin o'zga yo'qtur takyagohi,

Jumun iqlimida yakto qalandar...

G'azalning dastlabki ikki bayti qalandar siyratiga ta'rifdan iborat. Unda shoira qaladarning kimligi, uning dunyoqarashi, muhabbatga munosabati qandayligini vaf etadi. Undan qalandar

muhabbat iqlimining peshvosi, yolg'iz Olloh panohi va diydoriga umidvor siymo ekanligi anglashiladi. Nodiraning bunday g'azallarida qalandarning dunyoga so'fiyona nuqtayi nazari yaqqol ifodalangan.

*Iki dunyo matoyi bo'lsa qo'lda,
Qilur bir "hu" ila savdo qalandar...*

Qalandar shu qadar Xudoga berilgan, Xudo yo'lida tavakkalchi zot bo'larkanki, Tangrini bir marta yod etishni ikki dunyo davlatiga alishmas ekan. Yana bir g'azalda qalandar maqomi ajoyib madh etilgan:

*Mehri Xudo rafiqi, haq yodi oshinosi,
Dunyo muhabbatidin begonadur qalandar.*

Dunyoparastlikdan, mol-dunyoga hirs qo'yish tuyg'ularidan butkul begona bir siymo tasvirlanayotirki, u Mashrab g'azallarida "Men" qiyofasida ko'rinuvchi lirik qahramonga juda-juda monand. Ehtimol, u qalandarlarning umumlashma timsoli darajasida tugal tasvirlangani uchun ham Mashrab qiyofasidek jonli gavdalangandir.

Mana bu bayt Nodirabegim saltanati qalandarlar qadamjosi ham bo'lganligiga bir dalildir:

*Ey Komila, eshitsa nogoh bu so'zumni,
Yuz charx urub junundin aylonadur qalandar.*

Ushbu baytdan Nodira saroyida charx urib zikri samo qilayotgan qalandarning jonli suvrati ko'z oldimizga keladi. Bunday satrlar Nodira hayotda qalandarlar sulukiga qanchalar yaqin bo'lganidan dalolatdir. Biz qalandar deganda, faqat erkak kishinigina tushunib o'rganganmiz. Ayol kishini qalandar qiyofasida tasavvur etolmaymiz. Ammo, shunday dalillar ham borki, ular qalandarlik sulukiga moyil, qalandarni muhabbat bilan kuylagan shoira o'zini ma'nan shu sulukka mansub deb hisoblamaganmikin, degan fikr uyg'otadi:

*Tilarmen, Komila, Tangri rizosin
Ki, ermas tolibi dunyo qalandar.*

Harqalay, Nodira qalandarlikni ham o'z ichiga olgan tasavvuf ta'limotiga tegishli mutasavvuf solik siymo edi.

Xullas, Nodira she'riyatidan islom va tasavvuf dunyoqarashining hayotbaxsh, donishmand zakovati ufurib turadi. Kelajakda Nodira nazmi badiiyatini islomiy madaniyat asoslari, tasavvufiy timsollar tizimi vositasida tadqiq etish yaxshi natijalar berishi tabiiy.

Tayanch tushunchalar:

Majoz, zohidlik, husni ta'lil, talmeh.

Savol va topshiriqlar:

1. Nodiraning tarjimai holi haqida so'zlang.
2. Nodiraning adabiy merosi, qo'lyozma nusxalar to'g'risida ma'lumot bering.
3. Nodira she'riyatida muhabbat talqinini qanday tushunasiz?
4. Shoiri ijtimoiy faoliyatining she'riyatiga ta'siri haqida so'zlang.
5. Tasavvuf ta'limotining Nodira she'riyatiga ta'siri qanday?
6. "Dahrni imtihon etib ket" g'azalini yod oling va falsafiy mohiyati hamda badiiy xususiyatlarini tahlil eting.
7. Nodiraning muhabbat falsafasini qanday tushundingiz?
8. Qalandarlik sulukining Nodira talqini mohiyatini sharhlab bering.
9. O'zbek adabiyoti va san'atida Nodira obrazi haqida so'zlang.

Asosiy adabiyotlar:

1. Nodira. Devon. T.: 1963.
2. Nodira. Ey sarvi ravon. T.: 1992.
3. Nodira. T.: 2004.
4. Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. T.: 1961.
5. Qayumov P. Qo'qon tarixi va adabiyoti. T.: 1998.
6. G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar. "O'zbekiston", T.: 1994. 296-303-b.

UVAYSIYNING HAYOTI VA IJODI

(XVIII asrning 80-yillarida tug'ilib, 65 yoshlarida vafot etgan)

Reja:

1. *Uvaysiy hayoti va ijodi manbalari.*
2. *Shoiraning adabiy merosi.*
3. *She'riyatining g'oyaviy xususiyatlari.*
4. *She'riy mahorat qirralari.*
5. *Uvaysiyning o'zbek dostonnavisligidagi o'rni.*
6. *Shoiraning dostonchilikdagi mahorati.*

Uvaysiy hayoti va ijodi manbalari. Jahonotin Uvaysiy ijodi o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos mavqeda turadi. U XVIII asrning 80-yillarida (1780-yil) Marg'ilonning Childuxtaron mahallasida tug'ilgan. Ma'rifatli oilada tarbiya olgan. Otasi ikki tilda she'rlar yozgan, adabiyot muxlisi edi. Onasi Chinnibibi otin edi. Akasi Oxunjon Hofiz ham Jahonotinning tarbiyaviy kamoliga munosib hissa qo'shadi.

Uvaysiyni Hojixon ismli kosibga uzatishadi. Hayoti yaxshi bo'lmay, Quyoshxon va Muhammadxon ismli bir qiz, bir o'g'li bo'lganda beva qoladi. U Nodira bilan hamdardlikda Qo'qonda saroyda ma'lum muddat yashaydi. Muhammadalixon o'g'lini Qashqarga sarboz etib yuboradi. Qizi vafot etadi. Mohlaroyim Nodira Buxoro xoni Nasrulloxon tomonidan qatl etilgandan keyin yolg'izlanib va keksayib qolgan Uvaysiy Marg'ilonga qaytadi. 1845-yillarda 65 yoshlarida Marg'ilonda vafot etadi.

Uvaysiy hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar uning asarlarida, ayrim tazkiralarda, hozir Marg'ilonda yashayotgan qarindosh-urug'larining xotiralarida bizgacha etib kelgan. Uvaysiy yashagan davr adabiy hayoti haqida ma'lumot beruvchi Fazliy Namangoniyning "Majmuayi shoiron" tazkirasida ham shoira faoliyatiga ayrim munosabatlar bildiriladi. Ammo uning tarjimai holi haqida to'liq ma'lumot bizgacha etib kelmagan.

Shoira ijodini izchil ilmiy yo'nalishda o'rganish XX asrning 30-yillaridan boshlangan. Cho'lpon "Yorqin turmush" jurnalining 1933-yil 3-sonida "Uvaysiy" maqolasini e'lon qildi. Shoiraning she'rlari "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi", "O'zbek poeziyasi antologiyasi" kitoblarida chop etildi.

Uvaysiy ijodini o'rganish 60-yillarda yangi bosqichga ko'tarildi. Shoira asarlari alohida devon holida nashr etildi. Bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirildi. Jumladan, T. Jalolovning "O'zbek shoiralari", A. Qayumovning "Qo'qon adabiy muhiti", E. Ibrohimovanning "Uvaysiy" risolalarini aytish mumkin. So'nggi yillarda yaratilgan I. Haqqulovning "Uvaysiy she'riyati", I. Adizovanning "Uvaysiy she'riyatida janrlar takomili" risolalasi hamda "Uvaysiy she'riyatida poetik tafakkurning yangilanishi" monografiyasi ham diqqatga sazovor.

Shoiraning adabiy merosi. Uvaysiyning 15 ming misraga yaqin sheriylar asarlari mavjud. Shoira devonining bir nusxasi O'zR FA Sharqshunoslik institutida 1837-inventar raqami ostida saqlanadi. Unda 269 g'azal, 29 muxammas, 55 musaddas, 1 murabba bor. "Shahzoda Hasan" va "Voqeoti Muhammadalixon" dostonlari kiritilgan. U 1857-58-yillarda kotib Muhammadshoh Yunusxon tomonidan kitobat qilingan.

1960-yillarda Andijonda shoira devonining yana 3 ta qo'lyozma nusxasi topildi. Ularning birinchisi 404 betdan iborat bo'lib, shoiraning evarasi Xoljonbibi – Mag'ziy tomonidan ko'chirilgan. 5628 baytni jamlagan. Ikkinchi nusxa 161 bet, 2093 baytdan iborat. Uchinchi nusxa 228 bet, 1870-71-yillarda kitobat qilingan. Ikkinchi va uchinchi nusxalar tarkibi 1837 raqamli qo'lyozmaga yaqin turadi. Birinchi nusxada esa, boshqa qo'lyozmalarga kirmay qolgan 300dan ortiq asar bor.

Uvaysiyning 3ta dostoni bor. "Shahzoda Hasan", "Shahzoda Husayn", "Voqeoti Muhammadalixon".

Shoira she'rlarining mavzu va g'oyaviy qamrovi. Jahonotin Uvaysiy she'riyati O'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos, mustahkam mavqega ega. U o'nga yaqin lirik janrlarda qalam tebratgan. Shoira asarlarining mavzu va g'oyalar qamrovi teran,

badiiyati barkamol. Ijodkor sifatida dunyo, olam mohiyatini anglashi, ular haqidagi xulosalari faylasufona.

Uvaysiy she'riyatining bosh mavzusi – Ishq. Moddiy ehtiyojsizlikning, ma'naviy ehtiyojning ulg'ayish ishq, haqiqiy ishq, majoziy ishq. Xullas, shoira asarlaridagi ishqning mohiyati juda keng.

Navoyi, Fuzuliy, Bedil, Zebunnisolar kabi faylasuf shoirlarni o'ziga ustoz deb bilgan, ularning an'analarini davom ettirgan Uvaysiy ham ishq vositasi bilangina haqiqatni, dunyo, yashash va tiriklik mohiyatini anglash mumkin, deb tushunadi. Ishq yo'liga kirmagan, Haqqa muhabbatsiz kimsaning yo'ldan adashishi muqarrar ekanligini inkishof etadi:

*Uvaysiy, olma boshing zikri fikri yor yodidin,
Suluki ishq aro beyodi Haq yo'ldin adoshibdur.*

Ushbu misralar bizga Uvaysiy lirikasidagi ishq masalasini to'g'ri tushunishimizga asos beradi. Shoira asarlaridagi ishq – keng ma'nodagi yaralmish va u orqali yaratuvchiga bo'lgan muhabbatdir. U mahbuba, vahdati vujud, ilohiy birlik haqidagi tushunchalarini, qarashlarini izhor etar ekan, olam tashqi ko'rinishidan – moddiy, ichki mohiyati bilan esa – ilohiy, degan tasavvurda turadi:

*Mening mahbubim, ey dilbar, o'shal nom ichra yostanmish,
Tafakkur qilmag'il, mazmuni payg'om ichra yostanmish.
Nechukkim, orzu qilmay qo'lingdin jur'a ichmakni,
Mayi vahdat sening ilgingdagi jom ichra yostanmish.
G'azab ko'p qilma, piri dayr, ul yuz sori termulsam,
Tajalliyi xudo ul husni gulfom ichra yostanmish.*

Bu zamiriga tasavvufiy g'oyalar singdirilgan gazal. Undagi may-ilohiy ishq timsoli. Mayi vahdat – iloh bilan birlashish ishq. Jom – bu dunyo, borliq, jahon ramzi. Demak, shoira ilohiy birlikka ushbu – foniq dunyoni kechib o'tish,uning yaxshi-

yomoniga qanoat qilish orqali erishish mumkin, deb biladi. U jahonning ezguliklariga, go'zalliklariga muhabbatda bo'lish Tangriga ko'ngil qo'yish bilan barobar, chunki olamdagi barcha mavjudot xudoning zuhuri, xudoning tajallisi, degan fikrni ilgari suradi.

Vahdatul-vujudning boshlanishi va oxiri bo'lmaganidek, Haq tajallisining ham ibtido va intihosi yo'qdir. Uning zoti har joyda zohir va mazharlari zoti bilan o'xshashdir. Uvaysiy olamga, go'zallikka xuddi ana shunday tasavvurila muhabbat bog'laydi:

*Ismi a'zamning sifoti dilbarim nomindadur,
Bilsalar asli tajalli yuzi gulfomindadur,
Men nechuk mastu alast bo'lmay aning hijronida,
Jur'ai vahdoniyat ilgindagi jomindadur...*

Tasavvuf ta'limotida ishq – Husni Mutlaqqa bo'lgan shiddatli sevgi. Hazrati Alisher Navoyi oshiqqa baho berib, "Haqiqiy oshiq deb sen shuni bilki, u dard bilan yashaydi. Uning tili ham, dili ham, ko'zi ham pok bo'ladi, Ishq uni o'z "men"idan pok qilib, hatto, fano o'tiga solgan bo'ladi", deyдилar. Biz Uvaysiy she'riyatidagi oshiq timsolida xuddi ana shunday jonfidolikni ko'ramiz. U haqiqiy tiriklikni faqat Olloh visolida ko'radi. Bu yo'lda barcha narsani unutadi:

*Xayoli kirsa ko'nglumga chiqar dunyoy din mehri,
Qilibdur oqibat, ey do'stlar, ham bevatan nozuk.*

Shoira lirik qahramoni muqaddas maqsadiga erishish yo'lida o'ziga qat'iy talablar qo'yadi. O'tkinchi hoyu havaslarga berilmaslik uchun irodasini chiniqtiradi, toblaydi. O'zligini yengishda shafqatsiz bo'lishni, o'zini topish yo'lida esa matonatli, qanoatli bo'lishni sharaflaydi:

*Nigoro, hajra sol, men dilbari har jog'a mayl etsam,
Seningsiz bir zamon bul ziynati dunyog'a mayl etsam...*

*...Nigorimning yuzu zulfiga hayron o'lmayin, Vaysiy,
Ko'zim chiqsun, agar dunyou mofihog'a mayl etsam.*

Ushbu g'azaldagi oshiq haqiqiy tiriklikni faqat Olloh visolida ko'radi. U bir lahza Tangrini unutsa, uningsiz bir qadam tashlasa, o'tkinchi, foniylar dunyoga, uning farog'atlariga moyil bo'lsa, o'zini kechirmaydi. Bunday harakat uchun har qanday jazoga tayyor. Xususan, oshiq uchun eng iztirobli – hijron azobiga ham rozi.

Uvaysiy she'riyatining g'oyaviy yo'nalishini, mohiyatini o'zi sharhlab bergan o'rinlar bor, masalan, bir g'azalida:

*Gar kishi bo'lsa xaridori, Uvaysiy ichra bor-
Ul matoyi ramzga bozordurman ishqida,-deydi .*

Ushbu misralar orqali shoira she'riyatining ramziy she'riyat ekanligini ta'kidlayotgandek tuyuladi bizga. Bozorda har bir xaridor istagan narsasini topadi. Demak, Uvaysiy asarida bozor so'zini bekorga qo'llamagan. Ishq asrorini anglashga ishtiyoqmand xaridor uchun lirikasida ishq ramzi, uning sir-sinoatlari borasida xohlagan savoliga javob topishi mumkinligini ta'kidlayapti.

Albatta, Uvaysiy ma'lum bir makon, zamon va jamiyatda yashagan. Shuning uchun ham asarlarida insoniy munosabatlar, ularning ezgu va dardchil kechinmalari, shodligi va qayg'ulari o'z ifodasini topgan. U imon-e'tiqodli, ezgu amallar yo'lida jonfido, dunyoni, insonlar ko'nglini musaffo ko'rish ishtiyoqida yongan dardchan yuraklar – dard eli bilan hammaslak, hamdard:

*Mehnatu alamlarga muftalo Uvaysiymen,
Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiymen.*

Dard, dardmandlik – shoira she'riyatining bosh mohiyati. Uvaysiy mahzun, ko'nglini vayron etadigan narsa esa bu – e'tiqodsizlik, loqaydlik, riyokorlik. Uni butun umr qiynagan

og'riq o'tkinchi olamning lahzalik farog'atlariga aldangan, qul bo'lgan "dardsizlar zaxmidin bemorlik":

*Istasam marham ajab ermaski, sendin, ey tabib,
Dardsizlar zaxmidin bemordurman ishqida.*

Uvaysiy she'riyati dunyo, olam, insonlar munosabati borasida chuqur tafakkur mezonlaridan turib mushohada yurgizuvchi falsafiy she'riyatdir. Shoiraning asosiy fikrlari dunyo va ishq ma'rifati xususida yuzaga chiqadi. U quyidagi baytda dunyo nima degan savolga qisqa va mukammal javob bera olgan:

*Demishlar sayyidi kavnayn, dunyo sijni mo'mindir,
Agar oqil esang, dunyoni ko'ngling ichra zindon tut.*

Uvaysiyini butun umr qiynagan, iztirobli, og'riqli misralar yozishga undagan dard bu – ma'naviy so'qirlikdir. Shoiralar olamning, dunyoning asl mohiyatini anglamagan, o'zligini va rabbini tanimagan zamondoshlari uchun qayg'urgan. Tangriga muhabbatga da'vat qalbiga shavq, ruhiga qanot bermagan kimsalardan ko'ngliga ozor etgan. Shuning uchun shoiralar bundaylarning keskin bahosini beradi. Ular ma'naviyati haqidagi xolis hukmini e'lon etadi:

*Bugun bu dahri foniya kimekim shodu xurramdir,
O'zin ahvolidin bu bandani men bexabar ko'rdim.
Nido kelgay xarobot ahlidin : "Kel, boda no'sh ayla! "
Eshitmas hech kimsa, men alarni ko'ru kar ko'rdum.*

Shoiraning so'zlari odamlarni ma'naviy bedorlikka, ishq, sadoqat va insoniylikka chorlovchi so'zlardir. Shoiralar nazdida eng oliy haqiqat dunyoning mehmoniy his-tuyg'ulariga aldanmaslik. Sharqona axloqiy fazilatlariga – kamolotga erishish.

Moddiy olamni kuzatib, Olloh taolo tomonidan yaratilgan har bir narsada mo'jizaga duch kelamiz. Ularning barchasi o'z shakli

shamoyili, mutanosib va mukammal me'yoru hadisidaligidan hayratga tushamiz. Tabiat insoniyatning eng yaqin zarrasi, uzviy bog'liq bir qismi sifatida unga hamisha o'zligini eslatib turadi. O'zligini anglash borasida, yashashning, olamning mohiyati borasida odamzod undan saboq oladi. Ko'p falsafiy mushohadalariga undan yakuniy xulosalar chiqaradi. Bu uzviylik ifodasini biz, ayniqsa, mumtoz shoirlarimiz ijodlarida kuzatamiz.

Oллоh taoloning, tabiatning go'zal va mo'jizaviy ne'matlaridan biri anordir. Anor donalarining aqiq la'llardek bir tekisda terilganligi, nafis pardaga o'ralganligi va bu sirli go'zallikning anor po'sti ortida pinhonligi Tangrining mo'jizasi deyish mumkin.

Uvaysiy anorni olib unga she'r yozar ekan, ko'nglidan teran mushohadalar o'tganini sezish qiyin emas.

*Ul na gumbazdur: eshigi tuynugidin yo'q nishon,
Necha gulgunpo'sh qizlar manzil aylabdur makon.
Sindurub gumbazni, qizlar holidin olsam xabar,
Yuzlarida parda tortig'liq, turarlar bag'ri qon.*

Bu chistonda shoiraning bir qancha maqsadi birgalikda mujassamlashgan. Avvalo, unda tabiatning noyob mevasi anor sifatlarini tasvirlash nazarda tutiladi. Ikkinchidan, o'z davridagi ayollar qismatining murakkab manzarasiga e'tibor qaratiladi. Uchinchidan, shu paytgacha nazardan chetda qolib kelgan yana bir muhim masala, ya'ni anorni ramziy obraz darajasiga ko'targan, dunyo mohiyati borasidagi shoira nuqtayi nazari badiiy talqin etiladi. Uvaysiy ijodida anor foni dunyo tilsimlarini o'zida mujassamlantirgan ramziy timsol darajasiga ko'tariladi. Uvaysiy anorning tashqi ko'rinishini cheku chegarasiz niliy gumbaz bo'lib ko'rinuvchi dunyoga qiyoslayapti:

Ul na gumbazdur : eshigi tuynugidin yo'q nishon.

Tasavvuf ta'limotida gulgun rang, qizil rang, bag'riqonlik – hijron, ayriliq, Tangri vaslidan yiroqlikni ifodalovchi ramzlardir. Qizlar, insonlar ilohiy jamol zuhuri. Yuzlaridagi parda – solik yoki oshiq bilan Olloh taolo vasli o'rtasidagi to'siq, ya'ni foniyl dunyo timsoli. Demak, xulosa qilib aytishimiz mumkinki, Ushbu to'rtlikda shu paytgacha biz talqin etib kelgan zohiriy mazmundan tashqari, teran falsafiy, botiniy g'oya ham mujassamlashgan. Shoira anorda dunyo timsolini tasavvur etyapti. Anor dunyoga o'xshaydi. U shunday bir gumbazki, na eshigi bor, na tuynugi. Unda ko'plab insonlar makon qurgan. Ularning holidan xabar olinsa, u erdagi hayotning asl mazmuni haqida tafakkur qilinsa, haqiqat ayon bo'ladi: Ilohiy visoldan mahrumlik. Bu yo'lda moddiy dunyoning to'siq, parda ekanligi.

Shoira anor tuzilishida ilohiy visoldan foniyl dunyo pardasi-la to'silgan, hijronu ayriliqdan bag'ri qon kimsalar taqdirini ko'rgandek bo'ladi. Demak, anor tilsimotini, asrorini anglash uchun qafasni, uning po'stini sindirib cheksiz kenglikka erishish kerak. Tabiatning bu mo'jizasi inson uchun dastur, namuna. Demak, u ham lahzalik olamning barcha to'siqlarini, moddiy manfaatu ehtiyojlarini, vujudiy qafasni yengib o'tibgina haqiqiy ozodlikka, ruhiy erkinlikka yetishi mumkin. Ana shundagina anor sirini anglaganimizdek, dunyo va mutlaqiyat mohiyatiga, haqiqatga etamiz. Shoira dunyoqarashining teranligi, falsafiy mushohadasining o'tkirligi bizni shunday xulosa chiqarishimizga asos beradi.

Uvaysiy she'rlarini g'oyaviy nuqtai nazardan uchga bo'lish mumkin: 1. Oshiqona. 2. Orifona. 3. Avtobiografik.

Shoira she'rlarining mazmun-mohiyati, badiiy o'ziga xos xususiyatlari borasida, A.Qayumov, E.Ibrohimova kabi olimlarimiz muhim tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Turlicha qarashlarni, nuqtayi nazarlarni bayon etishgan. Jumladan, A.Qayumov, shoira she'riyatining murakkab she'riyat ekanligiga e'tibor qaratadi: "... Uvaysiy ijodida she'r shaklining murakkabligi uning xarakterli xususiyatlaridan biridir. ...Uvaysiy g'azallarida mazmun ancha berkitib beriladi. Shu sababli bayt

ma'nosini ancha qiyinlik bilan yechib olish mumkin. Bu hol she'r shaklini murakkablashtiradi, tushunishni og'irlashtiradi"²⁵⁸.

Shu qarashdan kelib chiqib olim, Uvaysiy she'riyatini murakkab, xos kishilarga mos she'riyat sifatida baholaydi: *"Uvaysiy she'rlari ko'proq adabiyot ahli, she'riyat muxlislari uchun mo'ljallangan. Shuning uchun ham uning devoniga kirgan g'azal va muxammaslarda xalq og'zaki ijodining ta'siri kam seziladi*"²⁵⁹.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilib aytish mumkinki, Uvaysiy mutasavvuf shoira. U tasavvuf g'oyalariga e'tiqod qo'ydi. Buni olamni anglashning haqiqiy yo'li deb bildi va butun hayoti davomida uning aqidayu tariqini targ'ib etdi. Uvaysiyning o'zi ham bir qancha g'azallarida tariqat yo'lini, uning riyozatlarini bosib o'tgani xususida ma'lumot beradi:

*Necha kun to'ktim tariqat yo'lidin ashkim suvin,
Ishqqa bo'hton aylamaklik gardi rohimdin havo.*

Shoira ishqqa ilohiy ma'rifat, o'zni unutish, jazba holati deb qaraydi. U solik o'z maqsad manziliga faqat ishqning eng yuqori darajasi – ilmi hol vositasi-la etishi mumkin, degan fikrda:

*Vaysiy, ilmi qol o'qub, hech uqmading bu dahr aro,
Piri dayr ichra borib sen ilmi holidin o'qu.*

Yoki:

*Muhabbat darsini takror etardin man'i "qol" etdim,
Mudarris ahli bedardlig' ila holimg'a kulmishlar.
Tavakkul peshasin po'shok etib cho'mdim haqiqatga
Qo'lim sir domaninda, el bu af'olimg'a kulmishlar.*

Shoira tariqatning barcha suluklarini, maqomlarini, qonunlarini o'qish, o'rganish mumkin, ammo, ishqni o'qib o'rganish mumkin emas, degan fikrda. U ishqqa ilohiy mo'jiza

²⁵⁸ А.Қаюмов. Қўкон адабий муҳити. Т.:Фан, 1961, 248-bet.

²⁵⁹ O'sha asar, 248-bet.

yanglig' qaraydi. Shoira ishqni o'rganish emas, uni ruhiyatda ulg'aytirish kerak, u ko'ngulda tug'ilib, unib o'sishi lozim, degan xulosada:

*Tariqat yo'lida tay qildim ul jam'i suluklarni,
Tariqi ishqning oldida bir kasbi hunar ko'rdim.*

Demak, shoira nazdida ishq insonni ilohiy kenglikka olib chiqa oluvchi birdan bir vosita. Olloh vasliga etish esa lirik qahramonning yagona maqsadi. U bu olis yo'l dardu g'amida yonishni o'ziga vatan deb biladi. U shu dard bilangina yashaydi. Usiz ushlagani tikan, ko'rgani baytul-hazan:

*G'aming, unsu darding vatandur mengo,
Katon to'n seningsiz kafandur mengo.
Qaro kokuling bo'ynima, ey shahim,
Ki, kufr etkali to rasandur mengo...
Dema: "Dahr bog'idin uzding gule!"
Iligimda, vahkim, tikandur mengo!
Qocholmon firoqingdin, ey mug'bacha,
Visoling umidi kishandur mengo.
Ulus ta'n etar: "Aylading ro'zgor!"
Bu kulbamki, baytulhazandur mengo.*

Shoira lirik qahramoni. Uvaysiy lirik qahramoni dadil, talabchan, matonatli, mardona tabiatli. U faqat oshiq emas, balki, ayol – ijodkor sifatida ham tasavvurimizda namoyon bo'ladi. U atrofni, insonlarni ayollarga xos teran nigoh bilan kuzatadi. Ruhiga tiriklik, uyg'oqlik baxsh etuvchi olamning yorug' ranglarini tez ilg'aydi. Yurakda zaxmu jarohatlar ochuvchi g'ofillik va jaholat belgilarini ko'rib ko'nglidan qon sirqib og'rinadi. Insoniyatni ulug'likka ko'taruvchi mehr-oqibat, muhabbat, izzat-hurmat, halol-pokizalik, adolat, imon-e'tiqod kabi ezgu fazilatlarni sog'inib iztirob chekadi.

Shoira asarlari orasida uning tarjimai holini to'lg'azuvchi, ona va ayol sifatida qiyofasini yorituvchi namunalar mavjud. "Sog'indim" radifli g'azalida sarbozlikka ketgan olisdagi farzandini sog'ingan, ko'ngli ne hadiku xavotirda o'rtangan, kecha-kunduz yo'l qarab intizor yongan onaizorning qalb tug'yonlari o'z ifodasini topgan. Ammo, asarni o'qiganda, umidsizlikka tushmaysiz. Chunki, onaning so'z bilan ta'riflash qiyin bo'lgan sog'inchi farzandini asrab, eson-omon uning bag'riga qaytarishga beixtiyor ishonasiz.

Uvaysiyning o'zligini, hayotdagi oddiy ayol sifatidagi tabiatini anglashimizda "Kafshim yo'qoldi, sandamu?" radifli g'azalining alohida o'rni bor. Bizningcha, ushbu asarda Farg'ona ayollarining sho'x-shaddod, hazil-mutoyibaga usta xarakter timsoli o'z ifodasini topgan. Shoira hikoya qilishicha, Qo'qondan Xo'jandga sayru tomoshaga kelishadi. Ancha ko'ngil chigillari yozilib, yengil tortishadi. Ammo, shu jarayonda lirik qahramon kovushini yo'qotadi. Bu detaldan shoira ustalik bilan hazil-mutoyiba, askiya manbayi sifatida foydalanadi.

G'azalning boshdan oxirigacha engil bir kulgi qo'zg'atuvchi yumor singdirilgan. Shu usul bilan shoira kovush o'g'risini beozorgina tanqid ham etib o'tadiki, bu uning oqila, dono va mahorat sohibiligidan dalolat beradi.

Uvaysiy ijodida janrlar takomili. Fard janri. O'zbek mumtoz adabiyotida Jahonotin Uvaysiy ijodi o'ziga xosliklari bilan ajralib turadi. U nafaqat mazmun, ma'no va badiiy san'atkorlik nuqtayi nazaridan, balki janrlar takomilida ham takrorlanmas iqtidorini namoyish eta olgan. Xususan, mumtoz she'riyatdagi kichik janrlarda yaratgan asarlari bunga dalil bo'la oladi.

Fard – adabiyotdagi eng kichik janr. U arabcha yakka, yolg'iz degan ma'noni anglatadi. Adabiy istiloh sifatida esa, birgina baytdan iborat mustaqil asar demakdir. Unda kuchli mantiqqa ega bo'lgan hikmatomuz fikr ifodalanishi shart. Chunki, *"... O'tmishdagi qalamkashlar fardlar yaratishni bir san'at, san'atkorlik ishi, ma'nolar xazinasidan gavhar sochish deb*

bilganlar"²⁶⁰. Adabiyotshunoslikda fard, uning paydo bo'lish asoslari, xususiyatlari haqida ayrim mulohazalar bildirilgan²⁶¹. Ammo, janr sifatida uning hali hal etilishi, oydinlashtirilishi lozim jabhalari anchagina. Jumladan, fardning qofiyalanishi haqida adabiyotshunoslikda turli qarashlar bor. Ba'zi manbalarda "*fardlarda ikki misraning qofiyalanishi shart*" deyilsa, ba'zilarida "*fard misralari o'zaro qofiyalanmaydi*", ba'zilarida esa "*qofiyalanishi ikki xil (a-a va b-a) bo'lishi mumkin*" deyiladi.

Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy 1436-1437-yillarda yaratilgan "Funun ul-balog'a" asarining janrlar bayoni qismida fardga to'xtalib shunday ta'rif beradi: "*Fard ikki misra bo'lur. Avvalg'i misrayida qofiya bo'lmas...*"²⁶².

Asarda Kamol Xo'jandiy, Salmon Sovajiy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Kirmoniy, Nosir Buxoriy, Sakkokiy, Sayroniy, Lutfiy Shoshiylarning fardlaridan namunalar keltiriladi. Hammasi qofiyasiz, ya'ni *b-a* shaklidagi fardlar.

Sakkokiy va Lutfiyning devoniga ham qofiyasiz, ya'ni *b-a* shaklidagi fardlar kiritilgan. Demak, adabiy jarayondagi holatdan xulosa chiqaradigan bo'lsak, XV asr I yarmigacha fard janri yuqoridagi shaklga ega bo'lgan. Ya'ni ikki misradan iborat bo'lib, qofiya bo'lmagan. Ammo, juz'iy hollarda uning *a-a* shaklida qofiyalangan turiga ham manbalarda duch keldik. Lekin bu ko'rinish xos xususiyat darajasiga ko'tarilmagan.

Navoyi ijodidan boshlab, bu janrning yanada takomillashgan ko'rinishlarini kuzatamiz. Uning "Xazoyin ul-maoniy" devoniga 86ta fardi kiritilgan. Ularni kuzatib, quyidagi xulosalarga keldik:

Birinchidan, Navoyi o'z fardlarida g'oyaviy mundarijani teranlashtirishga erishgan. Ularda chuqur hikmatomuz mulohazalarni, hayotiy xulosalarni ifodalagan.

Ikkinchidan, Navoyiga qadar qofiya fard janri uchun xos xususiyat bo'lmagan. Navoyi bu janrning har ikkala misrasini qofiyadosh so'zlar bilan ziynatlagan. Bu esa o'z navbatida asarga

²⁶⁰ . P..Орзибеков. Лирикада кичик жанрлар. Т.: 1976, 119-bet.

²⁶¹ . Qarang: O'sha asar, 117-131-betlar.

²⁶² . Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул балоға. Т.: 1996, 69-bet.

ohangdorlik bag'ishladi. So'zlarning rang-barang ma'noviy qirralari orqali esa she'r g'oyaviy teranlik kasb etdi.

Uchinchidan, Navoyi devonlariga kiritilgan 86 farddan 79tasi qofiyali, 7tasi esa qofiyasiz shaklda yaratilgan.

Navoyidan keyin fard janri yana takomillashib bordi. Keyinchalik ayrim shoirlar ijodida tajnislil fardlar yaratilganligini ko'ramiz. Jumladan, Bobur devonida 26 farddan 2 tasi tajnislil qofiya, 23 tasi qofiyali, 1tasi qofiyasiz ko'rinishga ega.

Fard janri takomilida Uvaysiyning alohida o'rni bor. Bizga uning 4ta fardi ma'lum. Ularning barchasi tajnislil qofiya asosida yaratilgan. Shoiralar ularda hayotiy kuzatishlaridan anglagan chuqur falsafiy mulohazalarini ifodalashga erishgan. Har bir fardda shoiraning takrorlanmas kuzatuvchanlik, xayolchanlik inkishofini ko'ramiz.

Uvaysiy devoniga kiritilgan to'rtala fard ham ramali musaddasi mahzuf vaznida yozilgan. Ularda shoiralar she'riyatiga xos bo'lgan teranlik va falsafiy mushohada sezilib turadi:

*Dilbaro, o'ltur boshingdin aylanay,
Pandim ol, o'lsam so'ngokim ayla nay*²⁶³!

Chiston (lug'z) Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos sirli-sinoatli nazm namunasi hisoblangan. Har qanday so'z san'atkori ham she'rning bu noyob usulida kuch sinasha olmagan. U yuksak badiiy san'at namunasi sifatida baholab kelingan. Jumladan, Zayniddin Vosifiyning «Badoe ul-vaqoe» asarida eslanishicha, Qul Ubaydiy donishmandlar bilan bo'lgan bir suhbatda lug'zning adabiy jarayondagi mavqeini shunday baholagan: «... *lug'z she'rning shunday nav'iki, tab' tarozusida g'oyat mavzundir. Tab'i halol kishilarning unga mayli haddan ziyoddir...*».²⁶⁴ Atoullloh Husayniy ham «Badoye us-sanoye» asarida lug'zni shunga yaqin izohlaydi²⁶⁵.

²⁶³ Увайсий. Девон. Т.: 1963, 223-бет.

²⁶⁴ Восифий З. Бадое ул-вакое. Т.: 1979, 48-бет.

²⁶⁵ Хусайний Атоулло. Бадое ус-саное. Т.: 1981.105-бет.

U arablarda lug'z, lug'az, fors va turklarda chiston²⁶⁶ deb atalgan. «Lug'z, lug'az» so'zi mo'tabar izohli lug'atlardan biri «G'iyos ul-lug'ot»da shunday izohlangan: «*Lug'az - so'roxi mushi dashty; va on bag'oyat pechdor boshad, lihozo nomi nav'e az kalomi mubham, ki ba forsi chiston go'yand*»²⁶⁷. Mazmuni: *Lug'az – dasht sichqonining ini. U juda egri-bugri bo'ladi. Yana forskhada chiston, deb ataluvchi jumboqli so'z turining nomi.*

Ko'ringanidek, lug'z so'zi istilohning maqsadini to'la ifodalay oladi.

Atoulloh Husayniy ham yuqorida tilga olingan asarida lug'z haqida batafsil to'xtaladi. Uning lug'aviy ma'nosi, istilohiy mohiyati o'z davri adabiyotshunosligidagi o'rganilish tarixini yoritadi. Rashiddin Vatvot, Qays Roziy, Sharafiddin Ali Yazdiylarning fikrlari va ularga o'z munosabatini bayon etadi. Ular bilan bahs-munozaraga kirishadi.

Mumtoz adabiyotshunoslikka oid asarlarni kuzatar ekanmiz, barchasida lug'z mumtoz badiiy san'atlardan biri sifatida talqin etilgan. Qays Roziy, Rashiddin Vatvot, Atoulloh Husayniy, Ahmad Taroziy, lug'z va muammo haqida «*Hulali mutarraz dar fanni muammo va lug'z*» (*Muammo va lug'z Fani to'g'risida bezatilgan ipak kiyimlar*) deb nomlangan alohida asar yozgan Sharafiddin Ali Yazdiy ham lug'zni o'z asarlarining badiiy san'atlar qismida izohlashgan. Ahmad Taroziy «Funun ul-balog'a» asarida lug'z san'atining xos xususiyatlarini aniq va sodda tushuntirib beradi: «*Bu aningtekbo'lurkim, bir narsaning otin va haqiqatin yoshurub, mushabbah /un/ bih lafze birla savol qilurlar*»²⁶⁸.

Har bir she'rni janr sifatida tasniflashda ma'lum belgilar inobatga olinadi. Ammo, lug'zni hajm, vazn, qofiya, radif nuqtayi nazaridan kuzatsak, xos xususiyatlar ko'zga tashlanmaydi. Binobarin, o'zbek lug'zlarini kuzatar ekanmiz, savol paydo bo'ladi: u janrmi yoki san'atmi? Ko'rib o'tganimizdek, mumtoz

²⁶⁶ Кейинги ўринларда чистон деб қўллаймиз.

²⁶⁷ Ғиёсиддин Муҳаммад. Ғиёс ул-лугот. Жилди 2., Душанбе, нашриёти «Адиб», 1988, с. 211.

²⁶⁸ Тарозий Аҳмад. Фунун ул-балог'а. Т.: 1999, 127-бет.

risolalarda unga san'at sifatida baho berilgan. Ammo devonlar tarkibida janrlar tartibida keltirilishi unga janr deb qarash tamoyilini shakllantirgan. Shunga binoan, biz uni janr sifatida o'rganamiz.

O'zbekmumtozadabiyotidauningg'azal,ruboiy,qit'a,masnavi y,fard shakllarida yaratilgan namunalari uchraydi. Alisher Navoyining «Xazoyin ul-maoniy» devoniga kiritilgan 10ta chistondan 8tasi qit'a shaklida, 2tasi to'rtlik shaklida²⁶⁹. Uvaysiy chistonlari g'azal, to'rtlik va ikkilik shakllarida yaratilgan.

Lug'z istiloh sifatida arablarda shakllangan. Ammo, turkiy adabiyotdagi chiston xalq og'zaki ijodidagi topishmoq janri bilan ham chambarchas bog'liq.

U XI asrda fors-tojik adabiyotiga kirib kelgan. Tojik adabiyotshunoslarining ta'kidlashicha, chiston dastlab qasida muqaddimasida tashbib²⁷⁰ tariqasida paydo bo'lgan va vafsnig bir qismi sifatida taraqqiy topgan²⁷¹. Fors adabiyotida birinchi chistonni Rudakiy yozgan degan taxmin bor.

Taniqli adabiyotshunos R.Orzibekov «Lirikada kichik janrlar» asarida chiston haqida to'xtalib, O'zbek adabiyotida dastlabki chiston Alisher Navoyi tomonidan yaratilganini ta'kidlaydi: «O'zbek xalq og'zaki ijodida Navoyigacha ham topishmoq usulidagi namunalar bo'lsa ham, lekin yozma adabiyot vakillari ijodida hozircha chistonshe'rlar uchramaydi. Alisher Navoyi o'zbek klassik shoirlari orasida birinchilardan bo'lib chiston aytishga kirishdi va uning yozma adabiyotdagi o'rnini qonuniylashtirdi»²⁷².

Ammo, izlanishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, o'zbek adabiyotida Navoyiga qadar ham chiston namunalari uchraydi. Jumladan, 1436-1437-yillarda yaratilgan Ahmad Taroziyning

²⁶⁹ Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. III жилд. Бадое ул-васат. Т.: 1960, 713-716-betlar.

²⁷⁰ «Ташбид – луғатта хотун жамолининг сифатин ваўзининг ишкий аҳволин демактур. Шуаро урфинда эса ул шеър бағишланган кишининг мадҳи ё ҳажвидин ўзга шеър бошинда берилган ҳар бир васфдин ибораттур». Хусайний Атоуллох. Бадое ус-саное.Т.: 1981, 270-б.

²⁷¹ Зехний Т. Санъати суҳан. Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1979, сах. 134.

²⁷² Орзиеков Р. Лирикада кичик жанрлар. Т.: 1976, 151-bet.

«Funun ul-balog'a» asarida o'zbek tilida ijod etilgan chiston keltiriladi:

*Nedur ul la'lki, paydo bo'lur andin guhar?
Goh paydo bo'lur anda mayu gah shiru shakar*²⁷³.

Javobi «lab» bo'lgan ushbu chistonning badiiy pishiqligi uning o'zbek adabiyotida yagona hodisa emasligini ko'rsatadi. Ma'lum bir tarixiy takomil jarayoniga egaligi anglashiladi. Ammo, afsuski, alloma uning muallifini ko'rsatmaydi. «Funun ul-balog'a»dagi an'anaga ko'ra, Taroziy qalamiga mansub bo'lishi ham mumkin.

Chiston har bir shoirning olam, odam va borliqni kuzatish, atrof-muhitni ilg'ash darajasini ko'rsatadi. Uning oddiy predmetlardan badiiy obraz yaratish salohiyatini aniqlash mezon bo'lib xizmat qiladi.

Uvaysiyning shoira sifatida shuhrat topishida chistonnavisligining alohida o'rni bor. Ilmda u o'zbek adabiyotida eng ko'p chiston aytgan ijodkor sifatida e'tirof etiladi. Uning nashr etilgan devonlarida 13ta chistoni bor. Ammo, manbalarda uning *"50 dan ortiq chistonlari ma'lum"*ligi bayon etiladi²⁷⁴. Akademik Avliyo Muhammadiyev o'z xotiralarida, hatto, shoiraning *"Chistonlar to'plami"*ni ko'rganini eslaydi. Bir nechta bizga noma'lum chistonlari nomlarini sanaydi: *"Shoira enamning dugonasi bo'lgan. "Chistonlar to'plami"ni sovg'a qilgan. Afsus, 1930-yillarda jonimizni asraymiz deb arab alifbosida yozilgan juda ko'p qo'lyozmalarni yo'q qilib yuborganmiz. Men qovun tiligi, aravaning o'qi, qaychi, anor haqida o'nlab chistonlarni yod olganman"*²⁷⁵.

Uvaysiy chistonlarining asosiy qismida savol qo'yish usuli yetakchilik qiladi. Jumboq, asosan, birinchi misrada keltiriladi. Shoiraning topqirlik bilan qo'llagan so'rog'i o'quvchi diqqatini bir nuqtaga jamlashga xizmat qiladi. Shundan so'ng, nazarda

²⁷³ Тарозий Аҳмад. Фунун ул-балоға. Т.: 1996, 127-бет.

²⁷⁴ Р. Орзибеков. Лирикада кичик жанрлар. Т.: 1976, 153-б.

²⁷⁵ Мадаев О. Аллома Авлиёхон. "ЎЗАС" газ., 2006, 22 сент.

tutilgan predmetning sifat, belgi va xususiyatlari ta'riflanadi. Shoir chistonlarida nazarda tutilgan har bir predmet badiiy obraz darajasiga ko'tarilgan. Ularning asosini metaforik o'xshatishlar tashkil etadi. Jumladan, eshigi tuynugi yo'q gumbaz, qanotu parlari qip-qizil, ko'zga ko'rinmas qush, qonxo'r ikki daryo, cho'tir yuzli kelin, boshi bilan yuruvchi oyog'i yo'q mavjudot, jazirama yozda issiq, yashil to'nda yuruvchi jonzot va yana ko'plab noyob taxayyulot mahsuli bo'lgan timsollar. Ko'rinadiki, shoir chistonlarida nodir timsollar galereyasi bunyod etilgan. Ularning har biri o'tkir tafakkur mahsulidir.

Shoir deyarli barcha chistonlarida dastlabki misrada atalmishning shakliga e'tibor qaratadi. Uni tasvirlaydi. Keyingi misralarda esa uning holati, qilmishi, vazifasini ifodalashga o'tadi.

Ayrim chistonlarida shoir savol bilan bir qatorda abjad hisobidan ham unumli foydalanadi. Bu usul nazarga olingan predmetni aniqlash imkonini kuchaytiradi.

Uvaysiy uchinchi tur chistonlarida yanada boshqacha yo'l tutadi. Ularda savol ham, abjad hisobi ham uchramaydi. Bunday chistonlar qisqa hajmga (2 misra) ega. Birinchi misrada atalmish haqida xabar-ma'lumot berilsa, ikkinchi misrada uning tabiatiga xos qat'iy hukm, xulosa bayon etiladi. Bunday asarlar sirasiga "Qaychi" hamda "Kun va tun"ni kiritish mumkin.

Harora g'azal. Shayx Ahmad Taroziy she'riy balog'atda qofiya ilmining muhimligini ta'kidlaydi: "...*tab'ning natijasi she'rdur. Va she'rning asli qofiya. Va qofiyasiz she'r mumkin ermas*"²⁷⁶. Ulug' alloma Sharq mumtoz nazmi namunalari asosida ana shunday teran xulosaga keladi. Bu fikrlar she'riyatda qofiyaning o'rni, ahamiyatini belgilashimizda asos bo'ladi. Demak, misralarga badiiy sayqal, ohangdorlik va purma'nolik baxsh etuvchi unsurlardan biri qofiyadir. Uning she'riyatdagi o'rni o'rganish, baholash borasida adabiyotshunoslikda bir qancha ishlar amalga oshirilgan, muhim tadqiqotlar yaratilgan. Biz mulohaza yuritmoqchi bo'lgan masala bir oz boshqacharoq.

²⁷⁶ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балога. Т.: 1996, 61-bet.

Ahmad Taroziy yuqoridagi asarning “Al-fann-us-soniy fi-l-qofiya va-radif” deb nomlangan II qismida qofiya va radif bilan bog‘liq barcha muammolar xususida muhim fikrlar bayon etadi. Ular nazmning ajralmas va sayqalbachsh qismlari ekanligi misollar bilan dalillanadi. Muallif qofiya va radifning zaruriy unsurligini isbotlash bilan bir qatorda bo‘lim so‘ngida qofiya ishtirok etmaydigan she‘r turi ham borligi haqida ma‘lumot beradi: *“Bir tariqa she‘r bo‘lurkim, anda qofiya bo‘lmas. Har bayning oxirinda radif-o‘q keltururlar. Oni harora o‘qurlar”*²⁷⁷.

Mo‘tabar lug‘atlardan biri “G‘iyos ul-lug‘ot”da *“harora”* so‘zi quyidagicha izohlanadi. *“Harora – ba ma’nii raqs kardan va tob dodan dafro az otash; va ovoze, ki az chand sozu chand xalq yak martaba baroyad va g‘avg‘oi mardum”*. Ya‘ni, *“Harora – raqsga tushish va doirani olovda toblash; ko‘p cholg‘u, ko‘p kishilarning baravar birdan chiqargan kuchli ovozi va odamlarning jo‘rovoz g‘avg‘osi ma‘nosida”*. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *“harorat”* so‘zining *“ruhiy ko‘tarinkilik, jo‘shqinlik”* ma‘nosiga ham egaligi ko‘rsatilgan.

Demak, harora she‘rlar, istilohning lug‘aviy ma‘nosidan ham anglashilyaptiki, ruhiy jo‘shqinlik, ruhiy g‘alayon, pafos mahsuli sifatida maydonga kelgan. “Funun ul-balog‘a” tadqiqotchisi va noshiri professor A. Hayitmetov she‘rning ushbu turiga shoira Uvaysiyning bir g‘azalini misol sifatida ko‘rsatadi: *“O‘zbek adabiyotida she‘rning harora turiga Uvaysiyning “Ko‘ngil dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi” radifli g‘azali yaxshi misol bo‘la oladi”*²⁷⁸.

Prof. A. Qayumov ham shoira she‘rlarini tahlil etar ekan, shu she‘rga e‘tiborini qaratadi: *“...Goho iztirob to‘lqinlari (she‘rlarida –N.J.,I.A.) shunday kuchayib ketadiki, shoira qofiya to‘sig‘ini bosib o‘tib, o‘z kechinma va hayajonlarini oq she‘r tarzida ifodalaydi (“dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi” radifli she‘r)”*²⁷⁹. O‘zbek mumtoz adabiyotida boshqa biror shoir ijodida harora g‘azal namunasi uchramaydi. Ammo, Uvaysiy devoni qo‘lyozmasida 6ta shunday g‘azal mavjudligini kuzatdik. Bu

²⁷⁷ O‘sha asar, 83-bet.

²⁷⁸ O‘sha asar, 18-bet.

²⁷⁹ A.Қаюмов. Қўкон адабий мухити Т.: 1961, 247-bet.

Uvaysiyning shoira sifatida o'ziga xos yo'llar izlashga, yangiliklar yaratishga, turli adabiy tajribalar qilib ko'rishga harakat qilganini ko'rsatadi. Bu esa uning ijodkor sifatida o'ziga ishonchi va mahoratidan dalolatdir.

Uvaysiyning dostonnavislik salohiyati. Doston – mumtoz adabiyotimizdagi yirik va mukammal janr. Uni yaratish ijodkordan o'ziga xos badiiy tayyorgarlikni talab qiladi. Shu sababli nazmda shoirning yetukligi dostonnavislikdagi mahorati bilan belgilangan.

Ma'lumki, o'zbek dostonchiligi xalq dostonlari va Sharq mumtoz adabiyotidagi dostonnavislik an'analari ta'siri ostida rivojlandi. *"XVIII-XIX asr dostonchilik maktabi namoyandalari o'zlarigacha bo'lgan dostonchilikka novatorona yondashdilar. Mavzu va g'oyaviy jihatdan uni boyitdilar. Syujet, kompozitsion qurilishida yangi kashfiyotlar qildilar"*²⁸⁰. Bu davrning ayrim shoirlari (Nishotiy, Hoziq, Uvaysiy) umumsharq adabiyotida mashhur bo'lgan syujetlarni olib, ularga o'zlari yashagan davr ruhini kiritdilar²⁸¹ va shu asosda o'z dostonlarini yaratdilar. Bunday an'ana uzoq asrlardan beri Sharq xalqlari adabiyotida mavjud bo'lgan va davom etib kelgan. Jumladan, "Xamsa" tarkibiga kirgan dostonlar ham badiiy ruh va g'oyaviy talqin jihatidan ancha farq qilsa-da, lekin syujet jihatidan bir-biriga yaqin turadi. Yusuf va Zulayho, Ibrohim Adham to'g'risidagi hikoyalar ham asrlar osha ana shunday sayyor syujetlar sifatida ko'p badiiy asarlar uchun asos bo'lib kelgan.

Hazrati payg'ambarimiz Muhammad salallohu alayhi vassallamning nabiralari, hazrat Ali va Bibi Fotimaning farzandlari shahzoda Hasan va Husaynlar qismati yoritilgan hikoyatu rivoyatlar ham ko'plab badiiyat namunalariining yaratilishiga asos bo'lgan. Bu mavzudagi dostonlar adabiyotshunosligimizda umumiy nom bilan "Karbala nomalar"²⁸²

²⁸⁰ Э. Иброхимова, М. Мирзаев. Достоннинг композицион хусусиятлари. Адабий мерос. Илмий асарлар тўплами. Т.: 1986, 1 (35), 18-bet.

²⁸¹ А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. Тошкент, 1961, 357-bet.

²⁸² Аслида бу йўналишдаги асарларга Имом Хусайн қисмати тасвирланган манбалар киритилади.

deb yuritiladi. Ularning Sharq adabiyotida nasrda ham, nazmda ham yaratilgan juda ko'plab nusxalari mavjud. Ayrimlarining muallifi ma'lum, ayrimlarining muallifi noma'lum, ayrimlari xalq kitoblari shaklida yozilgan. Fuzuliyning "Hadiqat us-suado" nasriy asari ham shu mavzuda yozilgan. Bunday manbalarning eng mukammali va mashhuri Husayn Voiz Koshifiyning (1440-1505, Hirot) "Ravzat ush-shuhado" asaridir. U islom va hazrati payg'ambarimiz Muhammad sallallohu alayhi vassallam tarixlariga bag'ishlangan. Shu tarix sahifalarida musulmonlar sha'nini, imon va adolat sharafigi himoya etish yo'lida jonini fido qilgan shahidlar qismatidan hikoya qilinadi. Asarda Qur'on, hadis va boshqa turli mashhur manobalar orqali yetib kelgan rivoyatlar ta'sirli uslubda, badiiy qayta bayon etiladi. Koshifiyning asari fors tilidan bir necha marta o'zbek tiliga tarjima qilindi. Muhammad Ayub Koshg'ariy tomonidan "Tazkirayi anbiyo va avliyo va shuhado" nomli nasriy tarjimasi (XVIII asr, Koshg'ar), Sobir Sayqaliy Historiy tomonidan (XVIII asr, Hisor) amalga oshirilgan nazmiy tarjimasi shular jumlasidandir.

Ayniqsa, XVIII-XIX asrlarda bu yo'nalishda asarlar yaratish keng tus oldi. Xolis Toshkandiyning "Qissayi Karbalo", "Qissayi Imom Hasan va Imom Husayn", "Qiyomatnoma", "Musibatnoma" asarlari; Bibi Hojarning "Qissayi Imom Husayn"; Nisoning "Vafotnomayi Imom Hasan va Imom Husayn"; Xoniyning "Voqeayi hoyilayi Karbaloyi purbalo" asarlari noyob namunalardir. Xasta, Qul Sulaymon, qozoq shoiri Jusipbek Shayxul islom o'g'li kabi ijodkorlar tomonidan ham shu syujet asosida yaratilgan asarlar etib kelgan.

XVIII-XIX asr o'zbek adabiyotining yetuk vakili Jahonotin Uvaysiy o'ndan ortiq faol lirik janrlarda o'z mahoratini namoyon eta olgan shoir. Shu bilan bir qatorda, u dostonchilikdagi iste'dodi ham lirik mahoratidan qolishmasligini isbotlay olgan.

Shoiraning shahzoda Hasan va shahzoda Husaynga bag'ishlangan asarlari qo'lyozma va toshbosma nusxalarda muallif tomonidan nomlanmagan. Shu sababli bu borada adabiyotshunoslikda turli-tumanlik ko'zga tashlanadi. Shoir asarlari "Kitobi Uvaysiy", "Karbonoma", "Qissayi purg'ussa"

kabi turlicha nomlanadi. Adabiyotshunos olimi E.Ibrohimova “Shahzoda Hasan haqidagi doston”, “Shahzoda Husayn haqidagi doston” deb nomlashni taklif etadi²⁸³.

XIX asr birinchi yarmi dostonchiligi yetuk namunalaridan biri Uvaysiyning Shahzoda Hasan haqidagi dostonidir. Asarda shoira adolatli va sulhparvar hokim Hasan obrazini yaratgan. Dostonning asosiy mohiyati yaxshilik va adolatni targʻib etishdir. Asar mazmunan diniy mavzuga bagʻishlangan. Shahzoda Hasanning hayot yoʻli tasvirlangan. Ammo, shoiraning asardan maqsadi faqat bu emas. Unda ham sheʼriyatidagi kabi zamondoshlarining koʻzini ochish, moziydan olingan saboq bilan ularga koʻzgu tutish shoiraning asosiy niyati edi. Asardagi bosh gʻoya Hasan obrazida mujassamlashtiriladi. Timsolning ikki qirrası bor. Birinchisi, podshoh sifatidagi xarakter tizimi boʻlsa, ikkinchisi oddiy inson, shaxs sifatidagi qiyofasi.

Shoira bosh timsolning ikki yoʻnalishdagi siyratini ham mukammal yoritib bera olgan. Asarda uni har tomonlama komil xulqu atvorga ega inson sifatida tasavvur eta olamiz. Bir oʻrinda Hasanning shaxs sifatidagi feʼl-atvori shunday yoritiladi:

*Ilmu karamu suxan liynidin,
Boʻldiki manoqib ichra yaqin.
Ham toatu ibodat angadur xos,
Jonu dil birla xaloyiq etti ixlos.
Xushxo 'yluqi kitoba sig' mas,
Shirin so'ziniki xalq bilmas.
Ham erdi malihu, ham fasihdur,
Yer yuzida go'yiyo Masihdur*²⁸⁴.

Mazkur doston shoiraning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qoʻlyozmalar fondida saqlanayotgan 1837-raqamli devoni yagona nusxasining oxirida kitobat qilingan. Devon qoʻlyozmaning 187-sahifasida tugaydi. Uning tartib

²⁸³ Э. Иброхимова. Увайсий дostonлари хакида. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналі, 1960, 6-сон, 38-44-бетлар.

²⁸⁴ Қиссайи Имом Ҳасан. Ўзбекистон ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди. Инв. рақам 1837/1, 201-202-бетлар. Кейинги парчалар мазкур манбадан олиниб, факат сахифаси кўрсатилади.

berilgan sanasi hijriy 1274, milodiy 1857-yil, kotibi Muhammadshoh Yunusxon ibn Eshonxoja Eshon ekanligi e'tirof etiladi:

*"Raqam qildi Muhammadshoh Yunusxon
Ki, nuri chashm Eshonxoja Eshon- 1274/1857".*

Bir necha bo'sh sahifalardan keyin 189-bet qo'yilib, "Qissayi Imom Hasan" dostoni boshlanadi. Doston nomi kotib tomonidan emas, balki sahifalovchi tomonidan, qalamda yozilgan. 190-betdan boshlab asarning asosiy matni basmala bilan boshlangan. Asar aniq, chiroyli, savodli ko'chirilgan. Hoshiyalarda deyarli yozuvlar yo'q. Ba'zi o'rinlardagina ayrim imlo xatolari hoshiyada tuzatib ketilgan, xolos. "A" sahifada poygir qo'yilgan. Ammo, "B" sahifada bu hol ko'zga tashlanmaydi. Har sahifada 17 baytdan, faqat 1-sahifada (190-bet) 13 bayt, 2-sahifada (191-bet) 15 bayt matn berilgan.

Dostonning hajmi 1450 misra, 725 baytdan iborat. U 26 misra hamd va 20 misra na't bilan boshlanadi. Keyin 48 misrada chahoryorlar tavsiflanadi. So'ngra dostonning asosiy syujeti bilan bog'liq voqealar bayoni boshlanadi. Dastlab Imom Hasan va Husaynning tug'ilish tarixi, ism tanlash jarayonlari dramatik sahna darajasida mahorat bilan tasvirlab beriladi.

Uvaysiy doston manobalar asosida yozilganligini alohida ta'kidlaydi:

*Ko'bdurki manoqib ichra bu so'z,
Gar ummat esang, eshit tikib ko'z²⁸⁵.*

Shoira ta'kidlaganidek, Imom Hasan va Husayn hayoti bilan bog'liq ma'lumotlar juda ko'p manobalar orqali yetib kelgan. Xalq orasida ularning murakkab, zahmatli va sharafliligi umr yo'llari borasida qiziqarli hikoyatlar keng tarqalgan. Shu sababli ular asos bo'lgan ko'plab nasriy va nazmiy yo'ldagi badiiy asarlar yaratilgan. Ularning dunyoga kelishiga tarixiy voqealar asos

²⁸⁵ O'sha asar, 197-bet.

bo'lgan bo'lsa-da, ma'lumotlarni sof tarixiy aspektda qabul qilib bo'lmaydi. Chunki ular ijodkorlar tomonidan qayta ishlangan. Zamondoshlariga hayot mashaqqatlari, kemtikliklari oldida o'zini yo'qotmaslik, ularni jasorat va mahorat bilan yengib o'tish yo'llarini ko'rsatishda, aka-uka imomlar hayotini ibrat va saboq sifatida namuna etib tasvirlashgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu tipdagi dostonlarning yaratilishida Koshifiyning yoki Markaziy Osiyoda keng tarqalgan Sobir Sayqaliy dostonlarining ta'siri bo'lgan. Ammo mazkur dostonlar bilan qiyoslaganimizda, Uvaysiy asarlarining ulardan farqlanuvchi o'rinlari ko'pligini ko'ramiz. Bu esa shoira yaratgan dostonlar original asarlar bo'lib, unda ijodkor mahorati to'la namoyon bo'lganligini ko'rsatadi:

1. Avvalo, ular turli vaznlarda yaratilgan. Sobir Sayqaliy asari (1793-1796) hazaji musammani maqsur (mafoilun - mafoilun - faulun), Uvaysiy dostoni esa hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf vaznida yozilgan.

2. Sayqaliy dostonida tasvirlangan voqealar Uvaysiy asariga nisbatan qisqa. Uvaysiyda shahzoda Hasan hayoti bilan bog'liq rivoyatlar son jihatdan ko'proq va voqealar batafsilroq bayon etiladi. Jumladan, asar Hasanning tug'ilishi, unga ism tanlanishi haqidagi rivoyatlar bilan boshlanadi. Sayqaliyda esa voqealar bir oz keyinroq, padari buzrukvori hazrat Alining vafoti va o'miga shahzoda Hasanning Ko'fa hokimi bo'lishi bilan boshlangan.

3. Sayqaliy dostonida Hasanning Mavsilga do'sti uyiga borishi, u erda 3 marta zaharlanishi; Keyinchalik xotini tomonidan 3 marta zaharlanishi va vafoti, ayolining jazolanishi voqealari bayon etilgan. Uvaysiyda esa Hasanning hokim bo'lgani, Shom hokimi Muoviyaning Ko'fa ustiga 60.000 lashkar bilan hujum qilgani, Hasanning 40.000 lashkar bilan unga qarshi borgani haqidagi voqealar ham batafsil bayon etiladi. Shoira Hasanning sulh tarafdori bo'lganiga katta urg'u beradi. U o'zining shon-shuhratini o'ylamay, xalqning qoni behuda to'kilmasligini birinchi o'ringa qo'yadi. Shu munosabatlar bilan shoira

shahzodaning go'zal xulqi, komil axloqini ta'riflaydi. Hasan tilidan zamondoshlari uchun ibratnoma yaratadi:

*El sudini istagum shabi ro'z,
Bu so'zni deyman shahi dilafro'z.
Oldimda bu el salomat o'lg'ay,
Yo'q xohishim o'lsa el parishon,
To bo'lmasa fitna, bo'lsa imkon.
Gar fitnalig' sulh behroq,
Har vaqt degan Imomi ofoq²⁸⁶.*

Mazkur tasvirlar, ma'lum ma'noda, asar voqealarini shoiraning zamonasi bilan bog'laydi. Uning ijtimoiy jarayondagi toj-taxt uchun, davlat uchun kurashlarga munosabatini ko'rsatadi. El tinchligi, xotirjamligi, salomatligini muhim o'ringa qo'yganligi sezilib turadi.

4. Sayqaliyda Hasanning ayoli Asmo deb ataladi. Uvaysiyda esa Ju'da deya nomlanadi (shoirada Asmo shahzodalarning enaga – doyasi sifatida tasvirlanadi). Sayqaliyda Asmoning qattiq jazolangani tasvirlansa, Uvaysiyda bu jarayon yoritilmaydi. Shoir dostonida voqea oldinroq – Hasanning zaharlanganidan so'ng Jo'da bilan xoli suhbatini tasvirlash orqali yakunlanadi. Hasanning vafot etishi ham tasvirlanmagan. Doston yakunini o'qiganda, dastlab mazkur asar ham tugallanmay qolganmikin, degan savol paydo bo'ladi. Ammo biz Uvaysiy dostonni, balki shunday yakunlashni ma'qul ko'rgandir, undan yakun va saboq chiqarishni o'quvchining o'ziga qoldirgandir, degan xulosaga kelamiz. Qo'lyozmada dostonidan so'ng shoiraning yana bir asari "Voqeoti Muhammadalixon"ning keltirilishi ham "Shahzoda Hasan"ning yakunlanganligini ko'rsatib turadi.

Uvaysiy dostonida shahzodalarning hayoti bilan bog'liq rivoyatlardan bir nechtesi bayon etib beriladi. Dastlab ularning yo'qolib qolish hodisasi rivoyat qilinadi. Shoir mazkur rivoyat ibn Abbos tomonidan so'zlanganini ta'kidlaydi. Ibn Abbos uchta

²⁸⁶ O'sha asar, 204-bet.

tafsir maktabidan Makkayi mukarrama maktabining ustozlari, ulug' shahobalardan biri edi. Keyin Hazrati Alining shahid bo'lib, Ko'fa taxtiga shahzoda Hasanning o'tirishi, bundan foydalanib, doimiy ziddiyatda bo'lgan Shom hokimi Muoviya lashkar tortib kelishi voqealariga alohida e'tibor beradi. Ko'rinadiki, Uvaysiy rivoyatlarni aniq manbalar, aniq shaxslar bilan bog'liq holda, sahifligiga ishonch bilan keltiradi.

Doston kompozitsiyasi o'ziga xos. Asosiy syujet bayon etilar ekan, o'rni bilan lirik chekinishlar beriladi. Ular ba'zan shoir tilidan, ba'zan esa bosh qahramon – Hasan tilidan bayon etiladi. So'ngra xalq dostonlari uslubiga o'xshab, roviyga murojaat etilib, yana yetakchi syujetga qaytiladi:

*Roviy qalamingni tez yuritgil,
Xunobayi jigardin oncha yutgil...*²⁸⁷

Yoki:

*Roviy yana so'z boshig'a kelg'il,
Shahzoda karomatini ayg'il...*²⁸⁸

Lirik chekinishlarning dostonida muhim o'rni bor. Ular ham asar syujetiga xizmat qiladi, ham lirik munosabat vazifasini bajaradi. Go'yoki, voqealarni shoira zamoni bilan bog'laydi. Ularga shoiraning munosabatini ko'rsatadi.

Lirik chekinishlar turli janr va shakllarda berilgan. G'azal, masnaviy, fard ko'rinishlari uchraydi. Fard janri bir o'rinda qo'llanadi. U hazaji musammani solim vaznida (*mafoiylun-mafoiylun-mafoiylun; V - - - V - - - V - - - V - - -*) yozilgan.

G'azal janrida berilgan lirik chekinishlardan so'ng ham fikrlar to'g'ridan-to'g'ri doston syujetiga bog'lanib ketaveriladi:

*Ammo dedilarki hol tilida
Kechdiki bu bayt pok dilida:*

²⁸⁷O'sha asar, 212-bet.

²⁸⁸O'sha asar, 210-bet.

*“Vafo ko‘z tutmag‘il eldinki olamin vafosi yo‘q,
G‘arib o‘lmay netar ya‘ni kishi gar asnosi yo‘q.
Tutub hurmat kanora, el arosidin vafo ketti,
Bu kun uzgil ko‘ngil har ikkisi dinkim baqosi yo‘q.
Nazar solsang agarchandeki bu yolg‘onchi olamg‘a,
Aning juz dardi ranji mehnat javri jafosi yo‘q”²⁸⁹.*

Mazkur lirik chekinish g‘azal janrida yaratilgan. U hazaji musammani solim vaznida yozilgan. G‘azalning bosh qahramon tilidan berilishi bejiz emas. Mazkur vazn Hasan dilidagi dard va iztirobni yetkazishda muhim vazifani bajaradi. Bosh qahramonning olam va odam borasidagi falsafiy fikrlari umumbashariy mazmunga ham ega bo‘ladi.

Ba‘zi o‘rinlarda lirik chekinish shoir tilidan ham beriladi. Jumladan, do‘sti tomonidan berilgan 3 marta zaharning ta‘sir qilmagani, do‘stining Shomga Muoviyaga xat yozishi, uni olib borgan kishini yo‘lda bo‘ri eb ketishi voqealaridan keyin berilgan lirik chekinishlar shoir tilidan beriladi. U Hasan va do‘stining munosabati hamda uning oqibatlaridan umumlashtiruvchi xulosa, saboq chiqaradi. Bu barcha zamonlarda insonlar uchun ibrat va yo‘llanma vazifasini bajaradi:

*Gar qilsa sitam kishi kishig‘a,
Go‘yo sitam aylamish o‘zig‘a”²⁹⁰.*

Bu o‘rinda shoir tilidan berilgan lirik chekinish doston vazni bilan bir xil. Dostonda turli vaznlardan foydalanish asarning umumiy ritmiga, undagi ruhiy holat va jarayonlarni ochib berishga xizmat qilgan. Qo‘llangan vaznlar va janrlar tasodifiy emas. Balki ularning barchasi ma‘lum maqsadni nazarda tutib qo‘llangan. Muallif fikrlarini yoritishda muhim o‘rin egallagan.

Ma‘lumki, o‘zbek mumtoz adabiyotida dostonlar, asosan, 7 ta vazn doirasida yaratilgan. “Epik poeziyada keng qo‘llangan vazn

²⁸⁹ O‘sha asar, 207-bet.

²⁹⁰ O‘sha asar, 209-bet.

hazaji musaddasi mahzuf vazni” hisoblanadi²⁹¹ Ammo, Uvaysiy o‘z dostoniga vazn tanlaganda, asar mazmunidan kelib chiqqanligini ko‘ramiz. Bu borada shoira ustoz shoir Navoyi yo‘lidan boradi. Bizga ma‘lumki, “Layli va Majnun” dostoni syujet nuqtayi nazaridan tragik xarakterga ega. Shu sababli u mahzun ruhiy holatni ifodalashda qulay bo‘lgan hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf (*maf’ulu - mafoilun - fauvlun*; - - V V - V - V - -) vaznida yozilgan. Uvaysiy ham mazkur dostonidagi syujetning mahzun va fojiali tugallanmasini hisobga olib, uni “Layli va Majnun” yozilgan vaznda, ya’ni hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzufda yaratadi. Ayrim o‘rinlarda esa ruhiy holatning turli tovlanishlarini ifodalash maqsadida hazajning boshqa shakllaridan ham foydalanadi. Shoira dostonini yaratishda xalq dostonlari uslubi va kompozitsiyasidan foydalanish bilan birga, xalq maqollarini ham o‘rni bilan qo‘llaydi:

*“Chah qozsa kishi kishig‘a, ey yor,
O‘zi yiqilur”, -degan masal bor²⁹².*

Shoira dostonidagi timsollar va voqealarni tasvirlar ekan, ularning har biriga o‘ziga xos nuqtayi nazardan, o‘zgacha maqomdan yondashganligi seziladi. Jumladan, Shahzoda Imom Hasan timsolini tavsiflar ekan, mumtoz adabiyotdagi an’anaviy uslubdan foydalanadi. Uning qiyofasiga chizgilar an’anaviy tashbehtar, qiyoslar va badiiy tasvir vositalari orqali ifodalanadi:

*Keldilar imomi shahsuvori,
Kun xira etardi guluzori.
Qul erdi sanubar ul xiroma,
Abro‘sig‘a chok erdi xoma.
Mah erdi qoshida soya yanglig‘,
Lab olida la‘l sangi xora yanglig‘.
Zulfin qoshida xas erdi sunbul,
Lafzi olida gung erdi bulbul²⁹³.*

²⁹¹ Д.Юсупова. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги.Т.: Мумтоз сўз, 2011, 98-бет.

²⁹² O‘sha asar, 212-бет.

Syujetdagi asosiy voqealar bayonida bunday hol kuzatilmaydi. Shoir soʻzning jimjimador badiiy tovlanishlarini qoʻllashdan saqlanganligi seziladi. Bizningcha, muallif oʻquvchiga syujetni aniq va tushunarli etkazib berish maqsadida shunday yoʻldan borgan.

Adabiyotshunoslikda Uvaysiy dostonlariga turlicha baho berilgan²⁹⁴. Ayrim tadqiqotlarda shoir dostonlari lirik sheʼriyatiga qaraganda badiiy mahorat nuqtayi nazaridan sayozroq, degan qarashlar ham mavjud: *“Har ikkala doston ham badiiy jihatdan uncha yetuk asar emas. Ammo ulardagi sheʼriy parchalar ancha diqqatga sazovordir”*²⁹⁵. Ammo, bunday mezonlarning barchasini Oybekning xulosalari, maʼlum darajada, muvozanatga keltiradi. Uning asarlari haqidagi tasavvurimizni tiniqlashtiradi: *“Ammo, badiiy jihatdan shoiraning dostonlari gʻazallaridan past turadi deyish, menimcha, toʻgʻri emas. Shoiraning Hasan va Husayn dostonlari gʻoyat mohirlik bilan yozilgan badiiy yuksak dostonlardir. Diniy kayfiyat koʻp, lekin shoir samimiy hislar, nozik tuygʻular, chuqur kechinmalar egasi boʻlganligidan bu asarlarni yurak bilan yaratgan”*²⁹⁶. Biz dostonni oʻrganganimizda, Oybekning fikrlari asossiz emasligining guvohi boʻldik. Balki, davr taqozosi bilan, uning diniy hikoyatlar asosida yaratilgani shunday baholanishiga sabab boʻlgan boʻlishi mumkin. Ammo, asarni syujet, kompozitsiya, badiiy sayqaldorlik, mazmun va gʻoyaviylik jihatidan kuzatsak, badiiyatning yuksak talablariga javob bera oladigan asar ekanligining guvohi boʻlamiz.

Doston voqealari tragik kayfiyatda yakunlanadi. Prof. A.Qayumov buni quyidagicha talqin etadi: *“Dostonning asosiy gʻoyasi yaxshilik va adolatni targʻib etishdir. Ammo voqealarning mantiqiy rivoji yomonlikning yaxshilik ustidan gʻalaba*

²⁹³ Oʻsha asar, 214-bet.

²⁹⁴ В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1980; А.Қаюмов. Қўкон адабий мухити. Т.: 1961; Э.Иброҳимова. Увайсий ижодида доир. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 1960.

²⁹⁵ Oʻsha asar, 249-bet.

²⁹⁶ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. Т.: 1985. XIII том, 402-bet.

qozonishiga olib keladi. Bu, ma'lum darajada, Uvaysiyning o'zi yashagan zamonaga bergan xarakteristikasi edi"²⁹⁷. Go'yo, Hasanning vafot etishi bilan yovuzlik ezgulik ustidan g'olib kelgandek tasavvur hosil bo'ladi. Ammo, shoira tarixiy voqea asosida yaratilgan dostondan o'zining ezgulik haqidagi qarashlarini ifodalash maqsadida foydalangan. Shoira nuqtayi nazaricha, ezgulik, yaxshilik har doim g'olib. Uning g'alabasi mangu barqarorligida, boqiylikda. Yovuzlik hamisha mag'lub. Uning mag'lubiyati ezgulik tomonidan fosh etilishida. Xalqning unga nisbatan cheksiz nafratida. Uvaysiy o'zining mahorati bilan ana shu qarashlarini o'quvchi ko'ngliga ko'chira olgan. Shu sababli doston yakunlanganda, ko'nglimizda ezgulikning boqiy g'alabasiga ishonch tuyg'usi ulg'ayayotganini his qilamiz. Bu esa shoira mahoratidandir. Qolaversa, shoira real tarixiylik tamoyiliga qat'iy amal qilgan. Voqelikni o'z holicha saqlab, uni real tarzda, badiiy ta'sirchan shaklda tasvirlashga erishgan.

Ko'rinadiki, Uvaysiyning "Qissayi Imom Hasan" dostoni shu mavzudagi boshqa dostonlardan ko'plab o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Dostonda shoiraning vazn tanlash, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish tamoyillari o'z ifodasini topgan.

Doston bugungi kunimiz uchun ham xalq g'ami bilan yashash, ezgulik, saxovat, kechirimlilik, fidoyilik kabi umumbashariy komil axloq g'oyalarini targ'ib etuvchi asarligi bilan katta ahamiyatga molik.

"Voqeoti Muhammadalixon" dostoni Uvaysiy "Devon"i bilan birga bitta muqova ichida ko'chirilgan. U tugallanmagan holda etib kelgan. Sharqshunoslik institutida 1837-inventar raqami ostida saqlanadi. Ushbu dostonning matni 14 sahifadan iborat (233-246-betlar). Har bir sahifada 22 qatordan yozuv bor. Demak, dostonning bizga etib kelgan qismi 208 misra, 104 baytdan iborat. Asarning dastlabki baytlari hamd va na'tdan iborat. Keyin Muhammadalixon, uning nasl-nasabi haqida ma'lumot beriladi. Tarjimayi holidagi ayrim muhim nuqtalar eslanadi. Textga o'tirish

²⁹⁷ A.Қаюмов. Қўкон адабий муҳити. Т.: Фан, 249-bet.

sabablari aytib o'tiladi. Va nihoyat, doston yozilishiga sabab bo'lgan asosiy hodisa – Koshg'arga g'azot qilish voqeasiga e'tibor qaratiladi. Asar uslubida xalq dostonchiligiga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. Ammo doston yakunlanmaydi. Buning sababi haqida hech qanday ma'lumotga ega emasmiz. Ammo, taxminan aytish mumkinki, uning tugallanmaganligi mazkur urushda Muhammadalixonning mag'lubiyatga uchrashi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Ushbu yurish borasida Hakimxon To'raning "Muntaxab at-tavorix" asarida batafsil ma'lumot beriladi: *"Falakning katta ayiq yulduzigacha boshini etkazib turgan baland tog'lardan oshib, necha bir azobu uqubatda yo'l bosgancha, ancha masofalarni ortda qoldirishdi va nihoyat Koshg'ar viloyatiga etib borishdi. Darhol Koshg'ar viloyatini nazorat ostiga olib, ertasiga Gulbog' qal'asini uzuk qoshi kabi o'rab, qamal va urush ishlarini boshlab yuborishdi. Shu zayl kunlar o'tib, qamal muddati uch oyga cho'zildi. Hech bir tadbir bilan Gulbog' qal'asini egallash muyassar bo'lavermadi. Noiloj bir necha ming xalqni ko'chirib, egik bosh bilan Xo'qandga qaytib ketishdi"*²⁹⁸.

Dostondan anglashilishicha, g'azot urushiga yo'lga tushilishi bilanoq, Uvaysiy g'alabaga umidvorlik bilan asarni yozishga kirishadi. Ammo natija kutilgandek bo'lmaganidan keyin, bizningcha, shoira uni davom ettirishdan tiyiladi. Ammo shunga qaramasdan, doston Uvaysiyning dostonnavislik salohiyatini belgilash, mahorat qirralarini aniqlash borasida muhim manba ekanligi bilan qimmatga ega.

Dostonda bir nechta obrazlar bor. Ularning tabiati, ayniqsa, Muhammadalixonning fe'l-atvori yorqin ifodalanadi.

²⁹⁸ Мухаммад Ҳақимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. Т.: Янги аср авлоди, 2010, 629-бет.

Tayanch tushunchalar:

Tajalli, vahdat, ramz, may, Karbalonoma, an'ana, sayyor syujet, vazn, manoqib.

Savol va topshiriqlar:

1. *Shoira hasbi holi haqida so'zlang.*
2. *Ijodkorning adabiy merosi.*
3. *She'riyati ko'lami, qo'lyozmalari borasidagi fikrlaringizni bayon eting.*
4. *Shoira she'riyatining g'oyaviy xususiyatlari haqida gapiring.*
5. *Lirik qahramon zamona va ijtimoiy muhitning tipik vakili ekanligini qanday tushunasiz?*
6. *Uvaysiy she'riyatida ishq talqini haqida so'zlang.*
7. *Shoira she'riyatida badiiy san'atlarning ma'no bilan uyg'unligi va ularning qo'llanilishidagi mahorat.*

Asosiy adabiyotlar:

1. *Uvaysiy. Devon. T.: 1959.*
2. *Uvaysiy. Devon. T.: 1963.*
3. *Uvaysiy. Ko'ngil gulzori. T.: 1983.*
4. *Uvaysiy. T.: 2013.*
5. *O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. 3-jild. T.: 1959.*
6. *Uch shoira. T.: 1958.*
7. *T.Jalolov. O'zbek shoiralari. T.: 1975.*
8. *Bakir Yulduz. Karbalo fojiasi. T.: 1993.*

XEVA ADABIY MUHITI
ABULG‘OZI BAHODIRXON – YETUK TARIXNAVIS
(1603-1664)

Reja:

1. *Xeva adabiy muhitining o‘ziga xos xususiyatlari.*
2. *Manbalar. Ularni o‘rganish tamoyillari.*
3. *Abulg‘ozi Bahodirxon ijodining jahon va o‘zbek adabiyotidagi o‘rni.*
4. *Tarjimayi holi.*
5. *Adabiy merosi.*
6. *“Manofe’ ul-inson” asari.*
7. *“Shajarayi tarokima” asari.*
8. *“Shajarayi turk” asari jahon ilmida e’tirof etilgan qomusiy asar.*

Shayboniyxon bosqini arafasida Xorazmda qo‘ng‘irotlar qabilasidan chiqqan Chin So‘fi hukmdor edi. Uning mustaqillik uchun kurashi Muhammad Solihning “Shayboniynoma” dostonida badiiy ifodasini topgan. Chin So‘fi vatanining sodiq farzandi va himoyachisi, mard o‘g‘loni ekanligi, uning mazkur jangu jadalda ko‘rsatgan jasorati borasida Zahiriddin Muhammad Bobur ham o‘z “Boburnoma”sida havaslanib so‘zlaydi. Uni ko‘klarga ko‘tarib alqaydi²⁹⁹.

1505-1506-yillarda Shayboniyxon, Eron podshohi shoh Ismoyil tomonidan Xorazm bosib olinadi. Ammo, bu qadim va muazzam yurt xalqi mustaqillik uchun qattiq kurashadi. 1511-yilda Eron qo‘shini butkul mamlakat hududidan quvib chiqarildi. Taxtga Shayboniylar sulolasidan Berka Sultonning o‘g‘li Elbarsxon o‘tqazildi. Xorazm mustaqil davlatga aylandi. U endi Xeva xonligi deb atala boshlandi. Poytaxt Vazirdan Urganch shahriga ko‘chirildi. Arabmuhammadxon (1602-1621) davrida Amudaryo o‘zanining o‘zgarishi munosabati bilan poytaxt Urganchdan Xevaga ko‘chirildi.

²⁹⁹ Бобур. Бобурнома. Т.: 1989.

Xeva adabiy muhitining xususiyatlari. Xeva adabiy muhiti Xeva xonligi saroyida shakllandi, taraqqiy topdi. Uning gullab yashnagan davri XIX asrga to'g'ri keladi. Bu asrda Xorazmda madaniyatning turli yo'nalishlari rivojlana boshlaydi. Musiqa va musiqashunoslik takomili, teatr san'atining ko'rinishlari bazm, sayl, masxarabozlik, marosim shakllarida ko'zga tashlanadi.

Kitobat va xattotlik san'atining o'ziga xos maktabi vujudga keladi. Ko'p qo'lyozmalar ko'chiriladi. Kotiblar bu ishda ularning janr xususiyatlariga ham e'tibor berganlar. "Bayozi g'azaliyot", "Bayozi muxammasot" kabi alohida janrlardan iborat majmualar ham ko'chirilgan. Devonlar jamlangan. Eng muhimi, xattotlik san'atining nazariy-ilmiy qoidalariga bag'ishlangan maxsus risolalar ham yaratilgan (Munis. "Savodi ta'lim" risolasi).

Tarjima ishlariga katta e'tibor qaratildi. Jahon adabiyotining ko'plab nodir namunalari arab, fors, usmonli turk tillaridan o'zbek tiliga mahorat bilan o'girildi. XIX asrda 170 dan ortiq noyob asarlar tarjima qilingan. Birgina Ogahiyning 20ga yaqin badiiy, tarixiy, ilmiy-axloqiy asarlarni tarjima qilishiyoq, bu davr tarjimachilik miqyosini ko'rsatib bera oladi. Ogahiy Xorazmda erkin tarjima maktabini shakllantirdi. Tarjimachilikni takomillashtirdi.

Tarjima bilan bog'liq ravishda adabiy aloqalar ham rivojlandi. Jomiy, Bedil, Fuzuliy, Sa'diy kabi qardosh xalq shoirlarining asarlari ham muxlislarni o'ziga rom eta oldi.

Tarixnavislik yangi bosqichga ko'tarildi. Ularni yaratish Munis, Ogahiy, Bayoniy misolida silsilaviy tus oldi. Abulg'ozii an'analari munosib davom ettirildi. Daho shoirlarimiz mahorati tufayli tarixiy asarlar o'zbek nasrining ham noyob namunalariga aylandi. Litografiya, kino san'ati kirib keldi.

Tazkiranavislikka e'tibor berildi. Ahmad Tabibiy tomonidan yaratilgan «Majmuat ush-shuaro» tazkirasi, Bayoniy tuzgan "Haft shahzoda" nomli majmualar bu davr adabiy muhiti va adabiyot ko'lamini yoritishda muhim ilmiy qimmatga ega. Laffasiy tomonidan yaratilgan tazkira ham, keyingi davrlarda yaratilgan bo'lsa-da, davr adabiy jarayonini tasavvur etishimizda asosiy

manbalardan. Shu bilan bir qatorda, ushbu tazkira, majmualar adabiyotshunoslik tarixi, unga oid asarlarning yaratilish sabablari va jarayonlari haqida ham ma'lumot beradi. Jumladan, Laffasiy o'z tazkirasida Muhammad Rahimxon II ning nevarasi Saidnosir To'ra Sultoniy hayoti va ijodi haqida yoza turib shunday xabar beradi: *"Feruzshohiy dog'i (Sultoniynig-N.J.,I.A.) ko'b she'rlarini muvofiqi tab' ko'rub Muhammad Yusufbek Bayoniyg'a farmon qilib, tamomi "Haft shahzoda" ismida bir majmua – devon chof qildiradur"*(22-bet).

Xeva adabiy muhitida Navoyiga ehtirom, uning an'analarini davom ettirishga intilish kuchli edi. Navoyi asarlariga ko'plab tatabbular, taxmislar yaratildi. Dostonchilik taraqqiyotida ham Navoyi dostonlariga ergashish ko'zga tashlanadi. Shoir dostonlarining nasriy bayonlari (Umar Boqiy "Nasri xamsayi benazir") maydonga keldi. Xalq kitoblari yo'nalishidagi "Sanobar", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Yusufbek va Ahmadbek" kabi dostonlar ham yaratildi.

Xeva adabiy muhitining eng gurkiragan davri Muhammad Rahimxon II–Feruz zamoniga (1845-1910) to'g'ri keladi. Uning rahnamoligi, homiyligi baquvvat adabiy jarayonning shakllanishini ta'minladi.

Manbalar. Ularni o'rganish tamoyillari. Mazkur adabiy muhitning adabiyotshunosligimizda o'rganilishi va asosiy manbalarini ham qisqacha sarhisob qilib o'taylik.

Laffasiy Hasanmurod Qorining "Xeva shoir va adabiyotchilarining tarjimai hollari" tazkisasi Xeva adabiy muhitini yoritishga xizmat qiluvchi ishonchli manbalardandir. U 1944-yilda yozilib, O'zR FA Sharqshunoslik institutida A.Murodov tomonidan 1951-yilda ko'chirilgan nusxasi 9494-raqam bilan saqlanayotgan bo'lsa-da, mohiyatan, XX asr boshlarigacha bo'lgan Xeva adabiy muhitini yoritadi.

Tazkirada Xeva saroy adabiy muhitining keng manzarasi, adiblarning tarjimai hol va sarguzashtlari, an'anaviy nazm namunalari aks ettirilgan. Tazkiradan 50dan ortiq shoirning hayoti, ijodi, o'zaro munosabatlari, adabiy muhitda tutgan o'rni,

xizmatlari, merosi haqida ma'lumot olish mumkin. Mazkur manba ixcham adabiy-qomusiy ma'lumotnoma vazifasini o'tab keladi.

Tazkira muallifining shoir va xon Feruz haqidagi mana bu so'zlari davr adabiy muhitining umumiy bir ko'rinishini gavdalantiradi: *"O'ziga Feruz taxallusi bilan bir rang g'azallaru muxammaslar yozib xeylig'ina adabiyotda mashg'ulot hosil qiladur. Shuning bilan birga Feruz musiqiyg'a ham havaskor bo'lub hamma vaqtlar xizmatida besh-o'n musiqashunoslar doimiy tanbur, g'ijjak, bulobonlar mashq etib, yaxshi, shirin, farahafzo ash'orlar aytishib o'turadurlar. Shul sababli, Feruzning tab'ig'a muvofiq, Feruzg'a qo'shimcha payravona g'azal, muxammas, musaddas va hajviyotlar yozib turadurlar. Doimo Feruzning xizmatida o'ttuz-qirq nafar shoir va adabiyot suyuvchilar bo'lub, alardin ba'zilari doimiy kotiblig' qilib, har rang kitoblarni yozib va tarjima etib turadurlar"*(12-bet). Bundan anglashiladiki, san'at va adabiyotning turli qirralari baravar rivojlanishi uchun Xeva adabiy muhitida tabiiy sharoit muhayyo bo'lgan.

XIX asr II yarmi Xorazm adabiy muhitini maxsus yoritishga bag'ishlangan yagona kitob "Avaz va uning adabiy muhiti"³⁰⁰dir. Kitobning "XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xorazmda madaniy va adabiy hayot" deb nomlangan birinchi bobi filologiya fanlari nomzodi N.Qobulov tomonidan yozilgan bo'lib, unda mavjud manbalardagi ma'lumotlar umumlashtirilgan, adabiy muhitning umumiy ruhini, ijodkorlarning adabiy qiyofasini yoritishga harakat qilingan. Ammo, tadqiqotda ko'ngil to'lmaydigan, shubhali o'rinlar ko'p. Badiiy parchalar asosidagina fikr yuritiladi. Chuqur tahlil etilmaydi. Masalan, Farrux, Murodiy kabi shoirlarning adabiy merosi yaxlit olinganda qanaqa ekanligi ochilmaydi. Adabiy muhit tadqiqotchisi daliliy xatolarga ham yo'l qo'ygan. Adabiyotni sun'iy ikkiga ajratish yo'lidan borib baholagan o'rinlar bor (15,21-betlar).

Xeva adabiy jarayonini yorituvchi manbalarning ba'zilari majmua, ma'lumotnoma ruhida, yana ba'zilari ilmiy tadqiqot

³⁰⁰ Н.Қобулов ва бошқ. Аваз ва унинг адабий муҳити. Т., 1987.

yo'lida yaratilgan bo'lsa, Bayoniyning "Shajarayi xorazmshohiy" solnomasida tirik, harakatdagi adabiy muhitni kuzatish mumkin. Bayoniy bu asarda madaniy – adabiy muhitni maxsus tasvirlashni ko'zda tutmagan. Lekin u qalamga olgan voqelik sahnasida Xorazm madaniyati namoyandalari bevosita hayot jarayonida ishtirok etadilar.

"Shajarayi xorazmshohiy"da Muhammad Rahimxoni soniy saltanatining birinchi kuni tasviridayoq Xorazm xonligi saroyidagi adabiy muhit manzarasi bilan tanishish mumkin: *"Vaqtekim, Sayyid Muhammad Rahim bahodirxoni soniy sariri saltanatda qaror tutdilar, shuaro va fuzalo xayli juluslari uchun tarixlaru qasidalaru masnaviylar aytib, in'omi shohona va atoyi xusravonalaridin sarshor bo'ldilar"*(440-bet).

Muhammad Yusuf Bayoniyning "Shajarayi xorazmshohiy" solnomasi qadim tariximizning mumtoz ko'zgusi bo'lishi bilan birga, XIX asr Xorazm ijtimoiy-madaniy muhitini ravshan aks ettiruvchi manba hamdir. U tarix va adabiyotshunoslik ilmiga muayyan aniqliklar kiritishga asos beradi. Asar ayrim siymolarimiz hayoti haqidagi qiziqarli tafsilotlarni ayon etadi. Xususan, hassos shoir Muhammadniyoz Komilning jasur jangchi, pahlavon sarkarda bo'lganligi hayotiy hodisalarda kuzatiladi.

Ayrim sahifalar saroy adabiy muhitidagi murosasiz kurash, raqobat, munofiqlik manzaralaridan guvohlik beradi.

Laffasiy tazkirasi "Shajarayi xorazmshohiy" ma'lumotlarini to'ldiradi. Har ikki asar birgalikda esa XIX asr Xorazmadabiy muhiti va undagi ijodkorlar haqida yaxlit tasavvur hosil qiladi.

"Shajarayi xorazmshohiy"dan ijodi shu paytgacha deyarli o'rganilmagan bir qancha shoirlar haqida ham ma'lumot olish mumkin. Jumladan, Iso To'ra ibn Rahimqulixon, ya'ni Xusraviy 1886-yili sayohatga chiqib ko'p mamlakatlarni sayr etgani, Istanbul, Makka, Quddus shaharlarini ziyorat qilib, 1887-yili Xevaga qaytib kelgani, 1889-yili vafot etgani, undan to'rt o'g'il qolgani haqida hikoya qiladi. Shu o'rinda muallif uning she'riy iste'dodiga baho berib o'tadi: *«Bu sayrlarida manzil-bamanzil borg'on erlarida ajoyibotu g'aroyibotdin ne ko'rsalar, kitobat*

*qaydig'a kirguzub bir sayohatnoma bitdilar va onda so'zni
iboratoroliq bila bayon etib, balog'atning dodin berdilar. Ne
uchunkim, ul hazrat bir fozili suxandon va shoiri xushbayon
erdilarkim, o'zlarin Xusraviy taxallusi bila mutaxallus etib, she'r
ham aytur erdilar. Bayt ul-haramning ziyorati shavqida bir
qasida aytibdurlar, ushbu bayt andindur. Bayt:*

*Ey, xush ul davlatki, sa'y aylab safovu Marvda,
Bo'lmoq Ismoyildek Minoda qurboni haram.
Bu bayt ul qasidaning maqtaidur, bayt:
Sayri gulshan Xusraviyga kelmasa xush, ne ajab,
Orzu ko'nglidadur gashti biyoboni haram(497-bet).*

Ushbu parcha Xusraviyning badiiy iqtidori to'g'risida tasavvur uyg'otishi bilan birga, o'zbek mumtoz adbiyotidagi muhim adabiy janr – "Sayohatnoma" Xorazm adabiy muhitida ham mavjudligidan dalolat beradi. Xusraviy adabiy muhitida kattagina obro', martabaga ega bo'lsa kerakki, uning vafotiga bag'ishlab Komilday yirik shoir 20 baytli tarix yozadi.

"Shajarayi xorazmshohiy" bizni shoir Murodiy bilan ham tanishtiradi. Muarrix Murodiyning hayoti va vafoti haqida kuyinib yozar ekan, unga bag'ishlangan bir g'azalini keltiradi. 508 b varaqda joylashgan ushbu g'azalning quyidagi ta'sirchan baytlarini e'tiborsiz qoldirish qiyin:

*...Bermading kimlarga sen yuz oli nayrang ila rang,
Qilmading kimlarni yuz ming g'adr ila turbatnishin?!
Nomurod etting Murodiydek mukarram zotni
Kim, edi gulzori ma'ni ichra fikri xurdabin.*

G'azalda jamiyat zulmidan, umrning nechog'lik qisqaligidan (Murodiy 54 yoshida vafot etadi) fig'on chekish, maslakdosh do'stidan ajralish qayg'usi, uning xotirasini e'zozlash tuyg'ulari uyg'un ifodalangan. Shuningdek, shoir bir satrda birgina ishora bilan Murodiy iste'dodining bahosini berib o'tadi.

Xeva adabiy muhitiga Muhammad Rahimxon qanday ravnaq bag'ishlaganini ham Bayoniy jonli bayon etgan: *"Xon hazratlari she'rga ko'p zavq paydo qilib erdilar. O'zlari ham burundin Feruz taxallusi bila mutaxallus bo'lib, she'r aytur erdilar. So'ngroq she'rga ko'proq haris bo'ldilar. Har kishining she'r aytmoqqa sahl qobiliyatlari bo'lsa, nav'i she'rlarini aytib dargohi oliyg'a olib bora berdilar. Shoirlarning adadlari kam-besh qirgg'a yovuq erdi"*(509 a). Ma'lum bo'ladiki, Feruz tevarak – atrofdagi talantli shoirlarni shu erda to'plagan va ularga rahnamolik, homiylik qilgan. Natijada, o'ziga xos shoir, adib va san'atkorlar uyushmasi – madaniy-adabiy muhit barpo bo'lgan. Unda qalam tebratgan ijodkorlar madaniyatimiz tarixida muhim iz qoldirdilar.

Masalan, Ahmad Tabibiydek yirik, sermahsul adibning yetishib chiqishi va "Majmuat ush-shuaro"dek nodir madaniy boylikning yaratilishi shu muhit yutug'i ediki, bu haqda ham Bayoniy qiziqarli shohidlik beradi: *"Ali mahramning Ahmad otlig' bir o'g'li bor edi. U ham o'zini Tabibiy taxallusi bila mutaxallus etib, she'r aytmoq boshladi. Xon hazratlari o'z g'azallaridan 100 g'azalni shoirlarg'a berib buyurdilar: "Munga payravlik etib g'azal aytinglar". Shoirlarning har biri onga payravlik etib, 100 g'azal aytdilar. Xon hazratlari Tabibiyga amr etdilar, toki, ul g'azallarni masnaviy zimnida jam' qilib bir kitob etgil. Tabibiy farmoni mujibi bila amal qilib, ul g'azallarni jam' qilib, har g'azalni yozmoqchi bo'lg'onda, masnaviy bila ul g'azalni aytg'on kim erkanin bayon etib, bu tariqada tamomi g'azallarni jam' qilib, tamom etib, ul kitobg'a "Majmuat ush-shuaro" ot qo'yuldi "*(509 a).

Bayoniy "Majmuat ush-shuaro"ning yaratilishi tarixini nasriy yo'lda ifodalabgina qo'ya qolmay, bu hodisaga 26 misradan iborat nazmiy ta'rix ham bag'ishlaydi. Unda Tabibiy mazkur majmuani ikki yil mobaynida yaratganini aytib, bu adabiy hodisani *"she'rdan qoldi olamda ot"* deya baholaydi. Jamoaviy ijodiy mehnatning bunday umumlashtirilgan ko'rinishi umumjahon adabiyoti miqyosida ham kamyob hodisadir. Ammo, taassufki,

adabiyotshunosligimizda u hanuzgacha e'tibordan chetda qoldirilib kelmoqda. Agar "Majmuat ush-shuaro" adabiy muhit mahsulini aks ettiruvchi manba sifatida tadqiq etilsa, XIX asr Xorazm adabiy muhitining chinakam qiyofasi va saviyasi yanada oydinlashgan bo'lardi.

Bayoniy Ahmad Tabibiyga ixlosini hurmat bilan e'tirof etadi. Uning inson va ijodkor sifatidagi qiyofasini qisqa satrlarda hayotiy chizib bera oladi. Asardan Tabibiy ijodkor sifatida qanday ishlarni amalga oshirgani, hayot tarzi qanaqa kechgani haqida ham qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Ushbu mo'tabar manbada adabiy muhit tirikligi, harakatchanligi bilan aks ettirilgan.

Mazkur adabiy muhitda ijodiy kamolotga erishgan yetuk allomalardan biri Abulg'oz Bahodirxondir. U o'zbek xalqi taraqqiyoti va madaniyati tarixida muhim o'rin tutgan davlat arbobi va ijodkor mutafakkirdir. Abulg'oz XVII asr I yarmida xalq manfaatini himoya qiluvchi, mamlakatni markazlashtirishga, har tomonlama rivojlantirishga intiluvchi – vatanparvar xon sifatida shuhrat qozondi. Umrini millat ravnaqi yo'lida fido etdi. Qismatning murakkab zarbalariga mardona bardosh berdi. U ijodkor inson sifatida necha-necha avlodlarga ibrat bo'lgulik iroda va matonatga, noyob va serqirra iste'dodga ega edi.

Abulg'oz taqdir yo'lidagi g'alayonli siyosiy talotumlardan ortib, g'olib kelib, Xorazmda shajaraviy tarixnavislikka asos soldi. XVII asr o'zbek ilm-fani, madaniyati, adabiyotining zabardast namoyandasi sifatida Vatan tarixidan mustahkam o'rin oldi. Uning izidan Munis, Ogahiy, Bayoniy kabi tarixchilar sulolasi maydonga keldi.

Tarjimayi holi. Abulg'oz Bahodirxon 1603-yil 23-avgustda Xorazm xoni Arabmuhammadxon oilasida tug'ildi. U Arabmuhammadxonning yetti o'g'lidan biri edi. 1609-yil, 6 yoshligida onasi – Mehrbonuxonim vafot etdi. 1616-yil – 13 yoshligidan boshlab toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushdi. Shu yil og'alari Habash va Elbors Sulton otalariga qarshi isyon

ko'tardilar. Otasi ularga Urganch yaqinidagi Vazir shahrini berib, fitnani tinchlantirdi.

Ammo, 1621-yil nizo urushga aylandi. Bir tomonda Arabmuhammadxon o'g'illari Asfandiyor, Abulg'oz, ikkinchi tomonda Habash va Elbors Sultonlar. Bu urushning oxiri fojia bilan tugaydi. Habash va Elbors Sultonlarning qo'li baland kelib, otalari Arabmuhammadxonning ko'zlariga mil tortib, so'ng qatl ettiradilar. Unga qo'shib ukalari Xorazmshoh Sultonni (12 yoshda edi), Asfandiorning 3 va 1,5 yoshli o'g'illarini ham o'ldirtiradilar. O'n yoshli ukalari Afg'on Sultonni rus podshosiga surgun qilib yuborishadi. U Rossiyada 30yil yashab vafot etadi.

Asfandiyorxon qochib Eron podshohi Shoh Abbos huzuriga boradi. Abulg'oz oldida qolgan 10 kishisi bilan Movarounnahrda ketadi. U Samarqandga Imomqulixon huzuriga boradi. U yerda ikki yil yashaydi.

Ikki yildan keyin Asfandiyorxon Habash va Elbors Sultonlardan Xorazmni qaytarib o'z qo'liga oldi. U xon deb e'lon qilindi. Ukalarini chaqirtirib Urganchni Abulg'oziga, Vazirni Sharifmuhammadga berdi. O'zi Xeva, Hazorasp va Katni boshqara boshladi. Ammo, bu bilan xonlik hududida osoyishtalik o'rnatilmadi. Fitna, isyon, dushmanlik davom etdi. Hokimiyat uchun kurash to'xtamadi. Parokandalik avjiga chiqdi. Abulg'oz Xorazmdan bosh olib Turkistonga ketdi. Eshimxon huzurida uch oy turib, Toshkentga Tursunxon dargohiga bordi (Eshimxon taklifiga binoan). U yerda ikki yil turdi. Eshimxon Tursunxonni o'ldirgandan so'ng, Abulg'oz Buxoroga – Imomqulixon saroyiga qaytdi. Imomqulixonning Tursunxon bilan dushmanligi bor edi. Shu sababli bu gal u Abulg'ozini xushlamay kutib oldi. Abulg'oz, natijada, u erda uzoq qololmadi.

Turkmanlar taklifiga ko'ra, Abulg'oz Xevaga keldi. Ammo, Sharifmuhammad bilan Asfandiyor birlashib, Abulg'oziga qarshi jang qildi. Hiyla va fitna bilan Asfandiyor, uni Eron hududiga bosqin qilishda ayblab, Eron shohi Safi' I(1629-1642) huzuriga surgun qildi. Abulg'oz Eronda Obivard, Iroq, Hamadon, so'ng Isfahonga yuborildi. Isfahonda unga bir hovli berilib, uy

qamog'ida saqlandi. U erda o'n yil yashadi (1630-1639). O'zining yozishicha, o'n yil bo'lganda, atrofida ishonsa bo'ladigan uch kishigina bor edi. Ularning yordami bilan Isfahondan qochishga muvaffaq bo'ladi. Uch yillik mashaqqatli sarson-sargardonlikdan so'ng Orol o'zbeklari orasiga yetib keladi (1642). 1643-yil ular Abulg'ozini xon etib ko'tardilar. 1644-yil butun Xorazm xonligini egallashga muvaffaq bo'ldi.

Shundan so'ng u umrining oxirigacha 20-yil hukmronlik qildi. Ammo, bu yillar ham unga osoyishta, halovatli umr kechirishga imkon bermadi. U goh Turkman urug'lari, goh Rus qozoqlari, goh qalmoqlar bilan kurashdi. 1663-1664-yillarda bir necha marta Buxoro hududiga yurish qildi. 1664-yilda Abulg'ozni xastalanib, taxtni o'g'li Abulmuzaffar val Mansur Anushaxon ibn Abulg'ozixonga topshirdi. Shu yil aprelda Abulg'ozni 60 yil u yetti oy umr ko'rib, vafot etdi.

O'rganilish tarixi. Abulg'ozining asarlari XIX asr I yarmidan boshlab, sharq, rus va g'arb olimlarining ham e'tiborini tortgan. «Shajarayi turk» Qozonda Rumyansev (1825), Sablukov (1854), Demezov (1871)lar tomonidan litografik usulda nashr ettirilgan. «Shajarayi tarokima» 1898, 1906-yillarda bir necha marta nashr qilingan.

1871-1874-yillarda P.N.Demezov «Shajarayi turk»ni fransuz tiliga tarjima qiladi. Bu ishi unga shuhrat keltiradi. Asar Angliya va Amerikaga ham shu tarjima tufayli yetib boradi.

Abulg'ozni asarlarining tarixshunoslikdagi o'rni beqiyos. Ular turkman, tojik, o'zbek, mo'g'ul xalqlari tarixini yoritishda tayanch manbalardandir. B.Ahmedov, Q.Munirov, K.Yusupov, Ya.G'u-lomov, M. Yo'ldoshev kabi olimlarimiz o'z asarlarida Abulg'ozni ma'lumotlaridan keng foydalanishgan. A. Kononov, A.M. Shcherbak, S.I.Ivanov kabi tilshunos olimlar ham tilshunoslikning turli muammolarini yechishda Abulg'ozni asarlariga suyanishgan.

O.Sharafiddinov, M.Yunusov, V.Abdullayevlar adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etishgan.

1950-yil K.Yusupov «XVII asrning I yarmida Xeva xonligi va Abulg'ozni» mavzuida nomzodlik dissertatsiyasi yoqladi.

Abulg'ozī Bahodirxon asarlarining O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida bir qancha qo'lyozma nusxalari mavjud (inv. № 7668, 1228, 4017).

Mustaqillik yillarida «Tarixsiz kelajak yo'q» aqidasiga amal qilinib, Abulg'ozī kabi allomalarimiz faoliyati va asarlarini o'rganishga e'tibor kuchaytirildi. Tug'ilgan yurti Xorazmda unga haykal o'rnatildi. Asarlari chop etildi³⁰¹. Halim Xudoynazarov Abulg'ozī haqida bir qancha tadqiqotlar olib borib, risola va monografiyalar chop ettirdi³⁰².

Adabiy merosi. Abulg'ozī qat'iyatli, talabchan hukmron sifatida mamlakatda adolat va birdamlikni qaror toptirish yo'lida fidoyilik ko'rsatdi. Mayda manfaatlardan kelib chiqqan fitnalarni bartaraf etishga intildi. Uning xon sifatida mamlakat taraqqiyotida xizmati katta. Ammo, uni bizga qadrli etgan jihatlaridan biri tarixiy-adabiy merosidir.

Abulg'ozī Bahodirxonning davlat arbobi – xon va tarixnavis olim, nafis san'at bilimdoni bo'lib yetishuviga sabab, u yetuk ta'lim-tarbiya ko'rish bilan birga, toj-taxt talashishlar taqozosiga ko'ra, jahongashtalik qismatini ham boshidan kechirgan edi. U sarkarda sifatida toblanish yillarida Turkiston, Samarqand va Buxoroda bo'ldi, Eron Isfahonida o'n yil hayot kechirdi. Har xil elat, qabila, urug' vakillari bilan hayotiy muomala-munosabatda bo'ldi. Fors-tojik, arab, mo'g'ul tillarini o'zlashtirdi. Ushbu tillar namoyandalarining hayot tarzi, tarixi, dunyoqarashi, urf-udumlarini elshunos va tarixshunos nuqtayi nazari bilan o'rgandi. Ana shu izlanishlarining samarasi o'laroq, Abulg'ozī Bahodirxon "Manofe' ul-inson", "Shajarayi tarokima", "Shajarayi turk" nomli uch tarixiy asarini yaratdi.

Abulg'ozining iste'dod qirralari rang-barang. Bu haqda "Shajarayi turk" asari muqaddimasida uning o'zi batafsil so'zlaydi: *"Bu faqirg'a xudoyi taolo inoyat qilib ko'p nimarsa berganturur. Xususan, uch hunar berganturur. Avval, sipohigarlikning qonuni va yo'sunikim, nechuk o'tlanmoq va*

³⁰¹ Абулғози. Шажарайи турк. Т.: 1992; Абулғози. Шажарайи тарокима. Т.: 1995.

³⁰² Худойназаров Ҳ. "Шажарайи турк" ва унинг ўрганилиши. Т.: 1993; Худойназаров Ҳ. Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб. Т.: 1994.

yurumak va yovg'a yosoq yasamoq, ko'p birlan yuruganda nechuk qilmoq, oz birlan yuruganda nechuk qilmoq, do'stg'a, dushmang'a nechuk so'zlashmak. Ikkinchi, masnaviyot va qasoyid, g'azaliyot va muqattaot va ruboiyot va barcha ash'orni fahmlamaklik, arabiy va forsiy va turkiy lug'atlarning ma'nosini bilmaklik. Uchinchi, Odam ahlidin to bu damgacha Arabistonda, Eron va Turonda va Mo'g'ulistonda o'tgan podshohlarning otlari va umrlarining va saltanatlarining kam va ziyodin bilmaklik»³⁰³.

«Manofe' ul-inson» asari. Abulg'ozining o'zi e'tirof etganidek, u mohir sipohigar, so'z mulkingning nozikfahm muxlisi, jahon tarixining nodir bilimdoni bo'lishi bilan birga, tibbiyot ilmidan ham boxabar edi. Ayniqsa, 20 yilga yaqin hayoti Xorazmda kechgan Ibn Sino asarlarini yaxshi o'rgangan. Ulardagi tavsiyalardan amalda foydalangan. O'zi egallagan tibbiy malaka va bilimlarni ehtiyojmandlarga etkazishni savobli ish deb bilgan. Shu ulug' niyat mahsuli sifatida yaratilgan «Manofe' ul inson» (inson manfaatlari) asari tibga oiddir. U O'zbekiston FASHI qo'lyozmalar fondida 4107-inventar raqam bilan saqlanadi. Asar 1664-yilda yozilgan. Muallif asarning yozilish tarixi va sabablari haqida ma'lumot berar ekan, «Kitoblarni nazarga keltirib erdik, maqsad goho topilur erdi va goho topilmas erdi, ulkim topilur erdi, hozir mashaqqat birla o'rta kelur. Shul sababdin, illatga iloj qilmoq uchun, mo'tabar kitoblardin xohlab jam qilib, ondin so'ng illatlarni bayon qildim»³⁰⁴, deya e'tirof etadi.

«Manofe'ul-inson» to'rt bobdan iborat. Har bir bob tibbiyotning ma'lum bir yo'nalishiga bag'ishlangan. Abulg'oz har bir xastalik haqida to'xtalar ekan, avval tabib va olimlar tomonidan aytilgan fikrlarni keltirib, so'ng o'zining munosabatini, mustaqil xulosalarini bayon etadi. Asarda ko'z, jigar kasalligi, bel og'rig'i, isitma sabablari, buyrak, taloq kasalliklari kabi 120dan ortiq xastalik borasida ma'lumot beradi. Ularning kelib chiqish sabablari, davolash usullarini izohlaydi. «Manofe'ul-inson»da

³⁰³ Абулғози. Шажарайи турк. Т.: 1992, 12-бет.

³⁰⁴ Абулғози. Манофёъ ул-инсон. Ўзбекистон ФАШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 4107, 48-бет (Худойназаров Х. "Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб" китобида 35- б).

oddiy va murakkab dorilar, ularni tayyorlash va ishlatish yo'llari haqida ham muhim ma'lumotlar beradi.

Ko'ringanidek, Ushbu asar o'z davrida tabiblar uchun muhim qo'llanma vazifasini o'tagan. Hozirgacha ham undagi ma'lumotlar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

«*Shajarayi tarokima*» asari. Abulg'ozining «Shajarayi tarokima» asari turkman xalqining tarixiy etnogenezini yoritishga qaratilgan, o'g'uz qabilalari, ayniqsa, qardosh turkman xalqining ajdodlari kechmishi tasviriga bag'ishlangan. U bilan bog'liq ravishda muallif qadimgi tarix – Odam alayhissalom, Nuh payg'ambar, Qoraxon, O'g'uzxon kabilar qismati bilan bog'liq hodisalarni nihoyatda qiziqarli uslubda bayon etadi. Muallif e'tiroficha, asar hijriy 1071, milodiy 1660-1661-yillarda yozilgan. Uning o'nlab qo'lyozma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, Toshkentdagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Turkmaniston Fanlar akademiyasi kutubxonasi, Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo'limi, Istanbul kutubxonasi qo'lyozmalar fondlarida saqlanmoqda. Bu asar 1958-yilda tanqidiy matn va ruscha tarjimasi bilan akademik A.N.Kononov tomonidan chop etilgan edi. Mustaqillik sharofati bilan tarix va qadriyatlarimizni o'rganishga e'tibor kuchaydi. Buning natijasi o'laroq, biz bebahra ko'p asarlar dunyo yuzini ko'rdi. Jumladan, «Shajarayi tarokima» asari ham 1995-yilda Qozoqboy Mahmudov tomonidan nashr etildi.

Asarning yaratilish tarixi haqida Abulg'oz Bahodirxon shunday yozadi: «...Mundin ko'p yillar o'tti, turkmanningmullolari... mening tarixni yaxshi bilurimni eshitibtururlar. Taqi bir kun barchalari kelib,arz qildilarkim: -“Bizning ichimizda “O'g'uznoma” ko'pturur. Ammo hech yaxshisi yo'q, barchasi g'alat va birisi birising'a muvofiq ermas. Har qaysisi bir turluk va bir durust e'tibor qilg'udek tarix bo'lsa erdi, yaxshi bo'lur erdi”, teb o'tun qildilar. Ersa, onlarning o'tunlarini qabul qildim»³⁰⁵.

³⁰⁵ Абулғози. Шажарайи тарокима. Т.: 1995, 5-bet.

Demak, Abulg'ozī «Shajarayi tarokima» asarini turkman xalqi ulug'lari iltimosiga binoan yozadi. Ammo, asarning dunyoga kelishiga Abulg'ozī yuragidagi turkman urug'lari oldidagi burchdorlik hissi ham turtki bo'lgan. Tarixdan ma'lumki, Xorazmshohlar turkman urug'larini bo'ysundirish uchun doimiy qattiq siyosat olib borishgan. Jumladan, Abulg'ozī ham o'z jangovar faoliyatida ular bilan uchrashganini eslaydi.

Ma'lum yillardan so'ng o'z hayot yo'liga nazar tashlar ekan, qilgan ishlaridan afsuslangan payti ham bo'ladi. Asar yozilishidan 17-yil ilgari turkman avboshlari bilan bo'lgan jangdagi qatli omni ham Abulg'ozī taassuf bilan xotirlaydi: Unda 20 mingga yaqin aholi qirg'in etilganini so'zlab, o'z gunohini yuvish yo'llarini izlaydi. Ular tarixini bitishi jangdan qolgan dilxiralikni biroz bo'lsada aritishiga umidvor bo'ladi; «...Avvaldin to oxirg'acha biz sababli yaxshi va yomondin 20 ming choqliq kishilari o'ldi. Aning ichinda gunohkorlari ham bōr erdi va begunohlari ham bor erdi. ...Xudoyi taolodin umidim borki, muning savobi agar ul qatli omda gunoh bo'lg'an bo'lsa, ang'a g'olib kelgay teb va taqi ulkim, bir kun bir kishi bu kitobni o'qub bilmaganini bilsa bizning ruhimizga fotiha o'qug'ay teduk. Taqi kitobni aytmoqqa ruju qilduq. Taqi bu kitobg'a «Shajarayi tarokima» teb ot qo'yduq»³⁰⁶.

Abulg'ozining yuqoridagi fikrlari bizga fe'l-atvorining ayrim qirralarini tasavvur etish imkonini beradi. Ma'lumki, siyosat o'rni bilan shafqatsizlikni ham taqozo etadi. Abulg'ozī davlatboshi sifatida siyosatning shu qonuniyatiga amal qilishga majbur bo'ladi. Ammo, mavridi bilan o'z qilmishidan afsus chekadi. Vijdon azobida qiynaladi. Begunohlar ruhi oldida javobgarlik hissi uni iztirobga soladi. Bu kabi ruhiy holatlar Abulg'ozining qattiqqo'l siyosatchi, salohiyatli hukmdor bo'lishi bilan birga, mehr-muruvvat, shafqat va insoniylik tuyg'ularini unutmagan sohibkaram kishi ekanligidan dalolat beradi.

Tarixshunoslikda "Shajarayi tarokima" asarining qimmati beqiyos. Chunki XVII asrda moziyni bilishda Abulg'oziga teng keladigan sohibqalam kam edi. Asarda ham u tarix ilmining dono

³⁰⁶ O'sha asar, 5-6-betlar.

bilimdoni sifatida ko'rinadi. Odam alayhissalom davridan to asar yozilgan kungacha bo'lgan tarixni ishonch bilan bayon etadi. Tarixnavislikdagi ayrim xato ma'lumotlarni to'g'rilaydi. Ularni asoslab izohlaydi: "...turkmanlarning tarix bilaturg'an kishilari O'gurchiq Alpni o'n olti orqada O'g'uzxong'a etkarib, mundaq sanab tururlarkim, bu so'z mazax, g'alatturur..."³⁰⁷. Muallif bu fikrning g'alat – xato ekanligini muhim xulosalar bilan izohlaydi. O'z fikrini asoslash uchun muhim ilmiy qimmatga ega uchta sababni ko'rsatadi. "Shajarayi tarokima"da Abulg'ozining bu kabi munozaralarga kirishuvini bir necha o'rinda uchratamiz.

Asarda O'g'uzxon avlodlari, ismlari, ularning ma'nolari, fe'l-atvorlari, davlat ramzlarning ma'nolari va shaklu shamoyili haqida ham ma'lumotlar beradi. Bu qisqa chizgilar ularning davlatni boshqarish usullari, maqsadlari, ma'naviy dunyoqarashlari haqida mukammal xulosalar chiqarishimizga imkon yaratadi. Masalan: "Avsharning ma'nisi ishni yildam ishlaguchi temak bo'lur, tamg'asining suvrati buturur: qushi chora Lochin. Chebning ma'nisi bahodir temak bo'lur, tamg'asining suvrati bu turur: qushi humoy"³⁰⁸.

Asarning ifoda uslubi o'ziga xos. Tarixiy hodisalarni bayon etar ekan, muallif undagi tarixiy shaxslar siymosini badiiy timsol darajasida tasvirlay oladi. Ularning tabiatini oydinlashtiruvchi o'ta nozik holatlarni ilg'ab, nihoyatda ta'sirli qilib ifodalab beradi. Ko'z o'ngimizda tirik tarix qayta jonlanadi. Ularning ko'z qarashlari, tafakkur tarzlari, yurak urishlariyu xo'rsiniqlarigacha his qila boshlaymiz: «Kunlardan bir kun Gulerkixon o'rgada o'lturub erdi. Tuman taqi anda hozir erdi, Qonli Yovli eshikdin kirib keldi va o'rta erda o'lturdi. Taqi Gulerkiga boqib aytdi: Ey bobo, bu o'lturg'an taxting ulug' otam Duyli Qayiningturur, bu vaqtg'acha otam Tumanni yoshturur teb bermading. Emd ne uchun bermagaytursen, tedi. Gulerkixon boshini quyi solib ko'p o'lturdi. Taqi bir fursatdin so'ng boshin ko'tarib aytdi...»³⁰⁹.

³⁰⁷ O'sha asar, 40-bet.

³⁰⁸ O'sha asar, 22-bet.

³⁰⁹ O'sha asar, 29-bet.

Asarda bizga qadimgi O'rxun-Enasoy bitiklaridan ma'lum bo'lgan qadimgi turk xoqonlari Bug'raxon va uning o'g'illari El tegin va Qo'zi tegin (Kul tegin deb kelinadi)larning hayot yo'llarini kengroq yorituvchi yangi ma'lumotlarga duch kelamiz. Bug'raxondan so'ng hukmronlikni Qo'zi tegin o'z qo'liga oladi. Abulg'ozi tafsilotlari orqali biz uning fe'l-atvori, a'mollari haqida tasavvurga ega bo'lamiz. Saroyida sodir bo'lgan oddiy insoniy, kundalik tashvishlari, kechinmalari bilan oshno bo'lamiz. Bu tasvirlarning tabiiy uslubi bizni moziyning tirik nafasini his etishga muyassar qiladi.

Asarning yana bir muhim tomoni shundaki, unda O'g'uz elida beklik qilgan qizlar – begoyimlar zikriga alohida bob ajratiladi. Unda yetti begoyim haqida qisqacha ma'lumot beradi. Ularning mohir elboshi ekanliklarini sharhlaydi: *"Turkmanning tarix bilaturg'on yaxshilari va yaxshilari aytibtururlar: etti qiz barcha o'g'uz elini og'zina baqindurub, ko'p yillar beklik qildilar"*. Ular Oltun Ko'zacha, Barchin Salur, Shabati, Kunin Ko'rkli, yana bir Kunin Ko'rkli, Kercha Bulodi, Qug'adlibegimlar edi. Ushbu ma'lumotlardan qadim momolarning shijoati, matonati va donishmandligidan xabardor bo'lamiz. Odatda, tarixiy kitoblarda ayollar haqida ma'lumot berishdan tarixnavislarimiz saqlanishgan. Abulg'ozi shu an'anadan voz kechib, asarida to'marissiyrat ayollar haqida so'zlashga jasorat va jur'at topadi. O'zining bu matonati bilan tarixning biz uchun juda muhim, ammo qorong'u sarhadlarini yoritishga muhim hissa qo'shadi.

Asarning adabiy, lisoniy o'ziga xosligi shundaki, Abulg'ozi Bahodirxon o'zi iftixor etganidek, u turkona xalqchil tilda tarix yozish mahoratini namoyish etgan. Tarixnavis adibning "Shajarayi tarokima" asari ana shunday xosiyati bilan milliy nasrimizning noyob namunasi hisoblanadi.

«Shajarayi turk» asari. Abulg'ozi serqirra iste'dod sohibi, ayniqsa, tarix ilmida noyob qamrovga ega. U o'tmish va tarixning kelajakdagi, davlat boshqaruvidagi o'rnini chuqur tushungan. Mashhur ingliz yozuvchisi Paulo Koeloning «Beshinchi tog'» romani bosh qahramoni Ilyos payg'ambar o'z nutqida «Hayotdagi

*hamma jangu jadallar bizga biror narsani o'rgatmoq uchun zarur. Hatto, biz boy beradigan jangu jadallar ham»*³¹⁰, degan edi. Abulg'ozini ana shu haqiqatni anglagan, beqiyos siyosatdon sifatida o'z xatolari, yutuqlari saboqlarini kelajak avlodga etkazishning ahamiyatini to'g'ri tushungan.

Abulg'ozini Bahodirxon 1663-yilda "Shajarai turk" asarini yoza boshladi. Ushbu solnoma o'zbek urug'lari tarixiga bag'ishlangan to'qqiz bobdan tashkil topgan. Muarrix ushbu asarini oxiriga yetkazolmay, 1664-yili vafot etdi. Uning o'g'li Anushaxon zamonasining tarixchilaridan Mahmud binni Muhammad Zamon Urganjiyga buyurib, Abulg'ozini Bahodirxon boshlagan "Shajarayi turk"ning qolgan 21 sahifasini yozdirib tamomlatdi.

Abulg'ozini o'zidagi salohiyatdan foydalanib, ajdodlari tarixini yozishga jazm etadi. Uning o'z xonadoni tarixini o'zi yozishidan o'zga iloji ham yo'q edi. Chunki mamlakatda tarixning komil bilimdoni va ravshanbayon adibi yo'q edi. Buni muallif shunday izohlaydi: *«Bizning ota va aqalarimizning beparvoligi va Xorazm xalqining bevuqufliqi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdulloxonning otalari birlan to bizga kelguncha tarixlarini bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduq. Hech munosib kishi topmaduq. Zarur bo'ldi, ul sababdin o'zimiz aytduq. Turkning masalituru: "O'ksuz o'z kindigin o'zi kesar", tegan»*³¹¹.

«Shajarayi turk»da asarning yozilish tarixi, sabablari va maqsadi haqida ma'lumot beradi. Shu o'rinda muallifning ko'p fazilatlarini ochiladi. Tarixni, tilni mukammal bilishi, til sofliğini saqlash madaniyati yaqqol ko'rinadi.

Tarixiy asarlardagi ma'lumotlardan bizga ma'lumki, tarixni yoritish xolislikni taqozo etgan. Bu qonuniyatni yaxshi bilgan Abulg'ozini ham unga qat'iy amal qilgan. So'zining avvalida bu masalaga kitobxon diqqatini qaratgan. O'z hukmronlik davrini o'zi yoritgani uchun uzrxohlik etgan: *«Hech podshoh va amir va*

³¹⁰ Пауло Козло. Бешинчи тоғ. Роман. "Жаҳон адабиёти" журн., 2004, апрель, 61-бет.

³¹¹ Абулғози. Шажарайи турк. Т.: 1992, 11-бет. (Кейинги парчалар шу нашрдан олинади. Қавсда саҳифаси кўрсатилади).

hech hakim va donishmand o'z tarixini o'zi aytg'an emasturur. Bizningyurtimizning havosindin va ahli Xorazmning bebizoatligidin hech zamonda bo'lmag'an ish bo'ldi. Emdi ko'nglingizga kelmasunkim, faqir taraf tutub yolg'on aytg'an bo'lg'ayman va yo o'zumni g'alat ta'rif etgan bo'lg'ayman» (11-12 -betlar).

Ko'rinadiki, Abulg'ozī chuqur tarixiy bilimga ega, bu borada nihoyatda talabchan ijodkor. Shu sababli ham mazkur "Tarix"ni o'zi yaratgan. Tarixnavislik uchun muhim hisoblangan xolislikka qat'iy amal qilgan. Bu muallif asarlarining ilmiy qimmatini yanada oshiradi.

«Shajarayi turk» asari muallif ma'lumotiga ko'ra hijriy 1074, milodiy 1663-1664-yillarda yozilgan. Asar 9 bobdan iborat. Birinchi bobda Odam Atodan Mo'g'ulxongacha, ikkinchi bobda Mo'g'ulxondan Chingizxongacha bo'lgan tarix muxtasar yoritilgan. Uchinchi bob Chingizxonning hayot yo'li haqida. To'rtinchi bob Chingizxonning uchinchi o'g'li Ugaday Qoon va uning avlodlari podshohligi tasviriga bag'ishlangan. Beshinchi bob ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon sulolasi hukmronligi bilan bog'liq hodisalar tasvirini qamrab olgan. Oltinchi bob kichik o'g'li To'lixon, ettinchi bob katta o'g'li Jo'jixon, sakkizinchi bob Jo'jixonning o'g'li Shaybonxon avlodlari haqida. To'qqizinchi bob esa Shaybonxon avlodidan Xorazmda podshohlik qilganlar zikriga bag'ishlangan.

Asar Abulg'ozī Bahodirxonning davlat arbobi sifatida naqadar keng qamrovli bilim va faoliyat sohibi ekanligini ko'rsatadi. Davlat boshqaruvi bilan barobar ilmiy-ma'rifiy izlanishlar olib borish natijasida Abulg'ozī Bahodirxon barkamol elshunos va tilshunos alloma bo'lib etishgan edi. Buni "Shajarayi turk" solnomasidagi "Mo'g'ulning va o'zga turklarning uruqlarining zikri. Asli ne va otlari ne va laqablari ne erdi" sarlavhali bob avvalidagi muallif so'zlaridan ham bilib olish mumkin: "Bizning ulug' otamiz Xulaguxon Mo'g'ulistondin kelgandin beri ikki-uch orqa o'tdi. Emdi bizdin so'ng dunyog'a kelganlar mo'g'ulning tilini, yo'sunini, erini va yurtini va

uruqlarini unutulur. Bilmaslar, mo'g'ul yurtinda o'lturg'an el ko'pturur. Onlarning qaysisining so'ngi mo'g'ulturur va qaysisi mo'g'ul ermas. Munlarning barchasini bir erga jam' qilg'il, teb hukmqildi. Men arz qildim, bir kishining qo'lindin bir ish kelur. Menga ulug' xidmat buyuribsiz, teb. Xon aytdi, bu ish sendin o'zga kishining qo'lindin kelmas. Bizda mo'g'ul tili birlan bitigan kitoblar bor. Bitilmagan so'zlarni yod bilaturg'on kishilarimiz bor teb, besh-olti mo'g'ulning qari so'zini bilaturg'on kishilarni mening qotimda qo'ydilar. Taqi xonning bir ulug' begi bor erdi. Po'lod va laqabi Chingsang. Anga alohida buyurdilarkim, bu vaqtda mo'g'ulning asl va nasabini sendin yaxshi bilur kishi yo'qtur ham mo'g'ulning tilin bilursen, ham kitobni o'qursen teb hukm qilgandin so'ng Po'lod Chingsang bahodir boshliq ul jamoat aytdilar, tarix hijriy etti yuz taqi ikkida erdi, men bu tarixni bitdim va otini "Jami' ut-tavorix" qo'ydim. Shul tarix faqirning oldumda bor kitobning avvalinda ham aytib erdim. Mundin boshqa o'n etti Chingiznoma hozir turubturur. Onlar yuzindin bititururman... Bu faqir turkiy va forsiyning tilini va lug'atlarini va istilohlarini bilmaklikda Xudoyi taolo ul miqdor nasib berib turur. Bu vaqtda turk va tojikda kerakkim faqirg'a bergancha bergan kishi bo'lmag'ay. Taqi bir nimarsa sabab bo'lib, Qalmaqg'a borib, anda bir yil turdum. Mo'g'ulning tilini va rasmini va istilohlarini yaxshi o'rgandum. Bu tarixni yaxshi va yomon barchalari bilsun, teb turkiy til birlan aytdum. Turkiyni ham andaq aytubmankim, besh yashar o'g'lon tushunur. Bir kalima chig'atoy turkisidin va forsiy va arabiydin qo'shmayman, ravshan bo'lsun teb". So'nggi so'zlar yana shundan dalolat beradiki, Abulg'ozi Bahodirxon ona tilining tozaligi, tiniqligi, ravshanbayonligi uchun amaliy faoliyati bilan kurashgan vatanparvar siymo edi.

Abulg'ozining bu asari tarixshunosligimizda va jahon tarixini o'rganishda eng ishonchli manba sifatida katta qimmatga egaligi olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Chunki Abulg'ozi asarini yaratishda mo'tabar manbalardagi ma'lumotlarni qiyosan o'rganib, xatolarni tuzatishga harakat qilgan. Xulosa chiqarishda

aniq dalillarga asoslangan. U 18 ta qimmatli kitobdagi ma'lumotlarni o'rgangani haqida so'zlaydi. Ayniqsa, Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Rashiddinning «Jome ut-tavorix» kabi asarlarini ehtirom bilan eslaydi.

Abulg'ozining asosiy maqsadi o'z sulolasining mukammal tarixini yaratish. Shu bilan bog'liq holda Odam Atodan boshlab insoniyat, xususan, turkiy xalqlar, shajaralar haqida ma'lumot berish. Bu vazifalarni u yuksak darajada bajargan. Abulg'oz, yuqorida eslatganimizdek, xolis bo'lishga harakat qiladi. Ko'p podshohlar tarixini yoritgan ekan, ularga obyektiv baho beradi. Ijobiy tomonlarini ham, salbiy fe'l-atvor va amallarini ham oshkora bayon etadi. Habash, Elbors, Sevinchxon kabi sultonlarning noshudligi, siyosatdagi pala-partishligi fosh etiladi.

Chingiz, Ugaday Qoonlarning qonli yurishlarini ham, mavridi bilan ko'rsatgan muruvvatlarini ham xolis ifodalaydi. Bunday tasvirlar o'quvchiga ularni murakkab shaxslar sifatida tasavvur qilish imkonini yaratadi.

Asarda chingiziylar bosqini mufassal yoritiladi. Ayniqsa, Xorazm, Marv, Hirotni bosib olish manzaralari juda jonli bayon etilgan. Ko'z o'ngimizda mustamlaka jarayoni butun dahshati va fojiasi bilan namoyon bo'ladi. Hirotning egallanishi haqida yozar ekan, *"Ming - ming olti yuz ming kishini darajayi shahodatga etkurdilar. Hirotning qal'asini er birlan yakson qildilar. Hirotda o'n besh kishi tirik qoldi. Andin o'zga bir kishi qolmadi"* (78-bet) deb hikoya qiladi.

Marv bosqinida ham xuddi shunday qirg'inbarot tasvirini ko'ramiz: *"... o'lganlarni o'n uch kunda xatg'a olib bo'ldilar. Ming martaba ming taqi uch yuz ming kishi erdi. Alqissa, mo'g'ullar xon hukmi birlan Marvning qal'asini va imoratlarini andoq vayron qildilarkim, hech nishona qolmadi"* (76-bet).

Termizning ishg'ol qilinishidagi quyidagi hodisa ham Ushbu bosqin dahshatini tasavvur qilish imkonini beradi: *«Ul xotun aytti: «meni o'lturmang. Men sizlarga bir yaxshi dur berayin», tedi. Alar tedilar: «during qaydaturur?» ul xotun aytdi: «durni yutqantururman, dur qornimdaturur». Mo'g'ullar ul xotunning*

qornini yorib durni oldilar. Ul sababdin hech o'luk qolmadi, tamomining qornini yordilar» (70-bet). Bunday shafqatsizliklar tasviriga asardan ko'plab misollar keltirish mumkin.

"Shajarayi turk"da ulug' bobokalonlarimiz matonati, ularning yuragidagi ulkan vatanparvarlik tuyg'ulari ifodasini ham ko'ramiz. Va shunday jasur, mard ajdodlarimiz borligidan faxrlanamiz. Najmiddin Kubro, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik kabi mashhur va mashhur bo'lmagan qanchadan-qancha qahramonlar jasorati bizni hayratga soladi. Kubro chingiziylar taklifini qabul qilmay, so'nggi nafasigacha xalqi bilan birga bo'ladi. Eng oldingi safda turib yovga qarshi kurashadi. Temur Malikning qopqoqli, zirhli kema yasab, zarbalarni qaytarishdagi kashfiyotchilik salohiyati, sipohigarchilikdagi noyob iqtidoriga qoyil qolamiz. Jaloliddin Manguberdi yuragidagi vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg'usi Chingizxonni umrining oxirigacha tashvishlantirgan. Undan hayiqqan. U tirik ekan, qasos olishi mumkinligini hisobga olib ish yuritganini asardagi dalillar asoslaydi. Hatto, Chingizxon Jaloliddin jasoratiga tan berib, *"Otadin o'g'ul tug'sa, shundag' tug'sun"* deganining guvohi bo'lamiz. Asarni o'qir ekanmiz, bu kabi dalillarga duch kelganda, faxrlanamiz.

"Shajarayi turk" – qomusiy asar. Unda tarix, etnografiya, iqtisodiyot, etimologiya, kemasozlik, konchilik, qishloq xo'jaligi, sipohigarchilik kabi o'nlab sohalarga oid qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz. Undan temir rudasini olishning dastlabki, ibtidoiy texnologiyasi haqida ma'lumotga ega bo'lamiz. Asar'da turkiy urug'lar, ularning joylashish o'rinlari, geografiyasi, nomlanish tarixi bilan tanishamiz. Har birining o'ziga xos tabiati, iqtidor va salohiyat miqyoslari haqida ma'lumot olamiz. (Masalan, uyg'ur urug'iga mansub kishilarning hisob-kitob ishlariga mahoratli bo'lishgani va boshqaruvda ularga ko'proq shu soha ishonib topshirilishi haqida yozadi). Ayrim bayramlarning kelib chiqish sabablarini, shaharlarning paydo bo'lish tarixlarini yoritadi. Xitoy devorining qurilishi, u bilan bog'liq ungut elining kelib chiqish sabablari haqida ma'lumot beriladi.

Mashhur venger sharqshunosi Herman Vamberi Abulg'ozini ijodiga yuksak baho berib, *"Abulg'ozini Bahodirxonning ko'pgina ishlari Boburni xotirga tushiradi. Jahon "Shajarayi turk" nomli tarixiy asari uchun undan minnatdordur"*³¹², deydi. Haqiqatan ham, Abulg'ozining hayot yo'lidagi murakkab jarayonlar, yoshligidanoq toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushishi, ko'p sarson-sargardonliklarni boshidan kechirishi Bobur qismatini eslatadi. Uning asari ham "Boburnoma" singari tarixiy-memuar janrida yaratilgan. "Shajarayi turk" ifoda uslubi jihatidan ham "Boburnoma"ga yaqin. Muallif ko'p ellarni ta'riflaganda, ularning hayot tarzi, shaharlari, boyliklari, podshohlari, mashg'ul sohalari haqida batafsil ma'lumot beradi. Asarning ana shunday izchillik jihatlari "Boburnoma"ga o'xshaydi. Ammo, farqi shundaki, "Boburnoma"da Bobur, asosan, o'z zamoni va yaqin o'tmish haqida so'zlaydi. "Shajarayi turk"da esa qadimiy, umumiy tarix ham eslanadi. Asarning so'nggi 9-bobidagina Abulg'ozini o'zi bilan bog'liq tarixni yoritadi. Ammo, har bir hodisaga nisbatan muallifning fikrini, munosabatini va u tomondan berilgan baholarni sezib boramiz.

Abulg'ozini asarlarini yaratishda ularning tiliga katta e'tibor beradi. Fikrlarini sodda, tushunarli, ravon uslubda ifodalaydi. O'zigacha yaratilgan tarixiy asarlar tilining murakkabligi, forsiy, arabiy so'zlarning ko'p qo'llanilishi unga ma'qul kelmaydi. Turkiy xalqlar uchun aytilgan asarlar chinakam turkona bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Turk, fors, arab va mo'g'ul tillarini yaxshi bilgan Abulg'ozini o'zining shu prinsipiga sodiq qoladi. Jummalarni sof turkiy so'zlar bilan tushunarli bayon etishga intiladi: *«Barcha bilingkim, bizdin burun turkiy tarix aytqonlar arabiy lug'atlarni qo'shibtururlar va forsiyni ham qo'shibtururlar va turkiyni ham saj' qilibtururlar. O'zlarining hunarlari va ustozliklarini xalqqa ma'lum qilmoq uchun. Biz munlarning hech qaysisini qilmaduq. Aning uchunkim, bu kitobni o'qug'uvchi va tinglag'uvchi, albatta, turk bo'lg'usiturur: bas, turklarga turkona aytmoq kerak, to*

³¹² Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т.: 1992.

ularning barchasi fahm qilg'aylar» (29-bet). «... Turkiyni ham andoq aytubmankim, besh yoshar o'g'lon tushunur» (29-bet).

"Shajarayi turk"ni ham tarixiy, ham badiiy asar sifatida o'rganamiz. Muallif tarixiy hodisalarni tasvirlaganda jonli, harakatdagi manzaralarni ko'z o'ngimizda gavdalandiradi. Asardagi tarixiy shaxslar qismati ifodalanar ekan, ular badiiy obraz darajasiga ko'tariladi. Voqealar rivoji esa dramatik sahna ko'rinishida namoyon bo'ladi. Har bir o'simlik, daraxt, har bir maysaning shiviri qulog'imizga eshitilganday bo'ladi. Ulug' bobokalonlarimiz yuragini g'ururga to'lg'azgan o'rik, bodom, shaftoli gullarining mayin iforlari, tip-tiniq suvlarning, namxush maysalarning, beda gullarining, bug'doy sabzalarining sarxush jilolari bizningko'nglimizda ham Vatanga muhabbat tuyg'usini ulg'aytira boshlaydi. Ushbu asarning ta'sir kuchi ham ana shunda.

Abulg'ozu bu asari orqali o'zbek nasri tarixida o'ziga xos o'rin qoldirdi. «Shajarayi turk» nasrda yozilgan bo'lsada, ko'p o'rinlarda o'zbek va fors tillaridagi she'riy parchalar ham kiritilgan. Ular asardagi badiiylikning kuchayishiga sabab bo'lgan.

Abulg'ozu xalq og'zaki ijodidan yaxshi xabardor. Asarda xalq rivoyatlari, naqllari, maqollaridan unumli foydalangan. Asarda xalq og'zaki ijodi ifoda uslubini eslatadigan o'rinlar ko'p. Mumtoz merosimizga xos badiiy tasvir vositalarini o'z o'rnida ishlatgan. U Islom dini tarixini yaxshi bilgan. Asarida hadis, Qur'oni karim oyatlaridan o'z mavridi bilan foydalangan. Yog'ingarchilik chaqiruvchi yada toshi kabi marosim folklori an'analari haqida ham ma'lumotlar bergan.

Solnomada so'zning kelib chiqishiga oid (etimologiya sohasiga oid) bir qancha jajji tadqiqotlarni kuzatish mumkin. Ularda Abulg'ozu Bahodirxonning elshunoslik va tilshunoslik borasidagi fikrlari uyg'un ifodalangan. Qarluq, Qipchoq, Uyg'ur, Ungut, Buxoro, Do'rman kabi yuzlab so'zlarning ma'nolari, etimologiyasi haqida ishonchli xulosalarni bayon etgan. Masalan, mo'g'ul elatining nomini ifodalovchi so'z shunday sharhlanadi: *"Asl lafz mo'g'ul – "mungul" turur. Avomning tili kelmaslikidin*

bora-bora "mo'g'ul" tedilar. "Mung"ning ma'nosini barcha turk bilurlar, qayg'u ma'nosina turur. "Ul"ning ma'nosi sodadil, ya'ni "qayg'uli soda" temak bo'lur".

"O'zbek" atamasining kelib chiqish tarixi haqida ham muhim fikr bildiradi: *«To'qtag'uxon (1290-1312) o'lgandin so'ng 13 yoshinda O'zbekxon (1312-1342) xon bo'ldi. Taqi elni ota-bobosining dasturi birla zabt qildi. Har kimning martabasina loyiq hurmat qilib, in'omlar berdi. El-ulusni dini islomg'a kirguzdi... Andin so'ng Jo'ji elini O'zbek eli tedilar»* (36-bet).

Ba'zi so'zlarning turk, tojik, arab, mo'g'ul tillaridagi ma'nolarini qiyosiy yo'sinda sharhlaydi: *«Oqib boraturg'an ulug' suvni turkiy tilinda soy der. Tojik kichikin rud vauluqin rudxona derva arab vodiy der. Mo'g'ul muran der»* (36-bet).

Jahonni zir titratgan mo'g'ul sarkardasi Chingizxon va XX asrning olamga mashhur yozuvchisi Chingiz Aytmatov ismlarining ma'nosini quyidagi izohdan ilg'ab olish mumkin: *"Ching"ning ma'nosi ulug' va katta temak bo'lur. Chingiz aning jam'i turur*". Demak, buyuklik ma'nosidagi ism qo'yilgan insonning chindan-da buyuk bo'lib etishuvi ismning ilohiy mohiyatidan dalolat berib turibdi.

Milliy davlatchiligimizning asoschisi Amir Temur urug'ining kelib chiqish ma'nosi quyidagi jumalalarda juda aniq va ixcham ifodalangan: *"Oqsoq Temur ushbu uruqdin erdi. Barlosning ma'nosi sipohsolar temak bo'lur. Turkiysi cherik boshlab yuriyturg'an kishi"*. Darhaqiqat, barlos urug'i nomining ma'nomohiyati temuriyzodalar sulolasi faoliyatida yaqqol namoyon bo'lgan.

Abul'ozining joy nomlari haqidagi qarashlari ham hayotiydir: *"Buxoro" temakning ma'nosi mug' tilinda ilm va ahli ilmning jam' bo'laturg'an eri temak bo'lur*". Chindan-da tarixda Buxoro hamisha ilm va ahli ilmning vatani bo'lib kelgan.

"Shajarayi turk" daliliy ma'lumotlarga juda boy asar. Unda boshqa tarixiy asarlarda uchramaydigan ko'plab muhim ma'lumotlar uchraydi. Mo'g'ul, Turon, Eron xalqlari tarixi ko'z o'ngimizda mufassal jonlanadi. Chingizxon bosqini, O'rta Osiyo va Rossiya munosabatlari haqidagi tasavvurlarimiz tiniqlashadi.

XVI-XVII asrdagi Xorazmning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga oid qimmatli dalillar keltiriladi. Keyingi davrlarda yaratilgan tarixiy asarlarda ayollar haqida deyarli ma'lumotlar berilmaydi. Bu shariat qoidalari bilan bog'liq bo'lsa kerak. Ammo, Abulg'oz o'z asarlarida tarixning yaxlitligini saqlab, ma'lumot berish yo'lidan borgan. Tarixni yoritishga aloqasi bo'lgan ayollar haqida mufassal to'xtashga harakat qilgan.

"Shajarayi turk"dan Abulg'ozining ulkan ijodiy niyatlari ham bo'lganligi haqida ma'lumot olamiz. Bir o'rinda keng qamrovli "yirik tarixiy asar yozishni orzu qilgani, ammoxastalik tufayli maqsadini muhtasar amalga oshirishga majbur bo'lgani, to'rt kotibga aytib turib yozdirganini so'zlaydi: *«Biz tarixni mo'g'ulda, o'zbekda o'tgan yaxshi podshohlar va kengashli biylarning aslini va qilg'an ishlarini va aytqan so'zlarini barchasinibir-bir aytib ulug' kitob qilmoq ko'nglimizda bor erdi. Aytayin teb yurugan vaqtda xasta bo'ldum... Taqi to'rt navisandani o'turtdum va aytdim...»* (50-bet).

Umr baqo qilsa, ushbu asarni fors tiliga o'girish niyati ham borligini aytadi: *«... ushbu kitobni forsiy tili birlan murassa' aytmoq ko'nglumda bor»* (31-bet).

Xullas, «Shajarayi turk» asari tariximizni, xususan, Xorazm tarixini tasavvurimizda qayta jonlantirishi bilan, tarix haqidagi fikrlarimizni kengaytirishi bilan qimmatli asardir. Uning adabiy manba sifatidagi maqomi ham yuksak. O'zbek nasri tarixi va taraqqiyotini Abulg'oz asarlarisiz tasavvur qilish, mukammal deb bilish mushkuldir. Abulg'oz Bahodirxonning "Shajarayi tarokima" va "Shajarayi turk" asarlari o'zbek tilshunosligi, elshunosligining asl manbalari, o'zbek adabiy-badiiy nasri tarixiy takomilining muhim bosqichini aks ettiruvchi o'lmas obidalardandir.

Tayanch tushunchalar:

Shajara, etimologiya, qarluq, qipchoq, o'zbek, uyg'ur.

Savol va topshiriqlar:

1. Xeva adabiy muhitining o'ziga xos xususiyatlari haqida so'zlang.

2. Uni o'rganuvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.

3. Abulg'ozī Bahodirxon ijodiy merosi ko'lami haqida ma'lumot bering.

4. "Manofe' ul-inson" asari haqida qanday tushunchaga egasiz?

5. "Shajarayi tarokima" asarining yaratilish tarixi va boshqa tarixlardan farqlari haqida so'zlang.

6. "Shajarayi turk" Abulg'ozining dunyo tan olgan qomusiy asari ekanligini izohlang.

7. Abulg'ozining salohiyat qamrovi va badiiy, ilmiy mahorati borasida ma'lumot bering.

8. Abulg'ozī asarlarini to'liq o'qib chiqing.

Asosiy adabiyotlar:

1. Abulg'ozī. *Shajarayi turk*. T.: 1993.

2. Abulg'ozī. *Shajarayi tarokima*. T.: 1995.

3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.

4. Xudoyberdiev H. Abulg'ozī asarlarining o'rganilish muammolari. T.: 2000.

5. Xudoyberdiev H. Abulg'ozī. T.: 2004.

6. I. Adizova. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. O'quv qo'llanma. T.: 2009.

**MUHAMMADNIYOZ NISHOTIYNING
HAYOTI VA IJODI**
(Taxminan 1701- yilda tug'ilgan – vafot yili noma'lum)

Raja:

1. *Muhammadniyoz Nishotiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.*
2. *Tarjimai holiga oid ma'lumotlar.*
3. *Shoirning adabiy merosi, qo'lyozma nusxalari.*
4. *Shoir lirik she'rlarining o'ziga xos xususiyatlari.*
5. *Lirik qahramon tabiati.*
6. *"Qushlar munozarasi" asarining mumtoz adabiyotdagi o'rni.*
7. *Nishotiy "Husn va Dil" dostonining yaratilish tarixi.*
8. *Dostonning mavzu va g'oyaviy ko'lami.*
9. *Timsol yaratishdagi an'ana va novatorlik.*
10. *Dostonning badiiy xususiyatlari.*

Shoir hayoti va ijodi manbalari. O'zbek mumtoz adabiyoti va madaniyatimiz tarixida munosib o'ringa ega bo'lgan Muhammadniyoz Nishotiy hayoti va ijodini o'rganish borasida tadqiqotchilarimiz bir qancha ishlarni amalga oshirdilar. Bular bir necha yo'nalishda olib borilmoqda.

1. **Matnshunoslik yo'nalishi.** Matnshunoslik izlanishlari mahsuli sifatida Nishotiy asarlari bir necha marta nashr etildi³¹³.

Ushbu ishlar Nishotiy ijodi bilan o'zbek kitobxonini tanishtirishda muhim. Ammo, bular hali yetarli emas. Kelajakda Nishotiy ijodining yanada mukammalroq nashriga ehtiyoj katta.

2. **Adabiyotshunoslik yo'nalishi.** Nishotiy ijodining ilmiy tadqiqini sarhisob etib qaraganimizda, ancha ishlar amalga oshirilganining guvohi bo'lamiz³¹⁴. Ammo, bular hali yetarli emas.

³¹³ а) Нишотий. Танланган асарлар. Тошкент, 1960й.

б) Нишотий. Хусну Дил. Тошкент, 1967й.

в) Нишотий. "Кушлар мунозараси". "Тулистон" журн. 1970. 1-сон.

³¹⁴ а) Қосимова М. Муҳаммадниёз Нишотий. Тошкент, 1975.

б) В. Абдуллаев. Нишотий лирикаси. Хоксор ва Нишотий. Самарқанд, 1960.

Chunki, Nishotiy ijodi chuqur falsafiy mezonga ega. Uni mukammal tahlil etish, g'oyaviy-badiiy qimmatini baholash adabiyotshunoslarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardandir. O'ylaymizki, mustaqillik sharofati bilan yangi bosqichga qadam qo'ygan o'zbek adabiyotshunosligi Nishotiy asarlarining mohiyatini obyektiv, to'g'ri yoritib bera oladi.

Muhammadniyoz Nishotiyning hayoti, ijodiy faoliyati haqida Xorazm tarixiga bag'ishlangan Ogahiy, Bayoniy kabi ijodkorlarning asarlarida ayrim, qisqa ma'lumotnomalarga duch kelamiz. Bu borada shoirning o'z asarlari-she'riyati, "Husnu Dil" dostoni ham muhim qimmatga ega. Ularda mualliflar Nishotiy qismatining ayrim muhim kechmishlarini qalamga olishgan.

Uning yirik va umr sahifalarining eng ziddiyatli davrida yaratilgan "Husn va Dil" dostonining kirish qismlaridan anglashiladiki, shoir Xorazmda tug'ilgan. Umrining ancha qismi shu erda o'tgan. U yurtining go'zal tabiati, xushxulq xalqi, adabiy-ma'rifiy muhitining yuksakligi haqida faxr bilan yozadi:

*Bor edi Xorazmdiyori – erim,
Andin edi yaxshi - yomon guharim...
... Xalqi aning barchasi ishratfizo,
Xulqi xushu nutqi dag'i dilkusho.
Ilm elining vasfi jahondin fuzun,
Har ne gumon aylasang ondin fuzun.*

Nishotiy dostonning yozilish sanasini quyidagi baytda ta'rix san'ati vositasida ko'rsatib o'tadi:

*Muddati tarixini etsam bayon,
Xatmi Dilu Husndur, ey nuktadon.*

в) Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. Тошкент, 1974. г) Абдувоҳидова М. Нишотийнинг "Шоҳбоз ва булбул" мунозараси. "Адабий мерос" журн., 1976 й., 3-сон.

д) Айёмий. Ўт чакнаган сатрлар. Тошкент, 1983.

е) Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 3-жилд. Тошкент, 1978 й.

Bu tarixdan doston milodiy 1778-yilda yozilganligi ayon bo'ladi. Ayyomiy "O't chaqnagan satrlar" kitobida Nishotiy dostonni 77 yoshida yozgan deydi. U bu ma'lumotning manbaini ko'rsatmaydi. Agar shu dalil ishonchli bo'lsa, demak, Nishotiy 1701-yilda tug'ilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Nishotiy Xevadagi maktab, madrasalarda o'qib bilim olgan. Ko'p ilmlarga, jumladan, she'r san'atiga alohida qiziqish bilan qaragan. Zamonasining ma'rifatli kishisi bo'lib yetishgan.

Nishotiyning saroy doirasida nufuzli obro'ga ega do'sti bo'lgan. U shoirning qiyinchilik kunlarida ko'p yordam bergan. Yuqorida ko'rsatilgan tarixiy asarlarda va Nishotiyning o'zi tomonidan ta'kidlanishicha, saroy a'yonlari bilan yuzaga kelgan jiddiy to'qnashuv natijasida xavf ostida qolgan hayotini do'stining yordami, g'amxo'rliqi tufayli saqlab qolishga erishadi. Va Buxoroga ko'chib ketishga majbur bo'ladi. O'z yurtida hamdam, hamfikir topolmagan shoirning musofir yurtda yanada og'ir kunlari, ruhan ezilgan damlari boshlanadi:

*... Xullas, o'lub mulku vatandin judo,
Soldim o'zum g'urbati shiddat aro.
Toki Buxoro sari qo'ydim qadam,
Oh, bu xori aro bo'ldim adam.
Garchi erur manzili dilkash base
Lek musofirg'a emas xush base.*

Shoir Buxoroda ham uy-joysiz, iqtisodiy qiyinchilikda, ruhan yolg'izlanib yashadi:

*Ne mango ma'voyu, ne manzil ayon,
Vah, ne dedim turg'ali qayda makon.
To'ma uchun shomu sahar nolishim,
Tifl kibi barmog'i so'rmoq ishim.
Garchi ulusning hadu poyoni yo'q,
Tonimog'im birini imkoni yo'q.*

Shunday og'ir kunlarda shoir ijodi bilan ovundi, qalami bilan sirlashdi. Buxoroda yaratgan lirik she'rlarida hayot mashaqqatlarini aks ettirdi. Yirik hajmli "Husnu Dil" dostonini yaratdi.

Nishotiy lirik she'rlarining o'ziga xos xususiyatlari. Nishotiyning lirik she'rlari bizga "G'azaliyot va muxammasoti Nishotiy", "Bayozi mutafarriqa", "Bayozi majmuayi ash'or" kabi manbalar orqali etib kelgan. Muhammad Yusuf Chokar tomonidan 1903-yilda ko'chirilgan devoni Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

U o'zbek va fors tillarida ijod qilgan. Nishotiyning lirik she'rlari, asosan, ishq-muhabbat mavzusida. Bosh timsollar oshiq va mashuqa. Lirik asarlari ko'proq ma'shuqa tavsifiga bag'ishlangan. Shoir she'riyatida mumtoz adabiyot an'anasi saqlangan holda, ham majoziy, ham ilohiy ishq kuylanadi. Nishotiy ijodining asl mohiyatini belgilovchi g'oyalar barchasi ana shu tavsifiy asarlar zamiriga singdirilgan. Hasbi hol yo'nalishidagi lirik she'rlarida tarjimayi holining ayrim jihatlari yoritiladi. Yurtidan olisda, musofirchilikda kechgan hayoti sahifalarini tasavvurimizda qayta jonlantiradi. Nishotiy lirik qahramoni hayotni, go'zallikni sevuvchi, rindona kayfiyatdagi oshiq, ilohiy ishq kuychisi, riyokor shayxu zohidlarni tanqid etuvchi, rad etuvchi munaqqid siymo, ba'zan borliqdan voz kechuvchi, yolg'izlikka oshufta obraz sifatida namoyon bo'ladi.

Nishotiy she'riyati mazmunan naqadar boy, rang-barang bo'lsa, badiiyat jihatidan ham o'ziga xos, Sharq badiiy san'atlari bilan muzayyan she'riyatdir. Shoirning asarlarida tashbeh, mubolag'a, istiora, tajohul ul-orif, irsoli masal, husni ta'lil kabi badiiy san'atlar mohirlik bilan qo'llangan.

Nishotiy an'anaviy obrazlarning yangicha tasviriy detallarini topa oladi. Masalan, ma'shuqa qoshining doimiy qiyoslari bizga ma'lum. Shoir buni tajohul ul-orif san'ati vositasida yangilashga erishadi:

*Vo'smadin ul mahliqo qoshig'amu tazyin erur,
Husn devoni uza yo matlai rangin erur.*

Shoir oddiy, kundalik kechmishlardan hayratlanarli badiiy namunalar topadi:

*Oy, kun shomu sahar yer yorilib yerga kirar.
Uyalur baski, ruxi oyina pardozingdin.*

Yoki:

*Bihamdillohki, jononim meni masti nigoh etti,
Ko 'zim bog 'in niholi qomatiga jilvagoh etti.*

Yoki:

*Surmalig 'sohir ko 'zing ustida minayi qoshing,
G 'amzayi xunrez shamshirig 'a yoshil qin erur.*

Dialog-munozara g'azallar g'azal janri imkoniyatlarini kengaytiradi. Lirik obrazlar tabiatini, ruhiy holat miqyoslarini mukammalroq yoritadi. Tasavvurimizda timsollarning jonli, dramatik muloqot manzarasi namoyon bo'ladi. Nishotiy ham shunday g'azallarning o'ziga xos namunalarini yaratishga muyassar bo'lgan:

*Dedim: "Ey gulrux, yuzing nazzora qil, oyg 'a boqib,"
Dedi: "Ko 'rman orazim bu tiyraro ' ko 'zgu bila".*

Yoki:

*"Husn devonig 'a tug 'romu qoshing", -dedim, dedi:
"Kotibi taqdirdin bu matlayi rangin erur".*

Nishotiy she'riyatining o'ziga xos va kitobxon yuragiga yaqin bo'lishi uning katta ijodiy maktab o'tagani bilan ham bog'liq. Shoir asarlari bilan tanishib, adibning qadimiy an'analarga ega ulug' Sharq madaniyati, tarixi, adabiyotining chuqur bilimdoni bo'lganining guvohi bo'lamiz. Shoir badiiy ijodda, ayniqsa, Navoyi, Fuzuliy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviylarni o'ziga ustoz deb biladi. Ularning ko'plab g'azallariga naziralar, muxammaslar bog'laydi. Salafлари ijodidagi ko'ngliga yaqin tuyg'ular, kechinmalar, dardu armonlar tasvirini munosib davom ettiradi. Navoyi g'azaliga yozilgan quyidagi

muxammas Nishotiy mahoratini Navoyivor mezonda o'ldashga izn beradi:

*Bo 'ldi xoki tan quyun ul sarvi xushraftorsiz,
Bo 'limg'ay olamda mandek baxti barxurdorsiz,
Bir qurug'on naxldekkim, bo 'lsa bargu borsiz,
Navbahor ayyomi bo 'lmish man diyoru yorsiz,
Bulbul o 'lg'ondek xazon fasli gulu gulzorsiz.*

Diyoru yorga muhabbat insonni yuksaltiruvchi vosita. Bu ikkisiz u yo'ldan adashadi, xarob bo'ladi. Ildizsiz, mevasiz daraxtga o'xshab qoladi. Nishotiy kichkina hayotiy misol orqali buning chuqur mohiyatini yoritib bera olgan: Daraxt sahroda qumni ko'chishdan, to'zishdan saqlaydi. Muxammasning birinchi misrasida shunga ishora qilingan. Xoki tan-vujud ul go'zal sarvsiz quyun yanglig' barbod bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Nishotiy ustozlariga ulkan ehtiromini saqlagan holda, o'z so'zining ham qadri balandligini, ilmi donishda, nazm mulkida munosib shogirdlik mezoni bilan o'z she'rlariga faxriya usulida baho beradi. Biz bunga Nishotiy asarlarida asos bor deya olamiz:

*Dedi altofi so 'zig'a ko 'z solib ul sho 'xi shang,
Bahri ma 'nida Nishotiydur agar changi nahang,
Gohi donishda Navoyi ham erur g'arron palang,
Gar Sulaymon mulkicha bordur Navoyig'a ne tong,
Chunki bil qaysi zamon nazmini tahsin aylamish.*

Yoki:

*Emas erdim so 'z ahli siridin bo 'lmaklikka voqif,
Ani istab jahon mulkida bo 'ldum har taraf toyif,
Nishotiy, she 'ri ranginin ko 'rub bo 'ldi ko 'ngul xoyif,
Dedim: "Nazm ahlining sarxayli kim bo 'lg'oy?"-dedihotif:
"Navoyi bo 'lg'oy, ulkim sen tilaydursan agar bo 'lg'oy".*

"Qushlar munozarasi" asari. Nishotiyning axloqiy-ta'limiy g'oyalarini ifodalovchi "Qushlar munozarasi" asari ham e'tiborga

molikdir. Shoirning bu asari allegorik- majoziy xarakterga ega bo'lib, 300 misradan iborat.

Shoir g'oyalarni 14 qushning o'zaro bahsu munozaralari orqali bayon etadi. Asarda go'zal bir bog'da laylak, qumri, zog', bulbul, to'ti, to'vus, humo, hudhud va boshqa qushlar bahsi aks ettiriladi. Qushlarning hammasi o'z fazilatlarini maqtashadi. Laylak, to'vus o'zlarining go'zalliklarini, qumri, bulbul xushxonliklarini, humo ozorsizligini pesh qilib o'zlariga ta'rifu tavsif berishadiki, shoir bu maqtanchoqlik va kibru havoni rad etadi. Odob, kamtarlik, samimiylilik fazilatlarini targ'ib etadi va ulug'laydi. Hudhud ijobiy obraz sifatida talqin etiladi. U barcha qushlarga o'z kamchiliklarini fosh etib tashlaydi:

*Dedikim, ey g'alatnamo qumri,
Yuzingga kelmadi hayo qumri.
O'zingni taniyu haddin oshmagil,
Haddingni bilu taqi taloshmagil.*

“O'zingni taniyu haddin oshma”. Hudhud tilidan aytilgan bu so'zlarda shoirning asosiy g'oyalari o'z ifodasini topgan. Bu orqali har bir inson o'zligini anglashga, kamolotga erishishga targ'ib etiladi. Asarning tili sodda, ravon. Nishotiyning ijodiy faoliyatida Navoyi an'analariga ergashish, uni davom ettirishga intilish kuchli. “Qushlar munozarasi”da ham uning “Lison ut-tayr” asarining ta'siri yaqqol seziladi. Shoirning shu yo'nalishdagi bir asar yaratishni maqsad etgani ko'rinib turadi.

Muhammadniyoz Nishotiyning “Husn va Dil” dostoni. Muhammadniyoz Nishotiy XVIII asr o'zbek adabiyotining Xorazmdagi ko'zga ko'ringan, iste'dodli vakillaridan biridir. Uning eng yirik asari “Husn va Dil” dostonidir. U 1778-yilda Buxoroda yozilgan. Asarning yozilish tarixiga oid ba'zi fikrlar dostonning kirish va xotimasida berilgan. Unda e'tirof etilishicha, bir do'stining maslahati bilan besh oyda yozilgan ekan:

*Baytki taxminan erur etti yuz,
Etti mingu to'qson iki bo'ldi tuz.
Kisvati nasr ila bo'lub ziynati,
Yona arab lafzi edi xil'ati.
Rum eli ham nasr ila onga nigor,
O'z tilidin etkon ekon ixtiyor.
Dedi mungo nazm duri birla zeb,
Bergil, ulusdin olib avval shikeb.
Bo'yla degoch fotiha qildim talab,
Tutgum o'zimga neki erdi taab.
Qildim oni nazm qilurg'a qiyom,
O'tti mashaqqat bila besh oy tamom.*

Yuqorida shoirning o'zi ta'kidlaganidek, Husn va Dil sarguzashtining syujeti Sharq adabiyotida mashhur bo'lib, bu yo'nalishda fors-tojik, arab, turk tillarida bir qancha nasriy asarlar yozilgan.

XV asr fors-tojik adabiyotining yirik vakili Fattohiy Nishopuriy "Hikoyati Husnu Dil" asarini yozgan.

XVI asr oxirida Mushfiqiy shu syujet asosida "Gulzori Eram" asarini yaratdi. Bundan tashqari, Ali Ohiy, Shayx G'oliblar ham shu mavzuda asarlar yaratishgan. Bularning har biri o'zicha yangi, mazmun-g'oya jihatidan ham, badiiylilik jihatidan ham mustaqil asarlardir.

"Husn va Dil" mazmun va tuzilish jihatidan ancha murakkab. Shoirning o'zi e'tirof etganidek, doston 15584 misradan, 62 bobdan iborat. Dastlabki boblar kirishni o'z ichiga oladi. 6-bobda shoir o'zining musofirchilikdagi g'arib hayotini aks ettiradi. 7-bobda dostonning yozilish sabablari haqida so'zlaydi. 8-bobda so'z qudrati borasida fikrlarini bildiradi. 9-bobda esa, "besh xazina" - "Xamsa" yaratgan ustoz shoirlar Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy va Navoiylarning so'z mulkidagi ulug' xizmatlari e'tirof etiladi:

*Ul birisin Shayxi Nizomiy degil,
Mamlakatu mulki nizomi degil.*

*Bu biridir Xusravi olijanob,
 Torami nazm uzra munir oftob.
 Ul birisi hazrati Jomiy erur,
 Dahr elining pok kalomi erur.
 Yana biri bulbuli doston-saro,
 Ya'ni Navoyi erur ul xushnavo.
 O'zga erur donishu farhang anga,
 Etti falakdir etti avrang anga.
 Etti aqolim uzadur moh ul,
 Etti qalam ahlig'adur shoh ul...*

Shoirning dostonida keltirilgan ayrim fikrlaridan "Xamsa"navis ustozlarga ehtiromini his etamiz. Nishotiy ham "Xamsa" yaratishni niyat qilgan. Besh dostonidan iborat "Xamsa" mualliflari soni ham beshta bo'lishini orzulagan. "Husn va Dil" asarini dastlabki doston sifatida yaratgan:

*Deguchi ham besh bo'lubon qiylu qol,
 Etsa mutobiq tushar anga bu hol.
 Besh o'lubon gulshanu besh andalib,
 Har biriga birisi bo'lsun nasib...
 To'rt kitob andaki mazkur erur,
 Xamsalig'oti bila mashhur erur.
 Har birining avvalida bir kitob -
 Bor edikim, anda edi fathi bob.
 Birining oti "Maxzani asror"i shavq,
 Ul birisi : "Matla'i anvor"i shavq.
 Yona biri "Tuhfatul-ahror"edi,
 Biri aning "Hayratul-abror" edi.
 Man dog'i anlarga demaklik javob,
 Istabon aytim bu so'zi irtikob.*

10-bobda shoirning qalamga murojaati beriladi. 11-bobdan boshlab dostonning asosiy qismi boshlanadi. Har bir bobda, xuddi "Xamsa" sarlavhalari kabi, avval qisqa nasriy mundarija berilib,

keyin she'riy mazmun bayon etiladi. Doston syujetini, shoir g'oyalarini mukammallashtirish maqsadida asar tarkibiga: 1. "Sahboz va Bulbul"; 2. "Gul va Daf"; 3. "Nay va Naxl"; 4. "Kosayi Chin va Nargis"; "Binafsha va Chang" nomli beshta munozara va lirik chekinishlar ham kiritilgan.

Shoirning butun maqsad va g'oyalari Husn va Dilning ishqiy sarguzashtlari dramasi zaminiga singdirilgan.

Shoir voqealar bayonida sof muhabbatni, yaxshi insoniy fazilatlarni kuylaydi. Sevishganlar dahshatli voqealarni boshdan kechiradilar. Maqsad yo'lidagi to'siqlarni sabr-bardosh va kurash bilan yengib tinchlik, birdamlik, mehr-oqibat, muhabbat, baxt tantanasiga erishadilar. Bu doston uzoq yillar insoniy muhabbatni kuylovchi, markazlashgan davlatni quvvatlovchi asar deb baholanib kelindi. Bu fikr to'g'ri. Ammo, faqat shu bilan cheklansak, shoir nuqtayi nazarini to'liq anglamagan bo'lamiz. Dostonning mohiyatiga chuqurroq yondashadigan bo'lsak, uning g'oyaviy (mafkuraviy) miqyosi kengroq ekanligini tushunamiz.

"Husnu Dil"da shoir ham majoziy, ham haqiqiy ishq tilsimlarini so'zlashga erishadi. Asardan xos va avom barobar manfaat topadi. Tasavvuf ta'limotining bosh g'oyasi – Olloh diydoriga yetish. Asarda bu yo'l badiiy obrazlar vositasida bayon etiladi. Bu esa o'z navbatida murakkab nazariy ma'lumotlarni tushunishni osonlashtiradi. Buni Nishotiyning o'zi ham e'tirof etadi:

*Husn ila Dildin qilib guftugo',
Bergil anga tozau tar rangi bo',
Ya'ni majoz ila haqiqat qarin³¹⁵,
O'yla so'zung bo'lg'usidur dilnishin.
Ahli haqiqat topib ondin navo,
Xayli majoz oni ko'rub xushnavo.
Ikkisining ko'nglig'a marg'ub o'lub,
Ikki jahon ahlig'a matlub o'lub.
Toki sening so'zinga bo'lg'oy rivoj,
Ikki jahon qilg'ay ani boshga toj.*

³¹⁵ Карин - якин

Demak, shoir o'zi ta'kidlaganidek, doston tasavvuf ta'limoti g'oyalarini ham targ'ib etuvchi asardir. Donishmandlarimiz tasavvuf o'zidan o'lib, o'zi birla tirilish yo'lidir, deyishgan. Bu inson o'zligini anglashi, o'zligini topishi uchun nafsoniy intilishlarni, vujudiy qafaslarni sindirib borishi kerak, demakdir. Inson ana shundagina g'olib keladi. Kamolotga erishadi. Barkamollik esa kishini mo'tabar martabaga ko'taradi. U olamning va odamning mazmun-mohiyatini anglash sharafiga muyassar bo'ladi:

*O'zluکیدin qolmasa oning asar,
Bilgusidur parda ichidin xabar.*

Bunday ogohlik darajasiga olib boruvchi vosita ishqdir.

*Har kishi gar etmas o'zidin guzar,
Ishqdin ul bo'lg'on emas bahravar.*

Barkamollik – nafsoniyhavaslarni yengish yo'li. Bu esa yengil ish emas. Uning uchun kishida ulkan jasorat, qanoat, iroda, sabr, intilish va intihosiz ishq mavjud bo'lishi kerak. Shundagina mashaqqatli yo'lni yengib o'tib, oliy maqsadga yetish mumkin. Nishotiy ana shu kamolotga erishish bosqichlarini voqealar rivoji orqali ifodalashga harakat qilgan. Bosh obraz Fuodning Husn diydoriga yetishguncha boshidan kechirgan mashaqqatli sarguzashtlari dostonning asosiy g'oyasini yoritishga xizmat ettirilgan. Hatto, «Husn va Dil» timsollarining nomlanishi ham chuqur mazmunga ega. Ular majmuini yaxlit bir jism deb qarashimiz mumkin. Masalan, Fuod (arabcha-ko'ngil) – ko'ngilning "Qal'ayi jism"da yashashi, Husnning "Qal'ayi diydor"da yashashi. Ko'ngilga tushgan ishq-muhabbatning husnga, diydorga erishgunicha orada turgan to'siqlar, iztiroblar – bularning hammasi ramziy ma'nolarni anglatishi o'z-o'zidan ayon ko'rinib turibdi. Aql, Husn, Ishq, Dil, Nazar, Himmat, Sabr, Vafo, Xayol, G'amza, Raqib, Nomus va boshqa obrazlar nomlanishida ham buni sezish mumkin. Dostondagi "Obi hayot" obrazi ham ramziy ma'no kasb etadi. Abadiy hayot

baxsh etuvchi suv "Shahri diydor"da. Qachonki, riyoatlarni yengib Diydorga erishgandagina abadiylikka muyassar bo'lish mumkin:

*Ya'ni qaro qayg'ug'a qilg'on sabot.
Topg'usidur istasa obi hayot...*

Nishotiyning mahorati faqat doston syujetidagi ko'pma'nolilikda, teranlikda emas, balki asarning badiiy barkamolligida ham ko'zga tashlanadi. Ko'plab she'riy san'atlardan mohirona foydalanadi. Xalqona, hikmatomuz iboralarni, maqollarni o'rinli ishlatadi. Tabiatdan takrorlanmas, yangi o'xshatishlar topadi. Tazod, husni ta'lil, tashbeh, mubolag'a san'atlarining nodir namunalarini yaratadi:

*Tutmasa gul xori balo ichra xo',
Bo'lmas edi anga bu rangu bu bo'.*

Yoki:

*La'l agar qolmas esa sang aro,
Bo'lmas edi mehr kibi rang aro.*

Yoki:

*Har kishikim, ilgini davlat o'par,
Ko'kda nekim istasa erdin topar.*

Yoki:

*Ishq ila boronni huvaydo qilib,
Oh o'tidin barqni ifsho qilib...*

Tayanch tushunchalar:

Matnshunoslik, an'anaviylik, dialog-munozara g'azal, tajohul ul-orif, komil inson, ishq, allegorik, ramziy.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Nishotiy hayoti va ijodining o'rganilish tarixi haqida so'zlang.*
- 2. Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiatini talqin eting.*
- 3. Nishotiy she'riyatida an'ana va novatorlik munosabati borasida muhokama yurgizing.*

4. "Qushlar munozarasi"da an'ana va badiiy yangilik haqida so'zlang.

5. "Husn va Dil" dostonini mutolaa eting.

6. "Husn va Dil" dostonining yaratilish tarixi borasida mulohaza yurgizing.

7. Dostonning muqaddima qismlarini tahlil eting.

8. Asosiy qism tarkibi, kompozitsiyasi, timsollar olami haqida fikringiz?

9. Dostonning mavzu va g'oyaviy ko'lamini muhokama eting.

10. Asar tarkibidagi munozaralar va ularning ahamiyatini qanday tushunasiz?

11. Shoirning dostonnavislikdagi mahorati borasida mulohazalaringizni bildiring.

Asosiy adabiyotlar:

1. Nishotiy. Tanlangan asarlar. T.: 1960.

2. Nishotiy. Husn va Dil. Lirik. T.: 1967.

3. Nishotiy. Qushlar munozarasi.

4. Qosimova M. Muhammadniyoz Nishotiy. T.: 1975.

5. Valixojayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.

6. Abduvohidova M. O'zbek adabiyotida munozara.

7. Ayyomiy. O't chaqnagan satrlar.

8. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

NURMUHAMMAD ANDALIB

(Taxminan 1710-1711- yillarda tugilib, 1770-yilda vafot etgan)

Reja:

1. *Nurmuhammad Andalib hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.*
2. *Adibning tarjimai holi.*
3. *Adabiy merosi.*
4. *"Zaynularab" dostonida an'ana va novatorlik. Obrazlar tizimi.*
5. *O'zbek mumtoz adabiyotida shoirning "Yusuf va Zulayho" dostonining o'rni.*
6. *"Layli va Majnun" dostonida an'ana va o'ziga xoslik.*

O'rganilishi. Nurmuhammad Andalib mumtoz adabiyot tarixida turkman va o'zbek xalqining mushtarak adibi sifatida tan olingan. Uning lirik she'rlari, dostonlari o'ziga xos sahifani tashkil etadi. U shoir va tarjimonlikda noyob salohiyatga ega edi. Shu sababli ijodkor merosi har doim adabiyotshunos olimlar e'tiborini jalb etib kelgan. Ularni o'zbek, turkman, rus va g'arb olimlari tadqiq etishgan, nashr ettirishgan.

Shoirning "Yusuf va Zulayho" dostoni 1904-1912-yillarda 6 marta chop ettirilgan. 1867-yilda "Sa'd Vaqqos" dostoni Venger sharqshunosi H. Vamberi tomonidan nashrga tayyorlanib, "Chig'atoy adabiyoti xrestomatiyasi"ga kiritilgan. 1916-yilda "Layli va Majnun" dostoni Toshkentda nashr etildi. "Zaynularab", "Sa'd Vaqqos" dostonlari ham bir necha marta chop etilgan. Shoir dostonlari Turkmanistonda ham qayta-qayta nashr etilgan.

XX asr I yarmida Fitrat tuzgan xrestomatiyaga va 1959-yilda jamlangan "O'zbek adabiyoti" xrestomatiyasiga ham shoir ijodidan namunalar kiritilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida prof. V.Abdullayev Andalib ijodining tabiatini, o'ziga xos xususiyatlarini, dunyoqarashini, mahoratini chuqur yoritishga harakat qilgan. B.Valixo'jayev, Q. Tohirov, S.Nazrullaeva kabi adabiyotshunos olimlar ham shoir merosiga oid muhim xulosalar bayon etishgan. Andalib ijodini

o'rganishda, ayniqsa, turkman adbiyotshunoslarining mehnati ulkan. B. Axundov, A.Ulug'berdiev, G.Nazarov, N.Xo'jaev, B.Shomurodov kabilarning tadqiqotlarida shoir merosi chuqur tahlil va talqin etilgan. E.E.Bertels, H.Arasli kabi mashhur olimlar ham Andalib ijodi haqida qimmatli mulohazalar bayon etishgan.

Andalib haqidagi ma'lumotlarni qiyoslaganda ba'zan munozarali o'rinlarga ham duch kelamiz. Jumladan, shoir dostonlarining nomlari va miqdori turli tadqiqotlarda turlicha ko'rsatiladi. Mumtoz adabiyotda Andalib taxallusi bilan bir qancha shoirlar ijod qilgan. Shulardan biri Nurmuhammaddir. Balki dostonlari bilan aloqador bahsli muammo shu bilan bog'liqdir. Xullas, o'zbek adabiyotshunosligida Andalib ijodini o'rganish borasida vazifalar bisyor. Shoir dostonlarining mavzu va g'oyaviy xususiyatlari, mahorat qirralari, mualliflik borasidagi qat'iy xulosalar o'z yechimini topishi, o'rganilishi zaruratdir.

Tarjimayi holi. Andalib haqidagi ma'lumotlar bizgacha, asosan, uning asarlari orqali etib kelgan. Uning ismi Nurmuhammad. Taxallusi Andalib (Bulbul). Ko'hna Urganchning Qoramozi qishlog'ida tug'ilgan. U Xevada Shohg'ozixon hukmdorligi davrida (1765-1767) "Yusuf va Zulayho" dostonini yozganini aytadi. O'sha paytda 55 yoshdaliqi haqida ma'lumot beradi:

*Barcha xaloyiq ichida bad ishim,
Yetdi ellik beshga mening bu yoshim.*

Demak, u taxminan 1710-1711-yillarda tug'ilgan. 1770-yilda vafot etgan.

Adabiy merosi. Andalib ijodida Navoyi, Fuzuliy, Mashrab an'analarining ta'siri va davomiyligini ko'ramiz. Ulardagi g'oyalar mutanosibligini, timsollar uyg'unligi va dunyoqarash hamohangligini his qilamiz.

Andalibning lirik she'rlari bizgacha 20ga yaqin to'plam va bayozlar tarkibida etib kelgan. Devoni haqida ma'lumot yo'q. Bayozlarning eng qadimiylari 1198 raqamlisi (1792-yil) va 6973

raqamlisi (1793-yil) dir. Ushbu bayozlarning ikkalasida ham bir xil – shoirning 6 ta muxammasi kiritilgan. Uning bizga bor-yo‘g‘i 35 ta she‘ri ma‘lum. Shundan 23 tasi taxmis, 3 tasi g‘azal, 5 tasi shoirning o‘zi yozgan mustaqil muxammas, 1 tasi musamman, 1 tasi musaddas, 1 tasi murabba, 1 tasi muvashshax. Ularning jami 1200 misraga yaqin.

Andalib epik yo‘nalishda ham asarlar yaratgan. “Zaynularab”, “Layli va Majnun”, “Yusuf va Zulayho”, “Sa‘d Vaqqos” dostonlari shular jumlasidandir.

Andalib tarjimon sifatida ham o‘z salohiyatini namoyon eta olgan. U “Mirzo Hamdam” dostonini forschadan turkchaga o‘giran.

Andalib dostonnavis sifatida shuhrat qozondi. Mumtoz adabiyotda, ayniqsa, uning “Yusuf va Zulayho”, “Layli va Majnun” hamda “Zaynularab” dostonlari muhim. Shoir ularda xalqning sevimli timsollari taqdiri bilan bog‘liq an’anaviy syujetlarni asos qilib oladi. Yozma adabiyotda ham, xalq og‘zaki ijodida ham qayta-qayta murojaat etilgan mavzularga Andalib yangicha ruhiy talqinlar, ijodiy yondashilgan timsollar tizimi asosida yangi hayot bag‘ishlaydi. Uchala doston ham nasr va nazm shaklida yaratilgan. Andalib dostonchiligining o‘ziga xosligi shundaki, u shakl jihatidan xalq dostonchiligiga juda yaqin. Jumladan, yozma dostonlar, asosan, nazmda yaratilgan. Har bir bobda qisqa nasriy mundarija berilgan. Ammo, Andalib dostonlarida nasr miqdori va vazifasi ortgan. Badiiy tasvirda nazm bilan nasr baravar ishtirok etgan. Nasr va nazmning o‘rin almashib turishi, o‘quvchi uchun doston syujetining aniq yetkazilishini, ruhiy holatlarni izohlash, sharhlab borilishini ta‘minlaydi. O‘quvchini toliqtirmaydi.

“Zaynularab” dostoni Doston ikki nom (“Zaynularab” va “Jangnomayi Imom Muhammad Hanafiya”) bilan yuritilgan. U diniy-qahramonlik mavzusidagi doston. Undagi Ali va o‘g‘illari Imom Hasan, Imom Husayn, Imom Muhammad Hanifa diniy adabiyot timsollari. Bosh qahramonlardan biri Imom Muhammad Hanifa faoliyati musulmonlashtirish siyosati bilan bog‘liq.

Muhammad Hanifa jasoratli, aqlli va komil axloqli inson sifatida talqin etilgan. Ushbu timsol tabiatini yoritishda, Zaynularab timsoli muhim o'rin tutadi. Ular o'rtasidagi vafo, sadoqat, muhabbat kamolot belgisi sifatida talqin etiladi. Malika Tug'ro, Amloq kabi timsollar esa bosh qahramonlar ma'naviyatini sinovlardan o'tkazishda ishtirok etuvchi qo'shimcha timsollar sifatida yaratiladi.

Doston syujeti izchil va tig'iz voqealar tizimidan iborat bo'lish bilan birga, ruhiy tahlilning chuqurligi, badiiy ifodaning yuksakligi bilan ham mumtoz adabiyotda muhim o'rin tutadi. Muhammadning, ayniqsa, g'ariblikda zindonda yotgan paytdagi kechinmalari, o'y-fikrlari ta'sirli ifodalangan:

*Ne nayranglar bilan tazvir etibsan, ey falak, naylay,
Otam diydorini mastur etibsan, ey falak, naylay.
Tushubdur necha dushman ichra bu yolg'uz g'arib boshim,
Diyoru mulku eldin dur etibsan, ey falak, naylay.*

Dostonning badiiy uslubi xalq og'zaki ijodi namunalariga, xususan, dostonlarga juda yaqin. Bu timsollarning tabiati, bir-biri bilan munosabati, syujet tizimidagi voqealar jarayoni, rivojida ko'rinadi. Jumladan, Muhammad va akalari oldidan uch yo'l chiqishi, u "borsa kelmas"ga ketishi, raqiblar bilan kurashib ularni yengishi, Zaynularabni dev olib qochishi va boshqa shu kabi tasvirlar xalq dostonlariga xos yo'nalishlar ekanligi ma'lum. Muhammadning zindonda Zaynularab bilan xayolan suhbat tasviri ham bizga xalq dostonlari uslubini eslatadi:

*Sani istab chiqdim emdi buyona,
Bilmadim, jononim, holing ne kechti,
Yusufi Kan'ondek tushib zindona,
Zulayho nishonim, holing ne kechti.
G'amgin ko'nglum xayolingdin sovutman,
Sandin g'ayri dilraboni yovutman.
San mani unutmaman, sani unutmaman,*

Toza gulistonim, holing ne kechti.

O'zbek mumtoz adabiyotida XVIII asrda yaratilgan dostonlarda ramziylik kuchli. Buning eng yuksak namunasi sifatida Nishotiyning "Husn va Dil" dostonini bilamiz. Andalib dostonlarida ham biz ana shu xos xususiyat belgilarini kuzatamiz. Jumladan, "Zaynularab" dostonida ham Kibr, Tahroq, Qatron, Anqo, Qo'rqoq va hatto Zaynularab ismlarida ham ramziylik ishoralariga duch kelamiz.

"Yusuf va Zulayho" dostoni. Hazrati Yusuf alayhissalom taqdiri bilan bog'liq sarguzashtlarning asosi "Qur'on"ga borib tutashadi. Kalomullohdagi Yusuf surasi asosida XX asrgacha ko'p asarlar maydonga keldi. Andalibning "Yusuf va Zulayho" dostonining yaratilish asosi ham shu bilan bog'liq. Muallif asarda uning yaratilish tarixi, yozilish sabablariga to'xtaladi. Uning e'tiroficha, doston turkigo'y qavmlar ehtiyojini inobatga olib yaratilgan. Asar oshiqi pokdomonni kamolga etkazishga, haqiqiy ishqdan saboq berishga mo'ljallangan:

*Dedi alar: Andalibi benavo,
Ko'nglumiza tushti ajab mojaro.
Bor "Qisas" ichra ajab doston
Ne bo'ladur qilsang ani bo'ston.
Yusufu Siddiqu Zulayhoni sen,
Turki xaloyiqda qilib bir chaman.
Eldin ela olib ani qilsa bo'y,
Bir necha zebolar ichra guftugo'y.
Ishqi haqiqiyni saboq aylasun,
Bo'yla, erur oshiqe, pok aylasun.*

Hayot juda murakkab. Turmushning mashaqqatli sinovlari kimnidir tushkunlikka tushiradi. Kimnidir dovdiratadi. Kimnidir to'g'ri yo'ldan adashtiradi. Kimnidir iztirobga soladi. Yusuf qismati bilan tanish o'quvchi esa undan juda katta saboq oladi. U sabr – qanoat, iroda ramziga aylangan timsol. Jahon adabiyotida inson irodasining bunday mukammal tasvirini uchratish qiyin.

Andalib dostonidagi Yusuf timsolining badiiy talqiniga baho berishda "Yusuf surasi" qo'l keladi. Chunki surada Yusuf, asosan, payg'ambar sifatida ko'rsatilgan. Zulayho timsoliga e'tibor berilmagan. Dostonda esa badiiy qahramonlarning ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari, ruhiy holatlari tabiiy, hayotiy yo'sinda tasvirlangan. Tasavvurimizda timsollar voqealar jarayonida tirik va jonli harakatlanadi. Syujet tizimini yaxlit bog'lab turuvchi timsollar majmui yaratiladi. Ularning o'zaro munosabatlari va ishq tasviri yetakchi o'ringa chiqariladi. Andalib o'z dostonida davri uchun muhim bo'lgan ijtimoiy masalalarni, xalqning orzu-o'ylarini ham singdiradi. Bu esa, avvalo, dostonning qimmatini oshirsa, ikkinchidan, asarni hamma zamonlar uchun eskirmaydigan g'oyalar targ'ibiga aylantiradi. Yusuf va Zulayhoning sevgi dostoni aspektida shoir insoniyat uchun muhim ahamiyatga ega umumbashariy g'oyalarni aytishga erishadi.

Dostondagi bosh qahramon Yusuf donishmandlik, aql-idrok, sodiqlik, vafodorlik, bir so'z bilan aytganda, komillik ramzidir. U mehr-oqibatli farzand, uka va yor. Kechirimli inson. U faqat shaxsiy va qarindoshchilik rishtalari bilan cheklanmaydi. Tasavvurimizda xalq g'amini yeyuvchi ulkan shaxs timsoli sifatida gavdalanadi.

Zulayho timsoli doston syujeti davomida takomillashib boradi. Bu obrazlar bir-birini to'lg'azadi. Ularda biz dunyoviy real tasvirlarni ko'ramiz. Ammo, dostondagi turli taqdirlar kechmishida biz botiniy kamolot tadriji ifodasi ham borligini anglaymiz. Zulayxo ishq dastlab avom ishq bo'lgani uchun ko'p azoblarga duchor bo'ladi. Keyinchalik u xos ishqiga aylanadi. Bu holat chuqur ruhiy jarayonlar tasvirida ko'zga tashlanadi.

Yusuf dostonida "Misr Azizi» unvonini olishga muyassar bo'ladi. Buning sababi, u o'z donoligi tufayli Misr aholisini yetti yillik ochlikdan saqlab qoladi. Faqat bir kishi ochlikdan olamdan o'tadi. Yusuf shu bir kishi taqdiri uchun ham o'zini mas'ul va gunohkor sezadi. Uzoq payt uni o'ylab iztirobda yuradi.

“Yusuf va Zulayho” dostonida Andalibning o‘ziga xos badiiy mahorat qirralari namoyon bo‘ladi. U an’anaviy syujet bo‘lishiga qaramasdan, shoir tomonidan yangi timsollar qo‘llanadi. Jumladan, opasi xuddi shunday timsol. U mehribon, ukasi uchun qayg‘uruvchi, jonini berishga ham tayyor ayol obrazi. Yuragi Yusufning mashaqqatli qismatini oldindan sezadi. Uning uchun qayg‘uradi. Bu obraz asarda bir marta qisqa epizodda ko‘rinadi. Ammo, kuchli ruhiy holat tasviri uning o‘quvchi tasavvurida mustahkam muhrlanishini ta‘minlaydi. Unga xayrixohlik paydo bo‘ladi. Boshqa dostonlari kabi “Yusuf va Zulayho”da ham xalq dostonlariga xos shakl va uslub yaqqol namoyon bo‘ladi. Jumladan, qahramonlarning tush ko‘rish, taqdirdagi ayrim hodisalarni u orqali oldindan sezish holatlari xalq og‘zaki ijodida faol qo‘llangan badiiy vositadir. Andalib dostonida bundan ko‘p o‘rinda muvaffaqiyatli foydalangan. Ushbu vositani qo‘llash shoirga timsollar tabiatini chuqurroq yoritish, syujetdagi dramatik talqinni kuchaytirish imkonini bergan. Asarda xalqona iboralar, so‘zlar tizimidan ham unumli foydalaniladi. Jumladan, xalq orasida ishlatiladigan “*tili kuymoq*” ma‘nosidagi “*jigi-jigi*” iborasini doston tarkibidagi bir g‘azalda radif sifatida qo‘llab, shoir Yusuf yuragidagi his-tuyg‘ular, ruhiy g‘alayonlarni aniqroq va ta’sirliroq etkazishga erishgan:

Tutashdi yondi jonimiz, Zulayhojon, jigi- jigi
Quridi tanda qonimiz, Zulayhojon, jigi- jigi.
Olbu dunyo xirojini, menga ber husning bojini,
Baxsh etdim taxtu tojini, Zulayhojon, jigi-jigi.

Doston tarkibiga murabba, g‘azal kabi turli janrlardagi asarlar ham singdirilgan. Ulardagi chuqur ruhiy talqin imkoniyati timsollar tabiatini yoritishda qo‘l keladi. Shoir asarda mumtoz badiiy san’atlardan ham o‘z mavridida foydalana olgan. Yusuf tilidan aytilgan quyidagi g‘azalda mubolag‘a, talmeh, tashbeh, tarse, istiora kabi bir nechta san’atlarni yonma-yon qo‘llaydi. Bu g‘azalning ohangdorligi, ravonligini ta‘minlaydi va qisqa hajmda

katta mazmunni qamrash imkonini beradi. U esa o'z navbatida timsol ruhiy holatini chuqur ifodalaydi:

*Ishqingda beqaroram, qilg'il vafo, Zulayhom,
Hajringda intizoram, qilg'il vafo, Zulayhom.
Ashkim girdob xeliday, to'fon ila seliday,
Majnun birla Layliday, qilg'il vafo Zulayhom.
Za'far bo'ldi ishqu hol, Sayfulmuluk, Karam lol,
Misli Badiuljamol, qilg'il vafo, Zulayhom.
Iqror bo'lib xaloyiq, diydora ko'r muvofiq,
Sansan Uzro man Vomiq, qilg'il vafo, Zulayhom.
Boqib nihon zohira, Bobo vazir Bohira,
O'xshab Zuhra Tohira, qilg'il vafo, Zulayhom.
Labing sharobi zamzam, yuz ming yaroga malham,
Gar qulingman, ey sanam, qilg'il vafo, Zulayhom.*

Asar syujetining izchilligi, voqealarning bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda berilishi uning kompozitsiyasidagi yaxlitlikni belgilaydi. Bunda shoir "sababsiz oqibat yo'q" degan aqidaga amal qiladi. Har bir qilmishning javobgarligi borligini unutmazlikka e'tiborni tortadi. Jumladan, Ya'qubning farzand dog'ida azoblanishiga bois o'z kanizagi o'g'lini sotib yuborishi, Yusufning quduqqa tushishiga bir zohidning uning husnu jamolini ko'rish ishtiyoqida quduqda ko'p yillar yotishi, Yusufning 18 qora tangaga sotilishiga oynaga qarab husnidan mag'rurlanishi, Zulayhoning og'ir ishq iztirobiga duchor bo'lishiga esa hirsga berilishi sabab qilib ko'rsatiladi.

Xullas, "Yusuf va Zulayho" dostoni mumtoz adabiyotda dostonchilik bilan bog'liq ko'p muammolarning hal etilishiga xizmat qiladi. Uni nashr ettirish ham muhim vazifalardan.

"Layli va Majnun" dostoni. Layli va Majnunning ishqiy sarguzashtlari ham adabiyotda ko'p murojaat qilingan mavzulardan. Bu yozma adabiyotda ham, xalq dostonlarida ham keng ishlangan. Ikki timsol ham adabiyotda oshiq va ma'shuq kamoloti ramziga, ishqdagi ular erishgan yuksaklik esa oshiqlar uchun maqsad manziliga aylangan.

Andalib mazkur mavzuda doston yaratar ekan, uning Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy, Navoyi, Hotifiy va Fuzuliyning shu boradagi dostonlari bilan tanishligi ko'rinib turadi. Ayniqsa, Fuzuliy "Layli va Majnun"ining tili, ifoda uslubi, timsollar qo'llanishi va syujet tizimining ta'siri kuchli bo'lganligi seziladi.

Ammo, syujetda yaqinlik bo'lsada, Andalib dostonida shoirning o'ziga xos badiiy ifoda uslubi, timsollar tizimiga xos ruhiy holatlar tasviri, ular tabiatini yoritish yo'llaridagi ijodiylik yaqqol namoyon bo'ladi. Dostondan ma'lum bo'ladiki, Qaysning tug'ilishi bu – Layli visoliga erishish yo'lidagi birinchi qadam. U ishq va oshiqlik uchun yaralgan. Ishqdan tashqarida mavjud emas. Makon va zamonda ishq tufayli namoyon. U mavjudlikni ishqda ko'radi. Hayoti ishqda mujassam.

Andalib dostonida Layli va Majnun taqdiriga o'ziga xos yondashuv ko'rinadi. Jumladan, unda oshiq va ma'shuq tug'ilgandan yonma-yon o'sadi. Chaqaloqligidan bir-birisiz fig'on chekadi. Shoir ularning 7 yoshgacha bo'lgan hayoti va bir-biriga munosabatini ham tasvirlaydi. Bu jarayon Layli va Qays timsollarida mujassamlangan ifoda maqsadini oydinlashtirishga xizmat qilgan. Boshqa adiblar asarlarida esa ularning maktabga chiqquncha bo'lgan munosabatlari tasvirlanmagan. Andalibda ikki timsol ham faol. Bir-biriga barobar intiladi. Layli passiv emas. Ularning maqsadga erishishida to'siq bitta. U ham bo'lsa, jamiyat. Ularga xalaqit beruvchi – atrofdagi nomukammal dunyoqarash. Ishqning mohiyatini anglamagan shaxslar majmui. Fuzuliyda esa Layli faqat ma'shuqa. Andalibda Majnun Ka'badan otasi bilan qaytmaganda, onasining uni izlash epizodi kiritilgan. Bu o'rinda shoir ona timsolining, ruhiy holatlari tasvirining mukammal namunasini yaratishga erishadi. Majnun sahroga chiqib ketadi. U zohiriy olamdan uzoqlashib, botiniy, ruhoniy dunyoda yashay boshlaydi. U kiyik, sher, qarg'a, qushlar kabi til - zabonsiz maxluqot bilan do'stlashadi. Dostonda Layli va Majnun timsollari bilan bog'liq ko'p timsollar ishtirok etadi. Ibn Salom, Zayd, Navfal, Majnunning ota-onasi, Laylining ota-onasi shular jumlasidandir. Ularning har biri doston syujetida drammatizmni kuchaytirishga, timsollar taqdiri va tabiatini oydinlashtirishga

xizmat qiladi. Ayniqsa, asardagi onalar timsoli badiiy mukammal yaratilgan. Boshqa adiblar asarlarida epizodik ko'rinishga ega ushbu timsollar Andalib dostonida onalarga xos shafqat, mehr va hamdardlik tuyg'ularini o'zida uyg'unlashtirgan badiiy timsol darajasiga ko'tarilgan. Andalib dostonchiligi o'ziga xos yo'nalishni tashkil qiladi. U asarlarida yozma va og'zaki adabiyot yutuqlarini ilmiy, tarixiy va islomiy donishmandlik va tafakkur hikmatlarini uyg'unlashtira oladi. Badiiy tilda soddalik, ravonlik va aniqlikka rioya etish bilan birga, chuqur hayotiy hikmatlarni kashf etadi. Qisqa misralarda yashash qonuniyatlarini o'ziga xos usulda ifodalab bera oladi:

*Yaxshi so'za uchar qushlar el bo'lar,
Yomon so'za pashsha kuchi fil bo'lar.*

Shu birgina baytdayoq hayotning, inson umrining chuqur falsafasi mujassamlashtirilgan. Unda ezgulikning kuchiga, yomonlikning, zulm va adolatsizlikning oqibatiga e'tibor jalb etilgan. Dostonlar tarkibiga murabba, muxammas, g'azal janridagi asarlar ham kiritilgan. Ular timsollar tabiatini, ruhiy holatlarini aniqroq ifodalashda muhim rol o'ynagan. Shoirning mazkur janrlarda asar yaratish mahorati, so'z qo'llashdagi o'ziga xosliklari, badiiy san'atlardan foydalanish uslubi borasida xulosalar chiqarishga asos beradi.

Andalib asarlari keyingi davr shoirlari ijodiga samarali ta'sir ko'rsatdi. Munis, Muxlis kabi shoirlar uning g'azallariga muxammaslar bog'ladilar. Maxtumquli, Rizoyi, Zoriy, Zavqiy, Furqat kabi adiblar naziralar yaratishdi. "Layli va Majnun" dostonida Majnun tilidan sayyodga qarata aytilgan "Sayding qo'ya ber, sayyod, dilpora ekan mandek" misrasi bilan boshlangan muxammasdan ta'sirlanib, Furqat noyob musaddas yaratdi.

O'zbek adabiyotshunosligida Andalibning ijodiy merosi ko'lami, mahorat qirralari, xos xususiyatlari nuqtayi nazaridan yetarli tadqiq etilmagan. Bu ishni amalga oshirish galdagi dolzarb vazifalardandir.

Tayanch tushunchalar:

Dostonchilik, majoz, sayyod, murabba, ramz, Misr Azizi, Yusuf surasi.

Savol va topshiriqlar:

1. *Nurmuhammad Andalibning mumtoz adabiyotdagi o'rni haqida so'zlang.*

2. *Hasbi holi, o'rganilish tarixini yorituvchi manbalar bibliografiyasini tuzing.*

3. *Shoir dostonlarini mutolaa eting.*

4. *Dostonlardagi an'ana va novatorlik munosabatini tahlil eting.*

5. *"Layli va Majnun" dostonini Navoyi dostoni bilan qiyoslab o'rganib chiqing va xulosalaringizni referat tarzida taqdim eting.*

6. *Andalib ijodiy merosi ko'lami, mahorat qirralari, xos xususiyatlari borasida ilmiy tadqiqot olib borishga harakat qiling.*

Asosiy adabiyotlar:

1. *O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. T.: 1959.*

2. *Valixo'jayev B. O'zbek epik poeziyasi tarixidan.*

3. *O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.*

4. *Abdullayev V. XVII-XVIII asrlarda Xorazmda o'zbek adabiyoti. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati.*

5. *XVII-XIX asrlar turkman adabiyotining tarixi bo'yicha ocherklar. Ashxobod. 1967.*

6. *Turkman poeziyasi antologiyasi. Ashxobod. 1958.*

7. *Bertels Y. E. Nizami i Fuzuli. M., 1961.*

SHERMUHAMMAD MUNIS XORAZMIY (1778- 1829)

Reja:

1. *Shermuhammad Munisning hayoti, hasbi holi.*
2. *Hayoti va ijodining o'rganilish tarixi.*
3. *Tarjimayi holi.*
4. *Munisning adabiy merosi.*
5. *Shoir she'riyatining g'oyaviy, badiiy xususiyatlari. Janr tarkibi.*
6. *Qasida janrining shoir ijodidagi o'rni.*
7. *"Firdavs ul-iqbol"ning adabiy-badiiy manba ekanligi.*

Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munis XVIII asr oxiri, XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yirik o'zbek shoiri, tarixchisi, tarjimoni va xattotidir. U "Munis ul-ushshoq" devoni, ilmiy-ma'rifiy ruhdagi "Savodi ta'lim" risolasi, "Firdavs ul-iqbol" hamda forsiydan o'zbek tiliga o'g'irgan "Ravzat us-safo" (Mirxond) asari bilan o'zbek madaniyati xazinasini boyitdi.

Shermuhammad Munis 1778-yilda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Avazbiy mirob oilasida dunyoga keldi. Otasi Avazbiy Xeva xonligida bosh mirob lavozimida ishlagan. Uning bolaligi to'kin-sochinlikda, mehr-muhabbat qurshovida o'tadi. U ibtidoiy ta'limni Qiyot qishloq maktabida oldi, Xeva madrasalarida tahsil ko'rdi. Shermuhammad bo'sh paytlarida sevimli mashg'uloti – mutolaa bilan shug'ullanadi. O'zining ta'kidlashicha, tarixiy asarlarni, she'rlarni o'qish unga huzur bag'ishlagan. Dunyoning mayda tashvishlaridan qutqazgan. Ruhiy ko'tarinkilik va umidvorlik baxsh etgan: *"Agar falaki g'addorning gunogun hodisoti hujum qilsa, she'r mushohadasi bilakim, mahzunlar unsi va ma'munlar jalisidur, raf'i malolat qilur erdim. Agar zamoni nopoydorning rango-rang ofati g'uluv etsa, tavorix mutolaasi bilakim, avzoi ahli olam vuqufiga sabab va kayfiyati suluki bani odam ittiloig'a boisdur, daf'i kulfat qilur erdim"*. Munisning hayoti haqida bizgacha yaxlit va aniq ma'lumot etib kelmagan. Uning tarjimayi holi lavhalarini

tiklovchi yagona manba asarlaridir. Ayniqsa, shoirning hasbi hol g'azallari va umuman, she'riyati, "Munis ul-ushshoq" devoniga yozgan debochasi, tarixiy asarlari muallifning tarjimai holi haqida ma'lumot beradi. Shoirning yoshlik yillari, jisman va fikran ulg'ayib, hayot murakkabliklari bilan to'qnashuvi, badiiy ijod maydoniga endi qadam qo'ygan ijodkorning ijtimoiy ziddiyatlardan ta'sirlanishi manzaralarini ko'z oldimizda haqqoniy gavdalandiradi. Masalan, Munis "Debocha"da o'zining yoshlik yillarini quyidagicha tasvirlaydi: *"Ul ovoni saodatnishonda agarchi faqir vaqt muqtazosi va shabob ayyomining havosi bilakim, junundin sho'baedur, lahvullaab kayfiyatig'a mash'uf, rindlik va oshiqlik sifatig'a mavsuf bo'lub, laylivash ma'shuqlar visolining tamannosidin telbalik dashtig'a majnunvor qadam urdum va shirinmisol mahbublar jamolining tamoshosidin balo ko'hsorig'a Farhod yanglig' o'zumni eturdim. Masnaviy:*

*Qayon jilvagar bo'lsa ahli jamol,
Boshimni qilib yo'lida poymol.
Qachon chiqsa bir uydin ovozi chang,
Qilib raqs oning davrida bedarang.
Birov aylasa nay navozandalig',
Kamar bog'ladim qilg'ali bandalig'...
...Gahi maktab ichra kirib shodkom,
Gahi madrasa sori aylab xirom.
Qayu erda ahhob bazm aylasa,
Tarab irtikobig'a azm aylasa,
O'zumni alar ichra solur edim,
Ko'ngul qong'ucha bahra olur edim.*

Bu yo'sunda ne zamon inqilobotidin zarrae g'amim bor erdi, ne jahon hodisotidin lahzae alamim".

Ko'rinib turibdiki, Munisning yoshlik, o'spirinlik yillari beg'am, beg'ubor o'tgan. Munis bu haqda tarixiy asari "Firdavs ul-iqbol"da ham mamnuniyat bilan yozadi: *"Kichiklik ovoni, yigitlik anfuvonikim, hayot olamining navbahori va umr navbahorining*

ayyomi xujastaosoridur, ul fasl havosi va bu mavsum taqozosi bila beparvolig' bodiyasidin jununtoz erdim va jaholat ma'rakasida arbadaboz, boshimda ishrat havosi vofir erdi, ko'nglumda nishot savdosi mutakosir".

Shunday qilib, Shermuhammad Munisning o'spirinlik yillari yoshlik ehtirolari, zavq-shavq, qizg'in va maroqli izlanish bilan kechdi. U madrasa ta'limi bilan cheklanmadi. Arab, fors tillarini mukammal egalladi. Sharq madaniyati boyliklarini tashnalik, tirishqoqlik bilan o'rgandi. She'r mutolaasi bilan shug'ullandi, zamonasidagi fozillar davrasida adabiy suhbatlarda ishtirok etdi. O'zi ajoyib she'rlar yozish barobarida Sharq adabiyotining qutlug' an'analarini mehr, ixlos bilan o'zlashtirdi. Keyinchalik Munis bir g'azalida Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, Lutfiy, Firdavsiy, Anvari, Sa'diy, Jomiy, Bedil va Navoyini ruhiy-ma'naviy ustozlari sifatida mamnuniyat bilan xotirlaydi. Bu Munisning shoir va mutafakkir bo'lib etishuvida ularning har biridan katta fayz topganidan dalolat beradi.

Munis "Firdavs ul-iqbol" tarixiy asarida va "Munis ul-ushshoq" devoni debochasida yoshligini mamnuniyat bilan eslaydi. Ammo, 1800-yilda otasining, keyinroq onasi va og'a-inilarining ketma-ket vafot etishi Munis yuragini g'amu kulfatga chulg'aydi:

*"Nasibim g'am uza g'am bo'ldi charxi gardondin,
Musibat uza musibat etushti davrondin.*

Andoqkim, ota va oqa-inimni bekaslik ibtilosig'a sazovor va motamkashlik balosig'a giriftor qildi..."

Shoirning bir qancha she'rlarida shu alamli kunlardagi tushkun kayfiyatlari, musibatlari o'z ifodasini topgan.

Otasi vafotidan keyin Munis saroyda farmonnavislik lavozimida ishlay boshladi. Bu davrda shoir Xeva ijtimoiy hayotida faol ishtirok etdi. Ustozi Navoyi kabi u ham Xorazm shahzodalari o'rtasidagi toj-taxt uchun kurashu nizolarni tinchitishga, vaziyatni m'tadillashtirishga harakat qildi. O'z asarlari orqali ularga ijobiy

ta'sir o'tkazdi. Bu, ayniqsa, Eltuzarxon (1804-1806) va Muhammad Rahim I (1806-1825) munosabatlarida yaqqol ko'rinadi.

Muhammad Rahim I taxtga o'tirgach, Munisni 1806-yilda bosh miroblik lavozimiga ko'taradi. Saroyga yaqin bo'lish, u erdagi ichki hayotni ko'rish, mirob sifatida mehnatkash xalq turmushi bilan tanishish shoir asarlarida ijtimoiy ruhning kuchayishiga sabab bo'ldi. Jamiyatning ma'naviy-ruhiy jihatdan zil ketgan nuqtalariga zamondoshlari e'tiborini tortishga urindi. Kishilik jamiyati tanazzuliga bois bo'luvchi holatlarni fosh etadi.

Munis yoshligidan husnixat bilan jiddiy shug'ullandi va xattotlik san'atida beqiyos kamolot kasb etdi. Munisning kotiblik salohiyatini ko'rsatuvchi dalillardan biri shuki, u Navoyining "Mezon ul-avzon" asarini 1794-yilda ko'chirgan. Qizig'i shundaki, 16-17 yoshlardagi Munis "Mezon ul-avzon"ni oldingi ayrim xattotlar yo'l qo'ygan xatolarni tuzatib, savodli ko'chirgan. Bu Munisning ishga aruz ilmining xos bilimdoni sifatida ham yondashganligidan dalolat beradi. 1797-yilda Munis Navoyining "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" nomli asarini ham kitobat qildi. Yigirma-yigirma ikki yoshlarida Munisning turli tashvishlar, g'am-anduhlar bilan to'liq hayoti boshlanib, shoir adadsiz musibat va foje lavhalar girdobiga tushib qoladi. 1800-yilda otasining, keyinchalik og'a-inilarining birin-ketin hayotdan ko'z yumishi uning qalbini g'am-hasratlarga to'ldirdi. Shular tufayli Munis alam va umidsizlik hisslariga berildi. "Munis ul-ushshoq" debochasidagi mana bu so'zlar shundan guvohlik beradi: *"Andoqkim, ota va oqa va ini mani bekas ibtilosig'a sazovor va motamkashlik balosig'a giriftor qildi, nazm:*

*Tiyr qildim dudi ohimdin jahon koshonasin,
Har birining so'gi anduhidin aylab nolalar.
Laxta-laxta ashki xunolud ila qildim ravon,
Har biri hajrida bag'rimni qilib pargolalar".*

Bu baxtsizliklar shoir ijodiga ta'sir etmay qolmas edi, albatta. Shoirning shaxsiy musibatlari ijtimoiy hayotda ko'rgan-kechirgan iztirobli sarguzashtlari bilan uyg'unlashib, uning ijodiga alam va

umidsizlik tuyg'ularini muhrladi. Biroq kul ostida cho'g' yashiringanidek, bu alam va umidsizlik zamirida kelajakda alangaga aylanishi muqarrar bo'lgan hayotdan norozilik, yangi turmushga talpinishning otashin uchqunlari mujassam edi. Otasining vafotidan keyin saroydagi farmonnavislik vazifasiga tayinlangan Munis o'z xizmati va saroy mojaralaridan ortib, ijodga birmuncha imkoniyat topdi. 1804-yilda u o'zining ilk devonini yaratdi. Ushbu devon sahifalaridan o'rin olgan quyidagi she'r shoir hayotidagi muhim nuqtani belgilaydi:

*Muniso, to'kmay yigirma etti yosh,
Vah, yigirma etti uzra etti yosh.
Yosh kibi mashg'ulliq qilmoq nedur
Har qachonkim, suhbatingg'a etti yosh.*

Ushbu tuyuq devon shoirning 27 yasharligida tuzilganidan dalolat beradi. Ma'lumki, Alisher Navoyining ilk devoni uning zamondosh do'stlari tomonidan shoirning 24 yoshlari davrida yaratilgan. Demak, Munis iste'dod quvvati va ijodiy balog'atga erta erishishi jihatidan daho san'atkor – Alisher Navoyiga yaqin turadi.

Bu davrda Munis ijodiy ishga qattiq berildi. Lirik asarlardan iborat ilk devonini 1804-yil 11-noyabrda yakunlagan bo'lsa, nazmda bitilgan ilmiy-ma'rifiy risolasi – "Savodi ta'lim"ni o'sha yili 6 dekabrda tugalladi va devoniga o'z qo'li bilan ko'chirib qo'ydi.

1804-yilda Avazbiy inoq o'lgach, 1806-yilgacha uning farzandlari o'rtasida toj-taxt talashishlari bo'lib o'tdi. 1806-yilda Muhammad Rahimxon I taxtni egallagach, Munisni bosh miroblik lavozimiga tayinladi. Munis bu otameros kasb bilan umrining oxirigacha shug'ullandi va miroblik tajribasi mahsuli o'laroq, Xorazmning sug'orilish tarmoqlari haqida "Omalar" nomli asar yaratib qoldirdi. 1806-yildan Munis Xorazm tarixiga bag'ishlangan "Firdavs ul-iqbol" (Baxtlar bog'i) solnomasini

yozishga kirishdi va unda qadimdan 1812-yilgacha bo'lgan voqealarni qamrab oldi.

Munis 1814-1815-yillarda o'z adabiy merosini hajman to'liq aks ettirgan mukammal devon yaratdi. Bu devon shuning uchun ham mukammalki, ilk devonni shoir debochasiz boshlagan bo'lsa, bunga maxsus debocha yozdi. Ilk devoni nomlanmagan bo'lsa, mukammal devoniga "Munis ul-ushshoq" deya maxsus nom qo'ydi. Devon debochasi va nomida Munis ijodining dasturiy mohiyati mujassamlashgan.

Devonning ilk va mukammal nusxalari orasidagi janrlararo miqdoriy tafovut ham katta. Masalan, shoir ilk devonidagi 204 g'azal mukammal devonga 679 ta, 72 ruboiy 77 ta bo'lib ko'chgan. Mukammal devonda jami 10 000 baytga yaqin she'riy asar mavjud.

Munisning oilaviy hayoti to'g'risida to'la ma'lumot mavjud emas. Ammo shoirning tarixiy va tarjima asarlari, ayniqsa, "Debocha"si oilaviy hayoti foje hodisalarga to'lib-toshganligidan darak beradi. Jumladan, Munis Mirxondning "Ravzat us-safo" solnomasi tarjimasini tugallarkan, quyidagi hasratli baytlarni ilova qiladi:

*Agar so'zlarimda topilsa xato,
Itob etmayin, aylang isloh ang
Ki, oni bitarda parishon edim,
O'g'il dog'ida xonavayron edim.*

Ravshanki, Munisning oilasi ham, o'g'li ham bo'lgan. O'g'li fojiali vafot etgan. Bunday asarlar ayrim-ayrim olinganda, muallif tarjimayi holining turli lahzalarinigina gavdalandira oladi, xolos. Ammo, ularning silsilasi, mazmunan o'zaro uzviy aloqadorligi shoir hayotining yaxlit manzarasini tashkil etadi.

Munis saroy tarixchisi, davlat arbobi va donishmand mutafakkir sifatida safarlarda xonga hamroh bo'lar edi. U 1829-yilda, ijodining ayni gullagan chog'ida, xonning Xuroson harbiy safaridan qaytayotganida, yo'lda vabo kasaliga chalilib, 51 yoshida vafot etadi va Qiyotda otasi qabri yoniga dafn etiladi.

O'rganilish tarixi. Ijodkor sifatida mo'tabar mavqega sazovor bo'lgan Munis haqida tazkiralarda, tarixiy va badiiy asarlarda ma'lumotlar yetib kelgan. Ahmad Tabibiyning "Majmuat ush-shuaro", Laffasiyning "Xeva shoir va adabiyotchilarining tarjimaiy hollari" tazkiralarda, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlarida Munis ehtirom bilan eslanadi. Uning adabiyot va madaniyat taraqqiyotidagi xizmatlari qadrlanadi.

Munis Xorazmiy haqidagi dastlabki ilmiy maqola Rahmat Majidiy tomonidan yozilgan³¹⁶. 1945, 1948, 1959-yillarda shoir asarlaridan namunalar chop etildi³¹⁷. 1957-yil Yunus Yusupov tomonidan "Tanlangan asarlar"i, 1980-yilda «Saylanma»si nashr etildi³¹⁸. 1997-yilda "Savodi ta'lim" risolasi N.Jumaxo'ja tomonidan so'zboshi va izohlar bilan to'liq chop qilindi³¹⁹.

Shoir asarlari, faoliyati A.Bobojonov, V.Zohidov, V.Abdul-layev, J.Sharipov, A.Murodov, N.Jumaxo'jalarning tadqiqotlarida tahlil va talqin etildi³²⁰.

Adabiy merosi. Shermuhammad Munisdan bizga katta meros qoldi. Uning "Munis ul-ushshoq" devoni, "Firdavs ul-iqbol" tarixiy asari, "Savodi ta'lim" risolasi, mashhur tarixchi Mirxond "Ravzat us-safo" asari 1-jildining to'liq va 2-jildi ayrim qismlarining tarjimasi yetib kelgan. Xorazmning sug'orilish tarmoqlari haqidagi "Ornalar" asari mavjudligi to'g'risida ham ma'lumot bor.

Munis iste'dodining shakllanish omillari. Shermuhammad Munis XIX asr Xorazm adabiy muhiti tepasida turgan yirik iste'dod sohibi edi. U badiiy ijodiyoti bilan ko'p jihatdan Xorazm adabiy muhitiga ravnaq bag'ishladi va umuman, o'zbek adabiyoti taraqqiyotida muhim o'rin egalladi. Shuning uchun ham Munis asarlari o'z davridayoq yuksak shuhrat qozongan edi. Shoir nazmi

³¹⁶Мажидий Р. Мунис Хоразмий. "Гулистон" журн., 1935, 3-сон.

³¹⁷ Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. Т.: 1945; Ўзбек поэзиясининг антологияси. Т.: 1948; Ўзбек адабиёти. Т.: 1959.

³¹⁸ Мунис. Танланган асарлар. Т.: 1957; Мунис. Сайланма. Т.: 1980.

³¹⁹ Шермухаммад Мунис. Саводи таълим. Т.: 1997.

³²⁰ Бобожинов А. Мунис Хоразмий. "Ўқит.газ.", 1946, 21 июнь; Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. Т.: 1961; Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: 1980; Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Т.: 1971; Жумахўжа Н. Мунис ғазалиёти. Т.: 1991.

bilan tanishgan kitobxon uning quyidagi faxriylari mubolag'asiz aytilganiga astoydil ishonadi:

*Tomusaxxar ayladim so 'z birla ma 'ni kishvarin,
Shohmen, ey Munis, ahli donishu idrok aro.
Muniski, so 'z iqlimi bo 'ldi anga musaxxar,
Surtarlar aning xoki rahiga shuaro ko 'z.*

Chindan ham, Munis XIX asr Xorazm adabiy muhitida rahnamo ijodkor sifatida faoliyat ko'rsatdi. Ogahiy, Komil, Avaz, Tabibiy, Bayoniy kabi o'nlab shoirlar Munis izidan borib, yirik san'atkor sifatida tanildilar.

XIX asr o'zbek adabiyotining Munis kabi yirik namoyandasini maydonga keltirgan ulkan adabiy maktabning ta'siri va tarixiy xizmatini ko'rib chiqish Munis iste'dodining shakllanish jarayonini yanada oydinlashtiradi. Shoir o'zi ta'lim olgan adabiy maktab namoyandalarini "Munis ul-usshoq" devonining dastlabki sahifalaridagi g'azalidayoq iftixor bilan tilga oladi:

*Voliyi mulki tariqat gar Nizomiydur mango,
Manzili ma 'niga Xizri roh Jomiydur mango.
Xotirimga Xusravidin har zamon sho 're etib,
Banda davronning bori shirinkalomidur mango.
Piri Ansoriy so 'zidin choshni nutqum topib,
So 'zda hosil sharbati yuhyil izomidur mango.
Hofizi Sheroz lutfidin taraqqiylar topib,
Jilvagoh ahli tasavvufning maqomidur mango.
Yuzima Attor har lahza do 'koni fayz ochib,
Doim andin atrparvar jom mashomidur mango.
Fayzi Firdavsiy gahi ko 'nglum ochibdur biydekk,
Goh Hoqoniy futuhidin payomedur mango.
Goh tab 'im Anvari nuri bilan ravshan bo 'lub,
Goh Sa 'diy jomining fayzi mudomidur mango.
Topibon ishq iroqiyydin zamirim nash 'ae,
Hosil ahli ishqning sho 'ri tamomiydur mango.*

*Nusxayi ta'bid Bedildin topib fayzi suxan,
Ma'ni ichra nomayi iqboli tomiydur mango.
Qilsa hosid daxli bejo so'z aro, yo'qtur g'amim
Kim, bu ma'nida Navoyi ruhi homiydur mango.
Tong emas, Munis, agar bo'lsam kiromiyqadrkim,
Ustodi zohiru botin Kiromiydur mango.*

G'azalda qayd etib o'tilgan nomlarning o'ziyoq Munisning Sharq mumtoz adabiyotini nechog'lik qamrovli mutolaa qilib borganligidan dalolat beradi. Munis adabiy merosini ilk bor o'rganib chiqqanimizda, daf'atan bizni uning ijodida an'anaviylik kuchli ekanligi taassuroti chulg'ab oladi. Buning sababi shuki, yuqoridagi g'azalda tilga olingan ustozlarning har biridan Munis iste'dodiga muhim fazilatlar o'zlashgan.

"So'z ichra Navoyiki jahongirdurur, Munisg'a maoniy yo'lida pirdurur" kabi so'zlar shunchaki faxriya emas. Munis ijodining barcha jabhalaridan, shuningdek, shaxsiyati, dunyoqarashidan ham Navoyi ruhi ufurib turadi. Navoyi asarlari Munis uchun muqaddas ilhomchi bo'lgan. Spuning uchun "Munis ul-ushshoq"dagi ko'pgina g'azallar navoyiyona uslubda yozilgan. Munisning qator nazira va muxammaslari Navoyi bilan maslakdosh, fikrdosh bo'lish, badiiy so'zga navoyicha yo'sinda yondashish samarasi sifatida yuzaga kelgan.

Shermuhammad Munisning iste'dodli shoir bo'lib etishuviga ijobiy ta'sir etgan omillardan biri fors-tojik mumtoz adabiyotidir. Keltirilgan g'azalda muallif Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Farididdin Attor, Anvari, Sa'diy kabi o'nlab fors-tojik adiblarini ustod sifatida tilga olgan. Munis ijodiyotini o'rganar ekanmiz, uning falsafiy dunyoqarashi, badiiy-tab'iy tamoyillari hamda ijtimoiy nuqtayi nazarida bu ulug' so'z san'atkorlarining izi borligini yaqqol sezamiz.

Sharq adabiyotining o'ziga xos xususiyatlaridan biri zullisonaynlikdir. Fors-tojik mumtoz she'riyati saboqlarini o'zlashtirish Munisga badiiy mahorat qozonishdan tashqari, zullisonaynlik an'anasini egallashga ham imkoniyat yaratdi.

Munisning ilk devonidagi asarlari uning yoshlikiyillaridanoq o'zbek va fors tillarida qalam tebroata boshlaganini ko'rsatadi. Uning mukammal devonidan yuzlab forsiy baytlar o'rin olgan. Munis fors tilida yaxshigina g'azal va ruboiylar yozgan. Munisning forsiyzabon she'riyati Sharq lirikasining an'anaviy muhabbat mavzusini rivojlantirishga bag'ishlangan. Bu borada u zavqyob misralar yaratishga muvaffaq bo'lgan. Quyidagi bayt ularning yaqqol namunasidir:

*Ruxashro mehr natvon xond, k-o' bisyor besharm ast,
Labashro qand natvon go'ft, k-o' behad mukarrar shud.*

Tarjimasi:

*Yuzin o'ftobga o'xshatmoq g'alatkim, ul hayosizdur,
Dudog'in qand demak mumkin emaskim, ul mukarrardur.*

Sodda va tushunarli uslubda yaratilgan bu g'azal Munisning ilk devonidan o'rin olgan. G'azal misralari ma'shuqa jamolini tasvirlash bilan birga an'anaviy nazm tasvir vositalarining eskirib, turg'unlashib borayotganligiga ham kinoya qiladi. Demak, Munis forsiy she'riyatidagi an'analar qobig'ida cheklanib qolishdan ehtiyot bo'lgan. Yangi badiiy kashfiyotlar istagida izlanishlar olib borgan.

Munis she'riyatidan buyuk ozarbayjon shoiri Fuzuliy rubobiyotining dardkash va huzurbaxsh navolari aks-sado berib turadi. Bu – Munisning Haq va haqiqat borasida, zamon va ahli zamon haqida, davrning ijtimoiy adolatsizliklari, muhabbat va vafo bobida Fuzuliy bilan hamroz qalamkash ekanligidan shahodatdir. Fuzuliy asarlariga bog'langan muxammaslar shuni ko'rsatadiki, Munisni uning shirali va rangin kalomi, jo'shqin, ayni paytda, sodda uslubi, jozibali va ta'sirchan ifodalari ko'proq maftun etgan. Munis Fuzuliydan ravshanzamir, qisqa, ammo mazmundor g'azallar bitish san'atini o'rgandi. Ma'lumki, Fuzuliy ishqiy rubobiyot bilan birga falsafiy rubobiyotning ham mumtoz ustasidir. Uning rubobiyotida qahramonning ichki dardi bilan el dardi va zamon iztiroblarini omuxta ravishda kuylash mahorati ustuvor. Muhabbatdagi xususiy

holatlardan tashqari, bu sohir tuyg'uni umuminsoniy miqyoslarga olib chiqib ulug'lash, uni falsafiy talqin etish tamoyili kuchli. Ustod shoir iste'dodining Munisda ixlos uyg'otgan qirralaridan biri ham shu bo'lgan. Munisning g'azal janri ijtimoiy-falsafiy salmog'ini oshirishdagi yutuqlari Fuzuliy kabi zabardast g'azalsarolardan o'rganish samarasi edi. Munisning mana bu muxammasiga razm soling.

*Bir o'tdur ishqkim, so'zini nuqson aylamak o'lmaz,
Ul o'tdin mushkulim cho'xdurki, oson aylamak o'lmaz,
Alamlar jondadurkim, maxfiy, ey jon, aylamak o'lmaz,
Bu ham bir g'amki, el ta'nidin afg'on aylamak o'lmaz.*

Ushbu beshlikdagi ustodu shogird satrlarini na lisoniy xususiyatlari, na ma'no salmoqdorligi, na badiiy quvvati jihatidan bir-biridan ajratish yoki pastu baland baholash mumkin.

“Munis ul-ushshoq” devonida ishq iztiroblari , zamon, ahli zamon, shoir shaxsiyati tasviri. Munis she'riyati mavzu jihatidan rang-barang. She'rlari oshiqona, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy, hasbi hol yo'nalishlarida ijod etilgan.

Shoirning 10.000 baytga yaqin she'riy merosi mavjud. Devonida g'azal, muxammas, musaddas, ruboiy, tuyuq, qit'a, qasida, chiston kabi o'ndan ortiq mumtoz janrlarda bitilgan asarlari jamlangan. Munis hayoti davomida ikki marta devon tuzgan. Birinchisi, 1804-1805-yillarda jamlangan. U ilmda “Ilk devon” nomi bilan yuritiladi. Ikkinchisi, 1813-1814-yillarda jamlangan bo'lib, “Mukammal devon” nomi bilan yuritiladi. Shoirning o'zi uni «Munis ul-ushshoq» (Oshiqlar do'sti) deb nomlagan.

“Munisul-ushshoq” devoni debocha bilan boshlanadi. Unga shoirning 8.446 bayt asari kiritilgan.

Shoir devonining 10dan ortiq qo'lyozma va toshbosma nusxalari O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Munis she'riyatidagi tayanch mavzu - ishq. Mumtoz adabiyotdagi an'anaga ko'ra, shoir ijodida ham ishq chuqur mazmunga ega. Shoir uning vositasida insoniyat ruhiy dramasini

yoritib beradi. She'rlarida u bilan bog'liq farahbaxsh tuyg'ular ifodasini ham, iztiroblar, armonlar tasvirini ham kuzatamiz. Tuyg'ularning ana shunday butun murakkabligi bilan yoritilishi shoir she'rlariga samimiylik va tabiiylik baxsh etadi.

Munis she'riyatidagi ishq talqini borasida shoirning o'z izohlari bor: *"Agarchi aksar g'azal va ruboiylarkim, majoz yo'sunida ishq husn zohiri sifatida voqe erdi va lekin maoniyi haqoyiq bayonidin oriy³²¹ va mavoizi³²² daqoyiq³²³ nishonidin xoli ermas erdi..."* ("Munis ul-ushshoq" debochasidan).

Demak, shoirning o'zi ta'kidlaganidek, she'rlari zohiran majoziy ifodalar sifatida taassurot qoldirsada, ammo botinan chuqur, haqoyiq ma'nolaridan xoli emas.

Shoir lirik qahramonining birgina haqiqati bor. U ham bo'lsa – ishq. Qolgan barcha harakatlar unga o'zini ko'z-ko'z etish, kibr va yolg'on bo'lib tuyuladi. Zohid faoliyatidagi makr va riyoni nodonlikdan boshqa narsa emas, deya baholaydi:

*Nafyi³²⁴ ilmi ishq etib, qilmoq nedur isboti zarq³²⁵,
Kelmamish, zohid, jahong'a sen kibi johil hanuz*

Munis asarlarida bosh timsollar – oshiq va ma'shuqa. Ammo, ular bilan yonma-yon, parallel turuvchi yana ikki timsol mavjud. Bu - zolim va mazlum timsoli:

*Vahki, ul zolim meni mazlumga qotil hanuz,
Ya'ni ag'yoring'a yuz ming mehr ila moyil hanuz.*

Xo'sh, shoir bu ikki timsol orqali kimni nazarda tutyapti?

Ushbu baytda shoir lirik qahramonning ruhiy holatini juda aniq ifodalab bera olgan: lirik qahramon – mazlum. U jabrlangan. Qizg'in hayot jabhasidan siqib chetga surilgan. Ruhan yolg'iz. Butun e'tibor,

³²¹ Oriy – xoli, bo'sh.

³²² Mavozi' – joy, o'rin, yer.

³²³ Daqoyiq – nozik ma'nolar.

³²⁴ Nafy – rad etish.

³²⁵ Zarf – aldov, riyo, yolg'on.

mehr-muruvvat ag'yorga, raqibga qaratilgan. Shoir bu holatni hayotiy qonuniyatlardan kelib chiqib tasvirlaydi. Insonlar ruhiyatidagi ikki qarama-qarshi qutb to'qnashuvidan ruhiy g'alayonlar vujudga keladi. Buni shoir tazod san'ati vositasida ifodalaydi. Bu zid so'zlar va misralar zaminidagi ma'nolar zidligi orqali tasvirlangan. Zolim va mazlum, mazlum va ag'yor. Mazlumga qotillik, ag'yorga moyillik.

Xo'sh, zolim kim? Biz bu savolga javobni Navoyining "bo'lg'usi" radifli g'azaliga shoir bog'lagan muxammasdan topamiz:

*Bordur manga zolim iki: gardun biri, dilbar biri,
Ashkim ila ohim erur Jayhun biri, sarsar biri.*

Demak, shoir zolim deganda faqat oshiqqa sitam yetkazuvchi ma'shuqanigina nazarda tutmayapti. U timsolning mohiyati chuqurroq. Demakki, shoirning oshiqona she'rlarida qo'yilgan muammolar ham oshiq va ma'shuqa ruhiy dunyosi tasviridan ko'ra kengroq mohiyatga ega. Ularda zamin va zamon hamda insoniyat taqdiri bilan uyg'un umumbashariy g'oyalar o'z ifodasini topgan. Bu esa shoir she'rlarining ijtimoiy qimmatini oshiradi. Ishq ham sururbaxsh, ham iztirobli tuyg'u. Munis so'zlarni mahorat bilan tanlashi va qo'llashi tufayli uning ana shu xususiyatini aniq ko'rsatib bera oladi:

*Ko'ngluma bir gul g'amidin sonchilibdur xorlar,
Ohkim, har xoridin jonimdadur ozorlar.*

Shoir bu erda timsollar vositasida so'zlaydi. Obrazlar orqali tafakkur qilib, fikr bayon etadi. U istiora san'atini qo'llab ma'shuqa timsolini gul so'zi, ishq ortidagi dardlarni xor va ozor so'zlari bilan ifodalash orqali birgina baytda chuqur ruhiy holatni tasvirlashga erishadi.

Shoir she'rlarining mavzu ko'lami turli-tuman. Ammo, ular orasiga qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi. Masalan, hasbi hol yo'lida

yaratilgan she'r ijtimoiy-falsafiy, orifona yo'ldagi xulosalar bilan ham muzayyanlashishi mumkin. Munis she'riyatida lirik qahramon tabiatan mahzun. U taqdiming har bir zarbasini yuragiga juda yaqin oluvchi timsol. Uning nazdida hayotda turli-tuman dard bisyor. Falak va davron ahli – bevafo. Hajr – oshiqning qotili. Yor – oshiq ahvolidan bexabar, g'ofil. Ammo, bunga qaramasdan oshiq – umidsiz timsol emas. Chunki uni qayg'u girdobidan qutqaruvchi kuch mavjud. Bu – ishq. U hamma mahzunlikdan, tole qaroliklardan g'olib kela oladi. Tariqatning so'nggi maqomi fano esa oshiqni asl maqsadga, haqiqatga oshno etuvchi malham vazifasini o'taydi:

*Ashk xun³²⁶, ruxsor zardu³²⁷ dil hazin³²⁸, tole' qaro,
Dard gunogun³²⁹, falak dun³³⁰, ahli davron bevafo.
Jon g'amin³³¹, xotir mushavvash³³², aql mafqudul-asar³³³,
Hajr qotil, yor g'ofil, ishq g'olib borho³³⁴.
Zaxm muhlik³³⁵, tiri g'am parron³³⁶ erur, romi³³⁷ falak,
Za'f mustavli³³⁸, badan majruh³³⁹ erur, marham fano...*

Ushbu g'azalda shoir oshiqning ijtimoiy va ruhiy ahvolini nihoyatda aniq tasvirlab bergan. Uni qiynagan dard va armonlar majmuini ketma-ketlikda jamlab, juftlangan so'zlar bilan laff va nashr san'atini qo'llagan. Bu esa shoir maqsadini amalga oshirishda qo'l kelib, oshiq ruhiy holatini to'liq qamrab ifodalash imkonini bergan.

³²⁶ Ashk xun – ko'z yoshi qon.

³²⁷ Zard – sariq.

³²⁸ Hazin – qayg'uli.

³²⁹ Gunogun – xilma-xil.

³³⁰ Dun – past.

³³¹ G'amin – g'amgin.

³³² Mushavvash – tashvishli.

³³³ Mafqudul-asar – asari, izi yo'qolgan.

³³⁴ Borho – takror-takror, necha bor.

³³⁵ Muhlik – halokatli.

³³⁶ Parron – uchuvchi.

³³⁷ Romi – otuvchi.

³³⁸ Mustavli – yoyilgan.

³³⁹ Majruh – jarohatli.

Munisning she'riy balog'atga erishishida ulug' piru ustozlar ijodi saboq bo'lgan. U shartli ravishda "Ustozlar e'tirofi" deya nomlangan g'azalida buni ta'kidlagan. Munisning, ayniqsa, Navoyiga ehtiromi yuksak. Uning o'nga yaqin g'azaliga bog'lagan muxammaslari shoir "Saylanma"si tarkibiga kiritilgan. Ularda ustozu shogirdning dunyoqarash jihatdan yaqinligi, bir-biriga mutanosib tuyg'ularni qalamga olishi, mahorat bobida ham shogirdning ustozdan qolishmasligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Munis ijodning sermashaqqat maydonida hamisha Navoyining ruhiy madadini his qiladi.

Munis Navoyining so'z mulkidagi maqomiga intilib ijod qildi. Uning mahorat maktabidan saboq oldi. Natijada, she'riyatda navoyivor teranlikka erishdi. Xeva adabiy muhitida ustozlik maqomiga ko'tarildi. Hattoki, Munis ustози bilan ismlarining uyqashligida ham bir sinoat ko'radi. U o'z ismining Sher va Muhammad, Navoyi ismining esa Ali va Sher o'zaklaridan iboratligiga e'tiborni tortadi:

*So'z ichra Navoyiki jahongirdurur,
Munisg'a maoniy yo'lida pirdurur.
Yo'q g'ayriyat andin o'zgakim ayturlar:
Bu Shermuhammad, ul Alisherdurur.*

Munis e'tirof etmagan bo'lsa-da, uning she'riyatida Bobur asarlari ta'siri ham ko'zga tashlanadi. Jumladan, shoirning "Hanuz" radifli g'azali bilan Boburning "Mening ko'nglumki gulning g'unchasidek tah-batah qondur, Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i ne imkondur" matlasi bilan boshlanuvchi g'azalida bir-biriga yaqin, mutanosib tuyg'ular kuylanganligini kuzatamiz.

Birinchi baytda Munis lirik qahramoni ham Bobur lirik qahramoni bilan bir xil ruhiy holatda:

*G'unchalar ochildiyo ko'nglum ochilmaydur hanuz,
Bulbuloso xotirim gul mayli qilmaydur hanuz.*

Ikkala g'azalda ham bahor, gul fasli bo'lishiga qaramay, lirik qahramon – oshiqning ko'ngli yorishmaydi. Bunga sabab – hijron. Ammo, keyingi baytlardan boshlab, har ikkala shoirming o'z uslubi, o'ziga xos xususiyatlari ajralib ko'rina boshlaydi. Bobur g'azalida oshiq timsoli ishtirok etadi. O'zining mungli ahvolini sharhlab boradi. Munis asarida esa badiiy timsol kechinmalari keskinlashib boradi. Oshiq jangovarroq harakat qiladi. Uning tabiatidagi kuchli dramatism o'zini namoyon etadi. U faol shaxsga – ushshoq ahli uchun ibratga aylanadi. Tanlagan yo'lida qat'iy va sobit turadi:

*Za'faro ushshoqg'a ibrat bo'lubman, ohkim,
Ko'zga ahvoli nazorim yor ilmaydur hanuz.
Ixtiyor etsa agar Munis yana sargashtalik,
Pand qilmangkim, jununidin oyilmaydur hanuz.*

Munis g'azalida timsollar qamrovi kengayadi. Ma'shuqa timsoli, uning tabiatini yorituvchi chizgilar ham ko'zga tashlangan. Yor – jafakor. Murakkab fe'lli. Oshiq uni anglamay hayron. Mahbubaning vasl va'dasi bajarilmayapti. Buning sababi hayo–ibodanmi, oshiqni ko'zga ilmagani danmi yoki uni unutganidanmi?

*Va'dayi vasl aylab erdi, ayladi ta'xir ko'p,
Yo ibo qildiyo yo yodig'a kelmaydur hanuz.*

Yuqoridagi baytlarda ko'ringanidek, Munis g'azalida oshiq bilan yonma-yon mahbuba timsoli ham qo'llangan. Obrazlar miqyosining kengayishi, oshiq va ma'shuqa tabiatining oydinlashib borishi shoir tasvirlamoqchi bo'lgan ruhiy manzarani yanada tiniqlashtiradi. Shoir o'z maqsadini ifodalashda tajohulul-orifin, tazod, mubolag'a kabi ko'plab badiiy san'atlardan foydalanadi:

*Pesha aylab charx zoli tinmayin tun-kun dame
Dilbarimcha javr oyinini bilmaydur hanuz.
Yerni ashkim g'arq etib, zo'r etti ohim sarsari,
Nedin erkandur falak toqi yiqilmaydur hanuz.*

Demak, ko'ringanidek, Munis g'azalining yaratilishida Bobur asarining ta'siri seziladi. Ammo, unda Munis o'z uslubiga xos xususiyatlarni namoyon eta oladi. Oshiq va ma'shuqa timsollarining tabiati, o'ziga xos qirralarini tasvirlaydi. Munisning she'riy mahorati mujassamlashgan yangi asar maydonga keladi.

Shoirning ruboiy, qit'a, tuyuq kabi kichik janrlardagi asarlari, asosan, falsafiy-didaktik yo'nalishda yaratilgan.

Ularda Munisning dunyoqarashi, ijtimoiy hayotning har bir juzviga munosabati, hayotiy xulosalari o'z ifodasini topadi. U, har bir jarayonni to'g'ri anglab, donishmandona hikmatlar kashf etadi. U, o'z ta'biridan kelib chiqqanda, tabiatan bosiq, vazmin inson. Ammo, botinida olam hodisotlarini, jamiyat jarayonlarini taftish etuvchi qudratli tug'yon mavjud:

*Purbarqmenu giyahg'a tegmas zararim,
Purra'dmenu quloqq'a etmas xabarim,
Purashkmenu etak tar o'lmas mendin,
Purohmenu ko'ngulni buzmas asarim .*

Xalq Munisga o'xshagan ming-minglab tug'yonli fuqarolar majmui. U – buyuk qudrat. Buni yaxshi anglagan shoir zamon shohlariga ularga e'tiborsiz bo'lmaslik lozimligini uqtiradi. Fuqaro – mehnatkash, jafokash. Ammo, unga ozor etkazilsa, zulm qilinsa, butun olamni ostin-ustin qilib yuboruvchi otashdam kuchga aylanishidan ogohlantiradi:

*Shoho, fuqaroki, munisi g'amdurlar,
Bedordilu ko'zlari purnamdurlar.
Zinhor alarni qilmag'il ozurda,
Otashdamu barhamzani olamdurlar .*

Munisning lirik qahramoni fuqaroparvar. U xalqning ahvolini yaxshi anglaydi. Uning qudratini to'g'ri baholay oladi. Insonlar turli-tuman. Bir guruh borki, ular o'z manfaatidan boshqa narsani

o'ylamaydigan, ko'rmaydigan loqayd va beparvolar. Yana bir guruh borki, ular ko'pchilik manfaatini ko'zlab ish yurituvchi fidoyilar. Shoir ana shunday toifalarni bir-biridan yaxshi ajratadi.

*Anglakim, masti jomi davlatdur,
Qon icharda faqirlar na xabar.
Ore uyqug'a borg'on anglamag'ay,
Uyqusizlarg'a har na bo'lsa agar.*

Ushbu ruboiy zamiridagi fikr xalqning mashhur "*Qorni to'qning qorni och bilan nima ishi bor*" maqoli bilan juda mutanosib.

Ushbu qisqa hajmli asarda Munisning o'ziga xos uslubi namoyon bo'ladi. U sodda iboralar bilan xalqona donishmandlikka erishgan. U dastlab dolzarb axloqiy-ma'naviy muammolarga, ikkinchidan, kuchli ijtimoiy masala – jamiyatdagi adolatsizlikka e'tiborni tortgan. Bu qarashlarni bir qancha mumtoz badiiy san'atlar vositasida va chuqur mohiyatga ega so'zlar tizimini qo'llash bilan ifodalagan. Jamiyatdagi ziddiyatni ifodalashda tazod san'ati shoirga qo'l kelgan. Davlatmandlik va faqirlik, uyquchanlik va uyqusizlik. Shoir asarda so'zlarning chuqur ma'no qatlamlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Jumladan, ikkinchi baytda dastlab uxlagan va uxlamagan inson haqidagi fikrni uqamiz. Ikkinchidan esa, undan chuqurroq – bedordillik va g'aflatoyinlik ma'nolarini anglash ham qiyin emas.

Ushbu ruboiyda shoir jamiyatdagi ahvol borasida ma'lumot etkazar ekan, o'quvchiga vaziyat haqida tayyor hukm bermaydi. Uni tahlil qilish va xulosa chiqarishni har kimning o'ziga havola etadi.

Bunday yo'l esa Munisga qaltis siyosiy hayot va ijtimoiy jarayonlarni fosh etish imkonini beradi.

Munis she'riyatida chuqur ma'naviy-axloqiy muammolarga e'tibor qaratadi. Asarlarida jamiyatdagi mehr-oqibat, insof, adolat, do'stlik, go'zallikni anglash kabi insoniy fazilatlarini sog'inish tuyg'ularini ifodalaydi. Ularni avaylashga va zamondoshlar yuragidagi mudroqlikni uyg'otishga intiladi. Hayotning mazmun-mohiyatini chuqur idrok qiladi:

*Mudom andisha³⁴⁰ aylarman havasni,
O'zimga gulshan anglarman qafasni.*

Ushbu baytda lirik qahramon o'zining misolida insoniyat hayoti va dunyoning mohiyatini sharhlaydi. Unda shoir tafakkur fabulasini uch so'z tashkil etadi: havas, gulshan va qafas. Havas – foniy dunyoga intilish, unga mehr qo'yish ma'nosida qo'llanilgan. Qafas so'zi orqali shoir istiora san'atini yaratgan. Bu timsolda u moddiylikning torligini ruhoniyl kenglikka zid qo'yadi.

So'z – ilohiy. Uning qudrati buyuk. Olloh birgina "Kun" so'zi bilan olamni yaratdi. Shunday ekan, uning har bir so'zi mohiyatan olamning o'zidan kam emas. Shuning uchun ham so'zning qadri baland, mo'tabar bo'lmog'i lozim. Ammo, har doim ham xohishimiz amalga oshavermaydi. Munisning lirik qahramoni fikrlovchi, fuqaroparvar va vatanparvar shaxs.

U she'r, shuaro, fuzalo haqida qayg'urib yozadi. So'z qadri haqida o'ylanadi:

*Dema, so'z atrofiga chekmish livoyi ishtihor³⁴¹,
Qadrone topmay o'lmish dahrda³⁴² ovora so'z.*

Ulamoyu fuzalo va ijodkor insonlarning har biri noyob hodisa. Buni anglamagan, qadrlamagan jamiyat sayoz va kelajagi tanazzulga mahkum jamiyat. Shunday ekan, so'z va so'z ahlining mavqeini ko'rsatish shoir uchun jamiyat saviyasini fosh etish, uning tushkun kelajagini bashorat qilish ijtimoiy hayotning ahvolini ko'rsatish demakdir:

*Shoiri sho'ridaga diljam'liq qaydin etar,
Daxli bejodin avom ollidadur yuz pora so'z.
... Shoir o'z ahvolig'a darmondavu fazl ahli xor,
Ohkim, topmas bu davron ichra bir g'amxora so'z.
Qilma izhori suxanvarlik farog'e istasang,
Siymu zar o'rniga er boshig'a sangi xora so'z.*

³⁴⁰ Andisha – fikr, o'ylov, xavf.

³⁴¹ Livoyi ishtihor – shuhrat bayrog'i.

³⁴² Dahr – dunyo.

“Munis ul-ushshoq” devonida insoniyat istiqboli uchun muhim turli ijtimoiy masalalar, shu jumladan, zamon, ahli zamon, shoir shaxsiyati va ishq iztiroblari tasviri salmoqli o‘rin egallagan. Davr hamda davr ahli haqidagi mulohazayu xulosalar, qat’iy hukm va orzulangan ijobiy qahramon adabiyotimiz tarixida birinchi marta Alisher Navoyi ijodiyotida keng ko‘lamda o‘z ifodasini topgan. Munis bu sohada ham ustod san’atkorning sadoqatli davomchilaridan bo‘ldi. U shoirlar ahvoli, badiiy so‘z qadri va she’riyat taqdiri, adolat va jaholat, kambag‘allik g‘ami va tengsizlik alami, ma’rifatparvarlik, tabiatga muhabbat kabi dolzarb muammolarni dadil tasvirlab, ijtimoiy rubobiyotning mazmundor ham keng qamrovli taraqqiy etishiga xizmat qildi. Bunday asarlarda shoir o‘z davrining ilg‘or va otashin fuqarosi sifatida gavdalanadi. Bu asarlarning lirik qahramoni muallif yashab irod etgan muhitning umumlashma vakili. Bu jonkuyar qahramon jamiyatning biror jabhasigabefarq qaramaydi. U – tirik, fikrlovchi, isyonkor. Fuqaroparvar, vatanparvardiyonatli bu siymo o‘z davridagi mazlumlarga achinadi, zolimlarga nafrat ifodalaydi. Jamiyatning nosoz tuzilganidan, tengsizlik va adolatsizlik hukmronligidan qayg‘uradi.

She’riyat taqdiri Munis ijodiyotida katta ijtimoiy masala sifatida maxsus yoritilgan. Shoir bu mavzuni ayrim misra va baytlaridan tortib, tugal, yaxlit asarlarda yoritadi. Shoir o‘z she’rlaridahukmronlik va saltanat haqida fikr yuritar ekan, badiiy so‘z tavsifiga to‘xtalib, she’riyat qadrini har qanday sultonlikdan ustun qo‘yadi. She’rning jahongirligini madh etish vositasida shohlarni qurol-aslahayu lashkarlar zarbi, xunrezlik, zo‘ravonlik va buzg‘unchilik yo‘li bilan dunyo orttirishdan ko‘ra, qo‘lga qalam olib, irod qilishga da‘vat etadi:

*She’r ul tig‘i dudamdurki, jahonni fath etar,
Chekmayin lashkar gar olsa ilkiga har podshoh.*

Munisning she’r badiiyatiga nisbatan tab’iy talabi go‘zallik, yetuklik, teranlikdir. Shoir ko‘p o‘rinda ijodiy balog‘at qozonganiga shukrona va faxriyalar aytadi.

Shermuhammad Munis ijodining o'ziga xos xususiyatlari uning qasida janrida yaratgan asarlarida ham namoyon bo'lgan. Shoir «Saylanma»sidan to'rtta qasida joy olgan. Ular noshirlar tomonidan shartli ravishda "Bahor", "Iyd", "Erur charx berahm", "Charog'i nola" deya nomlangan. Ko'rinib turganidek, shoir qasidolari, avvalo, mavzu jihatidan o'ziga xos. Ma'lumki, "*Qasida eng kamida o'n ikki baytli madhiya, marsiya yoki didaktik mazmundagi she'r janri...*"³⁴³. Ammo, biz Munis qasidalarini kuzatsak, ushbu janr uning ijodida yangilanganini ko'ramiz. U asosida madh yoki pand-nasihat turuvchi janr mavzusini tubdan yangiladi. Ularga chuqur ijtimoiy mazmunni singdirdi. Jamiyat, zamin, zamon, insoniyat taqdiri va kelajagi bilan bog'liq muammolarni keng mushohada eta oldi. Munis qasidalarda hayotning ikki – oq va qora ranglarini aniq ajrata oluvchi, uni jur'at bilan oshkora tahlil eta oluvchi ijodkor sifatida ko'rinadi. "Bahor" qasidasida bu qarashini kunduz va tun timsoli vositasida bayon etadi. Kunduz va tun ziddiyati yorug'lik va zulmatni ifodalaydi. Taraqqiyot ana shunday ikki qutbdan iborat. Ammo, shoir hayotning shu qarama-qarshilik qurshovida o'tishiga qaramay, u baribir go'zal ham ekanligini turli ishoralar bilan ifodalab bergan:

*Kunduz o'lub mustazod misrayi tadrij ila,
Tun g'azali vaznidin kam-kam o'lub muxtasar*³⁴⁴.

Shoir ushbu misralarda bahor kelib, qishning uzun tunlari o'rnini kunduz egallay boshlaganini ichki ko'tarinkilik bilan ifodalaydi. Ijodkor lirik qahramondagi ruhiy yengillik haqida so'zlamaydi. Ammo, kun va tunni g'azal va mustazodga, ular vaznidagi uzunlik va qisqalikka mengzab tasvirlaganligining o'ziyoq, ushbu ruhiy holatdan darak beradi. Shoir g'uncha, bulbul, gul, sunbul, rayhon, sabza, nilufar, chashma, chaman kabi ko'plab timsollar vositasida bahorning jannatiy ko'rinishini, jonli suratini so'zlar orqali chizib beradi. Bu tasvirlar o'quvchini hayotni sevishtga, uni qadrlashga, g'animatligini anglashga da'vat etadi. Ammo, insoniyat tabiati

³⁴³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М.: "Рус тили" нашриёти, 1981, 2-жилд, 559-б.

³⁴⁴ Мунис. Сайланма. Т.: 1980, 312-bet.

murakkab. Afsuski, mo“jizaviy mavjudlikning mohiyatini tor tushunuvchilar ham yo‘q emas. Undaylar bir lahzalik foniyl dunyo hoyu havaslari uchun butun olamni sotishga ham tayyor. Ana shunday insonlar tufayli nafis ko‘ngillar ozor chekadi. Falakning ayovsiz zarbalaridan yuraklar eziladi. “Bahor” qasidasining lirik qahramoni ham xuddi shunday ruhiyl holatda:

*Menki falak gardishi sog‘aridin no‘sh etib,
Bodayi yoqutrang o‘rnig‘a xuni jigar.*

Asarda shoir o‘z maqsadini bayon etishda vaziyatni zidlantirish yo‘lidan boradi. Tabiatning yorug‘ ko‘rinishiga ma’yus kayfiyatni parallel qo‘yadi. Bu ruhiyl holat talqinidagi dramatizmni kuchaytiradi. Qasidaning ijtimoiyl ahamiyatini oshiradi. Insonlar ko‘zining ochilishiga, hayotning va bir-birining qadriga etishiga xizmat qiladi.

Ko‘rinadiki, Munis qasida janri imkoniyatlarini kengaytira olgan. Undan inson ma‘naviyati bilan bog‘liq va ijtimoiyl muammolarni ifodalashda faol foydalangan. Uni mazmun nuqtayi nazaridan yangilagan. Shu bilan birga, koinot va insoniyat borasidagi qarashlarini takrorlanmas badiiyl tasvir vositalari bilan ifodalagan. U fikrlarini bayon etishda noyob, kutilmagan timsollar yarata oladi. Tabiat ashyolaridan topqirlik bilan go‘zal muqoyasalar topadi.

“Erur charx berahm...”deya nomlangan qasida mazmunan chuqur ijtimoiyl mohiyatga ega. Lirik qahramon tabiati, kayfiyatini yoritishda shoir asarning boshdan oxirigacha shakliyl va ma‘noviyl tazod san‘atidan foydalanadi.

*Ulum ichra gar rif‘ate topsa olim,
Qilur xor, balkim giriftori johil .
Aning ollida ilmdin jahl xushroq,
Aning ollida haqdin ortuqsi botil...*

O‘z martabasi taqozosi bilan Munis hamisha xalq orasida yurgan. Shu sababli ham shoir lirik qahramoni xalqona fikrlaydi.

Xalqning ko'nglidagini topib so'zlaydi. Qasidada biz ming yillar sinovidan o'tgan xalqona hikmatlar ta'sirini kuzatamiz. Asar lirik qahramoni ko'nglidan kechgan tuyg'ular *"Suv keltirgan xoru ko'za sindirgan aziz"* maqoli mazmuniga juda mutanosibdir. Bir qaraganda, qasida lirik qahramoni tushkun kayfiyatli timsolga o'xshab ko'rinadi. Ammo, sinchiklab kuzatsak, asar zamirida zamon noqisliklari tufayli yuzaga kelayotgan aziyatlarni fosh etish orqali u insoniyatni hushyorlikka, ezgulik uchun kurashga da'vat etganini his qilamiz. Lirik qahramon tabiatida hayot ziddiyatlarini bartaraf etishda kuch-g'ayrat va jur'atni ko'ramiz. Bu fikrimizni qasidaning so'nggi baytlari ham tasdiqlaydi:

*Bu yanglig' jafosig'a yo'q haddu g'oyat,
Zamone aning kunidin bo'lma g'ofil.*

Qasida 23 baytdan iborat. U qisqa hajmli asar bo'lsada, o'ziga xos kompozitsiyaga ega. Zamon va zamondoshlar kirdikorlarini namoyon etish shoirning asosiy maqsadi. Buning uchun ijodkor dastlab holatga mutanosib ravishda tabiat tasvirini chizadi. Jonlantirish san'atini faol qo'llaydi. Uning nazarida charx – berahm qotil. Go'zallik ramzi bo'lib kelgan hilol (yangi oy) ushbu o'rinda qotilning qilichi. Qilich bor joyda qon to'kiladi. Xo'sh, kimning qoni? Falakda yorug'lik, nur manbai hisoblangan quyoshning:

*Erur charx bir turfa berahmu qotil,
Ki osmish qilich mohi navdin hamoil.
Shafaq demakim, mehr qoni to'kulmish –
Ko'mar chog'da yerga qilib nim bismil.
Bu motamda kunduz yuzin aylabon zard,
Anga tundin etmish qaro kiyz sarobil.
Kavokib dema, tun shabistoni ichra,
Jafo shu'lasidin yoqibdur mashoil.
To'kar ne uchun abr ashki farovon,
Chekar ne uchun ra'd faryodi hoyil ...*

Ruhiy holatni ifodalash uchun peyzaj o'ziga xos muqaddima vazifasini o'taydi. Topib qo'llangan tashbehlar lirik qahramon ko'nglidagi iztirobni ifodalashda, ruhiy talqinda katta ahamiyatga ega.

Asarda e'tibor qaratilgan asosiy timsol – charx. Lirik qahramon nazarida olamdagi zulm va jaholat aybdori o'sha. Ammo, charxni harakatga keltiruvchi inson ekanligi ma'lum. Qasida falakka aybnoma sifatida bitilgan. Ammo, aslida ayblov ma'naviy nomukammal zamondoshlarga qaratilgan.

Munis hayoti Xorazm xonlari Avazbiy inoq, Eltuzarxon, Muhammad Rahimxon I va Olloqulixonlar davriga to'g'ri keldi. Ular zamonidagi ijtimoiy muhitning achchiq-chuchugini tottdi. Ijodkor sifatida ularga o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazishga harakat qildi. Xalq manfaatini himoya qiluvchi to'g'ri yo'lga da'vat qildi. Ularga bag'ishlab qasidalar yozdi. Ma'lumotlarga ko'ra, shoir qasidalari «Munis ul-ushshoq» devonining beshdan bir qismini tashkil etadi³⁴⁵. Ammo, devonning bugungi nashrlarida ularning bir qismigina qisqartirib kiritilgan. Bu ular borasida mukammal, tugal xulosalarga kelishimizga imkon bermaydi. O'ylaymizki, shoir devonining mukammal nashrlarida bu kamchiliklar bartaraf etiladi.

*Nazm aro, Munis, to'kar kilkim balog'at shakkarin
Kim, shakarlablar qilurlar orzu bu shakkarim.*

Balog'at — fikrni ixcham, go'zal va mazmundor qilib ifodalash, maqsadni bokira iboralar bilan anglatish demakdir.

Munis zamonidagi murakkab hayot, shoirlar qismatini kuzatar ekan, qalamidan norozilik, shikoyat, achinish, taassuf taronalari taraladi. O'z zamonida she'r qadrsizlanib, uning o'rnini mol-dunyo egallaganidan g'azablanadi:

*Rivoji she'r umidin bu davr aro, Munis,
Ko'tarki, barchaga manzuri siymu zar bo'ldi.*

³⁴⁵ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 4-жилд. Т.: 1978, 389-bet.

Shoir badiiy soʻzning qadrsizlanishi fojiasini koʻrsatish uchun alohida asarlar yozadi. «Soʻz» radifli gʻazal fikrimizning dalilidir. Soʻzning tarixiy qismati gʻazalning matla baytidayoq boʻrtib turibdi:

*Garchi avval bor edi mahbubi gulruxsora soʻz,
Lek erur hol base mankubu baxti qora soʻz.*

«Shuaro» radifli gʻazal esa shoirlar ahvolini mufassal aks ettiradi. Muallif shoirlar hayoti haqida yozaturib, shu asarda ham butun zamona qiyofasini gavdalandirishga erishgan. Nega mumtoz sheʼriyatda, xususan, Munis davridagi shoirlar ijodida ham ohu faryod ohangidagi hayotdan norozilik nolishlari mujassam? Bu nolon navolarning boisini Munis shunday taʼkidlaydi:

*Yutubon bu zamonda qon shuaro,
Nazm etar gavhari figʻon shuaro.*

Nadomat bilan otilayotgan malomat toshlari ahli sheʼr chekayotgan jamiki uqubatlarning oʻzani boʻlmish davronga yogʻiladi. Chunki falak porloq oftobni erga kirgizganidek, davron ezgu orzular, shirin tilaklar, lazzatli hayot ishtiyoqida yurgan shoirlarni erga urar, doʻstlar muruvvatidan mahrum qilib, dushmanlarga duchor etardi.

*Erga xurshiddek solur davron
Qilsalar sayri osmon shuaro.
Doʻstlar lutfidin qilur mahjur,
Baski bor dushman zamom shuaro.*

Munis taʼkidlashicha, shuaro «ahli davlat»ni har qancha madh etsa ham, baxtu iqbol nashʼasini surish unga nasib etmaydi. Shuning uchun u dardi dilini «*dardmandu jafokash elga*» izhor etadi. Darhaqiqat, gʻam-gʻussadagi shuaroning tillashadigan, dillashadigan xalqi sheʼriyati edi. Shuaro zamona hunarparvar

emas, hunardushman bo'lgani tufayli o'z fazilatidan naf o'rniga ziyon ko'radi. Natijada, qashshoq bir holatga tushib qolib, hatto zamondosh shoirlar — do'stlari bilan bordi-keldi, mehmonnavozlik qilishga ham qurbi etmaydi.

Munis zamonasidagi ezgulik bilan yovuzlik kurashini yaxshi va yomonlar hayoti misolida mahorat bilan ko'rsatib beradi. Uningcha, shoir zamonasida yaxshilikka yaxshilik emas, yomonlik qaytishi muqarrar:

*Zamon ahlig'a qilsang yaxshilig', ko'z tut yamonlig'lar,
Shajar shoxig'a tosh otmoqqadur bermak samar bois.*

Ijtimoiy ziddiyatning asosini shoir tabiatda ko'radi. Uning badiiy mushohadasicha, daraxtning shirin-shakar meva berib, evaziga toshbo'ronga muftalo bo'lishi yaxshiligiga yomonlik qaytgan insonga mutanosib keladi. Shoir va uning hammaslak zamondoshlari yaxshilar kamayib, yomonlar ko'payishidan tashvishlanadilar. Munis yaxshilar bilan yovuzlar taqdiri haqida mushohada etarkan, yaxshilarni o'ksitib, yomonlarga madad beruvchi tuban charx, adolatsiz zamona zulmidan fig'on chekadi:

*Fig'onkim, yaxshilar ma'yus ulub, har dam yomonlarning
Qilur charxi daniy komin ravon ohista-ohista.*

Shoir jamiyatda nodonlar mavqei balandligidan qayg'uradi. Hukmronlik tufayli ular tobora keng qamrov bilan faoliyat ko'rsatayotgani, donolar yakkalanib qolayotganidan o'ksinadi:

Jam'i nodon ollida donog'a ne miqdor o'lur?

Mumtoz shoirlarda zamonni tasvirlashda ham an'anaviy tasvir vositalari mavjud. Munis ijodida bu an'anaga ham izchil sadoqat seziladi. Bu jihatdan u ko'proq Navoyi ta'sirida bo'lgan. Navoyi she'rlaridan birida jamiyatni shohmot taxtasiga o'xshatadi. Jamiyatdagi yo'ltopar egrilarni farzinga, to'g'rilarni

ruxga qiyos etadi. Bu sipohilarning biri uddaburonligi uchun shoh yonida er tutgani, ikkinchisi rostravligi tufayli zo'rg'a taxta qirg'og'idan o'rin olganligi misolida o'z davri kishilarini tavsiflaydi. Munis mana shu nazmiy timsollardan foydalanib, o'z ahvoli ruhiyasini tasvirlaydi:

*To shahyonida erdur farzindek egrilarga,
Muniski rostravdur, dur uldi uylakim rux.*

Munisning zamon, ahli zamon, shoir shaxsiyati muammolari talqiniga doir asarlari o'zbek mumtoz she'riyatida ijtimoiy-g'oyaviy yo'nalish yuksalishiga xizmat qildi.

She'rlaridan birida «*Junun tasvirining behzodi men-men, Balo ko'hsorining farhodi men-men*» deya faxrlangan shoir oshiqona g'azallari zaminida muhabbat madhi, ishq iztiroblari, oshiqlar dardi yotganligi uchun ham o'z devonini «Munis ulushshoq» deb atagan. Munis bu bilan o'z devoni oshiqlarga hamisha hamdard, hamroh bo'lishini nazarda tutgan. Munis muhabbat dunyosini «dard mulki» deb ataydi. Haqiqatan, muhabbatga muhtalo qalb og'riq va iztirob alangasida o'rtanib yashaydi. Ammo, bu hazin yurak shu dardu alam bilan masrur. Zero, muhabbat mehrli insonlargagina mansub:

*Dard chekmak, ashk to'kmak ishq eliga xosdur,
Har ko'ngulga dardu har ko'zga emas nam oshno.*

Oshiqona gazallarida shoir oshiq qalblarning dardu iztiroblarini keng ko'lami, mukammalligi bilan ifodalab berdi. Bu haqda o'zi faxrlanib shunday deydi:

*To yozildi otima manshuri ishq,
Munis, oldim dard mulkin yakqalam.*

O'rta asr ijodkorlari tushunchasiga ko'ra, odamda hamisha aql va yurak kurashadi. Goh biri ustun keladi, goh ikkinchisi.

Ayniqsa, oshiq qalbi ziddiyatli kechinmalarga shu darajada to'lib ketadiki, tuyg'ular tug'yoni ba'zan aqlni mahv etadi:

*Aql ila ishq ixtilofidin ko'ngul bo'ldi xarob,
Mulk vayron bo'lg'usi tushsa arog'a ixtilof.*

Munis mazkur baytda ishq ahli ruhiyatidagi ziddiyatni ijtimoiy hayot hodisasiga tashbeh qilgan. Badiiy mutanosiblik usuli orqali ham ko'ngul, ham mamlakatga doir fikrni aytishga erishgan. Muallif «*mulk vayron bo'lishi*» kabi badiiy unsur vositasida davr ahliga hayotning muayyan haqiqatini uqtirmoqchi bo'ladi. U «*mulk vayron bo'lg'usi tushsa arog'a ixtilof*» deganida, xalqni qashshoqlik va mamlakatni xarobalikka muhtalo etgan mahalliy urushlarga ishora etadi. G'azalda oshiq ahvoli uning ayriliqdagi iztiroblari orqali tasvirlanadi. Munis oshiqona g'azallarining asosiy xususiyatlaridan biri ham ularda hijron iztiroblarining ta'sirchan ifodalanishidir. Manzur ma'shuqa hajrida nolalar chekish, uning dardida ko'z yoshi to'kish holatlari tasvirlarini ko'p shoirlarda uchratamiz. Munis oshiq hayotidagi bunday holatlarni o'ziga xos yo'sinda, obrazli tasvirlashga harakat qiladi:

*Janobiig qullug'i tun-kun ishimdur,
Separ ko'z suv, mijam gar ursa jorub.*

Oshiqning yig'laganlari, faryod chekkanlari aytilmasa-da, uning harakatlaridan mahbub — Ollohga nisbatan cheksiz sadoqatini ham, ishq dardida namlangan ko'zu kipriklarini ham yaqqol tasavvur qilish mumkin. Bu — oshiqholatining kamtarin bir ko'rinishi. Munis she'riyatida hijron azobida o'rtanayotgan oshiq dardining mubolag'ali tasvirini ham ko'rishimiz mumkin:

*Oqizdi, vahki, ishqing seli ashkim birla to'fonlar,
Anga etti falak gumbazlarin etti hubob aylab.*

Shoir ishq iztiroblarini yanada kuchaytirib, boʻrttirib koʻrsatish maqsadida mubolagʻaning oliy shakli — igʻroq sanʼatidan foydalangan. Baytda tasvirlanishicha, maʼshuqa ishqidan oshiq chunon ham faryod chekadiki, uning koʻz yoshlari selidan toʻfonlar paydo boʻladi. Bular shunday ulkan toʻfonlarki, etti falak suv ostida qolib, ularning gumbazlari suv yuzida suzib yuruvchi pufakchalardek boʻlib koʻrinadi.

Munis sheʼrlari xalq dahosining donishmandligi bilan sugʻorilgandir. Shoir oʻz asarlarining usluban sodda, samimiy, oʻqishli va magʻzi toʻq chiqishi uchun xalq ogʻzaki ijodiyoti durdonalaridan samarali foydalangan. Buni quyidagi birgina bayt misolida yaqqol koʻrish mumkin:

*Toʻkub qonimni gʻamzang novaki oʻlturdi qon ichra,
Xabarsizdur magarkim: "Qonligʻalni tutgʻusidur qon".*

Xalq orasida qotilni, albatta, qon tutishi (yaʼni, qotil qon toʻkkan eriga oʻz oyogʻi bilan kelib, qoʻlga tushishi) haqidagi naql keng tarqalgan. Lekin qatl va jinoyat hodisasi bilan bogʻliq bu hayotiy tafsilni muhabbat mavzuiga tortish, maʼshuqa obrazini yoritishga safarbar etish faqat shoirona idrok hamda mahorat nishonasidir.

Munisning oshiqona gʻazallaridan inson ruhiyatidagi barcha his-tuygʻular oʻzining qaynoq tafti bilan ufurib turadi. Bu shoirning his-tuygʻularga boy qalb egasi ekanligini, muhabbatning lirikada aks etgan barcha mojarolari, qiynoq va lazzatlari ana shu hassos qalbdagi tugʻyon urib, qalbgaga sigʻmay, satrlarga sizib chiqqanligini koʻrsatadi. Buni shoirning oʻzi iftixor bilan soʻzlaydi:

*Uzv-uzvimdin figʻonlar bosh chekibdur til kibi,
Ishq asrorigʻa mendin tarjimonroq yoʻq kishi.*

Haqiqatan, shoir ilohiy va insoniy muhabbatning achchiq-chuchugini o'zi tatib ko'rgani uchun ishqning sehu sinoatini she'riyatga ko'chira olgan.

Adib axloqiy-ta'limiy g'azallarida zamona zolimlarini insofga chaqiradi, ulardan «*gulfom ulus qonidin ilgini gulgun qilmaslik*»ni talab etadi. Aytmishi bilan qilmishi ters shariat peshvolarining riyokorligini pisanda qiladi, ularning poraxo'rligini fosh etadi va diyonatga chaqiradi:

*Shafqat ilgi bilan ojiz fuqaro boshini siypa,
Zo'rlik'lar bila injitma alar ko'nglini hargiz.*

*Hokimi shar'sen, o'lmoq nedurur moyili rishvat,
Qaysi mazhabdadur ul hukmi shariat bila joyiz?*

Shoir umrining mazmuni va qadrini bilmaydigan, keksa bo'lishiga qaramay, yoshlarga xos ishlar bilan shug'rullanuvchi kimsalardan kuladi. Ularni aql-zakovat bilan ish tutishga undaydi. Uning axloqiy-ta'limiy g'azallaridan inson odobi borasidagi zakovatli misralar katta o'rin egallaydi. Muallif ochiqko'ngillik, beozorlik va yumshoqtabiatlikni yaxshi xulqning belgilari deb biladi. Shuningdek, zeb-ziyatga berilmaslik, turish-turmushda kamtarlikka intilishni ham ibratli insoniy fazilatlar sifatida tasvirlaydi.

Munis kamtarinlik va kamsuqumlikni yaxshi insoniy fazilatlardan deb hisoblaydi. Qanoatsizlik va tamagirlik inson tabiatini bulg'ashini, kibru havo va tamadan yuz o'girgan qanoatparvar inson qudratli Iskandardek sharafliligini uqtiradi.

Demak, Munis hayotidagi va inson shaxsiyatidagi kamchiliklarni tanqid qilish bilangina cheklanib qolmay, balki inson tabiatidagi nuqsonlarni bartaraf etish, jamiyatdagi kamchiliklarni tuzatish ham mumkin deb o'ylaydi. Porloq kelajak, ideal jamiyat va ma'naviy barkamol insonlar haqidagi orzulariga chora izladi. Bu izlanishlarini o'z she'riyatida kuyunchaklik bilan ifoda etdi. Shoir' porloq kelajak va orzulangan jamiyatni faqat

oqil, odil, fozil insonlarga barpo etishi mumkin, degan xulosaga keldi. U insonlar, xususan, yoshlar ongiga pand-nasihat yo'li bilan ta'sir qilib, ularni ma'naviy kamolot sari etaklashga intiladi. Kelajak nasllarga erk va ezgulik, olijanob odamiylik haqidagi samimiy she'riyatini meros qilib qoldirdi.

Munis nazmida *tabiat tasviri* ham muhim o'rin tutadi. Shoir she'rlarida tabiat fasllari va hodisalarining go'zal badiiy tasvirini kuzatish mumkin. Mumtoz asarlarda tabiat tasvirining o'zigina emas, balki tabiatning nodir lavhalaridan badiiy tasvir vositasi sifatida foydalanish mahorati ham tahsinga loyiq. Masalan, ona tabiatning quyosh, g'uncha kabi farzandlarining go'zal xususiyatlari, turfa holatlari, tovlanishlari Munisning dilbar she'rlar yaratishiga asos beradi. Jumladan, Munis *quyosh timsoli* vositasida vafodorlik tuyg'ularini tarannum etadi. Tabiat falsafasidan hayotiy xulosalar chiqaradi. Lirik qahramon hamisha ma'shuqani vasf etadi, uning vasliga intiladi, uni bemehrlikka, vafosizlikda ayblaydi va vafodor bo'lishga chorlaydi:

*Vafo qilkim, vafo izhor — tarkidin quyosh topdi
Falak uzra, yer ostida taraqqiy ham, tanazzul ham.*

Shoir lirik qahramon tilidan ma'shuqani vafodorlikka da'vat etib, uni quyoshning fe'lu atvoridan ibrat olishga chaqiradi. Shoir bu go'zal bayt orqali faqat ma'shuqaga emas, balki butun insonlarga quyosh vafodorligi — olamni yoritgani, isitgani, insonlar va erga yaqin bo'lgani uchun taraqqiy topgani, ya'ni falakning eng yuksak nuqtasiga ko'tarilgani hamda bevafoligi — yuksaklikka ko'tarilgani sari insonlar va yerdan uzoqlashgani, kibru havoga berilgani uchun tanazzulga yuz tutganidan saboq beradi. Chindan ham, agar inson kamtarin va mehru oqibatli bo'lsa, ma'naviy yuksaklikka erishadi, obro'li bo'ladi, xudbinlik va takabburlikka berilsa, tubanlikka yuz tutadi. Ko'ringanidek, Quyosh timsoli teran falsafiy va yuksak insonparvar g'oyani ifodalashda muhim vazifa bajargan. Shoir falsafiy-axloqiy qarashlarini ifodalashda ham Quyosh timsolidan unumli istifoda

etadi. Masalan, u pandomuz fikrlarini quyoshning xatti-harakatlari hamda pokizalik, nurafshonlik, yuksaklik, kamtarinlik, vazminlik kabi fazilatlarini bilan asoslaydi. O'quvchini undan ibrat olishga da'vat etadi:

*Ochma nurafzo jamoling tiyradil ag'yor aro,
Oftob olmas yuzidin kechalar ichra niqob.
Har ishda tezlik qilmoq na hojat, ey ko'ngul, ko'rkim,
Quyosh erdin chiqar so'yi samo ohista-ohista.*

Munisning tabiatdan tanlagan va sevib ishlatgan timsollaridan yana biri **g'uncha**dir. U shoirming o'z zamonasi bilan bog'liq fikr-tuyg'ularini ifodalashda muhim vazifa bajargan. Juda ko'p san'atkorlar she'riyatidagidek, Munis nazmida ham uning zamonasi in'ikosini yaqqol ko'ramiz. Ma'lumki, Munis uzoq yillar xon saroyida bosh mirob lavozimida xizmat qilgan. Saroy va amaldorlar hayotini yaxshi bilgan. Xorazmdak yirik vohaningsuvtarmoqlari va suv ta'minoti bilan shug'ullanish nihoyatda mas'uliyatli vazifa edi. Ana shu vazifa mirob shoirni xalq hayoti bilan bog'lab turar, xalqning tashvish va ehtiyojlaridan, dardu alamlaridan muttasil xabardor etardi. Keng xalq ommasini qadrlagan, sevgan, uning orzulari og'ushida yashagan shoir saroy muhiti bilan ham hisoblashishga, kelishishga majbur bo'lar, ammo zamon ziddiyatlari, tengsizlik va adolatsizlik, haqsizlik va alamzadalikni yashirib, yutib yurolmasdi. Shoir o'z zamonasi to'g'risidagi fikrlarini ayrim asarlarida oshkor aytsa, ba'zan timsol vositasida izhor etadi. U isyonkor va haqiqatparvar fikrlari ifodasi uchun tabiatdan matoh saylaydi. Uning yashab turgan davri, muhitiga nisbatan tanqidiy fikrlari, ko'pincha, shoirming tabiat va jamiyatdagi biror holat yoxud hodisaga bildirgan munosabatida namoyon bo'ladi.

*Agar amn istasang, bu bog' aro xomush bo'l doim
Ki, ofatdin omondur sirrin aylar to nihon g'uncha.*

G'uncha ochilib, gulga aylangunga qadar sehru jodusini pinhon tutadi. Sirini pinhon tutgani tufayli ham ofatlardan omon qoladi. Biqiq holatda turgan g'unchaga do'lu yomg'irlar ham zarar etkazmaydi, uni birov uzib ham ololmaydi. Shoir mana shu hodisadan badiiy umumlashma hosil qiladi, o'zi yashab turgan ijtimoiy muhitni «bog'», mazlum bechoralarni «g'uncha», ular chekishni muqarrar bo'lgan jabru jafolarni «ofat» obrazlarida ramziylashtiradi. Haqiqatan, Munis yashagan davrda erkin fikrlash, ko'ngilda borini to'kib solish mumkin emas, chunki hurfiylik qattiq ta'qib qilinardi. Aks holda fosiq va munofiqlarning domiga duchor bo'lish, jazoga tortilish turgan gap edi. Mazlumlarning dardini ichiga yutib, xomush va xokisorona hayot kechirishdan o'zga yo'l topolmasdi. Munisning ichki norozilik bilangina kifoysalanganining boisi ham shunda. U «Agar amn istasang, bu bog' aro xomush bo'l doim» deganida, shunga ishora qiladi. Shoir zamonasi va bu zamonada yashash tarzi haqidagi fikrini esa g'uncha holatining tabiat «fe'li»ga mutanosibliyi bilan asoslaydi.

Munis g'uncha timsolidan lirik qahramon qiyofasini, ruhiy holatlarini hayotiy gavdalanirish maqsadida ham juda o'rinli foydalanadi.

*Abrdek kim, ashk to'kkay, g'uncha bo'lg'ay tangdil,
Yig'lar osonliq bila el ko'nglum ashkolin ko'rub.*

Samoda bulut (abr)lar paydo bo'lib, yomg'ir quya boshladi. Qiyg'os ochilib turgan g'uncha yopildi (bulutlarning behudud ko'z yosh (ashk) to'kayotganidan yuragi siqilib ketdi — tangdil bo'ldi). Yo'q, yo'q, yomg'ir yog'mayapti, lirik qahramonning hijron azobidagi ahvolini, uning g'unchadek tang bo'lgan ko'ngli shaklini (ashkolin) ko'rib, achinganidan, el yig'layapti.

G'uncha obrazi lirik qahramon dardi, qalb kechinmalarini mufassal ifodalashga xizmat etadi. Tabiat, nabototolami naqadar serqirra va murakkab bo'lsa, inson ruhiyati undan ham

murakkabroqdir. Tabiatdan tanlangan timsollar san'atkorga ruhiyat tahlili uchun katta imkoniyat yaratadi.

«*Base g'am boridin chekmish og'irni*» *g'azali*. Shermuhammad Munisning butun ijodiyoti uning qismati chigal, hayoti nihoyatda og'ir kechganligidan dalolat beradi. Ifoda uslubiga kura sodda va samimiy ushbu g'azalida shoir o'z hayotini haqqoniy aks ettirishga erishgan:

*Base g'am bor³⁴⁶ idin chekmish og'irni,
Yog'ir bo'lmish³⁴⁷ hazin ko'nglim yog'irni.
Falak g'am yuklarin solg'onda elga,
Yog'irn³⁴⁸img'a mening qo'ymish og'irni.
Bilursen g'am yugin ko'p chekkanimni,
Yog'irnim ustida ko'rsang yog'irni.
Itin ko'rsam, manga uns aylasun³⁴⁹ deb,
Berurman gah ko'ngulni, gah bog'irni.
Raqib o'lingda bo'lmoqdin hazinmen,
Tilarmen ko'rmasam ul bo'lmog'irni.
Zamon ahlig'a bo'lmish shikva³⁵⁰ oyin³⁵¹,
Netong, sevsam agar gungu sog'irni.
Najote istasang Munisg'a g'amdin,
Ayoqchi³⁵², tut anga har dam chog'irni³⁵³.*

Bu «Munis ul-ushshoq» devonidagi o'ziga xos g'azallardan biridir. Uning o'ziga xosligi shunchalikki, birgina shu g'azal mutolaasi davomida Munisning shaxs va shoir sifatidagi siymosini aniq tasavvur etish mumkin. G'azal benihoya keng tarqalgan ixcham shakl — yetti baytdan iborat tarzda yaratilgan. Undagi samimiyat va ta'sirchanlik shoirning rasmiy-kitobiy

³⁴⁶ Bor – yuk.

³⁴⁷ Yog'ir bo'lmoq – yag'ir bo'lish, ezilish.

³⁴⁸ Yog'irn – yag'rin, yelka.

³⁴⁹ Uns aylamoq – do'stlashmoq.

³⁵⁰ Shikva – shikoyat, nolish.

³⁵¹ Oyin – rasm, pdat.

³⁵² Ayoqchi – may quyuvchi, soqiy.

³⁵³ Chog'ir – may, sharob.

uslubdan mutlaqo chekinib, hasbi holini dil-dilidan izhor etgani mahsulidir. Lirik qahramonning mahzun va dardmand hasbi holi g'azalxonni birinchi satrlardan oq sehlrab qo'yadi.

Zamona kulfatidan hamda g'ariblik g'urbatlaridan ezilgan ko'ngil hazin. Ushbu hazinlik yetmaganiday, adadsiz va og'ir g'am yuklarini tortaverganidan hazin ko'ngilning yag'rini — yelkasi yag'ir bo'lib ketgan. Negaki, nobakor falak g'am yuklarini xalqqa taqsimlaganida, shoiri sho'ridaning yelkasiga og'irroq'ini ortmoqlagan. Lirik qahramon e'tiroficha, uning g'am yukini ko'p chekkanligini yelkasi uzra qotib yotgan yag'irdan ham bilish mumkin. Albatta, bu g'am yuklari, yag'rin va yag'irlar faqatgina moddiy ma'noga ega emas. Ular o'z zimmasida ramziy-ma'naviy ma'nolar ham tashiydi.

G'azal to'rtinchi baytidan boshlab hasbi hol tasviridan chekinib, an'anaviy g'azalnavislik uslubida davom etadi. To'rtinchi bayt Alisher Navoyining «Qaro ko'zum...» g'azalidagi *«Itingga gamzada jon rishtasin rasan qilg'il»* misrasiga ma'nodosh. Ma'lumki, manzurning iti Sharq she'riyatidagi an'anaviy obrazlardan biri bo'lib, u goh ma'shuqa bilan oshiqni bog'lab turuvchi, goh oshiq bilan ma'shuqa visoliga rahna soluvchi badiiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ma'shuqa itiga iltifot ko'rsatish, u bilan yaqin bo'lishga intilishdan ilinj visolga erishishdir. Shu ma'noda, Navoyi g'azalida ma'shuqa itiga g'amdan zada bo'lgan jon rishtasi arqon o'rnida hadya qilingan bo'lsa, Munisning lirik qahramoni ma'shuqa itini ko'rsa, uni o'ziga do'stlashtirish uchun unga goh ko'nglini, goh bag'rini sug'urib beradi, toki it visol yo'lida oshiqqa monelik qilmasin, aksincha, moyil bo'lsin. Beshinchi baytda an'anaviy raqib obraziga munosabat o'ziga xos tarzda ifodalangan. Bu o'ziga xoslik shundaki, lirik qahramon o'ta soddadillik va oshkor ochiqko'ngillik bilan, raqib ma'shuqa bilan yonma-yon turishi, uni hazin kayfiyatga solishi, *«ul bo'lmog'irni»* ko'rishni istamasligini izhor etadi.

An'anaviy it va raqib obrazlariga munosabatdan keyin yana g'azal mundarijasidan zamona va Munisi g'amdiyda dardi o'rin

oladi. Oltinchi baytda tasvirlanishicha, zamona ahli chorasizlikdan shu qadar shikoyatga, faryodu fig'onga moyil bo'lib qolganki, ularga chorasoz bo'lishning ilojini topolmagan, nolishlardan yurakzada bo'lgan lirik qahramon tilsiz, so'zlayolmaydigan bechoralarni yoqtirish darajasiga etgan. Bu ham insoniyatning foje bir ahvolini anglatuvchi ayanch manzara. Bundayin bedodlikdan, davron g'amidan najot topish uchun shoir so'nggi baytda soqiyga murojaat qiladi va sharob bilan taskin-tasalli topishdan umidvor bo'ladi. Bu g'azal ko'p mavzuli bo'lib, unda bir necha muammo ko'tariladi. Shu asosda uning o'ziga xos badiiy tarkibi yuzara kelgan. Mazkur asarda «og'ir», «bog'ir», «yog'ir» (hozirgi tilimizda "yag'ir"), «yog'irn» (hozirda "yag'rin", "elka") kabi o'zaro ohangdosh so'zlar vositasida muvaffaqiyatli chiqqan so'z o'yini misralardagi dardchil mazmunning ta'sirchanligini oshirgan. Shoirning hasbi holiga oid bunday g'azallari muallifning qanday ahvol va kayfiyatda hayot kechirganini oydinlashtiradi. Shoir yashagan davr va davr kishilari haqida yorqin tavsifnoma beradi, zamondoshlarimizga hayotiy saboq bo'ladi.

«Do'st uldurkim, yomon kun yuz evurmas do'stidin» g'azali.

Munis she'riyatida do'stlik mavzusi izchil, go'zal va samimiy yoritilgan. Balki, shoir sadoqatli do'st izlab, ko'p dard chekkani, o'z jamiyati va hayotida do'stu do'stlikka vafodorlik topolmay qayg'urgani tufayli ham «Munis» degan taxallus olgandir. Darvoqe, «Munis» so'zi arab tilidan olingan va uning o'zagi «uns» bo'lib, u yaqinlik, ulfatlik, chin do'stlik ma'nolariga ega. Demak, Munis taxallusining ma'nosi insonlarga va Ilohga ulfat, hamdam, chin do'st demakdir. O'zining taxallusi bilanoq do'stlik, birodarlikni shior qilib olgan shoir do'stlikni juda qadrlagan va boshqalarni ham shunga da'vat etgan. Ammo dog'uli davron bu orzularning amalga oshuviga imkon bermagan:

*Qilurlar bir-birining suhbatin garchi havas ahhob,
Emaslar lek davron gardishidin dastras ahhob.
Falak mundoqki, dushmankomlik zohir qilur har dam,
Emaslar hech forig' g'am chekardii bir nafas ahhob.*

Hayot ba'zan shunday murakkab kechadi va tashvishlarga to'liq bo'ladiki, bir-birini sog'ingan, o'zaro hol-ahvol so'rashishga, suhbatlashishga, diydorlashishga intiq-intizor do'stu og'a-inilar turmush tashvishlaridan ortib, oddiy odamgarchilik rasmini bajo keltirishga muvaffaq bo'lmaydilar. Falak gardishi yoki zamonaning insoniylikka teskari fe'l-atvori tufayli do'stlikka moyil kishilar mudom g'am chekishga mahkum bo'ladi. Davr va ahli davr obrazlari shoir asarlarida izchil tasvir etiladi. Masalan, yuqoridagi misralarda davrning telba-teskariligi va dushmansifatligi qoralanadi. G'azal davomida shunday davrga mansub va muvofiq ba'zi kishilarning tuban qiyofasi ham fosh etiladi.

*Zamona ahlining manzuridur chun moli jam'iyat,
Qachon topg'ay meningdek bir g'aribni hech kas ahhob.*

Zamona ahlini mol-mulkka o'ch, moddiy manfaatlarga hirs qo'ygan olomon tashkil etar ekan, ularning hech biri iqtisodiy jihatdan g'arib kishini do'st tutmaydi. Xoh u alloma, donishmandi zamona bo'lsin, xoh ma'nan komil murabbiy bo'lsin, uni yakkalab, yolg'izlatib qo'yishdan hayiqmaydilar. Undan uzluksiz ma'naviy madad va rag'bat olib turadilar, ta'limu tahsildan o'zlari hamda farzandlari bahramand bo'ladilar. Ammo o'zlariga monand naqd moddiy manfaat unadigan kishilar bilan do'stlashadilar. Bu — hayotning azaliy achchiq haqiqati.

Munisning ko'pgina g'azallarida kimsasizlik, yolg'izlik iztiroblari ifodalangan. Bu g'azalda esa yolg'izlikning tub sabablarini, do'stlik izhor etgan qallob kishilarning salbiy ma'naviy qiyofasini ochish yo'li bilan bayon qiladi:

*Erurman uyla bekaskim, borurga bog'lasam mahmil,
Topilmas aylamakg'a nola andoqkim jaras ahhob.
Tutay kimdin umidi marhamatkim, yoqg'oli jonim
Urarlar otashi a'dovu solurlar xoru xas ahhob.*

Munis xaloyiq va jamiyatning do'stparvarligi uning hukmdoridan boshlanishini orzu etadi. Xalqi va hukmdori do'stparvar bo'lsa, davlat qudratli, mustahkam, dushmanbardosh bo'lishini bashorat qiladi:

*Desang, a'do shikasti davlatimg'a topmasunlar dast,
Yig' atrofingga, ey shah, adl birla peshu pas ahbob.*

Shoir o'z g'azallarida qanday masalani ko'tarmasin, g'azalning keyingi baytlarida, albatta, zamondoshlariga, ko'pincha esa, hukmdorlarga murojaat etadi. Ularning e'tiborini shu masalaga tortishga, insonparvarlik g'oyalari orqali ta'sir etishga intiladi. Zero, adolatli, insonparvar hukmdor — Munisning ham yuksak ijtimoiy orzusi edi. U yurt rahbari xayrixoh va ma'rifatparvar bo'lsa, xalq ham osoyishta, ma'rifatli bo'ladi, deb o'ylar edi. Shuning uchun ularni goh maqtash, goh tanqid, goh nasihat qilish yo'li bilan tarbiyalashga harakat qilardi. Jamiyatdagi kamchiliklar Munisni yoshligidan otashin etgan va dardli asarlar uning ilk devonidanoq joy olgan:

*Kimnikim do'st dedim, dushmani jon topdim oni,
Neki ondin tiladim sud, ziyon topdim oni...
Yor mehrin tilab, ag'yor jafosin ko'r dum,
Mayki gulgun talab etdim, qaro qon topdim oni,
Nekxohim deganim barcha bor erkan badxoh,
Onikim onglar edim yaxshi, yomon topdim oni.*

Lirik qahramon hayotda orzu-o'ylariga batamom ters holatni ko'radi. Do'st deb o'ylagan kishisi dushman, xayrixohlik kutgani badxoh, yaxshi gumon qilgani yomon bo'lib chiqadi. U insonlardan manfaat, madad, mehr kutadi. Ammo, nuqul zarar ko'radi. Ushbu g'azal hayot ziddiyatlarini teran aks ettirgan va boshdan-oyoq tazod asosiga qurilgan. U Munis hayotining muayyan sahifalarini yoritishi va shoir yashagan zamonaning manzarasini hayotiy gavdalantirishi bilan ham diqqatga sazovor.

Umri davomida Munis turli lavozimlarda ishlagan, avom xalq orasida ham kezman, mansabdoru ziyolilar bilan ham muomalada bo'lgan. Uning she'rlari ana shu turli toifa kishilari ahvoli va ruhiyatini yaxshi bilganligidan dalolat beradi. «Munis ul-ushshoq» debochasida shoirning o'zi qayd etishicha, uning yoshlik chog'lari beg'ubor va bedard kechgan. Keyinchalik esa ko'p donishmandlar davrasida bo'lib, ular bilan fikrlashgan, hayot va zamonni hushyorlik bilan kuzatgan. Olgan taassurotlarini ijodiga izchil singdirgan: *«Valekin, ul asnoda gohi bexudlig'din ifoqat hosil bo'lub, mastliqdin hushyorliqqa vosil bo'lg'onda tabiati jibilliy va kayfiyat iqtizosi bilan ahyonon fuzalo xidmatig'a moyil va kitobxonlir suhbatig'a doxil bo'lur erdim. Sharafi xizmat natoyji va asari suhbat mayomini bila tab'img'a kayfiyatlar yuzlanib va holatlar dast berib, nazm silkiga mubayyan va vazn zevari bila muzayyan bo'lur erdi»*. Hayot inson irodasi, tabiati uchun o'ziga xos bir sinov, ko'zgudir.

Munis zamondoshlarining mana shu ko'zguda yaqqol ko'ringan qiyofasini o'z g'azaliyotiga ko'chirgan. Ayniqsa, shoirning «Oshno» radifli g'azali alohida e'tiborga loyiq.

*Davlatning borida bordur ahli olam oshno,
Qaytqach davlat, jahonda topilur kam oshno.
Uyla bekaslik meni mahzunga topmish dastkim,
Bir kishi yo'qdur mango juz kulfatu g'am oshno.
Baski davron xohishi begonaliq solmoqdurur,
Bir-biriga bo'la olmas ikki hamdam oshno.
Kimki bo'ldi oshno, bot ayladi begonalig',
Topmadim bu davr aro bir ahdi mahkam oshno.
Gar vafo bo'lsa, parida bo'lg'ay erdi, ko'rmadim,
Bo'ldilar har nechakim avlodi odam oshno.
Hajr ranjidan o'larga etmishamkim, ko'rsalar,
Holima tutg'ay azo begona, motam oshno.
Ishq aro ul nav' erur vahshat meni majnung'akim,
O'zgani demay, bo'la olmas ko'ngul ham oshno.
Dard chekmak, ashk to'kmak ishq eliga xosdur,*

*Har ko'ngulga dard, har ko'zga emas nam oshno.
Muniso, davron g'ami begona bo'lsa, tong emas
Kim, senga bo'lmish biyik donishvar Akram oshno.*

G'azal matlasida shoir inson tabiatidagi nosamimiylikdan shikoyat qiladi, mol-davlat tufayligina oshno tutinadigan kishilarni qoralaydi. Taassuflarkim, Munisning bu «tutingan» soxta do'stlar haqidagi fikri faqat uning o'z zamonasigagina taalluqli bo'lib qolmay, balki barcha zamonlarda, hamisha barhayot bo'lib turibdi. Hamon oshnagarchilikka intiladigan kimsalarning ko'pchiligi yo davlatu mansabga, yo molu mulkka, yoki boshqa biror manfaat unadigan qadriyatga ishqiboz bo'lishadi. Ammo, aslo samimiy, dardkash, jonajon do'st bo'lishmaydi. Chinakam do'stlikka da'vogar bunday kishilar amaldan tushganingizda, mol-mulkingizdan baraka uchganida, moddiy yoxud ma'naviy madadga muhtoj bo'lib, ko'mak istaganingizda, qorasini ko'rsatmaydi, hatto ochiq-oydin yuz o'girib ketadi. Munis mazkur g'azalida hayotning beshafqat hodisotlaridan bizni murabbiylarcha ogoh etayotir. Ushbu matla Munis xon saroyida ma'lum davrda davlatmand hayot kechirgan bo'lsa, keyinchalik qashshoqlik qiyinchiliklariga duchor bo'lganligini eslatadi. Shoirning mazkur xulosasiga shaxsiy hayot tajribalarigina emas, tarixchilik va insonshunoslik kuzatuvlari ham asos bo'lgan.

Insonlar orasida yashab turib, ruhan, qalban yolg'iz bo'lishdan ko'ra og'irroq dard bo'lmasa kerak. Mana bu baytda shoirni kimsasizlik va g'am-kulfatlar og'ushida ko'ramiz:

*Uyla bekaslik mani mahzung'a topmish dastkim,
Bir kishi yuqdur mango juz kulfatu g'am oshno.*

Ma'naviy-madaniy inqiroz girdobida qolgan tuzumda ma'naviyat kishisining qismati bekaslik — kimsasizlik, yolg'izlik. Uning dili majruh, ruhi yakson, tafakkuri tushovlangan. U g'amu kulfatdan o'zga hamdam, oshno topolmaydi. Xo'sh, Munis yoki

zamon ahli bunday ahvolga tushishiga sabab nima? Buni shoir quyidagicha izohlaydi:

*Baski davron xohishi begonaliq solmoqdurur,
Bir-birig'a bo'la olmas ikki hamdam oshno.
Kimki bo'ldi oshno, bot ayladi begonalig',
Topmadim bu davr aro bir ahdi mahkam oshno.*

Demak, shoir ikki narsani asosiy sabab qilib ko'rsatadi. Lirik qahramon — shoirning bechoraholligiga birinchi aybdor — davr, chunki uning «*xohishi begonaliq solmoq*». Ya'ni davron o'zining ziddiyatli turmushi, adolatsizligi bilan odamlar orasiga nifoq solib, ularni bir-biriga dushman qilib qo'yadi. Ikkinchi aybdor esa davr ahli — Munisning zamondoshlari. Chunki ular beqaror, mehsiz, irodasiz kishilar. Voqean, zamona, siyosat istagan kuyini chalsa, unga raqqoslik qilavermaydigan, maslak va e'tiqodida sobit tura oladigan oshno orttirish oson emas. Ko'rinib turibdiki, shoirning shaxsiy kechinmalari ijtimoiy hayot voqeligidan kelib chiqqan.

Shuning uchun do'st va do'stlik zayli — zamon hamda ahli zamon mavzuining yorqin qirrasi sifatida talqin etiladi. Munis do'stlikka juda katta ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy masala sifatida yondashadi. Zotan, hayot naqadar mashaqqatli bo'lmasin, u mehribon, madadkor, xushchaqchaq do'stlar bilan yengil kechadi. Shoir esa samimiy, jonajon do'stga ilhaq yashab o'tgan. Xalqda: «Ahmoq do'st — yovdan yomon» degan naql bor. Bu hikmat bejiz aytilmagan. Munis ham do'st bilan dushmanning farqiga bormaydigan, ezgu bilan yovuzni ajrata olmaydigan, xiyonatkor «do'stlar»dan mehr o'rniga jabr ko'rgan va bu betayin kishilar, tund tuyg'ularning timsolu taassurotini o'z she'riyatiga muhrlagan.

Munisning do'stlik mavzuidagi aksariyat g'azallari ushbu insoniy tuyg'u haqida mulohaza yuritish, hukm-xulosa chiqarish yo'sinida yozilgan bo'lsa, quyidagi g'azal do'stlarga murojaat, iltijo etish tarzida yaratilgan:

*Do'stlar, mensiz dame ohangi ishrat qilmangiz,
Siz ichib sahbo, meni xunxori hasrat qilmangiz.
Gar muyassar bo'lsa bir mahbub ila bazmi nishot,
Mensizin suhbat tuzarga maylu rag'bat qilmangiz.
Topsangiz bazmi visole, anda yod etmay meni,
Zor ko'nglumni asiri dog'i furqat qilmangiz.
Men kibi yo'qdur aroda, mankubu maxmuri aysh,
Kimsaga mendin ziyoda boda shafqat qilmangiz.
Ahli donish birla har dam aylangiz bazmi kitob,
Jam'i nodonlar bila izhori ulfat qilmangiz.
Do'st uldurkim, yomon kun yuz evurmas do'stidin,
Munis ahvolin ko'rub, tarki muhabbat qilmangiz.*

G'azaldagi nolakor iltijo, murojaatlar yolg'izlikdan ezilgan lirik qahramonning hazin iztiroblari asosiga qurilgan. Hayotda ishonib, sig'inib yashayotgan do'stlaring senga beparvo bo'lsalar, kimsasizlik kulfatiga tashlab qo'ysalar, bundan-da ortiq alam bormi? Bunday ko'rguliklardan yurakzada bo'lgan shoir yolg'izlikning yovuz changalidan qutqarib olishlarini do'stlardan o'tinib so'raydi. Do'stlari uni unutib, o'zlari maishat qilsalar, lirik qahramon hasratdan qon yutadi. Shuning uchun u biror lahza g'amu hasrat to'shagiga tashlab qo'ymasliklarini do'stlardan so'raydi.

«Dunyoning shodligi yig'ilsa butun, do'stlar diydoridan ustun bo'lolmasligi», dunyo dustlik bilangina bir butunligi haqida ne-ne donishmandlar benazir baytlar bitishgan. Bobur Mirzo ham «Do'stlarning suhbatida ne xush o'lg'ay bahsi she'r» deya zavqu surur bilan do'stlarning suhbatini sharaflagan. Do'stlar diydori, davrasi, gurungining mazasi Munisga ham oshno. Shoir umrining ma'lum fasllarini ushbu tuyg'udan masrur kechirgan. Uning do'stlarga ishonch, hayotga muhabbat ruhi bilan yo'g'irilgan ba'zi asarlari bunga shohid. Shoirning muruvvatli, sadoqatli do'stlari haqida yozgan ajoyib gazallari ham borki, ularda do'stlik mehrining hayotbaxsh qudrati, do'stlikning inson ruhiyati tetikligi

uchun naqadar muhim o'rin tutishi lirik qahramon qalbining chuqur ruhiy tahlili jarayonida ochib berilgan:

*Hajr sahrosida zoru bekas erdim, shukrkim,
Raxshi altofin mening sori sabuktoz etti do'st.
O'lturub yonimda yuz turluk navozishlar qilib,
Do'stlar ichra meni bu nav' mumtoz etgi do'st.
Iltifoti jomidin masti sharobi vasl etib,
Dushmani badxohlar ichra sarafroz etti do'st.*

Lekin Munis bunday do'stona muruvvatlardan butun umri mobaynida yolchimagan. U ko'pincha do'stlarning suhbatini sog'inib, do'stdorlikka tashna yashagan. Tahlil etilayotgan g'azalning 2, 3, 4-baytlarida shu boisdan shoir ulfatlariga uqtiradiki, bordiyu biror sevikli inson diydoriga muyassarlik nasib etsa, zinhor mensiz suhbat tuzmagaysizlar. Chunki men ham do'stlik suhbatiga zor-intizorman. Mening bu ahvolimni esda tutinglar. Basharti visol bazmi nasib etib qolsa, meni yod etmay, zor ko'nglimni ayriliq, yakkalik dardiga asir etib qo'ymangizlar. Negaki, dunyoda meningdek ayriliqda, arosatda qolgan, ulfatchilik xumor etgan kishi yo'q. Shuning uchun men bir chetda qolib ketib, do'stlik sharobini o'zgalarga tutmangiz.

G'azalning yuqoridagi baytlari shoirning shaxsiy dardu istaklarini ifodalasa, so'nggi baytlar umumning ijtimoiy darq va manfaatlarini ko'zlagan, falsafiy tus olgan istak-iltijoni ilgari suradi.

*Ahli donish birla har dam aylangiz bazmi kitob,
Jam'i nodonlar bila izhori ulfat qilmangiz.*

Naqadar nekbin nasihat, mazmundor, teran maslahat. Unga jamiyatning har bir a'zosi rioya etganida edi, millat allaqachon oliy rutbaga ko'tarilgan bo'lardi. Xalq orasida bazmi kitob — kitobxonlikning rasm bo'lishi Munis orzulagan ma'naviy mukammal insoniyatning sifat belgisidir.

Munisning xulosasiga ko'ra, do'stlikning sharti va talablari og'ir. Do'stlik murakkab, musibatli damlarda, yomon kunda sinaladi. Shoir hayotiy bu qonuniyatni juda sodda ta'riflaydi:

Do'st uldurkim, yomon kun yuz evurmas do'stidin.

Baxtli, farahli kunlarda, omad va daromad kulib boqqan pallada inson atrofida do'stlar parvona bo'lishadi. Bunday onlarda ularning madadi, ko'magiga ehtiyoj ham bo'lmaydi kishida. Lekin, bu odamlarning bariga chin do'st deya ixlos qo'yish mumkinmikin? Ha, odatda, odamlar shunday ish tutishadi. Ammo kuni kelib, ushbu «do'stlar»ning biri moliga, biri mansabiga, biri hunariga, biri yeriga ishqibozligini sezib qolishadi. Murodlari hosil bo'lgani sari, soxta do'stlarning safi siyraklashib boradi. Do'stning ahvoli og'irlashgani, muruvvat va madadga muhtoj bo'lgani sayin, ular muhabbatni tark etaveradilar. Do'stning kuni musibatga, yomonlikka yuzlansa, «do'stlar» undan batamom yuz o'girib ketadilar. Shundan yurakzada shoir *«Munis ahvolin ko'rub, tarki muhabbat qilmangiz»*, deya iltijo etadi. Ushbu bayt falsafiy jihatdan teran, usluban sodda, ruhan samimiy bitilgani bilan birga, san'atkorona yaratilgan ham. Birinchi misraning boshlanishi va tugallanishida *«do'st»* so'zining mavzu ham g'oya ta'kidi uchun qo'llanishi, ikkinchi misrada *«Munis»* so'zining shoir shaxsini hamda umumiy ma'nodagi do'stni ifodalashga safarbar etilishi ma'naviy-lafziy mutanosiblikning go'zal namunasidir.

Umuman, bu g'azal o'zbek adabiyotida do'stlik mavzusida bitilgan eng yetuk asarlar sirasida o'ziga xos o'rin tutadi. Xalqning sevgisiga sazovor bo'lganidan, u ashulaga aylantirilib, ko'p yillardan buyon nazardan qolmay, avj pardada aytilib kelinayotir. G'azalning vujudga kelishi, umriboqiylik kasb etishida, shubhasiz, Munis ustoz Alisher Navoyining o'z g'azallariga hamohang g'azallaridan ijodiy ibrat va ilhom olgani, ta'sirlangani ham asosiy omil hamda sabablardandir.

Maslakdoshlik va izdoshlik salohiyati. Munisning qator g'azal, nazira va muxammaslari Navoyi bilan maslakdosh, fikrdosh bo'lish, badiiy so'zga navoyicha yo'sinda yondashish

samarasi sifatida yuzaga kelgan. Munis uchun nazira va muxammaslar yozish asil g'azal yaratish yo'lidagi o'ziga xos mashq, tayyorgarlik vazifasini o'tagan. Ustozlari g'azallariga muxammas bog'lash g'azalchilikda mahorat qozonishning asosiy omillaridan biri bo'lgan. Munisning Navoyi g'azallariga bog'lagan ajoyib muxammaslari mavjudki, umumiy tasavvur uchun ularga bir nazar tashlash zarur. Shunisi diqqatga sazovorki, Munis muxammas bog'lash uchun Navoyining eng bokira g'azallarini tanlab olgan, ustoz Navoyi bilan o'ziga xos ijodiy musobaqaga kirishgan, Navoyi mahorati darajasida qalam tebratishni o'zi uchun ijodiy sinov deb bilgan. Buning uchun shoir butun ichki imkoniyatlarini, iste'dod qudratini ishga solgan. «Xazoyin ul-maoniy»da Alisher Navoyining:

*Ishq ahli go'ristonida qabrim chu zohir bo'lg'usi,
Farhod oning toshin yo'nub, Majnun mujovir bo'lg'usi*
matlali go'zal g'azali bor. Bu g'azalni o'qigan odam cheksiz ma'naviy rohat oladi, g'azal san'atining sehriga qayta boshdan asir bo'ladi. Ushbu g'azalga Munis bog'lagan muxammasni o'qiganda esa, insonning ma'naviy-ruhiy olami yana bir nodir badiiy durdona bilan boyiydi. Muxammasni bandma-band qiyosiy mutolaa etish imkoniyatini muhtaram tolibi ilmlarda qoldirib, biz uning ayrim bandlarinigina tahlil etamiz, xolos.

*Kofir kuzingning xidmatin ixlos ila qilmish ajal,
Xanjar mijangdin aylabon el bag'rini tilmish ajal,
Qotillig'ingni, ey pari paykar, magar bilmish ajal,
G'amzangdin o'turmoq ishin ta'lim ola kelmish ajal,
Bu nav' ustod o'lsa, ul oz chog'da mohir bo'lg'usi.*

Navoyi baytining birinchi satridagi oddiygina «*ajal*» so'zi Munis muxammasida radifga aylangan. Ajalning «*o'turmak ishi*»ni ma'shuqa g'amzasidan o'rganganligi Navoyi baytida isbotlanmagan umumlashma fikrdek berilgan. Munis satrlarida esa «*ajal*» ma'shuqa g'amzasidan nimalarni o'rganganligi batafsil

tasvirlangan. Birinchi misrada shoir ma'shuqa ko'zlarining mumtoz she'riyatda tasvirlangan ikki xislatini oshkor etishga erishgan. 1. Ko'zlar *"kofir"* deb sifatlanadi va ushshoq iymonini g'orat qilishda ayblanadi. 2. Ko'zlar *"qattol"*, *"har biri jon olg'uchi"*, *"xunxor"* deya tavsiflanadi. Munis an'anaviy bu tashbehlariga kinoyaviy tarzda ishora qilarkan, ayni paytda, ma'shuqa ko'zlarini o'ziga xos tarzda tasvirlashni niyat qilgan.

Kipriklarning xanjarga qiyoslanishi ham an'anaviy holat. Ikkinchi misrada Munis shunga ishora qiladi va buning umumiy holligini, ya'ni (birgina ma'shuqa emas) butun ma'shuqalar ajdodi xanjarsimon mijgonlari bilan (birgina oshiqning emas, balki) *«el bag'rini tilmoq»*qa mashg'ulligini ta'kidlaydi. Asl muddao esa, yana o'sha mijgonlarni tasvirlash.

Uchinchi misra dastlabki misralarni umumlashtirish hamda ularni Navoyi baytiga mantiqan payvandlash uchun safarbar etilgan. Bu juda mushkul vazifa bo'lganligidan Munis *«ichki qofiya»* kabi nozik san'atlarni ishga solib, misraning jozibali chiqishiga erishgan.

Munis va Navoyi misralarini birlashtirishda, bandning tugal mazmundorligini yuzaga chiqarishda *«ajal»* radifining badiiy vazifasi katta. Munisning mahorati shundaki, *«ajal»* kabi sovuq o'limdan darak beruvchi so'zni insonning hayotbaxsh tuyg'ularini tug'yonga keltirishga bo'ysundirgan.

Shogird misralari ustoz baytidagi kechinmalarni muayyanlashtirishga, izohlashga, badiiy asoslashga yo'naltirilgan:

*Bordur manga zolim iki — gardun biri, dilbar biri,
Ashkim bila ohim erur — Jayhun biri, sarsar biri,
Behad g'amim bor o'lsa sabt, o'lg'usi ming daftar biri,
Ko'nglumdagi har nishdin gar bo'lsa bir til har biri,
Yuz til bila o'z holining sharhida qosir bo'lg'usi.*

Navoyi baytidagi *«har nish»*, ya'ni lirik qahramonni dardga soluvchi manbalarni ilg'ab olish qiyin. Munis misralari esa ularni muayyanlashtiradi. Dastlabki misradan lirik qahramonni iztirobga

soluvchi ikki manba: *falak* (davr ma'nosida) va *ma'shuqa* mavjudligidan voqif bo'lamiz. Ikkinchi misra ularning jabridan lirik qahramon *ko'z yoshlaridaryo*, *ohlari sarsar* ekanligidan darak beradi. Uchinchi misra *lirik qahramon dardlarining behadligini* so'ylaydi. Nihoyat, mana endi lirik qahramon qalbiga og'riq beruvchi dardlarni aniq tasavvur qila olamiz. Shunisi hayratlanarliki, muxammas misralari Navoyi ruhiyatiga hamohang, Navoyi didi va saviyasi darajasida bitilgan.

Xullas, Shermuhammad Munis o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan buyuk shoir edi. U Sharq adabiyotining ilg'or an'analarni mukammal o'zlashtirdi. Ana shu boy meros va an'analardan oziqlangan holda barakali ijod etdi. U devon tuzish va g'azal yaratish bilan bog'liq so'nib qolayozgan an'analarni jonlantirdi. Munisning «Munis ul-ushshoq» devoni Sharq she'riyatining azaliy an'analari va qoidalariga to'la amal qilinishi jihatidan Alisher Navoyining «Xazoyin ul-maoniy»sidan keyingi eng mukammal devonlardan hisoblanadi. «Munis ul-ushshoq» davr nafasi va keng ko'lamli ijtimoiy fikr-g'oyalar bilan yo'g'irilganligi tufayli ham o'ziga xosdir. U katta ma'rifiy-ma'naviy obida, badiiy mahorat maktabi sifatida adabiyot ixlosmandlari uchun hamisha ardoqlidir.

“Savodi ta'lim” risolasi. Ma'rifatparvarlik Munis she'riyatining yetakchi g'oyalaridandir. Munis iste'dodi qirralaridan biri xattotlikdir. U bu yo'nalishni san'at darajasiga ko'tara olgan. Hayoti davomida o'ziga manzur bo'lgan bir nechta noyob asarlarni, jumladan, 1794-yilda Alisher Navoyining “Mezon ul-avzon”, 1797-yilda “Holoti Sayyid Hasan Ardasher” asarlarini kitobat qilgan.

Munis xattotlik ilmini nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham takomillashtirgan olim sifatida qadrlı. “Savodi ta'lim” risolasi uning bu boradagi xizmatining salmoqli qismini tashkil etadi. Garchi bu asar asos e'tibori bilan xattotlik ilmiga oid bo'lsa-da, unda Munisning ustod Ibn Hojib haqida, yozuvning madaniyat taraqqiyotidagi o'rni, xususan, husnixat ta'limi va, umuman, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi qimmatli fikrlari mavjud.

Qalbida xat-savod o'rganish, bilimdon kishi bo'lib etishish istagi tug'yon urgan Shermuhammad Munis ilmda kamolotga erishgach, ta'lim ishini osonlashtirishga qat'iyat bilan kirishadi va bu borada ko'p izlanadi. Yoshlarga o'zi ta'lim bera boshlaydi. U murabbiylik qilar ekan, ta'lim usullariga ijodiy yondashadi, o'z ta'biri bilan aytganda, *"bilgancha surub qalamni har yon, ta'lim ishin aylar erdi oson"*. Munis yetuk murabbiy sifatida o'z toliblariga savod o'rgatayotganida, sodda, tushunarli yo'llarni izlagan. Uning maqsadi oson va qulay usullar vositasida savodxonlikka erishish edi. Lekin Munis bu bilan qanoatlana olmaydi, olijanob orzulari navqiron qalamkashni husnixat ta'limiga oid bir she'riy-ilmiy risola yaratishga ilhomlantiradi. Nihoyat, u o'z amaliy tajribalarini jamlab ushbu risolani yaratadi:

*Lekin ko'ngul ichra erdi bu kom,
Qilsam raqami ulumi arqom*³⁵⁴.

*Andin talab ahli bo'lsa mahzuz*³⁵⁵,
*Ta'lim fanin qilurda mahfuz*³⁵⁶.

"Savodi ta'lim" asari ana shu tarzda vujudga keladi. Haqiqatan ham, risola muallifi arab harflarining murakkab shakllarini juda sodda uslubda yoritish yo'riqnomasini yaratadi. U harflarning esda saqlanishini osonlashtiruvchi ashyolarni topadi. Ularni turli jonzotlarga, jihozlarga o'xshatib, talabalar tasavvurini tiniqlashtiradi.

"Savodning beshigi - alifbe" deganlaridek, Munis ham ta'limdagi muvaffaqiyatlarning garovi savod ekanligini tushungan va shuning uchun *"ulumi arqom"* – yozuv ilmini yaratishga bel bog'lagan. Muallif "Savodi ta'lim"ning yozilish sabablari, tarixi haqida asarning o'zida ma'lumot berishicha, u *"jiddu jahd"* bilan harakat qilib, manzumani hozirgi hisob bilan 1804-yil 6 dekabrda (hijriy 1219-yil, ramazon oyining uchinchisi – chorshanba kuni) nihoyasiga yetkazgan:

³⁵⁴Ulumi arqom – raqamlar ilmlari.

³⁵⁵Mahzuz – bahra olgan.

³⁵⁶Mahfuz – hofizaga, xotiraga olingan, yodlangan.

*Bu nomaki bo'yla topti tanzim,
Yozildi oti «Savodi ta'lim».
Ta'rixining bu nav' adodur,
Hijrat chog'idinki, g'amfizodur.
Ming ikki yuz o'n to'qquz edi yil,
Dog'i ramazon uchunchisi, bil.
Go'yoki chahorshanba erdi
Itmomi qalamg'a dast berdi³⁵⁷.*

Asarning hajmi 352 misradan iborat. Uni shartli ravishda uch qismga bo'lib o'rganish mumkin.

1. Muqaddima qismi. U o'n sakkizta kichik bobdan tarkib topgan.

Ularda hamd, na't va risola nazmining sabablari, qalam ta'rifi, xat ta'rifi, yozuv asboblarning qulayligi, yaxshiligi, ularni tayyorlash mahorati kabi masalalar yoritilgan.

2. Asosiy qism. U 22 ta kichik bobdan iborat. Ularda arab harflarini yozish yo'llari, usullari va mahoratiga e'tibor qaratilgan.

3. Xotima qismi. Unda risola tarixi bitiladi. Uning toliblar ko'ngliga ilm rag'batini uyg'otishga xizmat etishi muallif tomonidan orzu qilinadi.

Sharqda, an'anaga ko'ra, shoir va olimlar qanday mavzuda asar yozmasinlar, gapni Tangriga hamd, payg'ambarga na't, hukmdorga madh, salaflari, ustozlariga tavsifdan boshlaydilar. Munis ham "Savodi ta'lim"ning dastlabki qismida husnixat ilmining ustozini madhiga to'xtaladi hamda uning fazilatlarini haqida mehr bilan so'zlaydi. Ustozini mashhur arab tilshunosi va arab xatining koshiflaridan biri Ibn Hojibga o'xshatib ta'riflaydi:

*Har ilmda jomiul-fazoyil,
Har hukmda voqiful-masoyil.
...Ilm ichra adili Ibn Hojib,
Ilm ahliga ehtiromi vojib.*

³⁵⁷ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. 4-жилд. Т.: 1978, 389-бет.

Shoir ustozining xushxatligini mubolag'ali ifodalar bilan tasvirlaydi:

*Xattidin o'lub xujasta ta'lim,
Ta'lim fani xatiga taslim.*

Go'yo ta'lim Ibn Hojib husni xatining jozibasi tufayli qutlug' va muborak bo'lgan, go'yo uning bokira dastxati oldida ta'lim bosh egib taslim bo'lgan. Bu shogirdning ustozga nisbatan chinakam iftixor tuyg'ulari izhoridir. Manzuma muallifi asarda qalam vasfiga katta o'rin ajratib, uning ahamiyati, qadrini zavq bilan kuylaydi:

*Ey ahli qalamliq etgan isbot,
Lozimdurur aylasang mubohot.*

Munis qalam sohiblarini (shoir, xattot, kotib va h.k.) tabarruk, qutlug' va sharaflı kasb egalari deb biladi hamda ularga murojaat qilib, o'z kasblari bilan faxrlanishlari lozimligini aytadi. Qalamni "jon" so'zi (جان) o'rtasidagi alif (ل) harfiga nisbat berib, uni jondek aziz deydi, uni harfidan "sharobi ma'ni" oqib turuvchi nayshakarga o'xshatadi. Shoir qalamning ijtimoiy ahamiyatiga yuksak baho berib, deydi:

*Ilm ahli nasibi andin afzun,
Jahl ahli aning g'amida mahzun.
Olam ishi intizomi andin,
Olam elining nizomi andin.*

*Ul bo'lmasa, bo'lmag'ay kitobat,
Bu bo'lmasa, qolmag'ay hikoyat.*

Munis "Savodi ta'lim"da xat ta'rifiga alohida to'xtalib, uni "so'z maxzanining nishonasi", "ma'ni durtning xizonasi" deya ta'riflaydi. Yozuvni jamiyat taraqqiyotidagi tarixiy bir zarurat sifatida baholaydi:

*Har so'zki, ko'nguldin o'ldi mavjud,
Xat bo'lmasa, bo'lg'ay erdi nobud.*

Muallif, husnixat o'rganishdan maqsad, "*xatti xo'b*"ni egallash ekanligini uqtiradi va asar davomida chiroyli yozishning shart-sharoitlari, tadbirlari haqida batafsil fikr yuritadi.

Munis xat yozuvchi va savod o'rganuvchiga did bilan qalam tanlash hamda rangli qalamlar ishlatish to'g'risida qimmatli maslahatlar beradi. Ma'lumki, Munis yashagan davrda qalam qamishdan qo'lda yasalar, to'g'rirog'i, yo'nilar edi. Binobarin, u qalam yo'nish qoidalarini ham mufassal bayon etadi.

Asarning so'nggi qismlarida Munis arab alifbesidagi har bir harfning yozilishini mahorat bilan tushuntirishga kirishadi, o'quvchida aniq tasavvur hosil qilish uchun fikrlarini sodda va tushunarli bayon etishga harakat qiladi, harflarni turli shakldagi jism yoki jonivorlarga o'xshatib tasvirlaydi:

*"Zo" (ز) uch nuqatu valek sarkash,
Qilsa bo'lur oni qushg'a o'xshash.*

Ko'p o'rinlarda Munis savod ta'limi haqida risola yaratgan ustozlarining fikrlariga munosabat bildiradi, ular bilan mubohasa yuritadi va o'z mulohazalarini dadil bayon etadiki, bu ham uning chinakam olimlik iste'dodidan dalolat beradi:

*To (ت) zikrida dedi ba'zi ustod,
Zebo alifiyu avvali "sod".
Bu nuqtaga men qilurman inkor,
"Sod" osti erur satbar bisyor.
Ta'lim budur, qilurman iymo,
"Ro" favqida tutsa er nigun "ro".
Tutsa "alif" (ا) ustida nishiman,
Mingan kishidek samandi tavsan.
Bir nuqta "alif"ning ittisoli,
To "re" so'ngikim bor erdi xoli.*

Munis o'z asarini nihoyasiga etkazar ekan, undan ilm toliblari bahramand bo'lishlarini orzu qiladi. Bu ezgu orzuning amalga oshganligi – "Savodi ta'lim"ning o'zbek xattotligi tarixida muhim voqea bo'lganligi, bu asardan ko'plab talabalar foydalanib, yetuk xattotbo'lib etishganliklari bilan izohlanadi.

Muallif "zo" harfi haqida so'zlab, uning shakli *qushga monandligini* ta'kidlaydi:

*"Zo" uch nuqatu³⁵⁸ valek sarkash,
Qilsa bo'lur oni qushg'a o'xshash.*

Ko'ringanidek, muallif ayrim harflarni atrofdagi turli ashyolarga qiyoslab tasvirlagan bo'lsa, ayrim harflarni esa o'zaro qiyoslab tushuntirishga harakat qiladi:

*"Kof" uldurur, ey habibi dilband,
"Bo" avvalidur "alif" g'a payvand.³⁵⁹*

Asar bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Uning arab alifbesiga oid amaliy qismi hali ham eski o'zbek tili va husnixatini o'rganuvchilar, sharqshunoslar uchun qimmatli qo'llanma vazifasini o'tay oladi.

Shermuhammad Munisning "Savodi ta'lim" risolasi nazmiy jozibadorligi hamda tasvirdagi obrazlilik bilan o'quvchiga estetik zavq baxsh etadi. U ilmiy asar bo'lishiga qaramay, Munisga xos shoirona mahorat namoyon bo'lgan. Misralardagi fikr mukammalligi bilan birga so'zlarning ishlatilish o'rni va me'yori, ohangdorligi, qofiya va radiflarning o'ziga xos yangiligi va mukammalligi o'quvchini o'ziga jalb etadi.

Umuman, Munis she'riyatini kuzatganimizda, shoir vazn tanlash borasida yuksak badiiy did egasi bo'lganligining guvohi bo'lamiz. Bu fikrimizning isbotini "Savodi ta'lim" misolida ham ko'rishimiz

³⁵⁸Nuqat – arab yozuvida harflar nuqtalar bilan belgilanadi.

³⁵⁹Payvand – bog'langan

mumkin. “Savodi ta’lim” aruzning hazaj bahri tarmog‘idagi “*Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzub*” vaznida yozilgan:

*Ma’f’ulu mafoilun faulun,
Ma’f’ulu mafoilun faulun*

Munisning mashhur “Layli va Majnun” dostonlari yaratilgan bu vaznni tanlashi bejiz emas. Zero, o‘ynoqi va ta’sirchan vazngina Munis muddaosiga mos kelardi. Chunki musiqiy ohanglar silsilasini tashkil etuvchi bu vazn orqali o‘quvchi asar mohiyatini osonlik bilan idrok etadi va, hatto, xotirasida uzoq vaqt saqlab qoladi.

Shuni mamnuniyat bilan ta’kidlash lozimki, she’riy yo‘l bilan ilmiy asarlar yaratish o‘zbek mumtoz nazmining go‘zal xususiyatlaridan biridir. Munis ham ana shu imkoniyatdan mahorat bilan foydalandi. Manzumani yaratish jarayonida shoir so‘z va harflarning yozilish shaklidan maroqli manzaralar ijod etadi, so‘z o‘yinlari, mubolag‘a, tazod, tashbeh, tarse’ kabi badiiy usul va vositalarni qo‘llaydi. Mazkur asarni chinakam ilmiy-ma’rifiy manzuma va yuksak she’riy mahorat mahsuli sifatida o‘rganish muhimdir.

“Firdavs ul-iqbol” asari. Munis Xorazmda Abulg‘ozidan boshlangan shajaraviy tarixnavislik silsilasining eng mustahkam bo‘g‘inlaridan biridir. U Xeva xoni Eltuzarxon (1804-1806) taklifiga binoan “Firdavs ul-iqbol” tarixiy asarini yozishga kirishgan. Asar 5 bobdan iborat. Ammo, Munis uning muqaddima qismini va asosiy boblarini yozishga ulgurgan, xolos. Asarni muarrixning izdoshi va jiyani Ogahiy oxiriga etkazgan.

Munis asarda qadimgi tarixdan boshlab, 1813-yilgacha bo‘lgan voqealar haqida ma’lumot bergan. Ogahiy yozgan qismlar 1825-yilgacha bo‘lgan tarixiy voqealarni qamrab oldi. Asar, ayniqsa, Abulg‘ozidan (1663-1664) keyingi davr hodisalarining ilk bor yoritilishi bilan juda muhimdir. Unda qariyb 200-yilga yaqin davr tarixi borasidagi ma’lumotlarning yangiligi, aniqligi va dalillarning ko‘pligi katta qimmatga ega. O‘zbek, turkman, qoraqalpoq xalqining hayoti, taqdiri, urf-udumlariga oid noyob ma’lumotlar

tadqiqotchilarimiz tomonidan ilmga tatbiq etilgan. N.N.Muravev, H. Vamberi, A.I. Butakov, N.I. Veselovskiy, V.V. Bartold, P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, Y. A.G'ulomov, M.Yo'ldoshev, Q.Munirov kabi olimlarimizning asarlarida undagi ma'lumotlardan keng foydalanilgan. Asarning ilmiy qimmatini baholab berilgan.

Xorazmda tarixnavislik shajarasini davom ettirgan Ogahiy, Bayoniy kabi ijodkorlar ham o'zlarining asarlarida Munisning ustozlik maqomini yuksak baholashgan. Uning ulgurolmagan niyatlarini amalga oshirishga harakat qilishgan.

Ko'ringanidek, "Firdavs ul-iqbol" o'zbek xalqi tarixini yorituvchi eng mo'tabar manbalardan biri. Shu bilan bir qatorda, u o'zbek nasrining noyob namunasi ham. Chunki undagi voqealar tasviri faqat dalillar majmuidan iborat emas. Balki, unda moziy qayta harakatga tushadi. Tarix uyg'onadi. Undagi timsollar jonli, fikrlovchi. Ularning his-tuyg'ulari hayotiy ziddiyat tug'yonlari, ruhiy-ma'naviy kurash iztiroblari asarda o'z ifodasini topadi. Obrazli ifoda har bir tarixiy shaxsni badiiy timsol darajasiga ko'taradi. Bular Munisning tarixnavis va nosir sifatidagi mahorati mahsulidir.

1988-yili amerikalik sharqshunos, xorazmshunos olim Yuriy Bregel "Firdavs ul-iqbol"ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratdi. Asarning qadr-qimmatini anglab etgan olim solnomaning bebaho mohiyat-mazmunidan jahon ziyolilarini ham bahramand etish maqsadida uning ingliz tiliga tarjimasini amalga oshirdi va 1998-yilda nashr ettirdi. "Firdavs ul-iqbol" 2010-yilda filologiya fanlari doktori Nusratullo Jumaxo'ja va xorazmlik olimlar Safarboy Ro'zimboev hamda Abdulla Ahmedovlar tomonidan asl manbalar asosida Toshkentda, o'zbek tilida nashr etildi. Asar to'g'risida bir qancha maqolalar yozildi, tadqiqotlar davom etmoqda.

Ko'ringanidek, Munis XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan yetuk ijodkor. U serqirra iste'dod sohibi.

Shoir, adib, tarixnavis, olim, xattot. Bu yo'nalishlarda yaratgan merosi muhim qimmatga ega. Munis o'zidan keyingi iste'dod sohiblarining kamol topishida, adabiyot va madaniyatimiz tarixining takomilida ustozlik maqomida turgan ijodkor. Shunday ekan, uning

adabiy-ilmiy merosini chuqur va maxsus tadqiq etish ilmda ko'p muammolarning yechimiga xizmat qiladi.

Tayanch tushunchalar:

Tarixnavislik, xattot, kitobat, hasbi hol, savodi ta'lim, qasida, tabiat tasviri, ramziylik.

Savol va topshiriqlar:

1. *Shoir hayoti va ijodi o'rganilishining bibliografiyasini tuzing.*
2. *Shoir adabiy merosiga annotatsiya yozing.*
3. *"Savodi ta'lim" risolasining maqsad va vazifalarini aniqlang va taqriz yozing.*
4. *Shoir she'riy merosi, devonlari haqida so'zlang.*
5. *Munis she'riyatining janriy tarkibini talqin eting.*
6. *Shoir she'riyatida kichik janrlarning o'rni.*
7. *G'azalnavislikda an'ana va novatorlik munosabatini aniqlang.*
8. *Munis ijodi va qasida janri takomili haqida so'zlang.*

Asosiy adabiyotlar:

1. *O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi. T.: 1945.*
2. *O'zbek poeziyasining antologiyasi. T.: 1948.*
3. *O'zbek adabiyoti. T.: 1959.*
4. *Munis. Tanlangan asarlar. T.: 1957.*
5. *Munis. Saylanma. T.: 1980.*
6. *Shermuhammad Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.*
7. *Jumaxo'ja N. Munis g'azaliyoti. T.: 1991.*
8. *O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 4-jild. T.: 1978.*
9. *Firdavs ul-iqbol. "O'qituvchi", T., 2010.*

MUHAMMADRIZO OGAHİY – SHOIR, TARIXCHI VA TARJIMON (1809 – 1874)

Reja:

1. *Muhammadrizo Ogahiy hayoti va ijodining manbalari.*
2. *Xorazm adabiy muhitida Ogahiyning o'rne.*
3. *Adibning adabiy merosi.*
4. *Ogahiy noyob iste'dodga ega shoir.*
5. *Tarixnavislik va Ogahiy.*
6. *Ogahiyning tarjimachilik maktabi.*
7. *Ogahiy she'riyatida ishq talqini.*
8. *Shoir asarlarida nafsga munosabat.*
9. *Shoir she'riyatida timsollar talqini.*
10. *Ogahiy she'riyatining badiiy mahorat qirralari.*
11. *Navoyidan bahramandlik badiiy balog'at garovi.*

Muhammadrizo Ogahiyning hayoti va ijodiy merosi, o'zbek mumtoz adabiyotida tutgan o'rne. Muhammadrizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy barakali ijod qilgan san'atkor sifatida haqli ravishda Alisher Navoyiga qiyoslanadi. XIX asr Xorazm adabiyotining yirik namoyandasi Ogahiy serqirra iste'dod sohibi bo'lib, u shoirlik iqtidori, tarixnavislik salohiyati, tarjimonlik mahorati bilan o'zbek madaniyati ravnaqiga katta ulush qo'shgan. Uning she'riy merosini tashkil etuvchi "Ta'viz ul-oshiqin" (Oshiqlar tumori) asari o'zbek mumtoz adabiyoti xazinasidagi eng yirik va qimmatli devonlardandir. Ogahiyning tarixnavisligiga mansub "Firdavs ul-ifbol" (bu asarni Munis boshlagan, Ogahiy davom ettirgan), "Riyozi ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Jome ul-voqeoti sultoniy", "Gulshani davlat", "Shohidi iqbol" asarlari mamlakatimiz o'tmishi voqeligini haqqoniy aks ettiruvchi nodir tarixiy hujjatlardandir. Ogahiy forsiydan o'zbek tiliga o'g'irgan – Mirxondning "Ravzat us-safo", Muhammad Mahdiy Astrobodyning "Tarixi jahonkushoyi Nodiriy", Zayniddin Vosifiyning "Badoe ul-vaqoe", Mahmud binni Shayx Ali

G'ijduvoniyning "Miftoh ut-tolibin", Muhammad Muqim Hirotiyning "Tabaqoti Akbarshohiy", Muhammad YUsuf Munshining "Tazkirayi Muqimxoniy", Rizoqulixon Hidoyatning "Ravzat us-safoyi Nosiriy", Husayn Voiz Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy", Kaykovusning "Qobusnoma", Muhammad Vorisning "Zubdat ul-hikoyot", "Sharhi daloyil al-hayrot", Sa'diy Sheroziyning "Guliston", Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho", Badriddin Hiloliyning "Shoh va gado", Nizomiy Ganjaviyning "Haft paykar" kabi tarixiy, badiiy asarlari o'zbek tarjima adabiyotining ulkan boyligi hisoblanadi.

Hamma davrlarda Ogahiy ijodi namunalariga adabiyotshunos olimlarimiz katta e'tibor bilan qarashgan. Asarlarini qayta-qayta nashr ettirishgan. Jumladan, 1958-60-yillarda "Tanlangan asarlar"i, 1960-yilda "Ta'viz ul-oshiqin" devoni va nihoyat 1970-yillarda she'rlari, tarixiy va tarjima asarlaridan namunalar jamlangan 6 jildlik "Asarlar" to'plami chop etildi. Ammo, bular hali yetarli emas. Shoirning to'la asarlar to'plamini nashrga tayyorlash o'zbek mumtoz adabiyotimiz tarixining ko'p muammolarini hal etishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

Ogahiy ijodini ilmiy tadqiq etish borasida ham ancha ishlar amalga oshirildi. Dastlabki yirik tadqiqotlardan biri sifatida R.Majidiyning "Ogahiy lirikasi" asarini ko'rsatish mumkin. Tarixiy asarlari haqidagi Q.Munirovning tadqiqotlarini eslash mumkin. Tarjimachiligi haqida N.Komilovning "Bu qadimiy san'at" monografiyalarini ta'kidlash lozim. Bulardan tashqari, Xorazm adabiy muhitidagi she'riyat, tarixnavislik, tarjimachilik tadqiqiga bag'ishlangan barcha ilmiy ishlarda Ogahiyga munosib o'rin ajratilganining guvohi bo'lamiz. 1999-yil dekabrda Ogahiyning 190-yillik yubileyi nishonlandi. Eng so'nggi tadqiqotlar, yangicha talqinlar sifatida ana shu anjuman munosabati bilan chop etilgan asarlarni e'tirof etish mumkin.³⁶⁰

Ogahiy haqida o'zining tarixiy asarlari, Bayoniyning tarixiy asarlari, tazkiralalar orqali ham ma'lumotlar yetib kelgan. Ushbu manbalarni kuzatib, Ogahiy Xeva adabiy muhitida navoyivor

³⁶⁰ Ogahiy. Ishq ahlining tumori. T., 1999.

vazifani ado etgan, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bu hududda yashagan bir necha avlod Ogahiyini ustozi komil sifatida ulug'laydi. Donishmand shoir Komil Xorazmiy unga juda yuqori baho beradi. Ogahiyning fazlu donishda yagonaligi, so'zining qadri balandligi, ishqning tilsimlaridan, pinhon sirlaridan ogoh ijodkorligini e'tirof etadi:

*Ulki ogahlarning ogahidur,
Fahmu donish sipehrining mahidur.
So'zi ortiqdur guhardin ham,
Fazlu donishda olam ichra a'lam.
So'zni har necha qilsa bozori
Bordur olamda bir xaridori.*

Shu adabiy muhit rahnamosi Feruz Ogahiyini o'ziga ustoz deb oshkora e'lon etadi. Faqat ijodda emas, balki, davlatni boshqarishda ham uning ma'naviy madadiga hamisha mushtoqlik sezadi. Shoirga ehtiromini quyidagi maxsus baytlarda izhor etadi:

*Komil ersam nazm aro Feruzdek, ermas ajab,
Ogahiydur she'r mashq aylarda ustozim mening.*

Ogahiy 1809-yil 17-dekabrda Xeva yaqinidagi Qiyot qishlog'ida Erniyozbek mirob oilasida tug'ildi. Uch yasharligida otasi o'lib, amakisi Munis tarbiyasida qoldi. Muhammadrizo bolalik va o'smirlik yillarini Qiyotda o'tkazdi, boshlang'ich ma'lumotni o'sha erda oldi. U dastlab maktab, keyin Xeva madrasalarida tahsil oldi. Ogahiy juda ko'p mutolaa qilgan. Dunyoviy va diniy ilmlarni o'rgangan. Munisning xonadonida adabiy davralarda ishtirok etgan. Yoshligidan o'zbek va fors-tojik adabiyoti namunalarining ixlosmandi bo'lgan. 1829-yili Ogahiy amakisi, ustozi Shermuhammad Munisdan ham ajraldi. Munis vafotidan keyin shu yili Olloqulixon Ogahiyini amakisi o'rmiga bosh mirob etib tayinladi. Shu davrdan e'tiboran, Ogahiy xalq hayoti va saroy ishlari bilan bog'landi. Qizg'in ijtimoiy-ijodiy

mehnat bilan mashg'ul Ogahiy 1845-yili miroblik yumushlari bilan safarda yurganida, otdan yiqilib shikastlandi va o'z ta'biri bilan aytganda, "shakarlang" – oqsoq bo'lib qoldi. Shu dard azobini tortayotgan shoir umr yo'ldoshidan ham judo bo'lib qoldi. Ogahiy 1857-yilda miroblik vazifasidan iste'fo berdi. Qolgan umrini ijodga bag'ishlaydi. 1874-yili 65 yoshida hayotdan ko'z yumdi.

Shoirning adabiy merosi. Ogahiy ijodiy faoliyati davomida devon tuzdi. 19 ta asarni tarjima qilib, 5 ta tarixiy asar yozdi.

Ogahiy shoir sifatida Navoyi an'analarini davom ettirgan. Devon tuzish borasida ham ustozlari izidan borib, devonga maxsus "Ta'viz ul-oshiqin" deb nom qo'ygan. U 1852-yilda tuzilgan. Unda 18.000 misra she'ri jamlangan. Shundan 1.300 misrasi forsiy she'rlari.

Shoirning devoni debocha bilan boshlanadi. Debocha Ogahiy iqtidorini to'g'ri baholashimizga, ijodi mohiyatini teran anglashimizga yordam beradi. Unda asarlarining yozilish sabablari, g'oyaviy xususiyatlari borasidagi shoirning o'z nuqtayi nafari bayon etilgan. Bu adabiyotshunosligimiz uchun juda muhimdir. "Ta'viz ul-oshiqin" debochasi, avvalo, Ogahiyning hayoti, hasbi holi haqida ma'lumot beruvchi birlamchi manbadir. Unda shoirning orzu va rejalari, sarguzashtlari, hayotining turli davrlaridagi ruhiy holati izchil, maroqli aksini topgan. Debochada ijodkor dunyoqarashining shakllanishi, yosh, izlanuvchan Muhammadrizoning jamiyatdagi voqea-hodisalarga, turfa toifa, guruh, amal namoyandalarga munosabatini kuzatish mumkin.

Mana bu so'zlar Ogahiy devon yaratgunga qadar shoir sifatida tanilgani, uning asarlari xalq tomonidan yaxshi kutib olingani va sevib o'qilganidan dalolat beradi: *"... Ushbu sayr asnosida har toifaning holig'a loyiq va har jamoaning af'oliga muvofiq bir mazmun shohidining xayoli xotirim ko'zgusida xutur qilsa erdi, gunogun iboratlar bila rangin nazmlar libosini kiydirib, dilkash suratlar bila xaloyiq nazarida namoyish berur erdim va har birining rangin ruxsori va mushkin gesusi tamoshosidin shavq va*

dard ahlining shaydo ko'ngullarini volalig' va asirlik' maqomiga etkurur erdim, andoqkim, shavqangez g'azallar va mav'izaomez qasidalar va muhabbatosor ruboiylar va diqqatparvar masnaviylar va bazmoro muxammaslar va ruhafzo musaddaslar nazm silkiga chekib bir necha qog'oz poralarg'a musavvada qilur erdim. Alarning ko'prog'i xaloyiqning tillari azkorida mazkur, ko'ngullari avroqida mastur bo'lib, olam atrofi va falak aqtorida quyosh yanglig' shuhrat tutub, akobir majolisida rutb ul-lison va asog'ir mahofilida viridi zabon bo'lur erdi, tokim alardin, ba'zi musavvadasi juzdonda pinhon qolib, ba'zining musavvadasi beparvolig'im sababidin har tarafg'a sochilib, nobud va parishon bo'lur erdi".

"Ta'viz ul-oshiqin" debochasi XIX asr o'zbek nasrining go'zal namunasi hamdir. Debocha – mustaqil nasriy hasbi hol asar sifatida baholasa arzigulik durdona. Birgina XIX asrda yashab ijod etgan uch zabardast nosir – Munis, Ogahiy, Bayoniy asarlari olib ko'rilsa, ularning nasri uslubi, badiiy tarovati, til xususiyatlari jihatidan bir-biridan farqlanib, ayricha jilolanib turadi. Ogahiy debochasining matni an'anaviy sayqaldor uslubda yozilgani, tilining shirador va samimiyligi, saj' usuli bilan muzayyanligi, fikr-mulohazalarining nazmiy parchalar vositasida dalillanib borishi bilan go'zaldir. Debocha Ogahiy tab'iy tamoyillarini aks ettirishi bilan ilmiy qimmatga ham egadir.

"Ta'viz ul-oshiqin" – ma'naviyat tumori. Ogahiy xalq orasida ko'proq lirik shoir sifatida mashhur. Muhammadrizo o'z she'riyatining oshiqlar qalbiga yaqin, ular bilan tumordek doimo hamroh bo'lishini, ishq ahliga dard-alamlardan xalos qiluvchi fazilatlariga ega bo'lishini istadi va devonini "Ta'viz ul-oshiqin" ("Oshiqlar tumori") deb atadi. Bu fikrni shoir ko'pgina she'rilarida faxriya usulida izhor etgan:

*Ogahiy, dilso'z nazmingni eshitsa ahli ishq,
Bo'ynig'a ta'vizdek aylarlar ash'oringni band.*

Xususan, "Ta'viz ul-oshiqin" debochasida Ogahiy o'z nazmi mohiyatini juda aniq va ravshan izohlab ketgan: *"Toza she'r tafakkuri bodasin ichib, goho o'zimga keldim, goho o'zimdin ketdim. Va har hol bilan necha muddatlar ko'p mehnat va mashaqqatlar chekib, aksari ash'orimni jam' etib devon suratida bir necha avroq suturiga bitdim. Chun borchasi dardi ishq o'tining harorati bila og'ishta va shavqu muhabbat asarining siroyati bila sirishta va oshiqlar g'aminging taskiniga sabab va dardmandlar alaminging tahfiga mujib erdi. Lojaram, agar ishq va dard ahlining qo'liga tushsa, ta'viz yanglig' ixloslari bo'yunlarig'a osib, izzat bila asrar erdilar va mutolaa qilib, shavqangez mazmunlari dorusidin ishq bemorliqi marazig'a nav'i shifo topar erdilar"*.

"Ta'viz ul-oshiqin"da Sharq mumtoz adabiyotining 19 janridagi asarlar mujassam. Ular 470 g'azal, 3 mustazod, 89 muxammas, 5 musaddas, 2 murabba, 4 musamman, 4 tarjeband, 7 qit'a, 80 ruboiy, 10 tuyuq, 1 mulamma, 4 chiston. 2 muammo, 4 masnaviy, 1 bahri tavil, 1 munojot, 1 savol-javobi oshiq va ma'shuq, 20 ta'rix, 19 qasidadan iborat.

Ogahiy yirik zullisonayn shoir hamdir. "Ta'viz ul-oshiqin" devonida 1300 misradan ortiq asar "Ash'ori forsiy" nomi bilan alohida o'rin tutadi.

Ogahiy lirikasidagi janrlar tarkibi o'ziga xosdir. G'azallari an'anaviy g'azalchilikdan farqli o'laroq, 7,9,11, ba'zan 15,17,23 baytdan iborat. 90ga yaqin muxammasi bor. Shundan 4-5 tasi mustaqil muxammaslar. Ogahiy Navoyi g'azallariga 30dan ortiq muxammas bog'lagan. Shoir Navoyi boshlagan an'anani davom ettirib, o'z g'azaliga 9ta muxammas bog'lagan. U o'zbek mumtoz lirikasidagi an'anaviy mavzu va g'oyalarni rivojlantirdi. O'z qarashlari, hayotiy xulosalari bilan ularni boyitdi, o'ziga xos yangi qirralarini kashf etdi.

Ogahiyning o'zbek adabiyoti janrlar takomilida ham katta xizmati bor. Jumladan, mustazod janridagi ikki ruknga (hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vazni) teng keluvchi bir qisqa misrani ikki qisqa misraga to'ldirdi. Bu asardagi lirik

qahramonning tuyg'ulari, kechinmalarini yanada mukammalroq, ravshanroq ifodalashga xizmat qiladi.

Ogahiy devonidagi asarlar ijtimoiy mazmun salmoqdorligi, inson va xalq manfaatlari uchun kurash maslagi bilan ham Sharqning o'lmas obidalariga qatorida turadi. Ogahiyning inson taqdiriga munosabati uning lirikasidagi davr va ahli davr tasvirida ko'zga yaqqol tashlanadi. Mavjud jamiyatda insonga munosabat hamda insonning jamiyatdagi hurmat-e'tibori haqida shoir kinoya va alam aralash mana bunday xulosa bayon etadi:

*Ey ko'ngul, hayvon kibi go'lu hamoqatpesha bo'l,
Odam o'lmoq istasang gar ahli davron ollida.*

Ma'naviy inqirozga yuz tutgan jamiyat insonga faqat shunday yashash usulini ravo ko'radi, xolos. Aks holda – inson “go'lu hamoqatpesha” emas, hushyor, mustaqil fikrli, naqparast bo'lsa, kibor jamoat uni odamgarchilik va odob doirasidan chiqarib, yakalab, mudom g'amu kulfat, mashaqqatu qadrsizlikka muhtaloq qilib qo'yadi.

Devonda yuqoridagi singari dardli baytlar silsilasidan yaralgan yaxlit g'azallar borki, ular Muhammadrizoning o'z hayotiy tajribasi zaminida yuzaga kelgan, muallifning dil-dilidan sizib chiqqan achchiq iztiroblari mevalaridir. Bunday g'azallarda Ogahiyning badiiy umumlashma yaratish mahorati, lirik qahramon siymosi orqali umumxalq dardu hasratini izhor etish san'atini kuzatish mumkin:

*Davrondin agar, ey dil, etsa sanga bir rohat,
Chekmakka muhayyo bo'l yuz kulfatu ming mehnat.
Gar dahr elidin olsang o'lmakka yetib bir non,
Bir lahza qutulmassan o'lguncha chekib minnat.
Yuz va'da bila xizmat har kunda buyurg'aylar,
Yer tutmas agar qilsang har va'daga yuz xizmat.
Bu turfaki, yuz xizmat butkargali jon cheksang,
Bir xizmat uchun ko'rgung har lahzada ming tuhmat.*

G'azalda haq-huquqi va qadr-qimmati poymol etilgan insonning qalb og'riqlari, umidsiz, tushkun kayfiyati, davron va davr elidan noroziligi baralla un tortib turibdi. Baytlarning g'amdiyda inson toleiga bitilgan – *“mehnat”, “minnat”, “xizmat”, “tuhmat”* so'zlari bilan yakunlanishi, qofiyalanishi asardagi hazin ruhni kuchaytirib, yanada mungli navo beradi.

Ayniqsa, ijodkor va ijod qadri haqidagi baytlar diqqatga sazovor:

*Har damda agar so'z din yuz durru guhar sochsang,
Bir ko'hna hazaf chog'lig' topmas el aro qiymat.
Gar kiprik ila qozsang yuz toza quduq, ondin
Serobi murod o'lmoq ko'rguzmagusi surat.*

Ilm-ma'rifat, badiiy so'z namoyandalari shundayin qadrsizlangan zamonda Ogahiydek sabot va bardosh, katta umidvorlik bilan tinimsiz ma'naviyat quduqlarini qazmoq, mukammal devon va qator tarixiy-badiiy kitoblar yaratmoq bukilmas iroda, fidoyilik nishonasidir:

*Go'yoki, seni Tangri mehnat uchun etmish xalq,
Yo'qsa, senga ham eldek bermasmu edi davlat.*

Do'stparvarlik ruhi bilan yo'g'irilgan misralar Ogahiy do'stlikka, muhabbatga ulug' e'tiqod bilan yondashganidan dalolat beradi. Ular, ayni paytda, shoir samimiy, mehribon, muruvvatli, xayrixoh do'stu yor topolmay qiynalganidan ham darak beradi. Ushbu misralar shoirning g'amgusor, mehribon yor istab yovuz kimsalarga yo'liqqanining achchiq sabog'idir:

*Yori badni debdurlar mori bad,
Qochmoq ondin keldi sunnat, ey ko'ngul.*

Ezgulikka umid bog'lab, *“yori bad”*ga yo'liqqan shoir *“borcha avqotini behuda o'turgani”*dan o'ksinadi, zamon va zamon ahlidan omonlik istaydi:

*Muft bilgil boru yo'qingni berib,
Xalqdin topsang farog'at, ey ko'ngul.*

Zamona ziddiyatlari, zo'ravonligi, adolatsizligi bilan murosas qilolmagan shoir *"yori baddan qochmoq"*ni, *"xalqdan farog'at topmoq"*ni va *"faqir go'shasini makon etmoq"*ni ixtiyor aylaydi:

*Har kimki, faqir go'shasi bo'lmish makon ango,
Xotir hamisha dahr g'amidin amon ango.*

Nima bu? Faollikdan chekinishmi, tushkunlikmi, umidsizlikmi, ojizlikmi yoki ruhiy mag'lubiyatmi? Yo'q, aslo! Ulug' ijodkorlarimiz dunyoqarashidagi bunday burilish zukko va muzaffar isyon nishonasidir. Maslagining markazida faqru fano g'oyasi turgan so'filik dunyoqarashi ham, aslida, ma'naviy tanazzulga, diyonatsizlikka, g'ayriinsoniylikka qarshi isyon tariqasida maydonga kelgan. Shu tariqa, Ogahiy ijodida ham kibor, dunyoparast, xudbin va amaldor zamondoshga qarama-qarshi darveshsiyrat, nekbin, xokisor, fano kunjini maskan tutgan, dahr anduhidan forig', ozoda inson siymosi shakllangan. Ogahiyning shoh va gado, shohlik va gadolikka falsafiy munosabati ham mana shu siymo qiyofasida mujassam:

*Har kimki, dahr shohlig'in ayladi havas,
Bordur nasib g'ussayi fikri jahon ango.*

Nasibi *"g'ussayi fikri jahon"* bo'lmish Ogahiy zamondoshlari Abdulla Oripov talqinidagi *"jahoniy tashvishga chulg'angan zot"*larga, oradan asrlar o'tgan bo'lsa-da, naqadar yaqin turadi:

*Sultodur ul gadoki, buzuq kulbasi aro
Osudadur topilsa biror pora non ango.*

Mazkur baytda, Ogahiy talqinidagi shoh va gado nisbatidan tashqari, faqirlik mazhabidagi insonning sobirlik va qonelik fazilati, musulmon ma'naviyatidagi sabru qanoat falsafasi tajassum topgan. Komil inson tarbiyasi yo'lidagi muhim axloqiy omildir bu. Sabru qanoatni tark etib, nafs itiga, hirsu havas devlariga duchor bo'lgan inson tadrijiy kamolotdan to'xtaydi, uning tolei kamoldan zavol tomon yuzlanadi.

Ishqqa falsafiy munosabatiga ko'ra, Ogahiy insoniy ishqqa sig'ingan, dunyoviy muhabbat eng yuksak pardalarda, tiniq va dilkash, ta'sirchan navolarda, ming yillik muhabbatnomadan o'zgacha jozibada kuylay olgan, har g'azaliga *"ishq xurram marg'zorining g'izoli sho'xi"* yanglig' seyr-sinoat singdirgan shoiri shoir edi. Biroq Ogahiy she'riyati faqat majoziy ishq tasviridagina iborat emas.

"Ta'viz ul-oshiqin"dan shoirning ishq haqiqiy tasvirida ham mahoratli san'atkor ekanligidan dalolat beruvchi asarlar keng o'rin egallagan. Ayniqsa,

Ogahiy, jahd et, musohib bo'l haqiqat ahlig'a,

Tobakay bo'lg'ay majoz ahli bila ulfat sango

maqtasi bilan tugallangan g'azalda Ogahiyning ishqqa, haqiqat va majozga falsafiy munosabati yaqqol aks etgan.

Ilohiy ishq kechinmalari tasviri Ogahiy nazmining ta'sirchan sahifalarini tashkil etadi. Hattoki, shoir taxallusida ham ilohiyot sirlariga bog'liq ma'no bor:

Netong ogoh bo'lsa Ogahiy ishqing siridinkim,

Onga behuda ermas osmondin bu laqab paydo.

Demak, Ogahiy taxallus tanlaganida, ilohiy ishq – Oллоhga muhabbat sirlaridan ogohlik, xabardorlikni ham nazarda tutgan. Bu – taxallusning bir ma'nosi.

Ogahiyning falsafiy asarlari ko'rsatadiki, u o'z salafлари singari, so'filikning ko'proq naqshbandiya tariqatiga e'tiqod qo'ygan. Chunki u O'rta Sharq falsafasidagi Eng taraqqiyparvar, hayotsevar, insonparvar, zakovatli maslak edi. Quyidagi baytda

Ogahiyning naqshbandiya maslagiga ehtiromi “qatrada – quyosh” misol tajalli topgan:

Hushing quloqini tutib, har dam bu pandimni eshit,

Sokin vatan ichra bo‘lib, atrofi olam sayrin et.

Baytdagi ma’rifiy-axloqiy g’oyalar naqshbandiya tariqatidagi “*Hush dar dam*” (Har bir nafasing, xatti-harakating aqlu hushing tasarrufi, nazoratida kechsin, hushyor bo‘l), “*Xilvat dar anjuman*” (Mayli, Haq birla xilvatda bo‘l, ammo anjuman – xaloyiq ichra xilvatda bo‘l), “*Sayr dar vatan*” (Safarda bo‘l, biroq yurtma-yurt mazmunsiz kezmasdan, vatan ichra sayr etib, olamni mushohada qil) kabi aqidalarga asoslangan.

Bular Ogahiy dunyoqarashi an’anaviy sharqona falsafa ta’sirida shakllanganidan dalolat beradi. Lekin an’anaviy falsafiy tafakkur mahsullarini o’zlashtirish bilan cheklangan, mavjud falsafiy aqidalarni badiiy sharhlash, turfa talqinlarda takrorlash bilan mashg’ul bo‘lgan hech bir ijodkor mustaqil, yangi erkin dunyoqarash sohibi maqomiga ko’tarila olgan emas. Falsafiy tafakkur tarixida iz qoldirgan har bir adibning o’zigagina xos tafakkur tarzi, dunyoqarashi bo‘ladi. Ushbu misralar Ogahiyning Sharq falsafiy tafakkuriga qo’shgan xos nuqtayi nazarini ilgari suradi:

Bu gulshan sayrin etsang, bosma gustohona tufroqni

Ki, har gom ostida bir paykari ozoda madfundur.

Bu g’ayratgoh sayrig’a adab birla qadam qo‘ykim,

Necha ozoda jismi har qadam ostidadur pinhon.

Bir qarashda, baytlar zamirida odobli bo‘lish, qadamini bilib bosish haqidagi o‘gitlar mujassamlashgan. Naqshbandiyaning “*Nazar bar qadam*” (Har bir qadamingni ko‘rib-bilib qo‘y, bosayotgan qadaming aql-idroking nazoratidan ayrilmasin) aqidasi ham eslatadi u. Ammo mazkur pandnoma asosidagi falsafa kishini juda chuqur mushohadalarga chorlaydi. Faylasuf shoir uchun tuproq oddiy yer emas, u marhum insoniyat jasadi, “*paykari ozoda*”larning xoki poki. Shoir nazdida tuproq hissiz, o‘lik va mo‘rt jism emas. U har hujayrasi tuproq zarralari

shaklida vatanga aylangan inson timsoli. Tuproq Vatan uchun kurashgan shahidlarning qoni bilan qorishgan. Tuproqning har bir zarrasi insonning joni, yuragi, jismidan yaralgan. Shuning uchun u muqaddas. Uni e'zozlamoq, avaylamoq, pok saqlamoq, himoya qilmoq har bir inson zoti uchun farz. Ona-Vatan, ona tuproq tushunchalari ham shunday falsafiy aqidaga suyanadi. Mana Ogahiy dunyoqarashi, pandnomalarining hayotiy mohiyati, insonparvarlik va vatanparvarlik mavqei qanchalar yuksak. Ogahiyning forsiy merosi tarkibida ham teran falsafiy satrlar uchraydi:

*Saropo chashm bosh, ammo hamesha mahvi hayratshav,
Dar in gulzori ibrat in sifat bob ast shabnamro.*

Mazmuni:

*Boshdin-oyoq ko'z bo'l, biroq hamisha mahvi hayrat bo'l,
Bu ibrat gulsitonida shu holatdur shabnamda.*

Bu satrlar mohiyatida bedilona falsafa ruhi ufurib turibdi. Oddiygina bir shabnam tomchisi timsolida insonga ibrat bo'lgulik – butun vujudi ko'zdan iborat bo'lmoq, bu ko'hna olam hodisalarini mudom hushyor, tiyrak, hayron nigoh bilan kuzatmoq fazilatlarini kashf etish topqir shuur, nozik did, hassos ko'ngil karomatidir. Besh kunlik o'tar dunyo mashvaratida inson bolasining boshdan-oyoq ko'zga aylanib, zamon oshublariga hushyor va hayron, nigoron bo'lib yashashdan o'zga iloji yo'q. Chunki inson hayoti ham charxi kajraftorning shiddatlari oldida shabnam umri singari oniy va omonat. "Ta'viz ul-oshiqin"dagi asarlarning umrboqiyiligi boislardan biri ma'rifat oziqasi bilan ta'minlab kelishi va ma'rifatga chorlab yashashidir:

*Ilm andoq ganji nofe'dur bani odamg'akim,
Kimda ul bo'lsa, iki olam bo'lur obod ang'o.*

Ilm-ma'rifatni ixtiyor etmagan kishi olamni obod etishi ham dargumon. Ilm ganjini kashf etishga bel bog'lagan kishi esa o'z kashfiyotlarida toabad boqiy yashaydi. Bu bilan u o'z umrboqiyiliginigina ta'minlab qo'ya qolmaydi, balki, bani odamg'a naf keltiruvchi xazina yaratib qoldiradiki, ilm ganjini egallagan har bir insonning ham ikki olami obod bo'ladi.

Ogahiyning badiiy mahorati. Ogahiy *"til tiyg'i tortib, maoni mulkini olgan"* mahoratli san'atkordir. Uning badiiy qudrati haqida fikrlashdan avval, shuni e'tirof etish lozimki, yosh Muhammadrizoning *"til tiyg'i"* Alisher Navoyining mahorat maktabida charxlangan, sayqal topgan. Ogahiy nazmida Navoyidan o'rganish izlari, ulug' san'atkor ta'siriga berilish, undan qutulolmaslik, ustozning turli g'oya va ifodalarini o'zgacha talqinlarda sharhlash ham ko'rinib qoladi goho.

Navoyi:

*Ul quyosh hajrida, qo'rqarmen, falakni o'rtagay
Har sharorekim, bo'lur bu o'flug' afg'ondin judo.*

Ogahiy:

*Barqdek kuydurgusi yetti falakning xirmanin,
Har sharorekim, chiqar ko'k sori afg'onim aro.*

Navoyi:

*Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo,
Aylamas to'ti takallum shakkaristondin judo.*

Ogahiy:

*Gungu lol o'lsam ne tong shirin kalomim topmayin,
So'z degaymu to'ti o'lgan chog'da shakkardin judo.*

Bunday hollar shoirning kamchiligi sifatida emas, balki badiiy mahorat qozonish yo'lidagi dastlabki tajribada, har bir ijodkor tabiiy va qonuniy ravishda boshidan kechiradigan ijodiy jarayon tarzida baholanmog'i ma'qul. Ulug' Navoyiga ergashish, uning asarlaridan iqtibos olish, fikr-g'oyalarini sharhlash barcha Navoyiga izdosh o'zbek mumtoz shoirlari qatori Ogahiyga ham fazlu iftixor sanalgan:

*Ogahiy, kim topqay erdi sozi nazmingdin navo,
Bahra gar yo'qtur Navoyining navosidin sango.*

Badiiy so'zning ma'no miqyoslaridan keng foydalanish, ya'ni ma'no qirralarini topish jihatidan ham Ogahiy Navoyidan keyin *"eng ko'p va eng xo'b aytqon"* shoirlardandir. U ataylab badiiy san'at qo'llamaydi, uning qalamiga tushgan so'z san'at bo'lib muhrlanadi:

*So'z labidin ul ado birla chiqorkim, rashkidin
Tushgusidur la'li serobu duri maknung'a o't.*

Mazkur baytda kamdan-kam san'atkor yaratishga muyassar bo'lgan nodir ma'naviy san'at – ihom yuzaga kelgan. *"So'z"* – til birligi, kalima ma'nosida qo'llangani aniq, ravshan anglashilib turibdi. Shu ma'no bilanoq baytdan tugal mazmun chiqadi. Ihom san'atining sehri shundaki, shoir forsiy tildagi *"so'z"*ning ma'nolarini ham bir yo'la mujassamlashtirgan. *"So'z"*ning yonish, kuyish, haroratli bo'sa ma'nolari yashirin ifodalangan. Aslida, shoiming bosh muddaosi *"so'z"*ning shu ma'nolaridan kelib chiqadi. Ihomning xosiyati shunda:

*G'oyib o'ldi aql ochg'och orazin, ne tong, so'rsam
Kim, iki labi erdi ul mahalda hozirlar.*

Bu o'rinda ham bayt badiiyatini ihom san'ati yuzaga keltirgan. Bunda san'at *"so'rsam"* so'zida bo'lib, uning ko'rinib turgan ma'nosi *"so'ramoq"*, pinhona ma'nosi esa *"bo'sa olmoq"*dir. Bilmagan kishi yuzaki ma'noni tuyib ham zavqlanishi mumkin. Ziyrak kitobxon esa badiiy so'zning ham zohiriy, ham botiniy ma'nolarini tuyib, ikki hissa ta'sirlanadi.

Badiiy fikrni, xususan, pandnoma mazmunidagi fikrni quruq va yalang'och aytish Sharq adabiyotida rasm bo'lmagan. Aks holda, bu adabiyot hayotiylik, ta'sirchanlik, donishmandlik kasb etolmasdi. Ushbu adabiyot uslubiga xos xususiyatlardan biri qiyosiy-istoraviy yo'sinni qo'llab, aytilajak har bir gapni hayot va

tabiat tarozusida tortib aytishdir. Shunday uslub taqozosi tarzida tamsil, husni ta'lil singari badiiy san'atlar vujudga kelgan:

*Tavozeg'a xam o'lmoq sarbaland o'lmoqqa mujibdur,
Falakka xamdurur ushbu jihatdin borho qomat.*

Tamsil san'ati talabiga ko'ra, shoir birinchi misrada hurmat, odob to'g'risidagi fikrini ifodalaydi va ikkinchi misrada shu fikrining hayotiy isboti tariqasida tabiatning hikmatli bir holatini misol keltiradi.

Husni ta'lil san'atida ham shunga yaqin usul qo'llaniladi. Shoir badiiy fikrni chiroyli asoslash yo'lidan boradi:

*Kelgil, ey o'tlug' ko'ngil, eski chopong'a qone' o'l
Kim, hamisha jismig'a kuldin qilur axgar libos.*

Ushbu baytni nochor holda, eski chopon yopinib yashagan shoirning o'z-o'ziga tasallisi o'rnida ham qabul qilish mumkin. Ammo undan elga qaratilgan xokisorlikka, kamtarinlikka da'vat ham anglashilib turibdi. Ikkinchi misrada hammaga ma'lum va mashhur hayotiy lavha – cho'g'ning kul bilan qoplanganligi aytilgan fikrga juda mutanosib, chiroyli badiiy asos tarzida keltiriladi. Ichida o'tlug' ko'ngul gupurib turgan eski chopon bilan bag'rida otash yashiringan kultepa qanchalar hayotiy muqoyasa!

“Ta'viz ul-oshiqin” XIX asrda gullab yashnagan Xorazm adabiy muhitining go'zal gultojidir. Undagi asarlar til xususiyatlariga ko'ra tushunarli, sodda, jozibali, xalqchildir. Bu soddalik, ayniqsa, Xorazm adabiy muhitining ulug' rahnamosi, Ogahiyning ustози Sher Muhammad Munisning “Munis ul-ushshoq” devonidagi asarlar qiyosida yaqqol ko'zga tashlanadi. Munis adabiy maktabidan ilhom va rivoj topgan Ogahiy ijodi tobora jo'shqin va tiniq tus olgan. Uning har bir mavjida o'zgacha joziba jilolanaveradi. Masalan, irsoli masal san'ati namunalariga uchrar ekansiz, shoirning xalq og'zaki ijodi boyliklarini nechog'li

o'zlashtirgani va adabiy muddao ifodasi yo'lida ulardan qanchalik o'rinli foydalanish mahoratiga ishonch hosil qilasiz:

*Xunob ichar vaqtimda xush kelding, ko'ngulkim, xalq aro
Yaxshi masaldurkim: "Kelur yaxshi kishi osh ustina".*

Qiziqarli topilma – maqol qo'llashdan tashqari, lirik qahramonning og'ir ahvolini shundayin yengil, qochirimli kulgi, o'ynoqi ohang vositasida aks ettirishning o'zi bir san'at:

*Karam ahli diram ahli diramg'a sochsa, tong yo'qkim,
Masaldur: "Yog' agar tomsa, tomar, albatta, yog' uzra".*

Ogahiydek mukarram zotlar tengsizlik va manfaatparastlik ustuvor zamonda karam ko'rmay, *"ahli diramg'a"* xor bo'lib yashagach, yana bir she'rda qoyilmaqom aytilganidek, *"Qovrilib o'z yog'iga boshdin ayog'i yonadur"*. Zamon va ahli zamona dardu holini bundan-da nafis, ixcham, xalqona ifodalarda bayon etib bo'ladimi?!

Ogahiy badiiy so'z imkoniyatlaridan bahramand bo'lgani va she'r ixlosmandlarini bahramand etganidan ogoh bo'ldik. Ammo mumtoz adiblarimiz tasarrufida yana shunday imkoniyat ham bor ediki, ular eski o'zbek alifbosidagi har bir harf shaklidan badiiy tasvir vositasi sifatida foydalanish baxtiga muyassar edilar. Ogahiy asarlari badiiyatida ham alifbo muhim o'rin tutgan.

*Dog' uzra alifdurmu ko'ksim uza chekmish hajr,
Yo dard sipehrida mehvarmu ekan oyo ?*

Mazkur baytda shoir "dog'" (داغ) va "dard" (درد) so'zlarining yozilish shaklidan kelib chiqib, harf o'yini qilgan bo'lsa, keyingi baytda *"jon"* so'zining imlosi badiiy fikr izhoriga vosita bo'lgan:

*Qading hijronida jonim xarob o'lsa, tong ermaskim,
Latofatda sanga zebo alifdur "jon" aro qomat.*

Harfiy san'at shunday mazmun ifodasini ta'minlagan: "jon" (جان) so'zining butunligi "alif" (الف) bilan bo'lgani singari, sening go'zalliging boisi ham alifdek mavzun qomatingdir. "**Alif**" harfidan ajralgan "**jon**" so'zimuqarrar buzilganidek, sening qading (ya'ni, vasling) hijronida mening hayotim ham barbod bo'lishi tayin".

Ogahiy o'zbek mumtoz adabiyotining badiiy timsollari tizimini mukammal o'zlashtirgan va ularni ma'no va shakliy tomondan takomillashtirishga harakat qilgan shoirdir. Birgina chumoli timsolining takomil tarixiga nazar solaylik.

An'anaviy **chumoli** yoki **mo'r** obrazining butun o'zbek mumtoz she'riyati, jumladan, Navoyi nazmida qo'llanish miqyoslari, ma'no doirasi, badiiy vazifasi muhtaram o'quvchiga ayon. **U – kamtarinlik, xokisorlik, mehnatkashlik, saxovatpeshalik timsoli.** Uning barcha sifatleri chumoli va mo'r atamalarida mujassam edi. Obrazning ma'no ufqini kengaytirish maqsadida Ogahiy oddiy "**mo'r**" emas, "**xasta mo'r**" – cho'loq chumoli timsolidan foydalanadi:

...Yo'qki, g'alat ayladim, o'ylaki, bir xasta mo'r
Chekkusi poyi malax tuhfa Sulaymon sori.

"**Xasta**" sifati orqali shoir chumoli obrazida ulug'vorlik, oliyhimmatlik fazilatlarini mujassamlashtirgan. Ogahiy talqinidagi chumoli jismi ushoqqina, xasta (cho'loq) bo'lishiga qaramay, Sulaymonga sovg'a qilish uchun o'z jussasidan necha barobar kattalikdagi **malax – chigirtka oyog'ini** sudrab bormoqda. Sulaymonga loyiq tuhfa olib borish mas'uliyati, or-nomus, himmatning zo'ri xasta, zaif chumoliga g'ayrat-shijoat, ulug'vorlik bag'ishlagan. Chumoli bilan Sulaymon munosabatlaridagi qarama-qarshilik an'anaviy hol edi. Chumolining xasta bo'lishi va tuhfa uchun ulkan chigirtka oyog'ini tanlashi mavjud badiiy ziddiyatni yanada kuchaytirgan.

Ogahiyning adabiy merosi xalqimiz ardogʻidagi moʻtabar maʼnaviy xazina. Uning qadr-qimmatini zamon oʻtgan sari ortib boradi. Uning nasihatimiz, maʼshuqona, oshiqona, shahdomuz gʻazallari, shavqangaz qasidalarini, shakarrez muxammaslari, ayniqsa, bugungi tarixiy davrda insonning maʼnaviy olamini qayta qurishda, milliy mustaqillik mafkurasini yaratishda jondek aziz, suv va havodek zarur. Zamondoshlarimiz va kelgusi avlod “Taʼviz ul-oshiqin”dagi durdona asarlarni, Ogahiy orzulaganidek, *“oshiqlar tumori yangligʻ ixloslari boʻyunlarigʻa osib, izzat bila asrasalar”*, bu muqaddas tumor ularni maʼnaviy-moddiy ofatlardan omon saqlaydi, kamolot sari eltadi.

Mukammal mustazod kashfiyotchisi. O'zbek xalqining eng qadimgi va ajoyib she'riy shakllaridan biri mustazoddur. Adabiyotimiz tarixida mustazod yaratmagan shoir kamdan-kam uchraydi. Mustazod o'ziga xos murakkab, ammo jozibador she'riy shakldir. Shuning uchun ham u g'azal, muxammas, ruboiychalik ko'p yaratilgan emas. Mustazod yozish shoirdan juda katta tayyorgarlik va mahoratni talab etgan.

Lekin she'riyatimizning ulug' nazariyotchisi va amaliyotchisi Alisher Navoiy mustazodni bunday ta'riflagan: *"Va yana bu xalq arosida bir **surud** bor ekandurkim, hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida anga bayt bog'lab bitib, aning misrasidin so'ngra hamul bahrning ikki rukni bila ado qilib, **surud** nag'amotig'a keltururlar ermish va ani "**mustazod**" derlar ermish, andoqkim (mustazod):*

*Ey, husninga zarroti jahon ichra tajalli,
Maf'ulu-mafoiylu-mafoiylu-faulun
mazhar sanga ashyo
maf'ulu-faulun
Sen lutf bila kavnu makon ichra muvalli,
olam sanga mavlo"*

Ta'rif va keltirilgan misoldan ma'lum bo'ladiki, mustazodning har misrasiga mustazod bitilgan vaznning ikki

ruknga teng keladigan yarim misracha qo'shiladi. Navoyi mustazodni "*qo'shiq*" deb ataganida ham katta hikmat bor. Mustazod vazni ohangi qo'shiqning tayyor kuyidir. Mumtoz adabiyotimizdagi birorta boshqa janr mustazodchalik musiqiy ohangdor emas. Mustazod o'zining oshiqona mazmuni bilan ham qo'shiqqa mosdir.

Mustazod janri ulug' Alisher Navoyigacha va undan keyin ham rivojlanib, sayqal topib keldi. Mustazodni, ayniqsa, shakl jihatidan takomillashtirishda Ogahiyning xizmati katta. Ogahiy o'z mustazodida asosiy misraga qo'shilib keladigan yarim misrani juftlashtirdi:

*Ey yor, sango ushbu jahon bog'i aro gul
bir oshiqi hayron,
diydoringa shaydo.
Bir sheftadur kokuli mushkinininga sunbul,
ham holi parishon,
ham boshida savdo.*

Bu – mustazod janrining o'tgan to'rt asr mobaynida badiiy shakl va mazmun jihatidan ancha boyiganligini, ulkan san'atkor Ogahiy esa uni takomillashtirib, sifat o'zgarishiga sabab bo'lganini ko'rsatadi. Ogahiy kashfiyoti natijasida uzun misralarni to'ldirib, xulosalab, alohida ohangdorlik kasb etib turadigan orttirma qo'shmisralar professor Ye.E.Bertels ta'biri bilan aytganda, "*o'ziga xos naqarot*" darajasiga ko'tarildi.

Ogahiy mustazodi sof oshiqona ruhdagi asar bo'lib, uning boshdan-oyoq mazmuni oshiqning ma'shuqani vasf etishi, unga dil izhorini ifodalashiga bag'ishlangan. U so'fiyona asardir, chunki unda ilohiy ma'shuqa – Olloh jamoli, visoli madh etiladi. Shoir ilohiy ma'shuqani insoniylashtiradi va uni insonga xos sifatlar bilan madh etadi. Tasavvuf falsafasiga ko'ra, dunyodagi jamiki go'zallik Olloh husnu jamolining aksi sifatida yaratilgan. Shuning uchun har bir mavjudot o'zligiga, asliyatiga intiladi, unga oshiq, shaydo, intiq, intizor bo'lib umr kechiradi. Shundan kelib chiqib, Ogahiy mustazodining birinchi misrasida jahon bog'ining

guli Haq diydoriga shaydo, oshiqi hayron sifatida tasvirlanadi. Ikkinchi misrada qora tusli kokul – soch tolalari tavsiflanadi. Sunbul shakl jihatidan o'shanga o'xshatiladi. Parishon sunbul ishq shaydolidigan mast holatda. Uning boshiga ishq savdosi tushgan. "Savdo" so'zining "qora" ma'nosi ham bor. Demak, sunbulning sochga rang-tus jihatidan ham monandligi tasvirga asos qilib olingan.

Keyingi baytlarda ilohiy tal'at ta'rifi davom etadi:

*Ham sarv qading jilvasini ko'rgali qumri
har dam chekibon oh,
bilkull borur o'zdin,
Ham gul yuzinga mahvi jamol o'lg'ali bulbul
tun-kun chekar afg'on
tinmay dame aslo.*

Mahbubning sarvdek qomati jilvasini bir bora ko'rish uchun qumri har dam oh chekib, butunlay hushidan ketadi. Uning gulyuz jamoli shavqiga g'arq bo'lib, bulbul kechayu kunduz tinimsiz fig'on chekadi. Mustazod mazmuni lirik qahramonning izhori va iltijosi bilan boyib boradi:

*To tushti firoqingg'a maning g'amzada ko'nglum,
har lahza yonodur
yuz dard o'ti ichra,
Emdi ango tortorg'a dame sabru tahammul
yo'q, mehnati hijron
rahm ayla, nigoro.*

Lirik qahramonning g'amdan zada bo'lgan ko'ngli ayriliq azobida har lahzada yuz dard olovlari ichra yonadi. Intizorlik torta-torta oshiqning biror lahzachalik sabru bardoshi qolmaydi. Oshiq o'z ahvolidangina shikoyat qilmaydi, balki ma'shuqaning rahm-shafqatsiz va erka fe'li butun islom elini yakson etganidan faryod chekadi:

*Faryodki, islom elini qatl qilurg'a
mastona surub ot,
andoq qilich urding
Kim, yetti dami tiyg'ing ila qatlg'a bikkull
majma'i musulmon,
ey kofiri tarso !*

Ushbu bayt mazmuni xiyla murakkab. Unda musulmonlarga qirg'in keltiruvchi kofir bir inson haqida gap ketayotgani yo'q. Baytning ma'nosi Navoyining: "*Titrangiz, ey ahli din, islomingiz boshig'akim, G'orati din etgali nomusulmonim chiqar*" baytidagi mazmunga hamohangdir. Tasvirdagi ma'shuqani birgina diniy e'tiqod – Islom olamidan ko'ra ulug'vor, barcha diniy e'tiqodlarning asoschisi sifatidagi umuminsoniy ilohiy qudrat sahibi sifatida tasavvur etish mumkin:

*Chashmi karaming bir nigahi qilg'usi obod
alamni sarosar,
nedur bu sitamkim,
Chekmakni, darig', aylamagung tiyg'i tag'oful
bo'lsa necha vayron
ma'murayi dunyo.*

Ilohiy ma'shuqa shu darajada qudratli ekanki, bir hamla bilan Islom elini qatl etarkan. Endilikda uning qodirlik xislati yana shunday sharhlanadiki, marhamatli qarashlarining bir farovon nigohi olamni boshdan-oyoq obod etadi. Lirik qahramonning larzali iltijosicha, hayhotki, uning tag'ofulli bir qiyo boqishi dunyo mulki obodonchiligini barbod etishi ham mumkin. Ya'ni, yaratuvchi, obod etuvchi ham, vayronu barbod etuvchi ham o'zi.

Ushbu zotda mehr-muruvvat ham, qahru qahhorlik ham mujassam:

*Husningni tamosho qilibon, bahra olurlar
ko'zim bila ko'nglum
bir-biridin afzun,*

*Zinhorki, emdi yozibon yuz uza kokul,
aylab oni pinhon,
man' etma tamosh.*

Ma'shuqa husnini tomosha qilib, ko'z va ko'ngli bir-biridan ortiq darajada bahramand bo'lishidan oshiq baxtiyor. Lekin u ma'shuqa yuzi uzra hijron pardasi – kokilini yozib, visolidan mahrum etishidan xavotirda. Shu boisdan, yurakzadalik bilan unga iltijo qiladi.

Keyingi baytda ilohiy timsol – Tangri taborak va taoloning razzoq, ya'ni rizq ulashuvchiligi hamda mannon, ya'ni ne'matbaxshlik sifatleri ulug'lanadi:

*Mankim, eshiking bandalari ojizidurman,
shukr etmak ishimdur
gar ochu va gar to'q,
Lutfingg'a qilurman bori hol ichra tavakkul,
yo roziqi mannon,
sansan anga dono.*

Lirik qahramon ojizlik va xokisorlik izhor etib aytadi: Ey Olloh, men dargohingdagi bandalaringning eng ojizidirman, xoh och, xoh to'q bo'lay, mening ishim shukr qilishdan iboratdir. Ey bani basharga rizq beruvchi, ne'matbaxsh zot, har qanday holatda ham sening iltifotingga umidvorman va sen buni bilguvchisan.

Tasavvuf adabiyotida dunyo go'zalliklari Tangri o'z husnu jamolining tajassumi sifatida yaratgan mo'jizalar sifatida kuylanadi.

*Hay-hay, ne tarovatlig' erur bog'i jamolingkim,
tergusidur gul
ondin hama olam,
Mundindurur anvo'i gulu lola bila mo'l
ham jaybi guliston,
ham domani sahro.*

Shoirning vasf etishicha, yaratuvchi ma'shuqa jamolining bog'i shu qadar tarovatliki, undan butun olam ahli gul teradi. Gulistonlar bag'ri hamda sahro etaklarining turli navdagi gulu lolalar bilan to'liqligi shundandir.

Mustazod oshiqning munojoti bilan yakunlanadi:

*Hajring g'ami zahrini ichib Ogahiyi zor
o'lmakka etibdur
komig'a etushmay,
Qilma nafase holini so'rmoqda taallul,
ey Isoyi davron,
qilg'il ani ihyo.*

Lirik qahramon: – Hajring g'ami zahrini yuta-yuta Ogahiyi zor murod-maqsadiga etolmay o'lmakka yaqinlashib qoldi. Ey, o'likni-da tiriltirish xislatiga ega bo'lgan isosifat zot, holimni so'rashni bir nafas ham paysalga solmay, menga qaytadan hayot bag'ishla, deya najot so'raydi.

Xullas, ushbu mustazod ilohiy ishq tuyg'ularini tarannum etuvchi go'zal badiiy obidadir.

“Ustina” g'azali tahlili. “Ustina” radifli g'azal Ogahiyning eng etuk va mashhur asarlaridandir. U ishq mavzuida, vasf va izhor uslubida bitilgan yakpora g'azaldir. G'azalning mashhurligiga, muxlislarning qiziqishi, hayratga sazovorligiga sabab uning yuksak badiiy mahorat bilan yozilganidir. Uning ashulaga aylanib, shuhrat qozongani ham shu boisdandir.

G'azalning birinchi bayti teran mazmun va nodir she'riy san'at asosiga qurilgani tufayli husni matla darajasida sayqal topgan:

*Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina,
Qatlim uchun “nas” keltirur “nun” eltibon “sod” ustina.*

Adabiy maqsad ma'shuqaning qoshi va ko'zini vasf etishdan iborat. Lekin Ogahiy quruq madh va ta'rif yo'lidan bormaydi.

Hayratomuz badiiy manzara yaratadi. *“Mushkin qosh”*, ya’ni qora va nafis qosh tuklari *“chashmi jallod”* – jallod ko’zlar atrofida hay’at a’zolaridek saf tortishgan. Ko’zning qatl etuvchi, jon oluvchi jallod sifatida tasvirlanishi an’anaviy holat. *“Mushkin qosh”* iborasi ham an’anaviy. Biroq mushkin qosh tuklarining hay’at sifatida jonlantirilishi va jallod ko’zlar bilan ittifoq tuzdirilishi Ogahiyning ijodiy kashfiyoti – novatorligidan dalolatdir. Novatorlikning qiyomiga etgan hosilasi shundaki, qoshlar ko’zlar bilan ittifoq tuzib, oshiqni qatl etish uchun hukm chiqaradilar. Buning badiiy ifodasi ham juda maroqli. Bunda shoir harfiy o’yinlar san’atidan foydalanadi. Qoshning *“nun”* () harfiga qiyoslanishi, ko’zning esa *“sod”* () harfiga taqqoslanishi ham adabiy an’ana. Lekin kamdan-kam san’atkor ushbu an’anani uddalab amalga oshirolgan. Boz ustiga, Ogahiy qosh va ko’zning ittifoqini ifodalash uchun ularni (*“nun” eltibon “sod” ustina*) ostin-ustin joylashtiradi. Aslida ham, qosh bilan ko’z shunday joylashgan, hamjihat birikuvidan *“nas”* so’zi () vujudga keladi. Arab tilidagi *“nas”* so’zi esa qatl uchun chiqarilgan hukm bayon etilgan xatni anglatadi. Baytning g’azalxon uchun sirli va sehrli jihat ham shunda. Demak, qoshlar hay’ati jallod ko’zga oshiqni qatl etish to’g’risida shafqatsiz farmon-fatvo beradi. Baytdagi ushbu badiiy manzara hayotiyiligi, tabiiyligi, ishonarliligi bilan ta’sirchan va go’zaldir.

Ikkinchi bayt qomat va chehra tasviriga bag’ishlanarkan, shoir *“qomati zebo”* sifatlashi bilan qanoatlanmaydi. U o’xshatish uchun seviklining *bo’yi bilan yuzidek* yakvujud go’zallikni tabiatdan topolmaydi. Shuning uchun bog’dorchilikdagi payvand usulini g’azalga olib kiradi. *Gul* – yorning yuzidek yoniq va chiroyli, lekin unda shamshod daraxtidagidek ko’rkam qomat yo’q. *Shamshod* – qishin-yozin, umrbod yam-yashil yashnab turadigan xushqomat daraxt. Biroq yorning gulgun chehrasidek gul ochmaydi. Tabiatda gulni shamshodga payvand etib ham bo’lmaydi. Kitobxonda qaddi shamshod va gulgun yuzning bir vujudga mujassamligi tasavvurini uyg’otish kerak. Shunda shoir taxayyul qudratidan foydalanadi va g’azalxonga: *“Agar*

*shamshodning ustiga gul payvand bo'lganini ko'rmagan
bo'lsang, bunday mo'jizani tabiatdan izlamay ham qo'yaqolgin-
da, yorning zebo qomatiga yarashiq gulgun yuzini tomosha qil !"*
deya murojaat etadi:

*Qilg'il tamosho qomati zebosi birla orazin,
Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod ustina.*

Yuqoridagi baytlar, asosan, yor go'zalligini vasf etishga qaratilgan bo'lsa, quyidagi baytlar izhor uslubida bitilgan. Ularda lirik qahramon ahvoli ruhiyasi ifodalangan:

*Nozu adovu g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam,
Vah, muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina.
Man xastag'a jon asramoq emdi erur dushvorkim,
Qotil ko'zi bedod etar har lahza bedod ustina.
Ul gul yuzi shavqi bila shaydo ko'ngul shomu sahar
Bulbuldek aylar yuz navo ming nav'i faryod ustina.
Boshimg'a yoqqan g'am toshin mingdin biricha bo'lmag'ay
Gardun agar ming Besutun yog'dursa Farhod ustina.*

Bu baytlarning bari mubolag'a san'ati bilan sug'orilgan. Oshiqning faryodu fig'on chekishicha, ma'shuqning nozu adovu g'amzasi bir odamzodning bardoshu saboti etmaydigan darajada qasd etib, uning ustiga dam-badam ofat yog'diradi. Birinchi baytdagi qatlg'a farmon olgan qotil ko'z yana jonlanadi, oshiqning xasta joniga tahlika solib, bedod ustiga bedod etadi. Boyagi gul yuz o'zining shavqi bilan shaydo ko'ngilni o'rtaydi va u kechayu kunduz bulbul kabi yuz navo, ming faryod chekadi. Mubolag'a misrama-misra kuchayib, oliy darajaga ko'tariladi. Besutun – Farhod qazigan afsonaviy tog'. Ogahiy lirik qahramoni chekkan g'am yuklari shu qadar og'irki, agar falak Farhodning ustiga yana ming Besutun yog'dirsa ham, oshiq chekayotgan g'am yukining mingdan biricha bo'lmaydi.

G'azalning 7-8-baytlarida lirik mundarijadan chekiniladi. Falsafiy umumlashma ruhidagi baytlar bitiladi. Ular birinchi baytdan kam bo'lmagan shohbayt darajasida vujudga kelgan:

*Ey shah, karam aylar chog'i teng tutyamonu yaxshini
Kim, mehr nuri teng tushar vayronu obod ustina.
Xoki taning barbod o'lur oxir jahonda necha yil
Sayr et Sulaymondek agar taxting qurub bod ustina.*

Bu o'rindagi shohga murojaat Ogahiyning davr hukmdoriga qarata qo'llangan. Ogahiyning yuqoridagi satrlarda tasvirlangan ma'shuqadan chekkan sitamlari, muayyan darajada, davrdan tortgan sitamlari timsoli ham edi. Demak, tushunish mumkinki, shoir izhori dard vositasida ko'nglini bo'shatib olgach, shohni adolatga chorlab, unga purhikmat pand aytadi. Nasihati quruq bo'lmasligi uchun husni ta'lil san'atini qo'llaydi. Marhamat va muruvvat ko'rsatganingda, yomonu yaxshiga teng munosabatda bo'lgan, degan fikrni chiroyli she'riy asoslash uchun oftob o'z nurini vayrona va obod yerlarga teng sochishini misol qilib keltiradi. Quyoshdek yuksak martabada o'tirgan amaldorni Sulaymonshohdek shamol ustiga qo'ndirib, bu olamdan yeldek sayr etib o'tsa ham, oxir-oqibatda, tanasi tuproqqa aylanishi va yelga sovurilishidan ogohlantiradi. Ogahiyning bu saboqlari umrboqiy mohiyatga ega.

Shoir g'azalni yana ahvoli ruhiyasi izhori bilan tugallaydi:

*Ne jur'at ila Ogahiy ochg'ay og'iz so'z dergakim,
Yuz xayli g'am qilmish hujum ul zori noshod ustina.*

Bu misralar g'amning yuz lashkari hujum qilib turganida, "zoru noshod" shoir g'azalxonlikni davom ettirishga jur'at topolmay, so'zni muxtasar qilib qo'yaqolganidan dalolat beradi.

Umuman. G'azal o'ziga xos ichki badiiy qurilmasiga ega, tashqi badiiy xususiyatlari – qofiya, radif, lafziy-ma'naviy san'atkorlik jihatidan ham mukammal asardir.

Faqirligim – faxrimdir. Payg‘ambarimiz Muhammad Mustafo sallallohi alayhi vassallamning “*Al faqrun - faxrun*” – “*Faqirligim - faxrimdir*” degan hadisi shariflari mavjud. Ana shu hadisi sharif tasavvuf tariqatidagi faqr maqomiga ham asos bo‘lgan. Faqr fano – tasavvuf tariqatining yettinchi, oxirgi va eng oliy darajasini anglatadi. Faqr fano maqomida so‘fi foniylar dunyo manfaatlaridan butunlay voz kechgan, nafs tuzoqlaridan batamom ozod bo‘lgan holatga yetadi. Faqr – tariqat sohiblarining muqaddas shioriga aylanadi. Muhammadrizo Ogahiy faqr maqomiga erishgan so‘fiy sofiy siymolardan edi. Shoirning hozir tahlil etilajak g‘azalining har baytidan “Faqirligim – faxrimdir” shiori balqib turadi. Ushbu asar badiiy jozibadorligi, hurfikrligi, so‘fiyona shavqu shukhi bilan shoirning an‘anaviy g‘azallaridan keskin farqlanadi.

*Bizki, bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz,
Boshimiz uzra ohimiz shu ‘lasidur kulohimiz.*

G‘azalning lirik qahramoni ruhiyatida tasavvufning barcha tariqatlari namoyandalariga xos eng muhim umumlashma fazilatlar mujassam. Uning badiiy siymosida, ayniqsa, darveshona, qalandarona kayfiyat, javonmardlik yaqqol namoyon.

Matlanning birinchi misrasida shoir jahonda faqirlik mamlakatining podshohimiz deya faxrlanayotir. Faqirlik turmush tarzini tanlash darveshlikni ixtiyor etish demakdir. Dunyo hirsu havaslaridan voz kechish, nafs havo qasrini tark etish, manfaatlar iskanjasidan ozod yurish qalandarlikdir. Faqr qano riyozatlarini anglangan zaruriyat sifatida qabul qilish, suvrati zoru zaif, faqir haqir bir ahvolda bo‘lsa-da, siyratda o‘zini shohdek tanti, o‘ktam, mardonavor sezish javonmardlarcha jonbozlik nishonasidir. G‘azalda Mashrabdagi olamni o‘rtaguvchi “oh” timsoliga yana ro‘para kelamiz. Bu bejiz emas. Ushbu asar Ogahiyning mashrabona ruhda yozilgan g‘azalidir. Bundan Ogahiy mashrabdan o‘rgangan yoki ta’sirlangan, degan ma’no chiqmaydi. Gap shundaki, g‘azallar har xil, mualliflar boshqa-boshqa. Lekin

ruhiyat, timsol, lirik qahramon yagona, mushtarak. Bu ulug' shoirlarimizning maslakda yaqin, komil inson qiyofasi tasvirida hamkor ekanliklarini ko'rsatadi. Bu o'zbek tasavvuf she'riyatidagi badiiy tasvir uslubi hamda obrazlar olamining umumlashma xususiyatini ham aks ettiradi. *Mashrab lirik qahramonining saharda chekkan "oh"i kun bo'yi olamni o'rtab, "g'am shomi"ga borib falakni "kabobdek qovursa", Ogahiy lirik qahramonining "oh"i esa otashin oshiqning yurak alangasi bo'lib, uning boshi uzra kulohdek mudom shu'lalanib turadi.* Ogahiy lirik qahramoni shunday shohki, uning boshidagi kulohi – dildagi ohidir.

Lirik qahramon surati va siyratining jozib tasviri izchil davom etadi:

*Qasri rafe'imiz buzuq kulbayi ko'hnamiz bo'lub,
Go'shayi ajzu maskanat tufrog'i taxtu johimiz.*

Faqirlik bilan faxrlanish – shaytonga yo'l bermaslik, nafsni jilovlashning o'ziga xos bir yo'lidir. Yo'qsa, buzuq va eski bir kulbani yuksak va baland qasrimiz deya iftixor etishni qanday tushunish mumkin ? Bir burchakda ojizlik va bechoralikda turmush kechirishni ulug' martaba, toju taxt deya faxrlanish ham nafsoniyatga tasalli berish, ma'naviy-ruhiy yuksaklikni saqlash usulidir. Ogahiyda faqirlikdan faxrlanish shu darajada komilki, lirik qahramon ojizu bechoralik maskani – tufroqni toju taxtim, mansab-martabam deya yuksakka ko'taradi.

Tasavvuf ahlining bosh maqsadi poklik uchun, ma'naviy kamolot uchun nafsqa qarshi kurashdir. Keyingi baytlarda tasavvuf ahli nafs devlariga qarshi jangga otlangan poklanish lashkarlari sifatida tasvirlanadi.

*Markabi g'am samandimiz, doim alam kamandimiz,
Nolayi zor tug'imiz, xayli balo sipohimiz.*

Bu lashkarning tarkibi, qiyofasi, qurol-aslahasi favqulodda boshqacha. "Jangovar" so'filar safining chiroyli, tezyurar saman otlari g'am ulovlaridan tarkib topgan. Alam ularga qurol o'rni

tuzoq yoki sirtmoq sifatida xizmat qiladi. Nolayi zor – bu lashkarning boshida munojot bayrog'i bo'lib hilpiraydi. Balo to'dalari ular uchun qo'shindir. Mana shunday obrazli tasvirga ko'ra, so'filar g'am otlarini minib, alam sirtmoqlari bilan qurollanib, nolayi zordan boshlari uzra bayroq ko'tarib, balo askarlarini oldilariga solib kurashga kirishadilar. *Insonni ezadigan g'amni – ot, alamni – qurol, nolayi zorni – bayroq, balolarni – lashkar deya, salbiy narsalarni ijobiy unsurlar sifatida ta'riflash ham o'ziga xos faqirona faxrdir.*

Xo'sh, bunday qiyofadagi faqr lashkari kim bilan jang qiladi? Bu keyingi baytda tasvirlangan.

*Lashkari kibru naxvatu nafs ila tuzgali masof
G'amkadamiz, fazosidur arsayi razmgohimiz.*

Shoir yana iftixor ila tasvirlashicha, faqr eli insoniyatning eng yovuz ma'naviy dushmanlari bilan kurash olib boradi. Dushman lashkari quyidagi uch toifadan tashkil topgan: *kibr* – kiborlik, kalondimog'lik, mag'rurlik, g'urur, takabburlik; *naxvat* – xudbinlik, o'zbilarmonlik, o'zini katta tutish; *nafs* – insondagi turli maishiy orzu-havasga bo'lgan tabiiy mayl, istak. Mana shu unsurlarning bari insonning o'z vujudi va ruhoniyyatida mujassam. Insonning o'z vujudi va ruhoniyyati mana shu illatlar bilan kurash maydonidan iboratdir. Yovuzlikka rivoj beruvchi ana shu illatlarni yengish, mag'lub etish, ularni siqib chiqarib, vujudi va ruhoniyyatini poklash jangchi so'fming muqaddas muddaosi. Shu unsurlar barhayot ekan, faqr ahlining o'zligi, jamiyati, olam – g'amkada, g'amxona; ularni mahv etar ekan – odam ham, olam ham poklanadi. Bu boradagi mardona kurashda faqr ahliga taraf yo'q:

*Kim bo'la olg'usi taraf bizgaki, ashku ohdin
Tutti eru sipehrni shavkatu dastgohimiz.*

Bu o'rindagi faqirlik faxrining mohiyati shundaki, lirik qahramon takabburlik, g'urur, nafs devlarini yengishda chekkan

riyozatlarimiz ohu faryodi yeru osmonni tutdi; poklanish, o'zlikni anglash, tavba-tazarru qilishda shon-shavkatimizga tarafkashlik eta oladigan kuch yo'q deya iftixor etmoqda.

*Martabayi urujimiz ajz ila o'yla tutti avj
Kim,bo 'la olmag'ay yeti charx g'ubori rohimiz.*

- Xokisorlik tufayli, - deya faxrlanishda davom etadi lirik qahramon, - martabamiz, obro'yimizning ko'kka yuksalishi shu qadar avjlandiki, hatto, yetti osmon yo'limizning chang-to'zoniga tenglasha olmaydi.

Lirik qahramon yer va dunyo manfaatlaridan yuksakda yuradi. Chinakam tariqat ahlining oliyhimmatligi mana bu baytda o'z aksini topgan:

*Himmatimiz baland erur o'ylaki, hech tushmagay
Dahri dani arusining jilvasig'a nigohimiz.*

Uning himmati shu qadar balandki, tuban va nomard dunyo kelinchagi jilvasiga nazarini aslo past qilmaydi. *Dunyo kelini* – solik insonni yo'ldan ozdiruvchi mol-davlat va mayda-chuyda manfaatlar timsolidir. Odamzod dunyo boyliklariga qiziqqani sari, unga tobora mahkam mehr bog'lab, himmati pastlashib,odamgarchilikdan chiqib boradi. Faqirlikni faxr bilgan kishigina o'zining yuqori odamgarchilik mavqeini saqlab qola oladi. Bunday inson dunyo kelinchagi jilvasiga qiyo boqmaydigan, o'z nafsini mag'lub eta oladigan irodali javonmard siymodir.

Xo'sh, tasavvuf ahlicha, ushbu omonat dunyoning hirsu havasidan voz kechishning ma'nosi, mukofoti nimada?

*Oлами faqr bazmida jomi sabuhi ichkali,
Subhi safidimiz erur bizga shabi siyohimiz.*

So'filar tariqatning eng oliy maqomi – faqru fanoga ko'tarilganlarida Haqning vasliga muyassar bo'ladilar. Ma'shuq bilan ma'naviy-ruhiy birlik hosil qilish *“olami faqr bazmi”*dir. O'z g'ururi va nafsini o'ldirib, fanofilloh bo'lib, Tangri ruhi bilan tongla tirilgan so'filar vahdat mayidan sipqoradilar. *“Jomi sabuhi”* – mana shu tirilish tongidagi vahdat mayidir. Haqning diydoridan ayriliqda, omonat dunyoda kechirilgan umr – *“shabi siyoh”* – qorong'i kechadir. Mana shu hijron kechasini visol orzusi, ibodat, riyozat, poklanish bilan kechirgan so'fi subhi safid – oppoq tongga erishadi. Haqning diydoriga musharraf bo'lgan so'fining *“ko'zi vaqti sahar sayyora”* bo'lib, Olloh jamoli nuri bilan charaqlab ochiladi. Qorong'i kechasi – oppoq tongga, ayriliqning achchiq sharobi – saharning musaffo mayiga evriladi.

Ilohiy ma'shuqa ishqini da'vo etgali chinakamiga riyozat chekuvchi oshiqlargina haqlidirlar. Ogahiy lirik qahramonining esa faxr etishga guvohlari bor:

*Shohidi ma'niyi vafo ishqini da'vo etkali
Chehrayi zardu qaddi xam keldi iki guvohimiz.*

Shohid – Ollohning sifatidir. Diydori vaslini va'da etgan mahbuba ramzidagi Olloh – *“shohidi ma'niyi vafo”* demakdir. Lirik qahramonning hijron iztiroblaridan sarg'aygan chehrasi va ibodatu riyozatdan egilgan qomati Yorga chinakam oshiqligini isbotlovchi ikki guvohidir.

O'tkinchi dunyoning yolg'on rohatlariga aldanishdan saqlanish faqat faxriyaga emas, balki shukronaga ham sazovordir:

*Bizni bu dahr bog'ining ishrati orzusidin
Shukrki, forig' aylamish marhamati ilohimiz.*

Ayni paytda, shoir bu omonat olamning kayfu safosidan Ollohning marhamati saqlagani, bu borada ham ilohiy marhamatga musharrafligidan faxrlanadi.

Faqirlik faxri bilan boshlangan g'azal xuddi shunday tugallanadi:

*Ogahiy, bo'lsa tong emas faqr eli gar muteimiz,
Bizki, bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz.*

Darvoqe, kimda-kim jahonda faqirlik mamlakatining podshohi ekan, **“faqr eli”** – fuqaro unga ixlos va itoat etsa, buning hech bir ajablanadigan yeri yo'q.

Ogahiyning ushbu g'azali katta tarbiyaviy, axloqiy-ma'rifiy ahamiyatga ega. U badiiy xususiyatlari bilan ham maftunkor asardir. G'azalning *“Bizki, bukun jahon aro kishvari faqr shohimiz”* misrasi bilan boshlanib, shu misra bilan yakunlanishi radd ul-matla – matlanning qaytarilishi san'atidir. Ushbu badiiy san'at g'azal mundarijasi va badiiy qurilmasi yaxlitligi, tugalligini ta'minlab turibdi. *“Boshimiz uzra ohimiz shu'lasidur kulohimiz”*, *“Markabi g'am samandimiz, doim alam kamandimiz”* misralaridagi ichki qofiyadoshlik g'azalning o'ynoqi ohangini, lirik qahramonning shaddod ruhiy qiyofasini yuzaga chiqarishga xizmat qilgan. Matnda yana o'nlab badiiy usullarni ko'rsatish mumkin, ular g'azalning shaklan va mazmunan mutanosib, jozibador chiqishiga omil bo'lgan.

“Arzimas” g'azali tahlili. Ogahiyning so'fiyona asarlarini tushkunlik va tarkidunyochilik tamoyili tarzida tushunmaslik kerak. Ularning zamirida hayot voqeligini rad etish yotmaydi. Balki, dunyo ne'matlariga, rohat-farog'atlariga haddan tashqari e'tiqod qo'yib, oxiratni, Ollohni unutmaslik sabog'i mujassam. Ushbu saboq Ogahiy ijodida faqat adabiy an'ana orqali emas, shoirning hayotiy tajribasi asosida ham shakllangan. Ogahiy qisqa umri davomida hayotning achchiq-chuchugini, dunyoning ranju alamini, davr ahlining ranju sitamlarini ko'p tatib ko'rgan. Ana shu hayotiy kechinmalarning xulosalari Ogahiy asarlarida o'zining mumtoz badiiy ifodasini topgan. *“Arzimas”* radifli g'azal Ogahiyning munglig', mushavvash, g'amgin suratda aytgan hayotiy sabog'idir.

*Dahr bazmu ayshi anduhi g'amig'a arzimaz,
Sharbati jonparvari muhlik samig'a arzimaz.*

Lirik qahramon iqroriga, dunyoning bazmlari, aysh-ishratlari uning g'am-anduhlariga barobar kelmaydi. G'am-anduhlar oldida rohat-farog'atlar arzimaz darajadadir. Dunyoning jonga rohat beruvchi sharbatlarini bearmon simirasiz, lekin bir kuni halok etuvchi zahriga ham duchor kelasiz. Shunda jonbaxsh sharbatlari jon oluvchi zahri zaqqumiga arzimay qoladi.

*Yuz yil o'lsang yor vaslining safolig' subhida,
Bir zamonlig' hajri shomi muzlimig'a arzimaz.*

Siz yor visolining nurli tonglaridan yuz yil bahramand bo'ling, lekin bu rohatingiz ham bir zamonlik ayriliq tuni zulmati zulmiga bas kela olmaydi. Ayriliq butun umr ro'shnoligini zulmatga aylantiradi.

*Yetsa davrondin sanga gar umrlar sur uzra sur,
Bir nafas yetkan malolu motamig'a arzimaz.*

Butun umr davomida davru davron surib, to'y ustiga to'y qilsang, to'yxo'rlik bazmlari bilan sarafroz bo'lsang-da, shuncha shodlik, zavqu shavq muqarrar motam musibatiga arzimaydi.

*La'lidin gar jon topub quchsang muroding shohidin,
Naz' vaqti paykaring pechu xamig'a arzimaz.*

Baxtiyorlik kunlarida yoringiz vaslidan bahramand bo'lib, hayot nash'asini surasiz. Bu onlarda huzur-halovatdan yashnab, to'lg'angan vujudingiz o'lim tahlikasida jon berar mahalda azobdan to'lg'anib titraydi. Visol murodbaxshligi o'lim azoblari oldida arzimasdir.

*Madhinga ochsa ulus gar xush iborat birla til,
Bir qabih alfoz ila qilg'on zamig'a arzimaz.*

Insonlararo muomala madaniyati juda nozik. Odamlar birlariga shirinsuxanlik bilan muomala qilishadi. Suhbatdoshlarini lutf, marhamat, maqtovg'a chirmab tashlashadi. Lekin, kezi kelganda, shunchalik mehr-muruvvat beandisha aytilgan bir og'iz achchiq so'z yoki g'iybat, ig'vo, hasad, xusumat ohanglaridagi qo'pol muomalaga arzimay qoladi. Oldingi shirinsuxanlik, xushmuomala chippakka chiqib ketadi. Ogahiy qayg'urib, shundan ogohlantiradi.

*Teng tutamvoli jahon beshu kaminikim, oning
Inbisoti beshi anduhi kamig'a arzimas.*

Ushbu baytda eng ajoyib xulosalardan biri mujassamlashgan. Inson zoti jahon moliga to'ymaydi. Ozu ko'piga qanoat qilmaydi. Kam bo'lsa, qanoat qilmaydi, ko'p bo'lsa, shukronalik etmaydi. Boyigan sari tobora boyigisi kelaveradi. Dunyoning o'zi miri kam bir ekanligini, qancha boyimasin, baribir kamligini anglab etmaydi. Ogahiy insoniyat tajribasidan kelib chiqib, ajoyib pand beradi: *"Dunyo molining kamu ko'piga baravar bardosh qil. Ko'pi bilan kerilib ketma, kamiga qayg'urma. Chunki ko'pining xursandchiligi kamining qayg'usiga arzimaydi"*.

*Istabon aysh, Ogahiy, g'am boshinga kelturmakim,
Dahr bazmu ayshi anduhi g'amig'a arzimas.*

Baytma-bayt ta'kidlanib kelgan xulosalar maqta baytda umumlashtiriladi va yakunlanadi. *Ey Ogahiy, -deydi lirik qahramon o'z-o'ziga murojaat etib, -bu dunyoda rohat-farog'at istab, o'z boshingga ortiqcha tashvish orttirma. Zotan, dunyo rohat-farog'atlari uning qayg'u-alamlariga arzimaydi.*

Ogahiyning ushbu g'azali boshdan-oyoq chuqur falsafiy hikmatlar bilan yo'g'irilgan. U bizni dunyoparast bo'lmaslikka, hayotni aql-idrok bilan kechirishga o'rgatadi.

"Bo'lmasa bo'lmasun, netay" g'azali tahlili. o'zbek mumtoz adabiyotida ajoyib nazirana vislik an'anasi mavjud. "Nazira"

soʻzining lugʻaviy maʼnosi – oʻxshash, monand, teng demakdir. Adabiyot atamasi sifatida esa “nazira” bir shoirning boshqa bir shoir gʻazaliga oʻxshatma, monand yoki tengkuchli yangi asar yaratishini anglatadi. Ogahiyning “Boʻlmasa boʻlmasun, netay” radifli gʻazali naziranavislik sanʼatining mumtoz namunasidir. Ushbu gʻazalni Ogahiy Alisher Navoyining:

Gar alamimgʻa chora yoʻq, boʻlmasa boʻlmasun, netay,

Gar gʻamima shumora yoʻq, boʻlmasa boʻlmasun, netay
matlali gʻazali asosida yaratgan. Uni shoir Navoyi gʻazalidagi vazn, qofiya, radif kabi shakliy-badiiy xususiyatlarni aynan saqlagan holda yozgan. Ogahiy ustozi Navoyining boshqa badiiy vositalari, soʻz va iboralaridan ham foydalangan. Lekin u Navoyi gʻazalining shunchaki oʻxshash bir nusxasiga aylanib qolmagan. Ikkala asarni izchil qiyosiy tahlil etsangiz, buni yaqqol koʻrishingiz mumkin.

Gʻazal ishq mavzusida, izhor uslubida bitilgan. Badiiy qurilmasiga koʻra, u yakpora gʻazaldir. Ushbu gʻazalning eng oʻziga xos xususiyati shundaki, u boshdan-oyoq yuksak ehtiros alangasi bilan, avj pardada izhor etilgan. Gʻazaldagi oshiqona mazmun, zavqu shavq, ohang biror nuqtada pasaymaydi. Mazkur fazilat gʻazalning ashula variantiga ham aynan koʻchgan. Gʻazalni atoqli oʻzbek hofizi Komiljon Otaniyozov qoʻshiq sanʼatining oʻlmas obidasiga aylantirgan. Muhammadrizo Ogahiyning badiiy sanʼatkorligi va Komiljon Otaniyozovning ijro mahorati asarning umrboqiyiligini taʼminlagan.

Ashkima gar kanora yoʻq, boʻlmasa boʻlmasun, netay,

Ohima ham shumora yoʻq, boʻlmasa boʻlmasun, netay.

Ashk – faryod chekayotgan oshiqning koʻz yoshlari. **Kanora** – qirgʻoq. Oshiqning izhoricha, uning hijron iztirobidan toʻkayotgan koʻz yoshlari qirgʻoqlarga sigʻmas darajada cheksiz. **Shumora** – sanoq, hisob, miqdorni anglatadigan, mumtoz adabiyotimizda faol qoʻllaniladigan soʻz. Tasvirlanishicha, koʻz

yoshlari singari, oshiqning ohlari ham haddu hisobsiz. Ammo, ko'z yoshlariga qirg'oq bo'lmasa bo'lmasin, ohlariga sanoq bo'lmasa bo'lmasin, shaddod va qat'iyatli oshiq ishq yo'lidan chekinmaydi.

*Har dam ulusg'a lutf ila boqq'usi, qahr ila vale
Man sori bir nazora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Ma'shuqa ulusga, ya'ni oshiqdan o'zgalarga har zamon iltifot bilan nazar soladi. Valekin oshiqqa tomon, iltifot nari tursin, qahr bilan bo'lsa-da, bir bora qiyo boqmaydi. Muruvvatli ma'shuqa barcha ishq eli ko'ngli dardiga chora qiladi, ammo Ogahiy lirik qahramoni dilining dardiga chora yo'q:

*Ishq eli ko'ngli dardig'a chora qilur, vale maning
Dardi dilimg'a chora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Bu – sadoqatli oshiqqa nisbatan adolatsizlik, albatta. Ammo, bu oshig'imiz muhabbati, e'tiqodi shu qadar mustahkam va tamasizki, ilohiy ishq yo'lida u shundayin xolis va tavakkalchiki, iltifotlar bo'lmasa bo'lmasin, u vafodan sarkashlik etmaydi, visol sari umidvor intilaveradi.

Sabr-bardoshli oshiqning dardi ichida, yuragida ishq o'ti achchiq tutab yonadi.

*Hajr ila za'fim o'ylakim, ohi hazinim o'tig'a
Shu'la bila sharora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Yor hajridan lirik qahramon xastaligi shu qadar zo'rayganki, shu'lavor oh tortishga ham uning majoli etmaydi. U shunday hazin. Ya'ni sokin va g'amli oh tortadiki, bu ohda shu'la ham, sharora – alanga ham yo'q. Biroq, bo'lmasa bo'lmasin, fidoyi oshiq ishq o'tida o'rtanishdan tolmaydi.

Ma'shuqi azal oshiqqa nisbatan shu qadar loqayd munosabatdiki, uni na qahr etib o'ldiradi, na rahm etib tiriltiradi:

*Jon labidin chu bermadi jismima, vahki, qoshidin
Qatlima ham ishora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Oshiq nido chekadiki, yorim labidan bir bo'sa berib, jonimga hayot bag'ishlamadi. Evohkim, tirikligimga rivoj bag'ishlamadi-ku, o'limga ham mahkum etmadi. Loaqal, bir qosh qoqib, o'limga mahkum etsa ham, mayli edi. Tiriklikka rivoj, o'limga hukm bo'lmasa ham, lirik qahramon "*o'lmanan jondan umid*" qabilida ishqida sobit turadi. Lirik qahramonning murodi va'daga vafo, ammo:

*Ko'yig'a borsam, etgusi vaslig'a va'da, ul dog'i
Bo'lg'usi bora-bora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Oshiq yor ko'chasiga kirganda, visoiga va'dalar oladi. Boshqacha aytganda, taqvo-yu toatga, Haq yo'lga kirishgan bandalariga ma'shuqi azalning visoli va'dalari bor. Ammo bu va'dalar vafosi dunyoviy hayotning quvonch va tashvishlariga ko'milib, bora-bora yo'q bo'lganday bo'ladi. Ammo bu ham oshiqni asl e'tiqodidan qaytarolmaydi.

Lirik qahramonning davr ahli bilan o'zi o'rtasidagi ziddiyatli holat bir necha baytda izchil tasvirlanadi. Bu uning ruhiy holatini bo'rttirib ko'rsatadi:

*Tole'i ravshan o'zganing lutfi quyoshi nuridin,
Men kibi baxti qora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Lirik qahramondan boshqalarning tolei ma'shuqa iltifotining nuridan munavvar. Faqat va faqat bizning oshiqi zorimizdek baxti qora yo'q. Bo'lmasa bo'lmasin, bu ham oshiqning parvoyiga kelmaydi. Eng muhimi, yorni u sevsa bo'lgani. Zotan, parvona ham shamning shu'lasiga emas, o'ziga oshiq va oxir-oqibatda, unga fido bo'ladi.

*Bo'ldi sitorasi isig' xulqiga mehri yori garm,
Manda isig' sitora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay.*

Sharq adabiyotining lirik qahramonida o'zini haddan tashqari xokisor ko'rsatish ba'zan o'zini kamsitish, aybsitish darajasiga ham borib etadi. Bunga ijobiy hol sifatida qaraladi, chunki u ishqni va ma'shuqani ulug'lashga xizmat qiladi. *"Sitorasi isig"* – yulduzi issiq degani bo'lib, hozirgi talaffuzimizda *"istarasi issiq"* shaklida o'zgargan. Shoir aytmoqchiki, yulduzi issiqlarga yorimning mehri ham isidi, tovlandi. Evohkim, menda *"isig' sitora"* ham yo'q. Bo'lmasa bo'lmas, nima ham qila olardim.

Ushbu g'azalning o'ziga xosligi shundaki, uning avjlaridan ham avjlroq nuqtasi yakunlovchi baytidadir:

Dedim: "O'lubdur Ogahiy ashki kanorasiz", dedi:

"Ashkima gar kanora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay".

Oldingi baytlar lirik qahramonning yakkaxonligi asosiga qurilgan bo'lsa, maqta bayt savolu javob tarzida bitilgan. G'azal mundarijasi davomida lirik qahramon o'z dardu holidan shikoyat qilib keldi. Uning shikoyatlari qaratilgan shaxs, ikkinchi lirik qahramon, ya'ni ma'shuqa tinglab, yuraklari to'lib bordi. Nihoyat, so'nggi baytda *"O'lubdur Ogahiy"* degan nidoni eshitgach, u *"yorildi"*. U ham cheksiz-chegarasiz ko'z yoshlariga olamni g'arq etadi. Alisher Navoyida chinakam oshiq ma'shuqini oshiqqa aylantiradi, degan hikmat bor. Ogahiy lirik qahramoni ham sidqidildan yig'lab, ma'shuqani o'z dardiga hamdard etib yig'latib yubordi. U ham *"Ashkima gar kanora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay"* deyish darajasidagi ruhiy holatga tushdi.

Tahlil etilayotgan g'azal juda katta badiiy mahorat mahsulidir. G'azaldagi mazmun va jozibadorlikni yuzaga chiqarishda qator shakliy-badiiy usullarning ham o'ziga xos xizmati bor. Ulardan biri kompozitsion-stilistik san'at – radd ul-matladir. Bu g'azaldagi matla birinchi misrasining maqtadagi ikkinchi misrada takrorlanishi o'zgacha ahamiyatga ega. Bunda u odatdagiday, faqatgina kompozitsion tugallikni ta'minlamaydi. U birinchi misrada lirik qahramon dardi izhorini ifodalagan bo'lsa, so'nggi misrada uning aks-sadosini, ya'ni ma'shuqaning ham oshiqqa

*Jon labidin chu bermadi jismima, vahki, qoshidin
Qatlima ham ishora yo 'q, bo 'lmasa bo 'lmasun, netay.*

Oshiq nido chekadiki, yorim labidan bir bo'sa berib, jonimga hayot bag'ishlamadi. Evohkim, tirikligimga rivoj bag'ishlamadiku, o'limga ham mahkum etmadi. Loaqal, bir qosh qoqib, o'limga mahkum etsa ham, mayli edi. Tiriklikka rivoj, o'limga hukm bo'lmasa ham, lirik qahramon "*o 'lmagan jondan umid*" qabilida ishqida sobit turadi. Lirik qahramonning murodi va'daga vafo, ammo:

*Ko 'yig 'a borsam, etgusi vaslig 'a va 'da, ul dog 'i
Bo 'lg 'usi bora-bora yo 'q, bo 'lmasa bo 'lmasun, netay.*

Oshiq yor ko'chasiga kirganda, visolga va'dalar oladi. Boshqacha aytganda, taqvo-yu toatga, Haq yo'liga kirishgan bandalariga ma'shuqi azalning visoli va'dalari bor. Ammo bu va'dalar vafosi dunyoviy hayotning quvonch va tashvishlariga ko'milib, bora-bora yo'q bo'lganday bo'ladi. Ammo bu ham oshiqni asl e'tiqodidan qaytarolmaydi.

Lirik qahramonning davr ahli bilan o'zi o'rtasidagi ziddiyatli holat bir necha baytda izchil tasvirlanadi. Bu uning ruhiy holatini bo'rttirib ko'rsatadi:

*Tole 'i ravshan o 'zganing lutfi quyoshi nuridin,
Men kibi baxti qora yo 'q, bo 'lmasa bo 'lmasun, netay.*

Lirik qahramondan boshqalarning tolei ma'shuqa iltifotining nuridan munavvar. Faqat va faqat bizning oshiqi zorimizdek baxti qora yo'q. Bo'lmasa bo'lmasin, bu ham oshiqning parvoyiga kelmaydi. Eng muhimi, yorni u sevsa bo'lgani. Zotan, parvona ham shamning shu'lasiga emas, o'ziga oshiq va oxir-oqibatda, unga fido bo'ladi.

*Bo 'ldi sitorasi isig ' xulqiga mehri yori garm,
Manda isig ' sitora yo 'q, bo 'lmasa bo 'lmasun, netay.*

Sharq adabiyotining lirik qahramonida o'zini haddan tashqari xokisor ko'rsatish ba'zan o'zini kamsitish, aybsitish darajasiga ham borib etadi. Bunga ijobiy hol sifatida qaraladi, chunki u ishqni va ma'shuqani ulug'lashga xizmat qiladi. *"Sitorasi isig"* – yulduzi issiq degani bo'lib, hozirgi talaffuzimizda *"istarasi issiq"* shaklida o'zgargan. Shoir aytmoqchiki, yulduzi issiqlarga yorimning mehri ham isidi, tovlandi. Evohkim, menda *"isig' sitora"* ham yo'q. Bo'lmasa bo'lmas, nima ham qila olardim.

Ushbu g'azalning o'ziga xosligi shundaki, uning avjlaridan ham avjliroq nuqtasi yakunlovchi baytidadir:

Dedim: "O'lubdur Ogahiy ashki kanorasiz", dedi:

"Ashkima gar kanora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay".

Oldingi baytlar lirik qahramonning yakkaxonligi asosiga qurilgan bo'lsa, maqta bayt savolu javob tarzida bitilgan. G'azal mundarijasi davomida lirik qahramon o'z dardu holidan shikoyat qilib keldi. Uning shikoyatlari qaratilgan shaxs, ikkinchi lirik qahramon, ya'ni ma'shuqa tinglab, yuraklari to'lib bordi. Nihoyat, so'nggi baytda *"O'lubdur Ogahiy"* degan nidoni eshitgach, u *"yorildi"*. U ham cheksiz-chegarasiz ko'z yoshlariga olamni g'arq etadi. Alisher Navoyida chinakam oshiq ma'shuqini oshiqqa aylantiradi, degan hikmat bor. Ogahiy lirik qahramoni ham sidqidildan yig'lab, ma'shuqani o'z dardiga hamdard etib yig'latib yubordi. U ham *"Ashkima gar kanora yo'q, bo'lmasa bo'lmasun, netay"* deyish darajasidagi ruhiy holatga tushdi.

Tahlil etilayotgan g'azal juda katta badiiy mahorat mahsulidir. G'azaldagi mazmun va jozibadorlikni yuzaga chiqarishda qator shakliy-badiiy usullarning ham o'ziga xos xizmati bor. Ulardan biri kompozitsion-stilistik san'at – radd ul-matladir. Bu g'azaldagi matla birinchi misrasining maqtadagi ikkinchi misrada takrorlanishi o'zgacha ahamiyatga ega. Bunda u odatdagiday, faqatgina kompozitsion tugallikni ta'minlamaydi. U birinchi misrada lirik qahramon dardi izhorini ifodalagan bo'lsa, so'nggi misrada uning aks-sadosini, ya'ni ma'shuqaning ham oshiqqa

hamdard bo'lib qolganini aks ettirgan. Ma'shuqaning ham oshiqqa mehr izhor qilishi asl muddao – ikki tomonlama muhabbatni shakllantiradi. Demak, radd ul-matla bu g'azalda ibtido va intihonigina emas, maqsad va natijani ham qamrab ifodalagan.

G'azaldagi muhim badiiy vositalardan biri radifdir. Radifning asosiy xizmatlari shuki, u she'rning pursayqal ohangdorligini, baytlarning fikriy-mantiqiy tugalligini ta'minlab turibdi. "Bo'lmasa bo'lmasun, netay" radifi butun g'azal, ya'ni barcha baytlar uchun umumiy bir tugallanma mazmunni ta'kidlab turish bilan birga har bir baytga xos xususiy mazmunni ham yakunlab boradi. Shuningdek, radif o'rni-o'rni bilan lirik qahramonning alamzadalik, sarkashlik, fidoyilik, tantilik, tavakkalchilik, javonmardlik kabi turli qiyofa qirralarini aks ettirib turadi. She'rda tashbeh, istiora, tazod, tardi aks kabi badiiy san'atlar ham qo'llanganki, ular g'azal badiiyati quvvatini oshirgan.

Noyob san'at jilosi. Sharq mumtoz adabiyotida so'zga ilohiy ne'mat sifatida qaraladi. Bu bejiz emas. Chunki "Kun" degan birgina ilohiy so'z olamning yaralishiga vosita bo'ldi. Shunday ekan, har bir so'z mo'jizalar yarata oladigan qudrat. Uning zamiriga olamlar singdirilgan. Biz Ogahiy ijodini kuzatar ekanmiz, uning so'zga nuqtayi nazari xuddi shunday, o'ziga xos, yuksak maqomda ekanligini ko'ramiz. Biz adabiyotni daryoga qiyoslasak, so'zlar undagi durlardir. Ammo, Ogahiy ko'p ijodkorlardan farqli ravishda, daryodan durlar teruvchi emas, balki durlar zahirida daryolar kashf etuvchi alloma sifatida tasavvurimizda paydo bo'ladi. U qo'llagan har bir so'z daryodek shovullaydi. Goh shodon, goh mahzun kuylar kuylaydi. Har bir so'z bahridan jo'shqin ummonlar uyg'onadi. Bu holni shoirning har bir she'rda ko'rishimiz mumkin. Ogahiy devonida 4 misradan iborat bir she'r uchraydi. U musoviy at-tarafayn deb nomlangan:

<i>Ul sho'xki</i>	<i>ochildi</i>	<i>xatu</i>	<i>ruxsori</i>
<i>Ochildi</i>	<i>rayohinda</i>	<i>yuzi</i>	<i>gulnori</i>
<i>xatu</i>	<i>yuzi</i>	<i>besabru qarori</i>	<i>man man</i>
<i>ruxsori</i>	<i>gulnori</i>	<i>man man</i>	<i>zori</i>

Mazkur she'r eniga ham, bo'yiga ham bir xil o'qiladi. O'zbek mumtoz adabiyotida bunday usulda yaratilgan she'rlar juda noyob. Mashhur iste'dod sohiblari ijodida ham uchramaydi. Hatto, Navoyi devonlarida ham yo'q. She'riyatdagi bunday usul mumtoz adabiyotshunoslikda murabba san'ati deb izohlanadi.

U lafziy san'atlar sirasiga kiradi. Ko'plab mumtoz adabiyot nazariyasiga oid manbalarda unga xos xususiyatlar sharhlangan. Jumladan, Atoulloh Husayniyning "Badoe us-sanoe" asarida unga quyidagicha ta'rif beriladi: *"Murabba andin iboratturkim, to'rt misra yoki to'rt bayt aytilur, yozilg'anda ham bo'yig'a , ham enig'a o'qisa bo'lur. Misralar murabbayi andoqdur:*

<i>Az furqati</i>	<i>On dilbar</i>	<i>Man doyim</i>	<i>bemoram</i>
<i>On dilbar</i>	<i>K az ishqash</i>	<i>Bo dardam</i>	<i>U bedoram</i>
<i>Man doyim</i>	<i>Bo dardam</i>	<i>Be munisu</i>	<i>be yoram</i>
<i>Bemoramu</i>	<i>bedoramu</i>	<i>be yoramu</i>	<i>g'amxoram</i> ³⁶¹

Ta'rifda ta'kidlanganidek, adabiyotimizda baytlar murabbasi ham uchraydi. Misra va baytlar yuqoridan pastga va chapdan o'ngga qarab o'qilganda, keltirilgan misollardagidek bir xil shaklga ega bo'ladi. Husayniy asarida ushbu san'atni izohlar ekan, misra, bayt murabbasining bir necha namunalarini keltirib o'tadi. San'atning nomlanishida murabba so'zining lug'aviy ma'nosi nazarda tutilgan. U to'rtlik, to'rtburchak, kvadrat ma'nolarini bildiradi. Muallif bu san'atni olti bayt tarzida ham qo'llash mumkinligi va faqat uni musaddas deb atash munosib ko'rilishini ta'kidlaydi³⁶².

Adabiyotshunoslik manbalarini kuzatib, bu san'at uzoq tarixga egaligini ko'ramiz. Nazariyaga doir qadimgi manbalardan XII asrda yaratilgan Rashididin Vatvotning "Hadoiq us-sehr" asarida ham ushbu san'at sharhi beriladi va misol keltiriladi. Bizga ma'lumki, Vatvot asari o'zidan keyingi adabiyotshunoslik ilmi taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Undan keyin yaratilgan

³⁶¹ . Атоуллох Хусайний. Бадое ус- саное.Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 108-bet.

³⁶² O'sha asar, 109-bet.

barcha asarlarda uning mulohazalariga tayaniladi va munosabat bildiriladi. Shu sababli ham ushbu san'at talqinida barcha mualliflar uning xulosalarini inobatga olishgan. U o'z asarida keltirgan yuqoridagi namuna biz tanishgan barcha manbalarda takror keltirilgan va Rashididdin Vatvotdan deya e'tirof etilgan. Ammo, albatta, har bir asarda mualliflarning o'z nuqtayi nazarlari ham aks etgan. Bir qancha yangi misollar ko'rsatilgan. Ushbu san'atning nazariy ishlanmasi o'z tarixiga ega. Ayrim o'rinlarda bir-biridan farqli mulohazalarga duch kelamiz. Ba'zi manbalarda qisqa, ba'zilarida esa keng, batafsil sharhlanganligining guvohi bo'lamiz. Xos xususiyatlarining yangi-yangi qirralari kashf etilganini kuzatamiz. Jumladan, "Hadoyiq us-sehr", "Al-mo'jam", "Funun ul-balog'a"da 4 misrali asarlarda murabba san'atining qo'llanilishiga namunalari keltirilgan. "Badoe us-sanoe" va "San'ati suxan"da esa 4 misra, 4 bayt (8 misra), 6 bayt (12 misra)li namunalari ham uchraydi. San'atning xosliklari kengroq muhokama etiladi. Manbalarda san'atning nomlanishida ham turli-tumanlik ko'zga tashlanadi. "Funun ul balog'a"da "al-murabba'", "Badoe us-sanoe"da "murabba", "San'ati suxan"da "San'ati chorxona" (to'rtburchak san'ati – N. J., I.A.) deb ataladi.

Adabiyot nazariyasiga bag'ishlangan eng mukammal asarlardan biri hisoblanadigan Atoulloh Husayniy "Badoe us-sanoe"sida esa bu masalaga keng to'xtalinadi. O'zidan oldingi mualliflar fikrlariga munosabat bildiriladi. Unda Shamsiddin Qays Roziyning "Al - mo'jam" asarida ushbu san'at boshqacha nomlangani, uni muvashshah san'atining turlaridan biri sifatida keltirib, muzalla deb atalgani haqida ham ma'lumot beradi: "Shams-i Qays murabba va aning o'xshashlarin muvashshahqa kiritiptur va deptur: (uldurkim) katak shaklig'a andoq solurlarkim, ani ham bo'yig'a va ham enig'a o'qusa bo'lur. Ani muzalla derlar"³⁶³.

Ko'ringanidek, Qays Roziy ushbu san'atni muvashshah san'atining turlaridan biri sifatida taqdim etib, uning muzalla deb atalishini ta'kidlagan.

³⁶³ O'sha asar, 337-bet.

XIX asr shoirlaridan Ogahiyning yuqoridagi ruboiysida mazkur san'at qo'llangan va "musoviy at-tarafayn" deb nomlangan. Atoulloh Husayniy "*Musovot uldurkim, lafzu ma'no teng bo'lur*"³⁶⁴, deb izohlaydi. Tarafayn-taraflar. Demak, musoviy at-tarafayn – tomonlarning shakli va ma'noda tengligi, bir xilligi ma'nosini ifodalaydi. Ko'ringanidek, murabba san'ati o'z shakllanish tarixiga ega. Uning dastlab 4 misra, keyinchalik, XV asr oxiriga kelib, 4 bayt, 6 baytli ko'rinishlari ham yaratilganligini kuzatish mumkin³⁶⁵. Bu ancha murakkab san'at. Shu sababli hamma shoirlar ham uni qo'llashga jur'at etisholmagan. U dastlab arab va fors-tojik she'riyatida uchraydi. Shungabinon, manbalarda, asosan, fors-tojik tilidagi namunalar berilgan. Faqatgina "Funun ul-balog'a"da 2ta forsiy misol qatorida Unsuriyning bir o'zbekcha to'rtligi keltiriladi. Izlanuvchan va nodir iste'dod sohibi sifatida Ogahiy o'z asri adabiyotida mazkur san'atni qayta jonlantirdi. Uning noyob namunasini yaratdi.

Bunday asarni yaratish keng tafakkur miqyosini, chuqur diqqat-e'tiborni talab qiladi. Chunki misralar yuqoridan pastga va chapdan o'ngga (arab yozuvida o'ngdan chapga) o'qilganda bir xil bo'lishi shart.

Ogahiy asari mahbuba ta'rifi bag'ishlangan. Bosh timsol – oshiq. Uning diqqati mahbubaning xat va yuziga qaratilgan. Asarni ikki qismga ajratib talqin etish mumkin. Dastlabki ikki misrada mahbuba jamoli tavsifi beriladi.

Ul sho'xki ochildi xatu ruxsori

Ochildi rayohinda yuzi gulnori

U sho'xning – mahbubaning xatu yuzi ochildi, ko'rindi. Go'yoki, rayhonda anor guli ochilganidek go'zallik namoyon

³⁶⁴ O'sha asar, 175-bet.

³⁶⁵ Bu adabiyot nazariyasiga oid manbalarning yaratilishidagi farqda ham ko'rinadi: a) Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us- sehr"i XII asr boshlarida; Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam"i 1218-1233- yillarda; Ahmad Taroziyning "Funun ul- balog'a"si 1436-37 -yillarda; Atoulloh Husayniyning "Badoe us-sanoe"si 1493- yilda; T.N.Zehniyning "San'ati suxan"i esa 1978- yilda yaratilgan. Ulardagi mulohazalar mazkur san'atning taraqqiyot tarixi borasida xulosalar chiqarish imkonini beradi.

bo'ldi. 1-misrada lirik qahramonning diqqat markazi xat va yuzga qaratilgan. 2-misrada 1-satrga parallel holda rayhon va anor gulidek yuz haqida gapirilyapti. Keyingi ikki misrada esa shoir oshiq kayfiyatini yoritishga harakat qiladi. Unda xatu yuz ishtiyoqida beqaror oshiq ruhiy holati ifodalanadi:

*Xatu yuzi besabru qarori manman
Ruxsori gulnori(n) manman zori*

Bir qaraganda, asar tavsifiy yo'nalishda bo'lib, mahbuba vasliga bag'ishlangandek tasavvur uyg'otadi. Bu, albatta, to'g'ri taassurot. Ammo, shoirning maqsadi va she'rning ma'no qamrovi bu bilan chegaralanmaydi. Unda shoirning oddiy dunyoviy tuyg'ulari izhoridan tashqari, chuqur falsafiy-orifona g'oyalar ifodasi ham talqin etilgan. Asarda shoirning diqqat markazi xat va yuzga qaratilgan. Bu bejiz emas. Tasavvuf istilohlari lug'atlarida "xat" – Haq jamolining namoyon bo'lishi sifatida izohlangan. Shu sababdan ham, mumtoz shoirlarimiz ijodida yuz va xat obrazi e'tiborga molik timsollardan sanaladi. Yuzu xatni ko'rishi, unga vosil bo'lish yuksak maqom sifatida talqin etiladi. Bunday oshiqlar ilohiy kashf sharafiga muyassar bo'ladilar. "Mir'ot ul-ushshoq"da xat istilohi izohlanar ekan, quyidagicha sharhlanadi:

"Xat – taayyun vajhi haq va zuhuri tajalliye jamole Mutlaqro go'yand. Bayt:

*Agar ro'yu xatash bini tu beshak,
Bedoni vahdatu kasrat yako yak"³⁶⁶*

Ushbu talqin mumtoz adabiyotdagi yuz va xat timsolini mukammal izohlay oladi. Keltirilgan izohga binoan, yor yuzidagi xat – Haq jamoli. Haq jamolini ko'rsang, vahdat (yagonalik,

³⁶⁶ Tarjimasi: Xat – Haq jamoli va Mutlaq jamol tajallisi zuhurining namoyon bo'lishidir, deydilar. Bayt:

Agar yuzu xatini ko'rsang, beshak,
Vahdatu kasratni bilursan tayin.

yagona zot) va kasrat (ko'plik, ya'ni dunyo)ning nimaligini, uning mohiyatini ayon anglaysan.

Mazkur qisqa hajmli asarda Ogahiy o'zining mahoratini namoyon eta olgan. Unda husni ta'lil - chiroyli dalillash hamda laff va nashr san'ati qo'llangan. 1-misrada xat va yuz, 2-misradagi rayhon va anor guli (gulnor) orqali sharhlanadi. Shoir obrazlarni qo'llaganda, ularga xos ranglar mohiyatini ham e'tiborga olgan. Tasavvuf ta'limotida yashil rang – ishonch, imon; qizil rang esa irfon ma'nolariga ega. Rayhondagi yashillik, yuz va anor gulidagi qizillikda ham dunyoviy go'zallik, ham ilohiy ishq darajalari ifodasini ko'ramiz. Shunday ekan, Ogahiy qo'llagan timsollar zohiriy ma'nodan tashqari, chuqur botiniy mohiyatga ham ega. Chunki mahbubaning xatu yuzini ko'rish oshiq ishq riyozatining ma'lum bir yuqori maqomga ko'tarilganligini ko'rsatadi. Lirik qahramon o'z imon va irfon miqyosidan qanoatlanib, xatu yuzini ko'rish uchun beqaror va ishtiyoqmand. Demak, u ma'rifat yo'lining yuqori bosqichida, haqiqat bosqichiga o'tish uchun o'zini ruhan tayyor his etmoqda. Buni keyingi 2 misradagi xatu yuzi (haq jamoli)ni ko'rish uchun beqarorlik, gulnor yuzi ishtiyoqida intizorlik ifodasidan ham sezish mumkin.

Ko'rinadiki, asar qisqa hajmli bo'lishiga qaramay, chuqur zohiriy va botiniy mohiyatga ega. Lirik qahramon ruhiy holati esa ikki yo'nalishda ham yetarli darajada talqin etilgan.

Adabiyotshunosligimizda bu tipdagi she'rlar borasida deyarli mulohazalar bildirilmagan. Yoki salbiy munosabat izhor etilgan.

Ogahiyning ushbu asariga ham olimlarimiz uncha e'tibor berishmagan. E'tibor qaratilganda esa quyidagicha salbiy ma'noda izohlangan: *"Haqiqatda esa bu misralar adabiyotda ma'noni shaklga qurbon qilishning, "san'at san'at uchun" ruhidagi mayllar ta'sirining mevasi edi"*³⁶⁷.

Ammo, tahlil jarayonida ko'rdikki, Ogahiy ma'noni shaklga qurbon qiluvchi shoir emas. U ushbu murakkab san'atni ham chuqur ma'no-mazmunni ifodalashga yo'naltira olgan. Bu asardan

³⁶⁷. В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1980, 333-бет.

avom ham, xos ham o'ziga etarli bahra ola oladi. Biz Ogahiy she'rlarining umumiy ruhi va mazkur asar ifodalab kelgan ma'no-mohiyatdan kelib chiqib shunday xulosa chiqarishga haqlimiz, deb o'ylaymiz.

Asarda zohiran mahbuba vasfi, oshiq ishtiyoqi; botinan ilohiy ishq po'rtanalari, oshiqning riyozatu iztiroblari, maqomu darajalari Ogahiyona mohirlik bilan tasvirlab berilganining guvohi bo'lamiz.

Asar 1960-yilda Xurshid tomonidan nashrga tayyorlangan "Ta'viz ul- oshiqin" devonida chistonlar rukniga kiritilgan. Bunga sabab, balki, she'rning o'quvchini fikrlashga yo'naltiruvchi tabiati bilan bog'liqdir. Ammo, u 4 misradan iborat bo'lib, ruboiy vaznida yaratilgan. U chistonning xos xususiyatlariga ham ega emas. Ruboiyning har bir satri alohida vaznda yozilgan. Uning taqtesi quyidagi ko'rinishga ega:

1-misra:

-- V V -- V V ----

Maf'ulu mafoiylu mafoiylun fa'
hazaji axrabi makfufi solimi abtar

2-misraning vazni ham 1-misranikidek.

3-misra:

-- V V -- V V - V --

Maf'ulu mafoiylu mafoiylun fa'
hazaji axrabi makfufi mahbuzi abtar

4-misra:

----- V -----

Maf'ulun maf'ulu maf'ulun fa'
hazaji axrami ahrabi abtar

Birgina ruboiy – to'rtlik talqinida Ogahiy she'riy mahoratining betakror jilolarini kuzatdik. Uni yanada teranroq izohlash imkoniyati mavjud. Ko'rinadiki, shoir merosining kashf etilmagan qirralari bisyor. Ularni o'rganish, ishonamizki, millatning, xususan, yosh avlodning ma'naviy ravnaqiga xizmat qiladi.

Ogahiy – tarixnavis. O'zbek mumtoz adabiyotida Ogahiy bilimdon siyosatchi, tarixchi sifatida ham yorqin iz qoldirgan. Xorazm adabiy muhitida Abulg'oz Bahodirxon, Munis, Ogahiy, Bayoniylar asos solgan shajaraviy tarixnavislik bor. Shu shajaraning yirik bir qanoti bo'lgan Ogahiy "Riyozi ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Jome ul voqeoti Sultoniy", "Gulshani davlat", "Shohidi Iqbol" kabi beshta tarixiy asar yozdi. Bir qancha tarixiy asarlarni tarjima qildi. Tarixiy asarlari qomusiy ma'lumotlar beradi. Tirik, harakatdagi adabiy muhitni tasavvurimizda qayta jonlantiradi. Tarixiy bilimlar samarasi o'laroq, Ogahiy donishmand-maslahatchi bo'lib maydonga chiqadi. Tarix saboqlarini jamlab, olamshumul xulosalar chiqaradi. Kelajak avlod ravnaqi, ona Vatan kamoli yo'riqnomalarini yaratishga musharraf bo'ladi. Ogahiyning tarixiy asarlariga V.Bartold, Yahyo G'ulomovlar yuqori baho berishgan. Ogahiy tarixiy asarlarida tarixchi, siyosatshunos, shoir, yozuvchi sifatidagi iqtidorini mukammal namoyon etgan.

Yetuk tarjimon. Muhammadrizo Ogahiy tarjima sohasida ham katta ijodiy maktab yaratdiki, bu Xorazm adabiy muhitida tarjima san'atini yuqori cho'qqiga olib chiqdi. XIX asrda 120dan ortiq asar tarjima etildi. 80dan ortiq kishi tarjima bilan shug'ullandi. Erkin tarjima o'ziga xos yangi pog'onaga ko'tarildi.

Ogahiy o'z ijodiy faoliyati davomida 19ta asarni o'zbek tiliga tarjima etdi. Ular Sa'diyning "Guliston", Kaykovusning "Qobusnoma", Mirxondning "Ravzat us-safo", Muhammad Mahdiy Astrobodyning "Tarixi jahonkushoyi Nodiriy", Zayniddin Vosifiyning, "Badoe' ul-vaqoe'", Mahmud G'ijduvoniyning "Miftoh ut-tolibin", Muhammad Muqim Hirotiyning "Tabaqoti Akbarshohiy", Muhammad Yusuf Munshiyning "Tazkirayi Muqimxoniy", Rizoqulixon Hidoyatning "Ravzat us-safoyi nosiriy", Husayn Voiz Koshifiyning "Axloqi Muhsiniy", Muhammad Vorisning "Zubdat ul-hikoyot", "Sharhi daloyil al-xayrot", Jomiyning "Yusuf va Zulayho", Badriddin Hiloliyning "Shoh va gado", Nizomiyning "Haft paykar" kabi badiiy, tarixiy va axloqiy-falsafiy asarlaridir. "Qobusnoma"

tarjimasini Feruz tavsiyasi bilan amalga oshirganini eslab aytgan o'z fikrlari, Ogahiyning bu boradagi faoliyati mohiyatini bizga sharhlab bera oladi: *"Mazkur nasihatnomani ilkimga berib dedikim, bu nusxani turkiy tili birla tarjima qil, to turk tavoyifining avomi dog'i bu pandlardin bahra olg'ay va bizning otimiz, sening so'zing olam inqirozig'acha zamon avroqida boqiy qolg'ay"*.

Shoirning tarjimalarini kuzatib, ular insoniyatni ma'naviy uyg'oqlikka da'vat etuvchi, ko'ngilni bedorlikka, hushyorlikka etaklovchi asarlar ekanligini his etamiz. Yuksak ma'naviyat davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan bugungi kunda Ogahiy tarjimalarining ahamiyati yana ham oshdi. Ularda keltirilgan fikrlar, nasihatlar, hikmatlar hech qachon eskirmaydigan xulosalar. Ular xuddi biz uchun, bugun uchun aytilganday dolzarb va qadrlı: *"Agar molsizlikdan qashshoq bo'lsang, aqldan boy bo'lmoqqa sa'y ko'rguzg'ilki, mol bila boy bo'lg'ondin, aql bila boy bo'lg'on yaxshiroqdur. Nedinkim, aql bila mol jam etsa bo'lur, ammo mol bila aql o'rganib bo'lmas. Bilg'il, aql bir moldirki, uni o'g'ri ololmas. Uo'tda yonmas, suvda oqmas"*.

Ogahiy tarjimachilikni yuksak san'at darajasiga ko'targan ijodkor. U har bir tarjimaga o'zining o'y-fikrlarini, falsafiy qarashlarini singdirishga harakat qilgan. Ularga erkin yondashgan. Nizomiyning "Haft paykar" dostonini nasrda tarjima qilgan. Undagi har bir jumlanı katta talabchanlik bilan tuzgan. Natijada, asar so'z qadrini baland etgan nasr namunasiga aylangan. Sa'diynıng "Guliston" asari tarjimasida ham shoir erkin yo'l tutgan. U asarlarda yangi she'riy namunalar, turkigo'y xalqlar so'z xazinasidagi hikmatlar, hikoyatlardan unumli foydalangan. Bu, o'z navbatida, asarlarnı ko'ngilga yaqin va oshno etishga xizmat qilgan: *"Nasihat : mol umr osoyishi uchundir, umr mol jam' etmek uchun ermasturur"*.

Ogahiyning boshqa asarlari kabi tarjimalarida ham inson hayoti mohiyati har tomonlama sharhlanadi. Ezgulikka borish yo'l-yo'riqlari bayon etiladi. Noqisliklardan ogohlantiriladi. Ular ulkan ma'naviy boyligimizdir.

Tayanch tushunchalar:

Debocha, mustazod, voqeaband g'azal, dialog-munozara g'azal, ishq, naqshbandiylik, safar dar vatan, xilvat dar anjuman.

Savol va topshiriqlar:

1. Muhammadrizo Ogahiyning iste'dod qirralari va adabiy merosi haqida so'zlang.

2. "Ta'viz ul-oshiqin" devoni debochasi qanday ahamiyatga ega?

3. Mustazod qanday asar? Navoyi unga qanday ta'rif bergan?

4. Ogahiyning qanday tarixiy asarlarini bilasiz?

5. Ogahiyning tarjimachilikdagi o'ziga xos yo'li qanday?

6. "Ta'viz ul-oshiqin" devonining janriy tarkibi haqida so'zlang.

7. Ogahiy lirikasining ijtimoiy mazmuni haqida she'riy misollar bilan so'zlang.

8. Majoziy va haqiqiy ishq talqinini qanday tushundingiz?

9. Ogahiyning falsafiy dunyoqarashi va unda naqshbandiylik tariqatining tutgan o'rnini sharhlab bering.

10. Ogahiyga Navoyining adabiy ta'siri qanday?

11. Shoirning badiiy san'atlarni qo'llash mahoratini izohlang.

12. Ogahiy she'rlarining badiiy tili va timsollari tarkibini tahlil eting.

Asosiy adabiyotlar:

1. Ogahiy. Tanlangan asarlar. T.: 1958.

2. Ogahiy. Ta'viz ul-oshiqin. T.: 1960.

3. Ogahiy. Asarlar. 6 jildlik. 1-6 -jild. T.: 1971-77.

4. Ogahiy. Ishq ahlining tumori. T.: 1999.

5. R. Majidiy. Ogahiy lirikasi. T.: 1963.

6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

7. Atoqli shoir, tarixnavis, tarjimon. T.: 1999.

8. Shermuhammad Munis, Muhammadrizo Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. "O'qituvchi", T., 2010-yil.

AMALIY MASHG'ULOT MAVZULARI

1. Boburning she'riy mahorati.
2. Muhammad Solih va uning "Shayboniynoma" asari.
3. Turdi she'riyatining o'ziga xos qirralari.
4. Farg'ona adabiy muhiti. Amiriy, Fazliy, Ado.
5. Xo'janazar Huvaydo adabiy merosi.
6. "Qissayi Mashrab"da shoir qiyofasining yoritilish tamoyillari.
7. Mashrab she'riyatining g'oyaviy va obrazlar tizimi.
8. Pahlavonquli Ravnaq ijodi.
9. Roqim ijodi.
10. "Boburnoma" o'zbek nasri namunasi sifatida.
11. Amiriyning she'riy mahorati.
12. Fazliyning Farg'ona adabiy muhitidagi o'rni va merosi.
13. Adoning hayoti va merosi.
14. Fitratning XVI-XIX asr adabiyoti haqidagi qarashlari.
15. Tazkiranavislik. "Muzakkiri ahhob" asarining ilmiy qimmati.
16. XVI-XIX asr adabiyotida munozara janri taraqqiyoti va badiiyati.
17. Majlisiy. "Qissayi Sayfulmuluk" asari.
18. Xoja ijodi. Asarlarining talqini.
19. So'fi Olloyor hayoti, tariqati va asarlari.
20. "Shajarayi turk" tarixiy-badiiy asar sifatida.

1-MAVZU:

Boburning she'riy mahorati.

REJA:

1. Boburning adabiy merosi.
2. Bobur devonlari: qo'lyozmalar, nashrlar tasnifi.
3. Bobur she'riyatining mavzu va g'oyaviy qamrovi.
4. Shoirming she'riy mahorati.

Adabiyotlar:

1. Bobur. Asarlar. 3 jildlik. T.: 1965.
2. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
3. Haqqulov J. Tasavvuf va she'riyat. T.: 1991.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

5. Valixo'jaev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.
6. Erskin U. Bobur Hindistonda. T.: 1995.
7. Hasanov H. Bobur sayyoh va tabiatshunos. T.: 1983.

2-MAVZU:

“Boburnoma” o'zbek nasri namunasi sifatida.

Reja:

1. “Boburnoma” – tarixiy-memuar asar.
2. Uning qo'lyozma nusxalari va nashrlari.
3. “Boburnoma” – o'zbek mumtoz nasrining nodir namunasi.
4. Uning janr xususiyatlari.
5. “Boburnoma”ning o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganishdagi ahamiyati.
6. Asardagi timsollar.
7. “Boburnoma”ning badiiy xususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
2. Xayriddin Sulton. Boburiynoma. T.: 1996.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
4. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
5. Hasanov H. Bobur sayyoh va tabiatshunos. T.: 1983.
6. Erskin U. Bobur Hindistonda. T.: 1995.

3-MAVZU:

Muhammad Solih va uning “Shayboniynoma” asari.

Reja:

1. Muhammad Solih hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning adabiy merosi.
3. “Shayboniynoma” dostoni.
4. Dostondagi Shayboniixon timsoli.
5. Dostondagi temuriyzodalar va boshqa timsollar.
6. Dostonning badiiy xususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. Muhammad Solih. Shayboniynoma. T.: 1982.
2. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
3. Vosifiy. Badoe ul-vaqoe. T.: 1979.
4. Alisher Navoyi. Majolis un-nafoyis. T.: 1975.

5. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

4-MAVZU:

Xoja ijodi . Asarlarining talqini.

Reja:

1. Xoja hayoti va ijodi manbalari.
2. Uning adabiy merosi.
3. Xoja merosida kichik hikoyachilik takomili.
4. Adibning she'riy asarlari talqini.

Adabiyotlar:

1. Xoja. Miftoh ul-adl. T.: 1962.
2. O'zbek adabiyoti. Xrestomatiya. T.: 1959.
3. Mirzaahmedova M. Xoja. T.: 1974.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
5. Nisoriy. Muzakkiri ahhob. T.: 1993.
6. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. T.: 2002.

5-MAVZU:

So'fi Olloyor hayoti, tariqati va asarlari.

Reja:

1. So'fi Olloyor hayoti va ijodi manbalari.
2. "Sabotul-ojizin" asarining mavzu va g'oyaviy talqini.
3. Noyob badiiyat namunasi ("Sabotul-ojizin" misolida).

Adabiyotlar:

1. So'fi Olloyor. Sabotul-ojizin. T.: 1991.
2. Qissayi Mashrab. T.: 1992.
3. Sh. Sirojiddinov. Ollohyor ilohiyoti. T.: 2000.
4. Suvonqulov I. So'fi Ollohyor. T.: 1995.
5. Adizova I. Boqiylik saodati. T.: 1997.
6. Risolayi Aziza. T.: 2000.
7. O'zbek adabiyoti tarixi 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.

6-MAVZU:

Turdining hayoti va ijodi.

Reja:

1. Turdi Farog'iy hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoir adabiy merosining o'rganilish tarixi.
3. Shoir asarlarining mavzu doirasi va g'oyaviy ko'lami.
4. Shoir she'riyatining mahorat qirralari.

Adabiyotlar:

1. Turdi. Tanlangan asarlar. T.: 1951.
2. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
3. Jumaev N. Turdi nazmi badiiyati. T.: 1995.
4. Jumaxo'ja N. Milliy mustaqillik mafkurasi va adabiy meros. F.f.d. ilmiy darajasi uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.
5. Fitrat. O'zbek shoiri Turdi. Tanlangan asarlar. 2-jild. T.: 2000.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
7. Abdullayev V. O'zbek adabiyoti tarixi. T.: 1980.

7-MAVZU:

Mashrab she'riyatining g'oyaviy va obrazlar tizimi.

Reja:

1. Shoir tarjimai holi va ijodiy faoliyatini yoritishda "Qissayi Mashrab"ning o'rni.
2. Shoirning merosi.
3. Mashrab she'riyatining g'oyaviy xususiyatlari.
4. Mashrab she'riyatida ishq talqini.
5. Shoir ijodida dunyoviy kechinmalar ifodasi.
6. Mashrab asarlarida badiiy mahorat.

Adabiyotlar:

1. Boborahim Mashrab. Mehribonim, qaydasan. T.: 1990.
2. Qissayi Mashrab. T.: 1992.
3. Haqqulov I. Tasavvuf va she'riyat. T.: 1991.
4. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob. T.: 1999.
5. Jumaxo'ja N. Milliy istiqlof mafkurasi va adabiy meros. F.f.d. uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 1999.

8-MAVZU:

“Shajarayi turk” – tarixiy-badiiy asar.

Reja:

1. Abulg‘ozi hayoti va ijodi manbalari.
2. Adabiy-ilmiy merosi.
3. Tarixiy asarlarining ilmiy-badiiy qimmati.
4. Asarlarining qo‘lyozma nusxalari va nashrlari.
5. “Shajarayi turk”da tarixiy siymolar tasviri.
6. Asar badiiyati.

Adabiyotlar:

1. Abulg‘ozi. Shajarayi turk. T.: 1992.
2. Vamberi H. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. T.: 1990.
3. Xudoynazarov H. “Shajarayi turk” va uning o‘rganilishi. T.: 1994.

9-MAVZU:

Xo‘janazar Huvaydo hayoti va ijodi.

Reja:

1. Huvaydoning hayoti va ijodi manbalari.
2. Shoirning merosi.
3. Huvaydoning dunyoqarashi.
4. Shoirning “Rohati dil” dostoni va uning adabiyot tarixidagi o‘rni.
5. “Ibrohim Adham” qissasi genezisi, badiiyati.

Adabiyotlar:

1. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
2. O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. 3-jild. T.: 1978.
3. Jumaxo‘ja N. Huvaydo merosining ma’naviy-ma’rifiy mohiyati. T.: 1995.
4. Is’hoqov Yo. Naqshbandiya ta’limoti va o‘zbek adabiyoti. T.: 1995.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Abulg'oz. Shajarayi tarokima, T.: 1995.
2. Abulg'oz. Shajarayi turk. T.: 1992.
3. Amiriy. Devon. T.: 1973.
4. Bakir Yulduz. Karbalo fojiasi. T.: 1993.
5. Bobur. Asarlar. Uch jildlik. T.: 1965.
6. Bobur. Boburnoma. T.: 2002.
7. Bobur. Muxtasar. T.: 1971.
8. Vosifiy Zayniddin. Badoe ul-vaqoe. T.: 1979.
9. Gulbadanbegim. Humoyunnoma. T.: 1998.
10. Gulxaniy. Zarbulmasal. T.: 1958.
11. Ishq daftari. Ruboiylar. T.: 2000.
12. Komila – Nodira. Devon. T.: 2002.
13. Mashrab. Mabdai nur. T.: 1994.
14. Mashrab. Mehribonim, qaydasan. Asarlar. T.: 1990.
15. Munis. Savodi ta'lim. T.: 1997.
16. Munis. Saylanma. T.: 1980.
17. Muhabbat taronalari. Ruboiylar. T.: 2004.
18. Nisoriy Hasanxoja. Muzakkiri ahbob. T.: 1993.
19. Nishotiy. Husnu Dil. Lirika. T.: 1967.
20. Nodira. Ey sarvi ravon. T.: 1992.
21. Ogahiy . Asarlar. 6 jildlik. T.: 1971-1976.
22. Ogahiy . Ishq ahlining tumori. T.: 1999.
23. So'fi Olloyor. Sabotul-ojizin. T.: 1991.
24. Turdi. She'rlar. T.: 1971.
25. Uvaysiy. Ko'ngil gulzori. T.: 1983.
26. Xoja. Miftohul-adl. T.: 1962.
27. Qissayi Mashrab . T.:1992.
28. Qul Ubaydiy. Vafo qilsang. She'rlar . T.: 1994.
29. Huvaydo. Rohati dil. T.: 1994.
30. O'zbekadabiyotitarixi. 5 jildlik. T.: 1978-1983.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

1. Adizova I. Boqiyliksaodati. T.: 1997.
2. Atoqlishoir, tarixnavis, tarjimon. T.: 1999.
3. Boltaboev H. Mumtoz so'z qadri. T.: 2004.
4. Jumayev N. Munis g'azaliyoti. T.: 1983.
5. Jumayev N. Turdi nazmi badiiyati. T.: 1995.
6. Jumaxo'ja N. Huvaydo merosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati. T.: 1995.
7. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. T.: 1993.
8. Komilov N. Tasavvuf. T.: 1999.
9. Sirojiddinov Sh. So'fi Ollohyor ilohiyoti. T.: 2001.
10. Suvonqulov I. So'fi Ollohyor. T.: 1995.
11. Xudoynazarov H. Abulg'azi Bahodirxon tarixchi va adib. T.: 1994.
12. Xudoynazarov H. "Shajarayi turk" va uning o'rganilishi. T.: 1993.
13. Haqqulov I. Uvaysiy she'riyati. T.: 1982.
14. Fitrat. Tanlangan asarlar. II jild. T.: 2000.
15. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993.

TEST TOPSHIRIQLARI

1. Satiralari bilan mashhur bo'lgan shoirni toping.

- A. Yassaviy
- B. Lutfiy
- C. Turdi
- D. Nodira
- E. Uvaysiy.

2. *"Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina, Qatlim uchun «nas» kelturur, «nun» eltibon «sod» ustina"* matlali mashhur g'azalning muallifi kim ?

- A. Mashrab
- V. Navoyi
- S. Ogahiy
- D. Nodira
- E. Bobur.

3. «Amirul-muslimin» unvoniga sazovor bo'lgan, Qo'qonda adabiy muhit tashkil qilgan hukmdor shoir kim ?

- A. Umarxon Amiriy
- B. Fazliy
- C. Ado
- D. Munis
- E. Husayn Boyqaro.

4. Adabiyotda masal janri asoslanadigan badiiy tasvir vositasi qaysi javobda ko'rsatilgan ?

- A. Mubolag'a
- B. Majoz
- S. Jonlantirish
- D. O'xshatish
- E. Sifatlash

5. Uvaysiy quyidagi kichik janrlardan qaysi birida shuhrat topgan?

- A. Chiston
- B. Qit'a
- C. Fard

D. Ruboiy

E. G'azal

6. Munis Xorazmiy qaysi yillarda yashab ijod etgan ?

A. 1758-1819

B. 1768-1929

C. 1778-1829

D. 1788-1838

E. 1805-1875

7. Tarixchi, tarjimon, xattot, mirob bo'lgan taniqli o'zbek shoiri kim?

A. Munis

B. Gulxaniy

C. Furqat

D. Amiriy

E. Muqimiy.

8. XV-XVI asr boshlarida o'zaro urushlarda Qarshi, Hirot, Samarqand, Andijon kabi shaharlarning qamal qilinishi, ocharchilik, qahatchilik yuz berishi va boshqa adolatsizliklar, fojialar qaysi asarda real tasvirlangan ?

A. Husnu Dil

B. Saddi Iskandariy

C. Qisasi Rabg'uziy

D. Mubayyin.

E. Shayboniynoma

9. Mumtoz she'riyatda eng ko'p uchraydigan obrazlarni toping.

A. Olimlar

B. Payg'ambarlar

C. Muallimlar

D. Qo'shiqchilar

E. Savdogarlar.

10. Qo'qon adabiy muhiti namoyandalari ijodidan tuzilgan tazkira kimning topshirig'i bilan, qaysi shoir tomonidan tuzilgan va qanday nomlanadi ?

A. Amiriy topshirig'i bilan, Fazliy «Majmuayi shoiron».

B. Husayn Boyqaro topshirig'i bilan, Navoyi «Majolisun-nafoyis».

C. Feruz topshirig'i bilan, Munis «Tazkiratush-shuaro».

D. Amiriy topshirig'i bilan, Gulxaniy «Zarbulmasal».

E. Amiriy topshirig'i bilan, Fazliy «Tazkirat ush-shuaro».

11. Bobur lirikasida etakchi o'rin tutgan janrlarni ko'rsating.

A. G'azal, tuyuq, ruboiy.

B. Madhiya, qasida, masnaviy.

C. Muxammas, bag'ishlov, qit'a.

D. Mustazod, muvashshah, vasiyat.

E. Mutassa, murabba, fard.

12. *Shukrkim, homiyi din Komila sulton bo'ldi,*

Adlidin bog'i jahon ravzai rizvon bo'ldi.

Ushbu bayt muallifi kim ?

A. Mahzuna

B. Uvaysiy

C. Anbar Otin

D. Zebunniso

E. Nodira

13. Uvaysiy dostoni qanday nomlanadi ?

A. Voqeoti Muhammadalixon

B. Anor

C. Yusuf va Zulayxo

D. Uvaysiymon

E. Haft gulshan

14. «Shoh Mashrab» qissasida Mashrabning ikkinchi, uchinchi taxalluslari qanday atalgan ?

A. Shoh Mashrab, Qalandariy

B. Shohi Mashrab, Hazrati Eshon

C. Mahdiy, Piri Kan'on

D. Zinda, Adham

E. Mahdiy, Zinda

15. «Tavorixi guzida nusratnoma» asari qachon yozilgan, kimning tarixiga bag'ishlangan ?

A. 1502-1504, Shayboniyxon

- B. 1497-1498, Bobur
- C. 1505-1507, Husayn Boyqaro
- D. 1440-1442, Temur
- E. 1820-1822, Amir Umarxon

16. Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari qaysi janrda yaratilgan, unda qancha ijodkor haqida ma'lumot berilgan ?

- A. Manoqib , 160
- B. Memuar, 350
- C. Masnaviy, 250
- D. Tazkira , 250
- E. Majmua, 270.

17. Quyida qaysi asarning maqsadi bayon etilgan ?

«... Amir Alisherning «Majolis un-nafoyis»idan keyin yuzaga kelgan barcha fozillarning dongdor nomlarini bir bitik qaydiga kiritib va ularning yoqimli nafaslari isini toliblarning jon dimog'iga etkazish».

- A. Shajarayi turk
- B. Sabot ul-ojizin
- C. Boburnoma
- D. Muzakkiri ahbob
- E. Badoeul-vaqoe.

18. «Muzakkiri ahbob» asarining xotima qismida kimlar haqida ma'lumot berilgan ?

- A. Muallifning avlod-ajdodlari haqida
- B. Chingiziy sultonlar haqida
- C. Chig'atoy sultonlari haqida
- D. Zamondosh shoirlar haqida.
- E. Zamondosh muarrixlar haqida.

19. Turdi Farog'iy haqidagi dastlabki maqola kim tomonidan, qachon, qayerda chop etilgan ?

- A. Behbudiy, 1925, "Oyna"
- B. Abdurauf Fitrat, 1928, «Maorifvao'qituvchi»
- C. Cho'lpon, 1924, «Yorqin hayot»
- D. Abdulhamid Majidiy, 1925, "Zarafshon"
- E. Fitrat, 1928, «Hurriyat»

20. Turdining bizga qancha asari etib kelgan ?
- 434 misra, 18 ta
 - 434 misra, 17 ta
 - 450 misra, 12 ta
 - 444 misra, 16 ta
 - 455 misra, 14 ta
21. Turdining bizga ma'lum asarlari qaysi janrlarda yaratilgan ?
- Muammo, g'azal , tuyuq
 - G'azal, tuyuq, ruboiy
 - Fard, musaddas, masnaviy
 - G'azal, muxammas, fard
 - G'azal, muvashshah, qit'a.
22. Turdi ijodidagi asosiy mavzu qanday ?
- Ishq va muhabbat
 - Amaldorlarni fosh qilish
 - Vatan va xalq qismati
 - Pand-nasihat
 - Hasbi hol.
23. So'fi Olloyorning diniy-didaktik ruhdagi eng mashhur asari qaysi?
- Sabot ul-ojizin
 - Murod ul-orifin
 - Siroj ul-ojizin
 - Maslak ul-muttaqiyn
 - Mahbub ul-qulub.
- 24.«Sabot ul-ojizin»da fikr-g'oyalarni birlashtirib turuvchi bosh g'oya nima ?
- Ishq
 - Shariat
 - Komil inson
 - Tafakkur
 - Pand-nasihat.
25. *Kalidi ganji ma'nikim, zabondur,
Anga bir nuqta ko'b bo'lsa ziyondur*

baytida qanday badiiy san'at qo'llangan ?

- A. Kitobat
- B. Tashbeh
- C. Mubolag'a
- D. Tazod
- E. Tamsil.

26. Mashrab haqidagi qissani kim, qachon rus tiliga tarjima qilgan ?

- A. Vyatkin, 1923
- B. Likoshin, 1910
- C. Veselovskiy, 1895
- D. Kononov, 1933
- E. Bartold, 1918

27. Mashrab Namanganda qaysi mashhur mudarris qo'lida tahsil olgan?

- A. Mulla Bozor oxund
- B. Ofoq xo'ja
- C. Ibrohim Adham
- D. Farididdin Attor
- E. Nasimiy.

28. Nodira haqidagi dastlabki maqolani kim, qachon e'lon qilgan ?

- A. Fitrat, 1928.
- B. Abdulhamid Majidiy, 1925
- C. Lutfullo Olim, 1923
- D. Cho'lpon, 1925
- E. Uvaysiy, 1860.

29. Nodira qachon, qaerda tavallud topgan ?

- A. 1795, Marg'ilon
- B. 1792, Qo'qon
- C. 1792, Andijon
- D. 1795, Farg'ona
- E. 1808, Namangan.

30. Nodiraning asl ismi nima ?

- A. Komila

- B. Maknuna
 - C. Jahonotin
 - D. Mohlaroyim
 - E. Dilshod Barno.
31. Nodiraning ustozlari va turmush o'rtog'i kim ?
- A. Amir Umarxon.
 - B. Amir Olimxon
 - C. Amir Haydar
 - D. Amir Sulton
 - E. Amir Mahmud.
32. Mohlaroyim qanday taxalluslar bilan ijod etgan ?
- A. Komila, Nodira, Maknuna
 - B. Dilshod Barno, Anbar otin, Mahzuna
 - C. Ojiza, Maknuna, Nodira
 - D. Komila, Nodira, Mahzuna
 - E. Ojiza, Mahzuna, Maknuna
33. Nodiraning bizga qancha merosi etib kelgan ?
- A. 6000 misra
 - B. 10000 misra
 - C. 12000 misra
 - D. 15000 misra
 - E. 8000 misra.
34. Quyidagi bayt kimning qalamiga mansub ?
Man'i muhabbat na qilursan manga,
Ramzi haqiqat erur ishq majoz.
- A. Uvaysiy
 - B. Navoyi
 - C. Ogahiy
 - D. Nodira
 - E. Munis.
35. Mutribiyning tazkiralari qanday nomlanadi?
- A. Nusxayi zeboyi Humoyun, Tazkiratush-shuaro
 - B. Nusxayi zeboyi Jahongir, Tazkiratush-shuaro
 - C. Majmuai shoiron, Me'yorul-ash'or
 - D. Tazkiratush-shuaro, Tazkirayi Qalandaron

36. "Sabotul-ojizin" asarini kim o'zbek tiliga tarjima qilgan, hajmi qancha?

- A. Huvaydo, 12000 bayt
- B. Vola, 10000 bayt
- C. So'fi Olloyor, 12000 bayt
- D. Shavkat, 11000 bayt

37. Qaysi tazkiralarda Mashrab haqida ma'lumot uchraydi?

- A. Tazkiratul-avliyo
- B. Tazkirayi qalandaron
- C. Muzakkiri ahbob
- D. A, B

38. Mashrab Qashg'arda kimning qo'lida tahsil olgan?

- A. Ibrohim Adham
- B. Mulla Bozor Oxund
- C. Ofoq Xo'ja
- D. Nasimiy

39. Qul Ubaydiy qaysi tillarda ijod qilgan?

- A. Turk, arab
- B. Fors, turk
- C. Fors, arab
- D. A, B, S

40. Xojaning "Maqsad ul-atvor" asari qaysi ijodkor asari ta'sirida yaratilgan?

- A. Nizomiy
- B. Jomiy
- C. Navoyi
- D. Dehlaviy

41. *Har qanda g'ami do'st dili porani istar,
To subh yaqo yirtmadi – mehr o'lmadi paydo.*

Ushbu misralar muallifi kim?

- A. So'fi Olloyor
- B. Mashrab
- C. Turdi
- D. Huvaydo

42. "Boburnoma"ni Bobur qanday nomlagan?

- A. Boburnoma
- B. Vaqoe
- C. Voqeanoma
- D. Tuzuki Bobur

43. "Xoja" nomli monografiyaning muallifi kim?

- A. Izzat Sulton
- B. V.Zohidov
- C. M.Mirzaahmedova
- D. Fitrat

44. *"Bu asar kichik-kichik hikoyalardan iborat. U yaxlit syujetga ega emas. 40ga yaqin hikoyalardan iborat"*. Ushbu ta'rif qaysi asarga xos?

- A. Gulzor
- B. Shajarayi turk
- C. Shajarayi tarokima
- D. Rohati dil

MUNDARIJA

Uqtirish xati.....	3
Darslik imlosidagi ayrim xususiyatlarga izohlar.....	4
XVI-XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy sharoit, madaniy hayot va adabiy-ilmiy muhit.	6
Zahiriddin Muhammad Bobur.....	521
Buxoro adabiy muhiti. Xoja ijodi. Asarlarining talqini.....	123
Ubaydiyning o'zbek mumtoz adabiyotida tutgan o'mi.....	137
Turdi Farog'iy.....	155
So'fi Olloyor va «Sabot ul-ojizin» asarining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari.....	190
Boborahim Mashrabning hayoti va ijodi.....	202
Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo.....	245
Qo'qon adabiy muhiti. Amiriyning hayoti va ijodi.....	275
Gulxaniyning hayoti va ijodi.....	307
Nodiraning hayoti va ijodi.....	317
Uvaysiyning hayoti va ijodi.....	338
Xeva adabiy muhiti. Abulg'azi Bahodirxon – yetuk tarixnavis.....	369
Muhammadniyoz Nishotiyning hayoti va ijodi.....	395
Nurmuhammad Andalib.....	408
Shermuhammad Munis Xorazmiy.....	419
Muhammadrizo Ogahiy – shoir, tarixchi va tarjimon.....	474
Amaliy mashg'ulot mavzulari.....	522
Asosiy adabiyotlar	527
Qo'shimcha adabiyotlar	528
Test topshiriqlari.....	529

Nusratullo Jumaxo'ja, Iqboloy Adizova

O'ZBEK ADABIYOTI TARIXI (XVI-XIX ASR I YARMI)

DARSLIK

Qayta ishlangan, to'ldirilgan ikkinchi nashr

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F.B.

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 30.11.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 34. Nashr bosma tabog'i 33,75.

Adadi 100 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri Farhod ko'chasi 6-uy.

ISBN 978-9943-7025-1-6

9 789943 702516